

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 11

Одеса 2001

**ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНИКОВА**

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 11

Scan by Skorpion Professional

Одеса, 2001

В одинадцятому випуску Записок історичного факультету Одеського національного університету подані дослідження співробітників кафедр та аспірантів факультету, які присвячені питанням археології, етнології і історії України, методологічним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії.

Редакційна колегія:

В. Н. Станко, д-р іст. наук (*головний редактор*);
В. П. Ващенко, канд. іст. наук; **І. С. Гребцова**, канд. іст. наук
(*відповідальний секретар*); **І. М. Коваль**, д-р політ. наук;
П. К. Лобазов, д-р іст. наук; **З. В. Першина**, д-р іст. наук;
Т. М. Попова, канд. іст. наук (*заступник головного редактора*);
М. Ю. Раковський, д-р іст. наук; **Н. М. Якупов**, д-р іст. наук.

Н. О. Петрова (*технічний редактор*)

Рецензенти:

д-р іст. наук **Г. І. Гончарук**, д-р іст. наук **М. О. Скрипник**

Автори статей несуть повну відповідальність за стилістику та орфографію, підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Затверджено до друку Вченою Радою історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, 2001.

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 11 жовтня 2000 р. № 1-03/8 збірник наукових праць включено до переліку № 6 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю "історичні науки" (Бюлетень ВАК України. -2000. -№ 6)

*Цю збірку науковці факультету присвячують
ювілею професора кафедри нової та новітньої історії
зарубіжних країн*

Раковського Михайла Юхимовича

ПРОФЕССОР М. Е. РАКОВСКИЙ
(К 50-летию научно-педагогической и общественной
деятельности в Одесском национальном университете
им. И. И. Мечникова)

Писать о Михаиле Ефимовиче Раковском – учёном, педагоге, человеке – и легко и сложно. Легко, потому, что значительная часть его жизни – почти полвека – непосредственно, неразрывно связана с Одесским университетом, и уже не одно поколение преподавателей, ученых, сотрудников нашей "alma mater", и в первую очередь исторического факультета, могут вспомнить, что их деятельность здесь начиналась в годы, когда профессор М. Е. Раковский был уже известным, авторитетным, уважаемым членом университетского коллектива. Мне тоже на протяжении многих лет приходилось и как студенту, и как аспиранту, и как коллеге встречаться и общаться с Михаилом Ефимовичем по принципиальным вопросам, где взаимное понимание было очень важно. И каких бы вопросов не доводилось касаться – деловых, житейских – всегда чувствовалось, что особое место в жизни этого человека заняла Великая Отечественная война. Рассказы моего отца – участника войны с первого и до последнего ее дня – давали мне возможность глубоко уяснить те черты характера, которые присущи Михаилу Ефимовичу, как, впрочем, и большинству фронтовиков: отношение к закаленной в военных испытаниях дружбе как высшей, не теряющей с годами своей значимости ценности, готовность к взаимопомощи и взаимовыручке в трудных жизненных ситуациях.

Говорить о профессоре М. Е. Раковском в то же время и сложно. Сложно, потому, что речь идёт о неординарной личности, о человеке, отличающемся особой, редкой целеустремлённостью и оптимизмом, сила самоутверждения, способности и талант которого определили его место в жизни.

Насколько я знаю биографию Михаила Ефимовича, формирование его жизненной позиции, человеческого характера, личностных качеств началось ещё в студенческие годы, которые были связаны с Москвой, где он получил историческое образование. Иногда в неформальной обстановке, в кругу друзей профессор рассказывал об этом периоде своей биографии, о жизни на протяжении пяти лет в студенческом общежитии на Стромынке, 32. Жизнь была не безоблачной. Проблем хватало. На первом плане была, конечно, учеба, получение знаний, но необходимо было думать и о хлебе насущном, преодолевать материальные затруднения. И всё же молодость, любознательность, увлеченность помогали не только овладевать

профессией, но и активно участвовать в общественной жизни – выступать с первыми студенческими пробами пера на страницах “Комсомольской правды”, работать заместителем председателя бюро Московского Пролетстуда, редактором многотиражной газеты и т. п.

Михаилу Ефимовичу повезло с учителями. Ему довелось слушать лекции широко известных специалистов, корифеев исторической науки – академика И. И. Минца, профессоров Ю. В. Готье, С. В. Бахрушина, Б. Д. Грекова, М. В. Нечкиной и др. В таких условиях формировалось мировоззрение, характер будущего ученого. В научных симпозиумах вместе с крупными историками, в публичных лекциях перед самой разнообразной аудиторией, в стремлении подражать своим учителям, в общении с ними Михаил Ефимович находил научное вдохновение, которое так важно и полезно в жизни каждого ученого и педагога, каждой творческой личности.

Время было непростое. В стране шли политические процессы против “врагов народа”. Михаил Ефимович рассказывал, что когда в 1939 г. он поступал в партию, его долго и упорно расспрашивали, выясняли, не является ли он родственником активного троцкиста Христиана Раковского, проходившего по процессу.

Но главное жизненное испытание было впереди – Великая Отечественная война: затемнённая Москва, бомбежка столицы, первые бои с вражескими десантниками, а затем – фронты: Западный, Брянский, Второй Белорусский. Долгий путь огненными, кровавыми дорогами войны, где смерть и жизнь были рядом, навсегда запечатлелась в душе и разуме, отразилась на характере, отношении к людям. Война – это всегда испытания на пределе и даже за пределами человеческих возможностей, это радости побед и боль потерь боевых друзей. Обо всех этих эпизодах военного лихолетья и личном вкладе в общую Победу говорят боевые награды: ордена Красной Звезды, Отечественной войны I и II степени, 11 медалей. В своих воспоминаниях, опубликованных в сборнике “Времена и годы”, которые недавно вышли в университете по инициативе и под редакцией профессора М. Е. Раковского, он, как и другие авторы, пишет, что война оставила неизгладимый след в жизни каждого, кого она опалила своим огненным дыханием. Все это надо помнить и ценить. И когда после окончания войны Михаил Ефимович пришел в наш университет и стал здесь доцентом, а затем и профессором, то те качества, которые были приобретены во время войны, проявлялись во всей его многогранной научно-педагогической деятельности.

Фотографии на факультетском стенде ветеранов Великой Отечественной войны позволяют сегодня, спустя десятилетия, судить о том, как

выглядели они – бывшие студенты, преподаватели, возвращавшиеся после страшных военных испытаний к мирной жизни. На почетном месте и фотография, запечатлевшая образ М. Е. Раковского тех лет. Перед нами молодой, красивый, увенчанный боевыми наградами офицер, в качестве комиссара полка, агитатора политотдела, редактора дивизионной газеты, прошедший нелегкими шляхами войны от Москвы до Эльбы, полный готовности и желания заняться тем, чему он учился, к чему готовился – стать профессионалом-историком. Умение сконцентрироваться на главном, настойчивость в достижении намеченного позволили Михаилу Ефимовичу первым среди факультетских преподавателей послевоенного периода успешно защитить кандидатскую диссертацию, затем, после защиты в Ученом совете Института истории Академии наук СССР докторской диссертации, стать и первым на факультете этих лет профессором, а с 1967 г. и на протяжении двух десятилетий – бессменным заведующим кафедрой истории СССР.

Как все это удавалось? Ведь параллельно с научными поисками, подготовкой публикаций, общественной работой необходимо было заботиться об обустройстве семейного очага. Еще в период войны, на ее огненных дорогах, встретил он свою подругу более чем пятидесятилетней супружеской жизни, хирурга военно-полевого госпиталя Анну Григорьевну. Вскоре после войны, в самом центре Европы, в немецком городе Магдебург у них родилась дочь Нина, являющаяся ныне доцентом филологического факультета нашего университета. Очевидно, не последнюю роль играло стремление к самоутверждению, но главное – целеустремленность в научных интересах, четкое определение научных позиций, подходов, как ученого, выверенность, обоснованность оценок. Сегодня на счету профессора М. Е. Раковского свыше 280 опубликованных научных работ, участие в коллективных монографиях и сборниках статей, вышедших в Москве, Киеве, других городах. Магистральным направлением исследований было и остается история российских революций XX века, гражданской войны. О признанном авторитете ученого свидетельствует его членство в свое время в проблемных научных Советах в Институтах истории СССР и Украины, Специализированных ученых советах по защите кандидатских и докторских диссертаций, работа в Редколлегии журнала “Вопросы истории СССР”, выходившего в Харькове, ряда других изданий. Михаил Ефимович неоднократно принимал участие в региональных, Всеукраинских, Международных научных и научно-практических конференциях, являлся ответственным редактором ряда коллективных монографий и сборников, в которых выступал и как автор. Среди них: “Под флагом Родины” (Одес-

са, 1967); “Союз серпа и молота” (Одесса, 1977); “Шляхами дружби і братерства” (Одеса, 1978); “Дорогой созидания: документы и материалы. 1921-1941” (Одесса, 1981), три издания работы “73 героических дня”, посвященных обороне Одессы в 1941 г. и др.

Все это страницы биографии. Хотелось бы остановиться и на характерных чертах творческого почерка профессора М. Е. Раковского. Этот почерк отличается прежде всего неизменное стремление четко обозначить концептуальные, методологические подходы к разрешению той или иной научной проблемы, умение раскрывать общие закономерности и местные, региональные особенности исторического развития. Это и конкретный во времени и пространстве исторический анализ, органическая связь ретроспекта с современностью, и рассмотрение фактов как живой ткани истории, в том числе ее альтернатив, умение определять ключевые моменты в дискуссионных проблемах.

Тем, кто стремится непредвзято разобраться в сущности происходящих ныне в исторической науке процессов, объективно оценить вклад представителей старшего поколения историков в освещение прошлого, понятно, как непросто сегодня нашим учителям, в том числе и Михаилу Ефимовичу, да и нам, их ученикам, которые как исследователи и педагоги сформировались в период советской историографии, в условиях новой общественно-политической ситуации критически оценить значение своих научных, научно-популярных, учебно-методических публикаций. Общение с коллегами-историками Одессы, других городов Украины, показало, что многим из них трудно критически осмыслить прошлое, часть из них стала на путь безоговорочного покаяния, отречения от собственных наработок, другие все силы тратят на апологию старых ценностей. Уверен, что немалая часть научного, педагогического наследия наших учителей останется неподвластным времени. Согласен с Михаилом Ефимовичем, как и со многими другими нашими преподавателями, что в данной ситуации не следует перечеркивать созданное в иную историческую эпоху, позволившее в свое время подготовить, как показала их практическая работа, хороших, квалифицированных специалистов-обществоведов, армейских воспитателей и служащих правоохранительных органов, работников народного образования.

На протяжении ряда последних лет профессор М. Е. Раковский, отходя от многих старых стереотипов в оценках ряда событий прошлого, и вместе с тем избегая схематизма и упрощения, уделяет серьезное внимание региональному подходу в исторических исследованиях. Это проявляется не только в научных публикациях, но и в том, что он является руководителем научной секции “Одессика” при Одесском Доме ученых

и председателем Одесской областной организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры. На его счету и выход, положительно воспринятого научной общественностью, регионального периодического издания “Историческая память”.

Эрудиция, профессионализм, организационные способности Михаила Ефимовича предопределили успех и в оперативной реализации важного, ответственного задания ректората нашего учебного заведения – создании “Истории Одесского университета”, приуроченной к его 135-летию. Михаил Ефимович исполнял роль научного координатора и заместителя главного редактора издания, которое сразу же получило высокую оценку университетского коллектива, специалистов других научных центров.

Деятельность университета – это сложный, многогранный, комплексный процесс, основанный на единстве обучения и воспитания. Михаил Ефимович был и остается одним из активных участников этого процесса. Помню, как на одной из встреч со студентами специализаций кафедры профессору был задан вопрос, что должно быть главным, определяющим в научно-исследовательской работе, в лекциях преподавателя высшей школы. Опираясь на весь свой богатый личный научно-педагогический и жизненный опыт, Михаил Ефимович подчеркнул значение в этом плане готовности и умения сохранять свою профессиональную автономию, отстаивать на лекциях и во всей системе учебного процесса свои научные позиции, принципы, подходы от проявлений политической конъюнктуры. Вспоминая о годах, когда официальная историческая наука была превращена в служанку политики, когда начальство, министерские и местные блюстители чистоты методологии, главным критерием ценности, значимости устного и печатного слова преподавателя-обществоведа, ученого считали прежде всего “идеологическую начинку”, демонстрацию политической лояльности, Михаил Ефимович объяснял молодежи, как непросто было в таких условиях, оставаться на позициях научной объективности, какое требовалось мужество, какая смелость необходима была для отказа от принятых тогда стереотипов, выхода за “границы дозволенного”. Во имя честного исполнения профессионального долга, достижения самостоятельности в суждениях, обобщениях, выводах, где прямо, а где в виде адресованного аудитории вопроса, иногда прибегая к “эзопову языку”, удавалось, не дожидаясь указаний и распоряжений сверху о допустимости касаться тех или иных “закрытых тем”, поднимать назревшие, актуальные, острые проблемы исторической науки.

Многие из тех, кому доводилось слушать лекции профессора, вспоминают, что, как правило, они отличаются публицистичностью в луч-

шем понимании этого слова, не в порядке противопоставления научности, а в плане разъяснения, подтверждения основополагающих положений, выводов, облегчения восприятия учебного материала. Публицистика в таком случае является эффективным средством убеждения, эмоционального воздействия, обеспечения органической связи прошлого с современностью. Для Михаила Ефимовича всегда важным было и умение работать с аудиторией. Эту работу он не сводил к простому повторению, закреплению пройденного или сообщению студентам возможно большего количества фактов. Профессор был и остается противником иллюстративного метода проведения занятий. Учебная цель достигалась по-иному: перед аудиторией ставились проблемные вопросы, ценились полемичные суждения, делался критический анализ, воспитывалось умение мыслить. В присущей ему своеобразной профессорской манере Михаил Ефимович требовал от студентов умения доказательно, аргументированно отстаивать свои убеждения, на многих примерах показывал порочность механического переноса современных суждений, представлений в прошлое, недопустимость судить о событиях минувшего, о тех или иных исторических личностях, давать оценку их деятельности, наследию с позиций сегодняшнего дня, руководствуясь современными критериями, ибо такой подход является нарушением важнейшего методологического принципа – принципа историзма.

Будучи на протяжении ряда лет членом, а в последние годы и председателем выпускной Государственной экзаменационной комиссии, он всегда, поднимаясь над привходящими, второстепенными моментами, настаивал на принципиальном, но в то же время доброжелательном отношении к студентам, не подменял нравоучениями свои выводы об уровне знаний, профессиональной подготовке выпускников. Слагаемыми такого подход являются и черты характера, и результат опыта, и свое понимание того, какими качествами должен обладать молодой специалист с университетским дипломом.

Думаю, что кроме сказанного выше, следует отметить и другие свойства характера, качества личности М. Е. Раковского. Обращает на себя внимание широкая эрудиция профессора в различных областях гуманитарных знаний, в культуре. Многие отмечают доброжелательное отношение Михаила Ефимовича к людям, причем эта доброжелательность, умение выслушать собеседника или оппонента сохраняется и в ситуации дискуссии, полемики, совместном поиске истины.

Как человек многое повидавший, переживший в жизни, он, однако, остается оптимистом, способен понять сложность жизненных коллизий других людей, свои интересы умеет и готов подчинить интересам кол-

лектива, общего дела. При этом есть все основания сказать, что Михаил Ефимович любит жизнь в ее самых разных проявлениях, иногда он с юмором говорит о своих собственных пристрастиях и привычках, маленьких человеческих слабостях.

Действительно, как у каждого ученого у профессора бывают творческие подъемы, приходит вдохновение, желание положить на бумагу, воплотить в педагогической деятельности интересные идеи, но, естественно, имеют место и ошибки, просчеты, ведь житейские пути не прямая, асфальтированная дорога, встречаются и крутые, неожиданные повороты, рытвины и ухабы. В таких ситуациях важно умение правильно определить приоритеты в своей деятельности трезво оценить собственные силы и возможности. Это, конечно, приходит с годами.

Чествуя юбиляра, уместным будет отметить его роль в сбережении, продолжении научных традиций, в обеспечении преемственности поколений историков Новороссийского – Одесского университета. Михаил Ефимович, как эстафету, умело передавал эти традиции коллегам, своим ученикам. Они, в свою очередь, продолжают эти традиции в своих кандидатских диссертациях, книгах, статьях, выступлениях на научных конференциях.

Назовем имена тех из них, кто был связан тесными, неразрывными творческими узами с Учителем – профессором Михаилом Ефимовичем Раковским. Это, например, бывший аспирант кафедры, а ныне ведущий доцент Каменец-Подольского педагогического университета С. В. Трубочанинов. Его кандидатская диссертация “Крах блока международной империалистической реакции и внутренней контрреволюции в период интервенции Антанты” была высоко оценена в Институте истории Академии Наук СССР. В данное время Сергей Васильевич является автором известных в Украине научных публикаций, в том числе учебных пособий.

Признанным специалистом в области Всеобщей истории в Черкасском педагогическом университете стала доцент Л. Д. Стати, которая, как и С. В. Трубочанинов подготовила диссертацию под научным руководством профессора М. Е. Раковского. Сфера ее научных интересов – история русской православной церкви в период гражданской войны в России.

Ряд учеников Михаила Ефимовича трудится на кафедре новой и новейшей истории нашего университета. Доцент Т. Н. Попова, после защиты кандидатской диссертации по истории прессы Юга Украины 1920-х гг. обратилась к изучению истории российской историографии исторической науки, проблемам региональной историографии и биоисториографических исследований. Доцент С. В. Милевич защитила кандидатскую диссертацию о Советах и профсоюзах Одессы в 1917 году. Высоко

оценил Харьковский ученый Специализированный совет диссертацию В. М. Чумака – заведующего кафедрой истории Украины Южно-украинского педагогического университета им. К. Д. Ушинского. В данное время Владимир Михайлович успешно работает над докторской диссертацией. В Кишиневском университете была защищена кандидатская диссертация по истории Октябрьской революции и гражданской войны И. К. Калмакана, ныне доцента кафедры. В Институте истории АН Украины защитила кандидатскую диссертацию ученица М. Е. Раковского В. А. Алешина. После длительной заграничной командировки, обобщив собранный интересный, малоизвестный до того фактический материал, кандидатскую диссертацию, посвященную советско-малийскому сотрудничеству в сфере культуры, успешно защитил А. К. Лозовский. Непросто складывалась защита диссертации В. П. Щетникова, в настоящее время являющегося доцентом кафедры истории Украины нашего университета. Заключение оппонента были резкими, хотя по содержанию диссертация была оригинальной и интересной. Судьбу защиты решила принципиальная позиция, настойчивость научного руководителя – Михаила Ефимовича. Положительные отзывы Института истории Академии Наук СССР и Высшей школы Профдвижения в Москве получила и посвященная истории советских профсоюзов кандидатская диссертация А. В. Гондаря – ныне доктора исторических наук, профессора Одесского медицинского университета. Под руководством профессора М. Е. Раковского подготовлена также кандидатская диссертация А. В. Дизановой – доцента Измаильского государственного педагогического института. Профессор продолжает творческое наставничество, являясь научным консультантом А. В. Дизановой, активно работающей над докторской диссертацией, посвященной национально-государственному строительству, развитию российско-украинских отношений в 20-е годы.

Советы, рекомендации, помощь Михаила Ефимовича положительно сказались и на судьбе тех членов кафедры, которые официально не являлись его аспирантами. Примером может служить путь в науку доцента кафедры новой и новейшей истории И. Н. Шкляева. Его увлеченность историческо-краеведческой проблематикой позволила открыть немало новых страниц истории правоохранительных органов Юга нашей страны в 20-е гг., раскрыть накал политической борьбы на Одессине в этот период.

Вообще здесь надо сказать о том, что в деятельности историков нашего факультета региональный подход является характерным для последователей и коллег М. Е. Раковского. И это не случайно. Сам он защищал докторскую диссертацию в Учёном совете института Академии Наук

СССР по проблеме история Юга Украины в российских революциях и гражданской войне. Именно региональный подход дает возможность успешно преодолевать границы старых стереотипов в оценке событий, раскрывать общие закономерности и местные особенности исторического развития, определять их значение в формировании и сбережении исторической памяти народа.

Суммируя все сказанное выше, следует отметить, что коллектив исторического факультета высоко оценивает место и роль профессора Михаила Ефимовича Раковского в научно-исследовательской работе и подготовке кадров историков. Этому учатся у него и многие ученики, последователи. Фрагменты их исследований некоторых из них публикуются на страницах данных "Записок исторического факультета".

Молодому поколению преподавателей, ученых исторического факультета можно только пожелать научиться так черпать силы для работы, для поддержания на должном уровне интеллекта, просто для пополнения физических сил в творчестве, в неугасающих духовных запросах, как умеет это делать Михаил Ефимович.

Мы часто пишем и говорим о "человеческом факторе", о "человеческом измерении", об обогащении социальной практики историческим опытом. Всё это в полной мере применимо к трудовой биографии, личности Михаила Ефимовича Раковского – доктора исторических наук, профессора, отмеченного почетным званием Отличника народного образования. К сохранению и продолжению традиций, использованию в практической работе наследия старшего поколения ученых и педагогов нашего факультета стремится и коллектив кафедры новой и новейшей истории исторического факультета, как и весь коллектив Одесского национального университета им. И. И. Мечникова.

Чествуя юбиляра, мы все – ученики, коллеги, друзья Михаила Ефимовича благодарим его за его ценный опыт, которым он щедро делится со всеми, кто в этом нуждается, за добрый пример упорства, результативности в научной деятельности и желаем ему доброго здоровья, благополучия, творческих успехов и способных продолжить дело Учителя учеников.

Ф. А. САМОЙЛОВ –
заведующий кафедрой
новой и новейшей истории ОНУ,
к. и. н., доцент

УЧЕНЫЙ, ПЕДАГОГ, ЧЕЛОВЕК **(из личных воспоминаний выпускника** **исторического факультета)**

Михаил Ефимович Раковский принадлежит к тому поколению ученых, которое вынесло на своих плечах бремя второй мировой войны, послевоенную разруху и во восстановление народного хозяйства. Представитель известной своими научными достижениями в исторической науке школы академика И. И. Минца, М. Е. Раковский занимается проблема истории российских революций и гражданской войны на юге Украины. Как бы сейчас не относиться к этому историческому отрезку времени, к работам историков, его изучающему, научные труды профессора М. Е. Раковского отличаются своей объективностью, научной достоверностью и не потеряли своей актуальности в условиях нынешних реалий и переоценки ценностей. Это случилось только потому, что в статьях и книгах Михаила Ефимовича собран и проанализирован огромный фактический материал. Может быть, оценивая его с позиций сегодняшнего дня, в нем преобладали цифры и факты, характеризующие успехи большевиков и Красной Армии на южных фронтах гражданской войны, может быть, в нем недостаточно материала, показывающего белое движение и тех, кто боролся за самостоятельность и независимость Украины, однако это не вина историка. В тех условиях, когда выходили эти работы, сказать правду о всех противоборствующих в огне гражданской войны лагерях было невозможно. М. Е. Раковский, как добросовестный исследователь, сумел раскрыть свой предмет изучения с максимальной степенью достоверности таким образом, насколько это могло не противоречить устоявшимся идеологическим схемам и стереотипам.

Мне посчастливилось, будучи студентом исторического факультета ОГУ с 1973 по 1978 гг. и старшим лаборантом кафедры истории СССР с 1978 по 1980 гг., учиться и работать с профессором М. Е. Раковским – в те времена заведующим кафедрой истории СССР. Нам, студентам третьего курса истфака, нравились его лекции. Он заставлял нас думать, самостоятельно анализировать и оценивать материал, делать собственные выводы. Мы имели возможность общаться с ним не только как с профессором, но и как с человеком. Из этих неформальных общений с Михаилом Ефимовичем мы узнавали о нем гораздо больше, чем это было в академических аудиториях.

До сих пор помню, что первая работа М. Е. Раковского вышла в газете “Комсомольская правда” еще в 1938 году. Она была посвящена Куликовской битве. Уже эта, казалось бы, рядовая информация, заставляла

нас с уважением относится к нашему учителю. Ведь опубликоваться в центральной газете, будучи только студентом, дано не каждому.

М. Е. Раковский делился с нами своими воспоминаниями о Великой Отечественной войне, которую ему пришлось пройти военным журналистом. Видели мы и его фотографии в подполковничьей форме.

Студенты моего курса, изучая историю российских революций и гражданской войны, не обходились без научных работ Михаила Ефимовича. Отложились в памяти его статьи, опубликованная в журнале “История СССР” в 1967 году. Это был год защиты М. Е. Раковским докторской диссертации, которая поразила нас своей научной глубиной и особенно объемом (два больших тома). В настоящее время, по крайней мере, в России, диссертации таким объемом не пишут. Сколько же одного только архивного материала нужно собрать, проанализировать и обобщить, чтобы написать такой труд! Да и в академическом журнале “История СССР” мог опубликоваться в те времена только тот исследователь, чьи труды вносили вклад в науку. Этот журнал (в настоящее время “Отечественная история”. – В. Г.) был и остается эталоном научной работы для всех историков.

Знали мы в те времена Михаила Ефимовича и как незаурядного организатора подготовки и издания коллективных монографий. Это, как мне представляется с позиций сегодняшнего дня, был единственно возможный выход для развития исторической науки в условиях идеологического и политического диктата, когда опубликовать авторскую книгу было практически невозможно. А здесь еще и центральное научное издательство Украины “Вища школа”. Далеко не каждого руководителя авторского коллектива там издавали. Коллективные монографии, в частности книга “Союз серпа и молота”, давали возможность не только реализовать себя многим в качестве ученых-исследователей, но и создавать научные школы. Такая научная школа была создана профессором М. Е. Раковским в 70-е годы. И он стал не просто профессором, а признанным всеми ученым, руководителем научной школы, представителем которой я считаю и себя, несмотря на то, что российские революции и гражданская война не являлись предметом моих научных интересов. Под руководством профессора М. Е. Раковского, других профессоров и доцентов исторического факультета – З. В. Першиной, Д. С. Шелеста, П. О. Карышковского, Н. М. Якупова, С. И. Аппатова, А. М. Шабановой, И. В. Завьяловой, В. Н. Станко, А. Д. Бачинского прошло мое становление как ученого.

Нельзя не сказать о М. Е. Раковском как руководителе самой большой кафедры исторического факультета – кафедры истории СССР. Мне, молодому выпускнику университета, Михаил Ефимович предложил ра-

ботать старшим лаборантом этой кафедры и вместе с А. И. Карышковской мне пришлось на протяжении двух лет быть его “правой рукой”.

Михаила Ефимовича, как заведующего кафедрой, отличала одна очень положительная черта. Он каждому работнику кафедры предоставлял в рамках занимаемой должности максимум самостоятельности, не подавлял инициативы и всячески поддерживал тех, кто работает. В результате кафедра стала единым коллективом, отлаженным механизмом, даже в тех случаях, когда профессор М. Е. Раковский был в командировках или занимался научной работой и в силу своей загруженности мог не придти на кафедру, а только позвонить по телефону. Мы доверяли ему, а он доверял нам. Такая школа для меня также оказалась очень важна, когда и сам стал руководителем двух крупных научных коллективов, в составе которых 10 докторов и свыше 30 кандидатов наук.

Помню времена, когда партком университета заставил все кафедры обзавестись наглядной агитацией. Мы предложили Михаилу Ефимовичу сделать стенды, посвященные советским пятилеткам и очередным съездам партии. Однако профессор М. Е. Раковский оказался мудрее нас. Никто этих стендов не читал. Поэтому он настоял на том, что нужно такие стенды делать, которые бы не приходилось каждую последующую пятилетку менять. Из его идеи на кафедре родилось два стенда – “Мы – советский народ” и “Победа Октября – главное событие XX века”. Они оказались более долгосрочными, но не абсолютными. История распорядилась по-другому и наступили иные времена, связанные с распадом СССР и образованием независимой Украины и других государств – выходцев из Советского Союза.

Для моего поколения людей это очень печально. Исторический факультет привил мне, наряду с научными качествами, и такое качество, как советский патриотизм. Поэтому, как украинец, я не могу не поддерживать суверенитет и независимость моей родной Украины, но не могу и согласиться с тем, что такие два государства как Россия и Украина удаляются друг от друга. Порываются, в том числе, и научные связи. Поэтому хотелось бы, чтобы научная школа М. Е. Раковского, научные школы исторического факультета ОГУ теснее сотрудничали с такими же научными школами в России. Ведь наука всегда была сильна объединением ученых. И в этом объединении научное имя профессора Михаила Ефимовича Раковского может занять достойное место.

ГОШУЛЯК В. В.
доктор исторических наук,
профессор, академик

РАКОВСКИЙ М.Е.

**НА КРУТЫХ ПОВОРОТАХ ИСТОРИИ:
РОССИЙСКИЕ РЕВОЛЮЦИИ XX ВЕКА.
МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

Правомерно ли сейчас, в наше время, так формулировать постановку научной проблемы, которой занимались на протяжении ряда лет исследователи-историки в прошлом. Думаем, что да. Исторический ретроспект не снимает научно-познавательного значения актуальных аспектов проблемы, связанной с историей российских революций.

Аргументируем это положение.

Во-первых, историческая наука перешагнула границу старых стереотипов, ранее сложившегося одностороннего подхода в советской историографии, для которой характерно было только позитивное признание позиций партии большевиков и только негативные оценки всех других политических партий и общественных движений.

Во-вторых, методологически четко определяется историческая концептуалистика новых подходов к изучению истории революций и гражданской войны.

В-третьих, весьма активный поиск “белых пятен” иногда приводит в “черным дырам” и проявлению политической конъюнктуры в оценках событий.

В-четвертых, утверждение принципа плюрализма требует альтернативного подхода, метода сравнительного анализа исторических фактов, что очень важно для массового исторического сознания.

Наконец, в-пятых, в настоящее время возрастает значение регионального подхода и не только в связи с наличием “таможенных границ” в науке, но и в связи с многообразием, сложным конгломератом событий, развернувшихся в начале XX века.

Все эти общие положения, высказанные нами, не исходят от потустороннего наблюдателя. Будучи активным участником историографического процесса (опубликовано по проблеме около 280 статей и материалов) мы ведем речь о революционном процессе не для покаяния, а утверждая возможность научных подходов на современной источниковой базе.

Это не просто хронологические грани, это принципы научного подхода во имя истины и исторической правды.

Если вести речь о первой российской революции 1905 - 1907 гг., то возникает вопрос: насколько правомерна сложившаяся и утвердившаяся в исторической науке точка зрения о поражении первой российской революции. Да, царизм подавил революцию, но когда идет речь о революциях, их надо оценивать по характеру, движущим силам, последствиям, а не просто по непосредственным результатам. Бурный взрыв общественного движения в начале XX века, который привел к революции, усилил политический кризис российского самодержавия, остро поставил проблему реформирования государственного и общественного строя, показал степень национальной катастрофы, нависшей над страной и возможности ее конституционального реформирования.

Вместе с тем, первая российская революция значительно активизировала национально-освободительное движение, что является важным фактором формирования национального самосознания. Это относится ко всем регионам Российской империи.

Таким образом, на наш взгляд, если мы ведем речь об истории революций, то надо иметь в виду такой “доктринальный синдром”: который дает возможность рассмотреть все аспекты общественного движения, определить его приоритеты и значение для последующих исторических событий.

Здесь мы подходим и к такому этапу исторического процесса, как февраль 1917 г., к Февральской революции, которая имела огромное историческое значение, решив такую проблему, как свержение самодержавия и открыв дорогу к демократическому переустройству жизни общества. Конечно, Февральская революция не решила многих назревших проблем. Шла мировая война, и это было могучим ускорителем общественного взрыва, требовался мир, он не был достигнут, требовалось решение аграрного вопроса - он не был решен. Назрели проблемы, коль скоро идет речь о падении империи, национально-освободительного движения. Вместе с тем, несмотря на все это, февраль 1917 г. - это целый этап и закономерное продолжение исторического пути.

В истории событий 1917 г. очень важно научно подойти к периодизации событий и здесь нужны коррективы, имеющие принципиальное значение.

Как в исторической литературе рассматривался постфевральский период? Писали о мирном развитии революции, писали о подготовке вооруженного восстания, писали о триумфальном шествии советской власти -

так определялась периодизация. Нам представляется, что все это односторонний подход. Февральская революция, как мы уже указывали, опрокинула колесницу романовской монархии, но период после февраля нельзя назвать мирным периодом, здесь нет “всеобщего рукопожатия” политических партий, здесь не было и парламентских иллюзий, шла острая борьба за власть, обострились проблемы общественного движения.

Нельзя не сказать в этом плане о том, что Февральская революция сыграла большую роль в развитии национально-освободительного движения, которое обрело в ряде регионов организационные формы. Если вести речь об Украине, то в конечном счете и создание Центральной Рады, как органа народовластия украинского народа явилось в известной мере результатом Февральской революции. На Украине революция приобрела национально-демократический характер за свободу и независимость.

При оценке исторических событий и их научной периодизации надо учитывать и такие крутые повороты, как попытка государственного переворота генералом Корниловым, которая могла, в случае успеха, повернуть историю вспять. Все это в конечном счете надо оценивать и взвешивать, определяя характер событий и их оценки.

Не секрет, что когда определялся такой период, как подготовка вооруженного восстания, имелись в виду стратегическая и тактическая линии большевистской партии и, естественно, негативная оценка. Конечно, большевики активно участвовали в подготовке силовых приемов, но только ли большевики? Нам представляется, что правда истории и ее познавательные возможности дают право вести речь о том, что углубление научного анализа открывает поворот к силовым приемам и потому, что все политические партии и общественные движения после корниловского выступления определяли свою линию поведения взвешивая и понимая усложнение ситуации в стране и необходимость радикальных действий. Другое дело, каких радикальных действий?

Нам представляется, что здесь научный подход возможен только тогда, когда глубоко и всесторонне оценивается историческая ситуация и принимается альтернативный метод мышления. Именно альтернативный подход позволяет определить и цену насилия и цену мирного компромиссного решения проблем.

Когда мы ведем речь об Октябрьском этапе, то здесь нам представляется надуманной дискуссия по вопросу о том, была ли в октябре 1917 г. революция или большевистский переворот? Известно, что у В.И.Ленина есть формула и о перевороте и о революции. Думаем, что противопоставлять эти понятия это еще не научная оценка. Если историю писать по-новому,

то прежде всего ее надо очищать от искусственной политизации и прежде всего, утверждать объективный подход. Мы вправе говорить о необходимости профессиональной автономии историков, ибо политические процессы и профессиональная историография - это не просто сообщающиеся сосуды, надо видеть причинность событий, их закономерность и объективный характер. Признание Октябрьской революции это не означает, что мы считаем ее иконой, на которую надо молиться, это и ошибки и просчеты, это борьба общественных сил и движений со своими программами. Здесь важно иметь в виду во-первых, цели общественного движения, участие народных масс в нем, характер преобразований. Еще раз подчеркиваем, что надо видеть ошибки и просчеты в развитии Октябрьской революции, ставку на быструю мировую революцию, которую порождало отсутствие компромисса между политическими партиями, утверждение однопартийности со стороны правящей партии. Мы категорически отвергаем формулу "триумфального шествия Советской власти", это противоречит исторической истине. Но мы думаем, что искать в Октябрьских событиях "политический термидор", тоталитарную схему - это не научный подход. Пусть известный русский писатель И.Бунин назовет это время "окаянными днями", это его право, но право имеют и другие точки зрения, ибо речь идет о крутом повороте, где есть зигзаги и рытвины, ухабы и ошибки, где нет асфальтированной дороги.

Здесь мы еще раз возвращаемся к требованию конкретно-исторического подхода, регионального подхода, который дает возможность раскрыть и общие закономерности и вместе с тем понять сложный и многоплановый конгломерат событий.

Если, например, взять наш регион - Украину, то здесь события были весьма сложными. С одной стороны - Центральная Рада с ее знаменитыми Универсалами, провозглашавшими независимость и свободу, с другой стороны - Украинский Совнарком с его стремлением применить идеологический диктат, который превратился затем и в военные столкновения. Но тут же можно еще раз подчеркнуть возможность альтернативного подхода. Родившаяся в нашем городе Одессе идея "вольного города", получившая на первых порах одобрение политических партий, хотя большевики в своем большинстве отстаивали тезис о Советах, как органах власти, показывала возможность компромисса, учитывая целый ряд факторов.

Таким образом, региональный подход дает возможность определить - мы вводим терминологию "критические точки", - раскрыть и показать пути предотвращения гражданской войны, когда политический компромисс берет верх в обществе, учитывая его социальное напряжение.

Важен уровень высокой доказательности, преодоления застойных болезней - схематизма и упрощенчества. Готовых рецептов нет в науке, но глубина анализа требует исключения крайностей в оценках событий.

Это в частности относится к такой острой проблеме как характер и своеобразие национальной революции на Украине и к оценкам позиций советской России выступившей с оружием в руках против украинской идеи независимости и национального возрождения.

Речь идет о новом видении, об отказе от иллюстративного метода простого фиксирования фактов, об обогащении исторической науки актуально осмысленным историческим опытом в духе современных подходов на основе обогащенной источниковой базой историческими документами и материалами..

Именно на этом пути мы можем преодолеть методологические “риффы” и “мели” и ответить на вопрос “Кто виноват?”. Таким образом, мы подходим к проблеме истории гражданской войны, которая как огненный смерч прошла по стране. И это действительно была трагедия народа. Нам представляется, что при альтернативном подходе мы можем сформулировать три фактора, которые привели к гражданской войне в России : во-первых, стремление к однопартийной системе и диктату, которое проявлялось у партии большевиков, пришедшей к власти; во-вторых, отсутствие политических компромиссов всех противоборствующих сил и, в-третьих, международный альянс Запада, рассчитанный на расчленение России и превращение ее в колонию.

Определяя научную периодизацию гражданской войны - ее начальный этап, коренной поворот, как следствие успехов Красной армии и завершающий этап с переходом от войны к миру - в каждом из этих этапов мы видим особенности, своеобразие, отвергаем догматические схемы, которые имели место, например, когда в исторической литературе шла речь о трех походах Антанты.

В трагедии, развернувшейся в нашей стране в 1917-1920 гг. надо всегда видеть понимание целого ряда проблем, которые на, наш взгляд, еще слабо изучены. Речь идет о глубоком анализе исторического своеобразия и значения национально-освободительного движения, о правильной оценке “белого” движения, где имело место сочетание и патриотических и шовинистических тенденций. На фоне этих и других подобных проблем важно выделить международный альянс Запада, который проявился в военных, экономических, политических интервенциях и понять, что в конечном счете именно этот международный альянс, прежде всего, закрыл дорогу к национальному возрождению регионов. Отношение Запада к решению этих

проблем было однозначно: негативным. В свое время Центральная рада в решении проблем национального освобождения возлагала надежды на Австро-германский блок. В марте 1918 г. началась оккупация Украины, а в апреле Центральная Рада была уже распущена. Когда на смену Раде пришло правительство гетмана Скоропадского, то и здесь, в осуществлении реформ украинизации чувствовалось противостояние Запада, когда на смену Скоропадскому пришла Директория, то и здесь была сделана попытка столкнуть армию генерала Деникина с Директорией и вызвать вооруженное столкновение. Но, а если говорить о Версальской конференции 1919 г., то украинская делегация вообще была не допущена для решения вопроса о независимости Украины.

Таковы факты, и их надо иметь в виду, ибо в конечном счете интервенции сделали гражданскую войну в России столь длительной и жестокой. Серьезный просчет советской власти заключался в том, что она отрицала значение национального возрождения народов бывшей Российской империи. Этот фактор плюс так называемое “миролюбие” Запада, - вот что прежде всего проявлялось в ходе гражданской войны и определяло те сложные процессы, которые происходили и на Украине и в других регионах России.

Нам представляется чрезвычайно важным в плане вышесказанного обратиться к архивам и литературе, выходящей в Англии, Франции, США, чтобы понять весь тот сложный комплекс событий, происходивших в это время. Отнюдь не боязнь того, что 5,5-миллионная Красная Армия будет угрожать Европе определяла боязнь Запада, хотя, конечно, боязнь революционного взрыва внутри своих стран была.

Только к окончанию войны появился свет в конце тоннеля и определилась необходимость и для Запада отказаться от дипломатической изоляции нашей страны.

Нельзя не сказать о том, что в историографии – отечественной и зарубежной – до сего времени сложный и противоречивый процесс переплетения классовых и национальных проблем, столкновения центробежных и центростремительных тенденций не находит должного отражения. Формула “братоубийственная гражданская война” прочно вошла в литературу последних лет, но она требует мотивированного раскрытия с учетом всех факторов.

Нельзя умолчать об исторических последствиях рассматриваемого нами периода. Этот вопрос не так прост. В суровых испытаниях в трудовой поступи народа отражалось поступательное развитие страны, но в строй вступала тоталитарная система с ее крайним проявлением трагизма сталинизма или скажем условно “советского термидора”.

Какие выводы следует сделать из рассмотрения некоторых, далеко не всех аспектов поставленной проблемы?

Во-первых, надо повысить научный уровень исследований истории российских революций и гражданской войны украинской революции, определить ключевые и приоритетные направления в этом.

Во-вторых, надо не просто переписывать историю, а взвешивать те критические повороты, которые имели место, критическую ситуацию и необходимость альтернативных научно-мотивированных заключений исторического прошлого.

В-третьих, дорогая цена революций и гражданской войны ставит проблему войны и мира в наше время, как первостепенную для всех стран и народов.

Исторический ретроспект, сделанный нами не означает, что все сказанное является аксиомой. Возможны различные ракурсы, различные подходы, различные оценки. Можно не соглашаться с позицией автора, проявлять самостоятельность в своих суждениях, памятуя о том, что только высокая компетентность дает возможность приблизиться к исторической истине. Это относится ко всем, кто занимается изучением рассматриваемого периода Отечественной истории. Это относится и к той научной школе, которая существует и действует на основе ведущего методологического принципа историзма.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Архив русской революции. -Т.3. - Берлин, 1922.
2. Бордюгов В., Козлов В. История и конъюнктура. -М., 1992.
3. Волобуев И. Современные задачи и методология изучения Октября. -М., 1988.
4. Историки спорят. /Сборник. - М., 1990.
5. Кульчицкий С.В. Як вирішували "українське питання". Чи була Радянська Україна у 1917-1922 рр. - незалежною? //Політика і час. -К., 1994. -№9,10,11.
6. Проблемы истории. - М., 1990.
7. Раковский М.Е. Закономерности и особенности гражданской войны на Юге Украины. /в сб. В годы борьбы и побед. -К., 1983.
8. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). - К., 1999.
9. Він же. Українська революція. /Історичний нарис. - К., 1999.
10. "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX - початок XX ст.). - 3-я частина. Відповідальний ред. Сарбей В.Г. Інститут історії України НАН України. - К., 1999.
11. Чорная книга. Сборник статей и материалов об интервенции на Украине. - К., 1926.

ПРОБЛЕМЫ КАТЕГОРИАЛЬНОГО АППАРАТА ИСТОРИКО-РЕГИОНАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В СОВРЕМЕННОЙ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.

Современный этап в развитии национальных историографий стран постсоветского пространства характеризуется особым вниманием к проблемам истории регионов. Эта черта отвечает общей тенденции, отчетливо наметившейся в поступательном движении мирового историографического процесса последней трети XX века, связанной с акцентом на изучение региональных культур и их взаимовлияния, анализ воздействия на локальные объекты естественно-географических, социэтнических, геополитических, историко-культурных факторов. В то же время, постановка вопроса о значимости регионального подхода к исследованию различных социокультурных объектов имеет принципиальное значение для национальных историографий Украины и России. В частности, в связи с процессом формирования новых политологических и культурологических моделей современного развития в координатах оппозиции “центр-регион” (или “центр-провинция”) и критики традиционной модели региона, которая закладывалась в Центре (имперском, советском, постсоветском) с ее восприятием регионов-провинций как производственной инфраструктуры.

В связи с этим в структуре научных исследований складываются новые направления – регионалогия (регионалистика, регионоведение), провинциология; происходит формирование категориального аппарата: предпринимаются попытки экспликации целого комплекса новых и старых понятий, таких как - краеведение, историческое краеведение, локальная история, региональная история, местная история, провинциальная историография, региональная историография и др., построения их иерархических связей; расширяется проблемное поле историко-региональных исследований, насыщается новыми подходами теоретико-методологический аппарат региональных изысканий. В этом контексте опыт зарубежной и, в частности, близкой по традициям, - российской науки¹, имеет для отечественной историографии немаловажное значение, поскольку для многих линий современного социополитического и социокультурного развития Украины и России характерна однотипная конфигурация.

Нынешний “краеведческий Ренессанс” в Украине – это важнейшая составляющая нового образа исторической науки, органично развивающая, в то же время, лучшее из национального наследия². Вместе с тем, для краевед-

ческих исследований традиционно в большей степени были характерны описательные методики. Рефлексивная компонента исторического краеведения значительно отставала от роста фактуальной базы. И сегодня, к сожалению, следует констатировать факт значительного снижения в широких кругах краеведов интереса к вопросам методологии своих разведок³. Редкое обращение к теоретическим аспектам краеведения можно считать и *общероссийской характеристикой* современного состояния краеведческих исследований⁴. Впрочем, в данном случае краеведы идут вслед за профессиональной наукой, многие из представителей которой в условиях расплывшихся границ методологического пространства встали на позитивистски-эмпирические позиции.

Профессор М.Е.Раковский, один из авторитетнейших ученых, чьи научные труды с полным правом могут входить как в отечественную, так и российскую историографию, в свое время принципиально ставил вопрос о необходимости теоретического осмысления проблем исторического краеведения, о функциональной ориентации историко-краеведческих исследований⁵.

Появление терминологических новаций, связанных с усложнением структуры региональных исследований, поиск подходов к анализу новых объектов региональной истории заставляет внимательно изучать практику применения тех или иных понятий, их содержательного наполнения, ибо за “именем” научного направления вырисовывается диапазон его институционального поля.

Внутри научного сообщества историков России – представителей “большой науки” (академической, вузовской) – нет единства в определении различий между *краеведением*, *регионоведением* и *региональной историей*. Об этом свидетельствуют материалы ряда научных конференций (Москва, декабрь 1998 г.; Санкт-Петербург, июнь 2000 г. и др.). Многие ученые анализ исторического опыта изучения и освоения регионов связывают с фундаментальным знанием, а краеведению отводят прикладную роль – учебно-просветительскую, памятно-охранительную деятельность, которая осуществляется энтузиастами-общественниками в границах административно-территориальных частей страны. Таким образом, при определении, например, научного статуса *краеведения* и *сибиреведения* (т.е. региональных исследований сибирского региона, осуществляемых институтами Сибирского отделения РАН) эти понятия оказываются в разных категориях, а их исследовательские объекты в разных, чаще всего не пересекающихся координатах проблемного поля. Понятийная рассогласованность пока не только не преодолена, но, напротив, усилилась за счет появления новых терминов и востребования забытых⁶.

Понятия, возникшие на основе термина “*регион*” (от лат. regionalis – *областной*), не столь давно, но уже достаточно прочно утвердились в российской научной лексике. Ученые констатируют, что многие социо-

гуманитарные исследования, различные по типу, ориентированы сейчас на *региональную составляющую*⁷. Региональное направление выступает и *составляющей* “большой исторической науки”⁸.

Процесс самоидентификации *регионалистов-краеведов* через поиск понятий, обозначающих предмет и содержание их деятельности, идет преимущественно по двум линиям. Первая отражает давнюю традицию, прочно сохраняющую свои позиции и в наше время. Все, что, по мнению ее представителей, сейчас подпадает под категорию “*региональные исследования*”, на протяжении более ста лет числилось за *краеведением*. В связи с этим тезисом, многие из тех, кто изучает *историю края*, или проблемы, ограниченные объектами в рамках определенной территории, считают себя краеведами, специалистами в области исторического краеведения, региональной истории, местной истории, локальной истории и т.п. Заимствование новых понятий из зарубежной историографии, отражающих специфику западных научных традиций (Regional History, Etnografia regional, Etudes regionales и др.) привело, с одной стороны, к недифференцированной терминологической практике в широких кругах исследователей, прежде всего *своего края*, а с другой – к рождению своеобразной лексической новации – *региональное краеведение*. В это понятие включают разнообразные по структуре, научному уровню, кругу авторов работы, посвященные различным проблемам изучения *региона-края*. Организация этих исследований должна строиться вокруг местных вузовских центров, музеев, библиотек. Однако “начальный импульс” связывается с представителями вузовской науки⁹. Исходным концептом этой позиции выступает положение о том, что в научно-исследовательской практике разведение “по сортам” краеведческих и регионоведческих трудов “показывает искусственность подобной градации для определения качественных признаков”¹⁰.

В рамках этой линии предприняты попытки анализа культурно-исторических лексических норм. Слова с “территориальным” значением обычно разделяют на две группы. Во-первых, для обозначения *определенных* территорий. Это т.н. таксономические единицы территориально-административного членения (страна, государство, республика, область, край, штат, район, губерния, уезд, департамент, земля и т.п.) и территориально-географического характера (равнина, долина, междуречье, побережье и т.п.). Во-вторых, для обозначения *неопределенных* территорий. В этом случае понятия, выраженные в аналогичной терминологии, в каждом конкретном случае наполняются своим содержанием. Например, Приморский *край* – как территория со спецификой географических характеристик и “*край* непуганых птиц” – как литературно-поэтическая форма¹¹.

Наиболее четко и понятийно однозначно вторая группа слов может быть представлена термином *регион*, под которым “подразумевают обычно часть территории, отличающуюся от других совокупностью относительно устойчивых особенностей – географических, социальноэкономических, исторических (как историко-культурных, так и историко-политических)”¹². Генетически одни из слов второй группы представляют собой заимствования (*регион, район*), другие возникли на славянской почве (*область, край*). Однако семантическое развитие даже в истории одного слова может протекать в прямо противоположных направлениях. Так, слово *область* первоначально имело значение территории, находящейся под единой властью (т.е. “*область*” – калька греческого слова “*επαρχия*”), но в дальнейшем приобрело и неопределенно-территориальное значение¹³.

Слово *край* представлено во всех славянских языках и связано с чередованием гласных в слове *кроить*. Первоначальное (негеографическое) значение – *предельная линия, предельная часть чего-либо* – сохранилось в русском языке в качестве первого словарного значения слова *край* (ср.: в болгарском языке *край* – *конец*, в украинском языке – *конечная часть поверхности, конец, окраина, межа, сторона* и др.). Это дало основание для определения словом *край* - *окраинных территорий* (ср.: Украина; Привислинский край как территория, включавшая в себя несколько губерний в Российской империи ХУШ-ХІХ вв., Новороссийский край и проч.). В советское время (с 1924г.) этим словом обозначали административно-территориальную единицу субреспубликанского уровня, включающую в себя национальные автономии. Если в неопределенно-территориальном значении слово *край*, как мы видим, связывалось с *окраиной, периферией*, то в поэзии сентиментализма и романтизма оно утрачивает этот аспект семантики, приобретая романтический нюанс, реализуемый обычно в противопоставлении: *родной (отчий, наш, свой) край / чужой (далекий) край*. Это противопоставление демонстрирует восприятие края с позиций его обитателей: это не просто территория, но такая, которая осознает свою собственную специфику. Это – именно *родной край* ¹⁴.

Вместе с тем, вряд ли можно согласиться с положением о том, что отчетливо сформировавшаяся к началу XX в. в российской науке отрасль, изучавшая *родной край*, получила свое название – *краеведение* только под влиянием немецких соответствий *Landeskunde* и *Heimatkunde*¹⁵. Процесс национального самосознания, связанный с самоидентификацией, включающей многоуровневую структуру, имел своим результатом (и составляющей большой длительности) т.н. *местное самосознание*. Рассматривая феномен местного самосознания в контексте становления историко-

научного изучения родного края, проявления местного самосознания в формах организации специальных научных коллективов, сети учреждений, исследовательских программ и проч., представители американской историографии относят этот процесс к XIX веку, отмечая, что у немцев этот феномен назывался *Heimatkunde* (от *Heimat* – *малая родина*, идея которой возникла в германских землях после 1871г., а с 1895г. это понятие вошло в школьные учебники), а в России – *краеведение*¹⁶.

Существовавшие в XIX – начале XX вв. в России понятия *родиноведение* и *отчизноведение* воспринимались как синонимы краеведения, что отражало их связь с общим процессом формирования национального самосознания. Эти процессы в России и Германии (и других европейских странах) шли параллельно, рождая аналогичные формы своего проявления, но с именами, отражающими особенности культурно-исторических лексических норм.

Вторая линия в поисках терминологической самоидентификации связана с новым подходом¹⁷, ориентированным на дифференциацию довольно уже широкого репертуара понятий, объединенных региональным ракурсом изучения конкретных социокультурных объектов. Исходным концептом в данном случае выступает положение о том, что усложнение структуры накопленных до сегодняшнего дня огромного корпуса знаний о крае, определившиеся принципиальные различия в их функциональной направленности, организации исследований, профессионализме участников и проч. требуют введения различных таксономических единиц, учитывающих нюансы в едином процессе познания конкретной территории.

Понятия *региональная история* и *историческое краеведение* различают многие исследователи¹⁸. Под *регионалогией* (*регионалистикой*), считает С.О.Шмидт, следует понимать междисциплинарную научную и просветительскую деятельность, утвердившуюся на стыке наук гуманитарного и иного профиля. *Регионалогия* – комплекс более широких и менее конкретизированных знаний, чем краеведение, включающих современное состояние региона и сферу политологии¹⁹. Проблемное поле регионалогии (родоноведения) смыкается с интересами исторической науки, теории и истории культуры, культурологии, ряда социальных наук²⁰. Регионалогия важна не только для познания настоящего и прошлого, но и для прогнозирования будущего. Под *региональной историей* следует понимать не только историю отдельных регионов, но и историю взаимоотношений со столицами и другими регионами, организацию территориальной структуры государства и управления ею. *Регионалогия* и *региональная история* “поставляют” методологию и методику исследований региональной проблематики, а также приемы распространения этих на-

учных навыков в широкой общественной среде (в том числе и в программах школьного обучения)²¹.

Под *краеведением* же С.О.Шмидт понимает не только науку, изучающую развитие и современное состояние конкретных региональных сообществ и территорий, но и научно-популяризаторскую и просветительскую работу по определенной тематике – о прошлом и настоящем конкретного края – региона – “*малой родины*” и его памятников. Объектом интереса краеведа, по его мнению, выступает местность разного пространственного масштаба и культурно-исторического значения – от большой территории до маленького города, деревни, усадьбы, монастыря, улицы, фабрики, учебного заведения, а также история жизни своих родных и близких в данной местности. Такая краеведческая работа привлекает *специалистов и любителей* (некоторые из них становятся большими знатоками “края” и литературы об этом “крае”), в нее втягивается школьная молодежь. В этой работе объединяются по интересам люди разного возраста, разного социокультурного статуса, разного уровня специальной (научной) подготовки. “Занятия краеведением по зову души – всегда краелюбие”, – считает С.О.Шмидт, поэтому степень развития краеведения – один из показателей уровня культуры края, микроклимата его общественной жизни, а знакомство с региональным самосознанием и региональной историей существенно для понимания менталитета страны, особенно отличающейся своеобразием различных местностей²².

В рамках этой линии можно обозначить еще один подход, в соответствии с которым, во-первых, нивелируются понятия *краеведение - историческое краеведение* и *регионалистика – региональная история*, а во-вторых, *регионалистика* и *краеведение* рассматриваются как “две стороны одной медали”: т.е. они выступают в качестве элемента, включенного одновременно в две системы. А именно: “То, что в контексте развития “большой исторической науки” рассматривается как региональное исследование... может приобрести значение краеведческого знания, если окажется востребованным и освоенным в системе знания о том или ином регионе или городе”²³. Таким образом, *краеведение как система знаний о крае* пополняется за счет общесторических работ, точно также как факты и знания, добытые в рамках краеведческих исследований, могут войти в *систему знаний “большой науки”*, если они будут востребованы в ее границах. Поскольку современные исторические исследования нацелены в первую очередь на изучение не столько общего и типового, сколько на выявление особенного и индивидуального, именно *регионалистика* должна стать *важнейшим составляющим компонентом развития современной историографической ситуации*. Поэтому с региональ-

ными исследованиями следует связывать прорыв в изучении истории России. Однако для того, чтобы добытые краеведами знания вошли в систему знаний большой науки, необходимо, прежде всего, повышение *профессионального уровня исследований*, которые проводятся в регионах. Они должны быть значимы не только для системы знаний о крае, но и включаться в *систему регионалистики и систему знаний о стране в целом*²⁴.

Подобный дискурс правомерен, если принимать во внимание действительную неразделимость принципиальной ориентации, например, региональной истории и исторического краеведения на изучение истории локальных объектов в рамках конкретно-ограниченной территории. Но историко-краеведческим исследованиям в том классическом виде, в каком они сложились в рамках российской (и украинской) культурной традиции, всегда были присущи: а) интерес к истории именно *своего края* и б) участие *непрофессионалов*: историю края писали не только специалисты-историки и не только представители т.н. “ученого цеха”.

Общность и одновременно различие в понимании содержания понятий *краеведение* и *региональная история* прослеживается уже в рамках т.н. социальной институционализации: в Российском государственном гуманитарном университете действует *кафедра региональной истории и краеведения*, на которой читаются курсы – “Региональная история”, “Историческое краеведение”, “Церковное краеведение Москвы”, “История москвоведения”, “Москвоведение” и др.

На наш взгляд, именно небывалый размах краеведческих изысканий, к которым приобщились в силу различного характера мотиваций многие непрофессионалы, и одновременно появление широких возможностей для публикации краеведческой литературы неоднозначной по своему содержанию и научному уровню, заставляет многих специалистов в области историко-региональных исследований ставить вопрос о качестве подобных исследований, повышении их профессиональной планки, о том, что именно вузы в регионах благодаря сочетанию учебно-методической и исследовательской работы, концентрации квалифицированных кадров должны стать сегодня центрами *научного краеведения*²⁵.

В то же время, складывается впечатление, что с историческим краеведением сейчас происходит нечто аналогичное тому, что происходило (и, пожалуй, происходит постоянно) с самой исторической наукой: закономерные периоды кризисов, вызванные разными факторами (в том числе и фактором “роста” науки), приводят к перманентным сомнениям в ее научном статусе и заставляют вновь и вновь ставить вопрос о создании т.н. *новой научной истории*.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. В России в последние годы проходили многочисленные научные конференции, посвященные проблемам региональной истории, регионологии, историко-культурному краеведению и его историографии, преподаванию краеведения в школах и вузах, истории культуры российской провинции, прошлому и настоящему малых городов. В организации многих из них принимал участие Союз краеведов России. Интерес к российскому опыту краеведческих исследований со стороны мировой научной общественности нашел свое выражение в проведении в мае 2000 г. в Париже по инициативе Сорбонны международной конференции "Краеведение в России (1890-1990): Истоки, проблемы, возрождение". Проблемы методологии региональных исторических исследований стали предметом специального обсуждения на международном семинаре, прошедшем 19-20 июня 2000г. в Санкт-Петербурге. Материалы этого семинара явились основным источником для написания данной статьи.
2. См.: Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні багатовікових культурних традицій українського народу // УІІ Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура (Наукові доповіді та повідомлення). Частина 1. - Київ – Харків, 1997. – С.6-12; его же. Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 6.-Київ, 1999.–С.3-8 .
3. См.: Куделко С.М. Методи історичного дослідження в краєзнавстві // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 8. - Київ, 1999. – С. 335-337.
4. См.: Корзун В.П., Рыженко В.Н. Регионоведческое направление в деятельности исторических кафедр провинциальных университетов России // Методология региональных исторических исследований. Материалы международного семинара. - Санкт-Петербург, 2000. - С.35 - 36.
5. См.: Раковський М.Ю. Історичне краєзнавство – важний елемент перебудови // Тезиси першої обласної історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, присвяченій 200-літтю г.Одеси "Воспитание историей". - Одесса, 1989. – С.3-5; его же. Історичне краєзнавство як наука: традиції і сучасність (на матеріалах Одещини) // Одеса – 200. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. – Одеса, 1994. – С.107-109 і др.
6. См.: Корзун В.П., Рыженко В.Н. Регионоведческое направление в деятельности исторических кафедр провинциальных университетов России // Методология региональных исторических исследований. Материалы международного семинара. - Санкт-Петербург, 2000. - С.36.
7. См.: Чернышов А.Г. "Региональная составляющая" и современный политический процесс: От постановки проблемы к методологии и концептуализации исследований // Там же. – С.40.
8. См.: Серeda Н.В. Регионалистика и краеведение в контексте развития совре-

- менной исторической науки // Там же. – С.50, 52.
9. См.: Корзун В.П., Рыженко В.Н. Указ. соч. – С.36-37.
10. Там же. – С.36.
11. См.: Клубков П.А. “Регион”, “край”, “краеведение” как слова и понятия // Там же. – С. 23.
12. Шмидт С.О. Краеведение и региональная история в современной России // Там же. – С. 14.
13. См.: Клубков П.А. Указ.соч. – С.23-24.
14. Там же. – С.24.
15. Там же. – С.24-25.
16. В английском языке точный лексический эквивалент, который бы полностью соответствовал немецким и русским терминам, не сложился. См.: Стефан Коткин (Принстон, США). О краеведении и его методологии // Там же. – С.16-22.
17. Это направление, впрочем, вряд ли можно считать абсолютно “новым”. Вопросы категориального аппарата, в частности, определения содержания таких понятий, как “краеведение”, “историческое краеведение”, “местная история” и др. были предметом дискуссий на всесоюзных и республиканских краеведческих конференций в рамках советской историографии 80-х гг., на которых Украина была представлена весьма весомо и результатами практики краеведческих исследований, и их теоретическим обобщением. Сегодняшний этап в развитии этого направления, тем не менее, имеет “новое качество”, т.к. в большей степени связан с анализом опыта западной историографии и с переосмыслением утвердившихся ранее позиций.
18. См.: Шишкин В.И. Постсоветская историография истории Сибири // Методология региональных исторических исследований. Материалы международного семинара. - Санкт-Петербург, 2000. - С.79; Герд А.С. Регионалистика и краеведение // Там же. – С.57 и др.
19. См.: Шмидт С.О. Краеведение и региональная история в современной России // Там же. – С.14.
20. См.:Рыженко В.Г. Культурный потенциал региона: Поиски историков в новом проблемном поле // Там же. – С.60.
21. Шмидт С.О. Указ. соч.– С. 14.
22. Там же. – С.14-15.
23. См.: Середа Н.В. Регионалистика и краеведение в контексте развития современной исторической науки // Там же. – С.50.
24. Там же. – С.50-52.
25. См.: Козлов В.Ф. Организационные основы современного вузовского краеведения // Там же. – С. - 32-34.

УКРАЇНІЗАЦІЯ У ДОБУ РЕВОЛЮЦІЇ Й ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917-1920 РР.): ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД.

Українізація – виняткове явище в новітній історії України. Як на початку 20 століття, так і сьогодні вона залишається гострою політичною проблемою і викликає суперечливі оцінки в українському суспільстві, серед істориків зокрема. Існують суттєві розбіжності щодо правомірності вживання самого терміну “українізація”, маючи на увазі загальновизнане тлумачення понять “румунізація”, “полонізація”, “русифікація”, хронологічних меж, її значення тощо. Ми розглядаємо українізацію в широкому розумінні як дерусифікацію (в діаспорній історичній літературі зустрічається синонім “відмосковлення”) суспільно-політичного, громадського й соціально-економічного життя на теренах проживання українців. У вузькому, історіографічному значенні українізація обмежується десятиріччям 1923-1933 рр., коли вона впроваджувалася в життя як офіційна політика радянської влади в УСРР. Саме в таких часових межах вона є об’єктом дослідження істориків.

Разом з тим на рівні політичних вимог українізація бере початок ще напередодні падіння царату. У декларації ради ТУП “Наша позиція”, прийнятій у грудні 1916 р., відзначалося, що єдино простим шляхом до демократичної автономії України є “націоналізування всіх форм приватного і громадського життя: школи, суда, церкви, адміністративних і громадських установ, органів місцевого самоврядування і т.інш.”² (в цей час винайдений чорносотенною публіцистикою термін “українізація” вживався в негативному сенсі й містив у собі фактор насильства, яке нібито мали застосовувати до росіян, тому українські діячі послуговувалися у незвичній для нас трактовці терміном “націоналізація”³). Як політична практика українізація набула широкого розмаху у революційну добу. Окремі її аспекти розкриті в історичній літературі⁴, але предметом спеціального дослідження як, наприклад, робітничої⁵, аграрної⁶ чи освітньої⁷ політика українських урядів у 1917-1920 рр. українізація ще не стала. Заповнити цю прогалину бодай на концептуальному рівні - на емпіричному зробити це не дають змоги рамки журнальної статті – і є метою даної розвідки.

Стан українського суспільства на початку 20 ст.: неструктурованість української нації, низький рівень національної свідомості, русифікація найбільш політично активного міського населення, малочисельність і

відірваність від мас національно-свідомого проводу з вибухом революції і створенням сприятливих зовнішніх умов для національно-державного самовизначення українського народу об'єктивно зумовив необхідність українізації, тобто набуття суспільними суб'єктами українських національно-етнічних рис і якостей. Історичний досвід свідчить, що етнізація не може вважатися найбільш оптимальним принципом державотворення. Але творення політичної нації-держави неможливе без наявності сформованого етнічного ядра і поширення та сприйняття ідеалів та устремлінь титульного народу в якості основи державного життя. На початковому етапі державотворення у бездержавних народів етнічність, як слушно стверджує один з представників поширеної серед західних суспільствознавців так званої " нової етніцистської позиції" К.Енлоу, є " вирішальним інгредієнтом у створенні, поширенні й збереженні найважливішого політичного апарату – держави", тому чимало режимів обрали етнічність як засіб консолідації й розширення влади держави.⁸

Саме такий шлях державного будівництва об'єктивно постав перед Україною після Лютневої революції. " Національний принцип, як основа розвитку України, восторжествував, якщо не фактично, то в суспільній свідомості, зацьмарити яку не змогли ніякі репресії", - стверджувалося у другому виданні відомої книги " Українське питання", авторами якої були провідні українські політичні діячі.⁹ Ця українська формула була запропонована для розв'язання національних питань на всьому просторі колишньої Російської імперії і знайшла підтримку серед численних неросійських народів.¹⁰

Попри суттєві відмінності у природі влади, за всіх урядів УНР доби Центральної Ради і Директорії й гетьманської Держави зберігалася спадкоємність у проведенні українізації, яка не обмежувалася національно-мовно-культурною сферою, а була невід'ємною складовою державотворчого процесу, визначальним чинником формування української етнічної основи побудови нового державного й суспільного ладу в Україні. Українізація розгорталася в двох зустрічних напрямках: з одного боку, це було пробудження українського народу, який в національному самовизначенні вбачав найоптимальніший шлях виходу із системної кризи, що вразила Росію; повернення його до своїх джерел, культури, мови й історичних традицій. З іншого – українізація стала стрижнем офіційної політики урядів українських держав, які ініціювали її на державному рівні й каналізували і оформлювали в організаційні форми стихійні прагнення мас.

Концептуальні засади, напрямки, конкретні форми й механізми впровадження українізаційної політики були започатковані за доби Центральної Ради. Вони формувалися у статтях, виступах керівників українсько-

то визвольного руху, документах Центральної Ради і Генерального Секретаріату, програмах українських політичних партій, а також у закликах, резолюціях, постановах з'їздів, зборів, газетних публікаціях, що акумулювали вимоги пробудженої національної стихії..

Чільне місце у розробці програми, стратегії і тактики українського руху належить М.С Грушевському. Зміна акцентів з культурницьких вимог на політичні зумовила і нові підходи до трактовки ним українізації. Залишаючи за українізацією усталене етно-мовно-культурне поле, Грушевський наголошує саме на її державотворчих аспектах: "Тільки творячи самі автономію України, українізуючи або творячи нові органи місцевого самоврядування, в контакті й порозумінні іншими народностями, об'єднуючи їх спільними установами і вінчаючи об'єднання автономним органом цілої України..., ми доведемо тим самим реальність, життєвість і корисність цього домагання (національно-територіальної автономії – В.Ч.)"¹¹ Творення нового устрою, на його думку, не повинно обмежуватися лише політичними засобами, а "йти одноразу знизу, зверху й зсередини", тобто поєднувати зусилля пробудженої народної стихії, громадських й політичних чинників, бути справою всього народу.

Реалізацію двох взаємопов'язаних завдань: українського відродження, досягнення у тій чи іншій формі національної державності й просування українського народу шляхом соціалістичної революції передбачала концепція "всебічного визволення" В.К.Винниченка. Саме йому належить найбільш повне, на наш погляд, визначення суті українізації у добу Української революції. "Ми, українці, - писав Винниченко у "Відродженні нації", - хотіли жити й виявляти себе в усіх сферах і галузях життя. Ми гадали, що всі громадські, політичні й соціальні установи мусять бути для народу, а не народ для них. На Україні – народ український. Отже для нього, як українського народу, мусять бути всі установи: уряд, адміністрація, школа, суд. А також і військо.

Це – одне. Друге – вияв пробудженого національного чуття не міг обмежитись тою чи іншою сферою громадсько-політичного життя. В кожній сфері були українці й у кожній сфері вони хотіли, вони мусіли виявляти себе, як українці, затверджувати своє "я", поширювати його, закріплювати певними нормами. Фабричні робітники, учителі, кооператори, студенти, прикащики, урядовці, всі гуртувались національно, всі намагались свою галузь діяльності українізувати, се-б-то принатурити до об'єкту свого існування, - українського народу – й узаконити, унеобходити, уприроднити свою "пробуджену ніжність".¹²

У такому сенсі трактоване Винниченком "принатурення" мало сприяти досягненню головної мети революції – відродженню української на-

ціональності, пробудженню у народі своєї гідності, почуття необхідності рідних форм свого розвитку, здобуття цих форм і їх забезпечення.¹³

У діяльності Центральної Ради по розробці і впровадженню політики українізації можна виділити декілька періодів, що в цілому співпадають із загальновизнаною періодизацією Української революції¹⁴, але з деякими застереженнями, зумовленими специфікою національно-культурного компоненту державотворення, що мав свою імманентну логіку розвитку; розумінням завдань українізації і рівнем їх політичного представництва; повноваженнями і спроможністю українських урядових і громадських інституцій втілювати в життя свою програму.

Перший період тривав від утворення Центральної Ради до проголошення 1-го Універсалу. В цей час були сформульовані теоретичні підстави й політична платформа українізації, окреслені її напрямки: “надання національного характеру” освітній сфері (до цих вимог українства звикли в царській Росії, тому Тимчасовий уряд не суперечив українізації початкових шкіл), науці, культурі, церкві; війську, також “публічним установам” – органам місцевого самоврядування, суду, пошти, телеграфу, громадським організаціям. В подальшому, по мірі поглиблення революції і розгортання державотворчих процесів, коло цих спочатку декларативних вимог розширювалося, вони конкретизувалися і втілювалися у життя у вигляді постанов і розпоряджень Центральної Ради й українського уряду. На практиці у перші місяці революції переважав стихійний рух; організаторська роль Центральної Ради полягала в акумулюванні й представництві вимог мас перед Тимчасовим урядом.

Другий період охоплює події від липня до вересня 1917 р., коли Генеральний Секретаріат перебрав на себе повноваження крайового органу влади Тимчасового уряду. Фактична легітимізація української автономії сприяла росту динаміки українізаційних процесів, однак на ділі принципів змін не відбулося. Генеральний Секретаріат не мав відповідних повноважень і намагався у своїх діях не виходити за межі досягнутих з Тимчасовим урядом домовленостей. Відповідно були визначені й функції секретарств. Характерно, що українізація не входила в коло повноважень Генерального секретарства з міжнаціональних справ. Його першочерговими завданнями визначалися підготовка з’їзду народів Росії й досягнення порозуміння з демократією національних меншостей. Завдання “перебудови місцевої й загально краєвої адміністративної влади” покладалось на Секретарство внутрішніх справ; українізація інших галузей відповідно на секретарства в судових справах, народної освіти й з військових справ.

З кінця вересня і до листопада 1917 р., тобто до проголошення III Універсалу, тривав третій період українізації доби Центральної Ради.

Надання владних повноважень Генеральному Секретаріату дозволило проводити її як державну політику на території п'яти українських губерній. Ця програма розгорталася по висхідній і в наступні періоди – від листопада 1917 р. до січня 1918 р. і від січня до кінця квітня 1918 р. й поширювалася вже на всі 9 губерній, заселених українцями. В результаті активної законотворчої діяльності була створена правова база для українізації. Одночасно у зв'язку з агресією Радянської Росії, німецько-австрійською присутністю, поступовим витісненням “свята революції” зневірою й соціальною апатією, падінням авторитету і дієздатності української влади можливості її реалізації дедалі звужувалися, тому реальні здобутки виявилися набагато меншими, ніж можна було сподіватися.

Українізація неоднозначно сприймалася різними верствами суспільства. Настрої селян були сумішшю національних і соціальних почуттів, в якій бажання одержати землю займало провідне місце. Їх концентрованим виразом може слугувати відповідь старого селянина робітничо-агітатору на мітинг в одному з сіл Херсонської губернії: “А хто нам дасть землю, чи ви, чи царі – нам все одно, - хто дасть землю, за тим ми і підемо”.¹⁵ Хоч далі в ієрархії цінностей йшли вимоги українізації армії, шкіл, адміністрації та запровадження національної автономії для України, все ж вони були похідними й пов'язувалися насамперед з розв'язанням аграрного питання. Досить сильною була упередженість проти української мови як “мужичої”, якою хочуть “піддурити мужиків, а для панів буде мова панська”.

Влітку-восени 1917 р. масовою силою, що тяжіла до самоорганізації, було українське вояцтво. Гасло українізації знайшло серед українських солдат гарячу підтримку. Але не слід перебільшувати рівень національної свідомості солдат українізованих частин. Зневага керівництва Ради до війська взагалі й зволікання з вирішенням соціальних проблем сприяли поступовому збайдужінню селян, вдягнутих в солдатські шинелі, до нової влади і звужувало соціальну базу українізації.

Ахіллесовою п'ятою українського руху в роки революції була традиційна слабкість його впливу серед міського населення. В місті “українство було тільки вкраплене в російську стихію”.¹⁶ Для більшості зрусифікованих заводчан українське відродження було чужорідним, незрозумілим, несвоечасним. Соціал-економічна домінанта, в свою чергу, наптовхнулась на глухий консерватизм адептів українського самовизначення. Нідверто саботувало українізаційні заходи уряду російське й русифіковане міщанство, що утримувало міцні позиції в органах місцевого самоврядування, батьківських комітетах тощо

Попри толерантну і навіть запопадливу політику Центральної Ради щодо національних меншин (відомий дослідник історії революції В.Верстюк вважає, що Рада, не встигнувши організувати всі верстви українського народу, не досягнувши його глибинної політизації, не зміцнивши національну свідомість надто поспішно перейшла від представництва національного до крайового¹⁷⁾, вони не відповіли їй взаємністю. Особливо загострилися відносини між українською владою й національними меншинами, передусім єврейською, у лютому-квітні 1918 р. До того ж українські політики орієнтувалися здебільшого на ліві, соціалістичні партії, ігноруючи консервативні сили й мало заторкуючи своїм впливом неукраїнську людність взагалі.¹⁸

На дієвості українізаційної політики негативно відбилась слабкість виконавчої влади. За свідченням Д.Дорошенка, директивні матеріали у справі українізації носили скоріше характер якихось відозв, закликів. Тому фактично все залежало від становища на місцях, від того, чи були на місцях добре організовані українські національні елементи і чи мали вони досить енергійних провідників.¹⁹ Їх якраз катастрофічно не вистачало, в чому однакостайні як учасники революційних подій, так і дослідники. “Цікаво, що відношення до українізації творчих сил у Полтаві – негативне. – занотував до щоденника 12 квітня 1918 р. В.Вернадський. – Повне у них безлюддя...”²⁰

Гетьманський режим успадкував основні напрямки українізаційної політики УЦР. Разом з тим відмінність природи влади, детермінованість її внутрішніми – переорієнтацією в соціально-економічних пріоритетах і соціальній опорі, і зовнішніми – іноземною окупацією – чинниками, а також особистістю самого гетьмана зумовили суперечливий характер українізації за доби Української Держави. Апологети Скоропадського наголошують на безперечних досягненнях в національно-культурному будівництві, його противники акцентують увагу на нещирості цієї політики, проросійській орієнтації гетьмана, репресіях проти українців, що мали місце за гетьманату.

Суть в тім, що гетьманський режим прагнув впровадити нову концепцію української нації, яка ґрунтувалася не на знанні української мови, а на лояльності до держави. Ця держава розумілася у ширшому, територіальному значенні, а не у вузькому, етнічному. Сам Скоропадський не був у цей час самостійником. У 1918 р., як згадував білогвардійський генерал А.С.Лукомський, у розмові з ним Скоропадський заявив, що робота буде йти лиш на створення порядку на Україні, хорошої армії, і коли Великоросія викоринить свій більшовизм, він перший підніме голос за об’єднання з Росією.²¹ Уже після повалення гетьманату у “Спогадах” він підкреслював, що хоче бачити Україну в тісному союзі областей і дер-

жав, які “зливалися б в одному могутньому організмі, названому Велика Росія, як рівні з рівними”.²² Прихильником самостійності він став уже пізніше, на еміграції, під впливом В.Липинського.

Вихований у дворянській сім’ї, Скоропадський сприймав світ у поняттях соціального статусу і соціальної ієрархії. Щодо етнічно-культурних первнів, гетьману була притаманна подвійна ідентифікація, у якій, попри постійно наголошувану повагу і любов до України, до її мови й культури, домінувала сформована на глибинних рівнях підсвідомості російська ментальність. Характерним показником ступеня дистанційованості П. Скоропадського від національної спільноти, з якою він мав би себе ідентифікувати, є специфічно відчужене вживання етноніма “українці” у “Спогадах”.²³

Скоропадський всіляко демонстрував свою українськість, навіть запросив М.Міхновського на посаду свого особистого секретаря, щоб той навчав його гетьманського ритуалу й української мови (але Міхновський після деяких вагань відмовився).²⁴ В очах сучасників все це сприймалося як фарс. Характерним є враження відомого єврейського громадського діяча А.Гольденвейзера: “Коли Грушевський і Винниченко проводили українізацію і боролися проти російської мови, це могло здаватися некультурним і шкідливим, але у всякому разі це було здійснення мрії нського їх життя. Але коли нас стали українізувати Скоропадський і Ігор Кістяківський, то це особливо ображало, обурювало своїм напускним, удаваним характером.”²⁵

Ситуація ускладнювалася тим, що досить рішучі заходи гетьмана по українізації національно-культурного життя дискредитувалися у свідомості широкого загалу, передусім селянства, його вимушеним співробітництвом з австро-німецькими окупантами. На це наголошувала у своїх спогадах С.Русова.²⁶ “Порючи різками яке-небудь село, - обурювався В.Винниченко, - офіцерня всякими способами маніфестувала, що це робить з селянами українська влада й робить в ім’я української держави”, внаслідок чого “...селяни переносили свою ненависть взагалі на українську державність і навіть на ідею українського національного відродження.”²⁷

Попри всі суб’єктивні мотиви й застереження, помірковано-виважена політика П.Скоропадського, який зумів залучити до співпраці В.Науменка, М.Василенка та деяких інших українських діячів, у квітні-листопаді 1918 р. дала вражаючі результати у сфері освіти, науки, культури. Вони загальноновизнані навіть опонентами П.Скоропадського. Тенденція “не до механічного прилучення людей до українства, але до хімічного рутворення неукраїнських елементів в українській стихії”²⁸ мала обна-

дійливу перспективу, аби не об'єктивні обставини, що привели до падіння гетьманського режиму.

Менш успішною була українізація державного апарату. Тут гетьман зустрів опір не лише русифікованих органів місцевого самоврядування, але й старого російського чиновництва, яке в умовах відмови українських елементів від співпраці він залучав до державного будівництва. Склалася парадоксальна ситуація: українська держава мала бути збережена людьми, що її енергійно поборювали.²⁹ Тому українізація полягала не у творенні українських органів влади, а в пристосуванні, закоріненні існуючих владних структур в українській народній масі шляхом вивчення української мови чиновництвом, притому методами адміністративного примусу. Якщо в деяких міністерствах – наприклад, міністерстві шляхів, українізація здійснювалася досить успішно, то в більшості відомств вона саботувалась.³⁰ Питома вага українців в органах влади різко зменшилась, багато з них зазнали переслідувань. Зокрема, в Одесі безпідствно, без будь-яких звинувачень були заарештовані у липні 1918 р. відомі українські діячі – організатор і голова Одеської Військової Ради І.Луценко та бувший помічник Херсонського губернського комісара І.Гаврилюк.³¹

Спадкоємність у проведенні українізації збереглася й за відновленої УНР. Але, зазнаючи перманентних поразок, втрачаючи завойовані раніше позиції, Українська революція на кожному етапі свого спаду в 1919-1920 рр. змушена була самообмежувати завдання, принаймі від їх конкретизації, зосереджуватись переважно на проблемі збереження, захисту національної державності як висхідного моменту для виведення визвольного руху в майбутньому на нові рубежі. Ці обставини стали основною мотивацією для абсолютизації військових аспектів боротьби за владу. Тому здобутки Директорії у здійсненні українізації виявилися значно скромнішими, ніж її попередників

Українізація у 1917-1920 рр. мала і регіональний вимір, зумовлений етнокультурними особливостями й специфікою революційних процесів, особливо на півдні України.³²

Насамкінець, слід відзначити, що УНР часів Центральної Ради і Директорії і Українська Держава гетьмана Скоропадського не мали ні можливостей, ні достатнього часу, щоб подолати наслідки багатовікової русифікаторської політики царизму. Проте здійснювана національними урядами українізація сприяла прискоренню природних процесів самоорганізації українського народу, зростанню його національної самосвідомості, врешті-решт стала одним із чинників, що змусили більшовиків запровадити українізацію радянського типу в УСРР.

ПРИМІТКИ:

1. Див.: Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Кн. 15. – Буенос-Айрес, 1959. – С. 1049.
2. Цит. За: Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. Том 1. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932; Нью-Йорк, 1954. – С. 16.
3. Дашкевич Я. Українізація: причини і наслідки// Слово і час. – 1990. – № 8. – С. 56.
4. Див.: Розовик Д.Ф. Центральна Рада й українська культура// УДЖ. – 1993. – № 2. – С. 17-27; Солдатенко В.Ф. Центральна Рада та українізація армії// Там само. – 1992. – № 6. – С. 26-39; Кедровський В. Українізація в російській армії// Український історик. – 1967. – № 3-4. – С. 61-77; Мусієнко В., Машевський О. Українізація органів державної влади в гетьманській державі Павла Скоропадського// Розбудова держави. – 1996. – № 2. – С. 38-40; Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998 та інш.
5. Див.: Андрусішин Б.І. В пошуках соціальної рівноваги: нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань. 1917-1920 рр. – К., 1995.
6. Див.: Витанович І. Аграрна політика українських урядів революції і визвольних змагань. 1917-1920 рр.// Український історик. – 1967. – № 3-4. – С. 5-60.
7. Див.: Зубалій О.Д., Рященко Д.С. Освітній рух в Україні у добу національного відродження (1917-1920 рр.)// УДЖ. – 1998. – 3. – С. 12-23; Ротар Н.Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917-1920 рр.). Автореф. дис. канд. іст. наук. – Чернівці, 1996.
8. Цит. За: Майборода О. Проблема зумовленості національних рухів у етнополітичних дослідженнях// Політологічні читання. – 1992. – № 6. – С. 136.
9. Українське питання. – К., 1997. – С. 193.
10. Ковалевський М. Опозиційні рухи в Україні і національна політика СРСР (1920-1954). – Мюнхен, 1955. – С. 8.
11. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 98.
12. Винниченко В. Відродження нації. У 3-х частинах. – Ч. 1. – Київ-Відень, 1920. – С. 125-126.
13. Там само. – С. 257.
14. Див.: Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – С. 93-95.
15. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 5.
16. Майстренко І. Історія мого покоління (спогади учасника революційних подій в Україні). – Едмонтон, 1985. – С. 20.
17. Верстюк В.Ф. М.С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради// УДЖ. – 1996. – № 5. – С. 42-43.
18. Детальніше про політику українських урядів щодо національних меншин див.: Винниченко В. Єврейське питання на Україні// Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 116-125; Клейнер І. Урок втрачених можливостей// Там само. – С. 55-75; Калакура О.Я. Ставлення польської меншини до УНР// Історія України. Мало-

- відомі імена, події, факти. (Збірка статей). Вип. 5. – К.: Рідний край, 1999. – С. 125-135; Гунчак Т. Українська Народна Республіка і національні меншості / Слово і час. – 1990. – № 10. – С. 62-65; Гусев В.І. Національні меншини в планах розбудови Української держави (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії)// Розбудова держави. – 1993. – № 12. – С. 27-31.
19. Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 397.
 20. Вернадский В.И. Дневники. 1917-1921. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 71.
 21. Лукомский В.И. Противосоветские организации на Украине и начало гетманства// Революция на Украине по мемуарам белых. – М.-Л.: Госиздат, 1930. – С. 202.
 22. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 267.
 23. Там само. – С. 48, 52.
 24. Чикаленко Є. Щоденники (1918-1919 рр.)// Слово і час. – 1993. – 10. – С. 70.
 25. Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний (1917-1920)// Революция на Украине... – С. 46.
 26. Русова С. Мої спомини// УГЖ. – 1999. – № 5. – С. 139.
 27. Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. – С. 78-79.
 28. Скоропадський П. Українська культурна праця за гетьманщини 1918 року// Культура і життя. – 1991. – 3 серпня.
 29. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 124.
 30. Див.: ЦДАВО України. – Ф.905. – Оп.6. – Спр.120. – Арк.3 зв., 120; Спр. 9. – Арк.3, 8.
 31. Вільне життя. Політико-громадський часопис. – 1918. – 8 червня, 30 липня.
 32. Див., наприклад: Раковский М.Е. Консолидация сил революции в борьбе за власть Советов на юге Украины (1917-1919 гг.). Автореф. дис. на соискание учёной степени докт. истор. наук. – М., 1966.

ГОНТАР О.В.

УКРАЇНЬСЬКА ПРОБЛЕМА ЗА ЧАСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: СПІВВІДНОШЕННЯ ЦЕНТРУ ТА РЕГІОНІВ.

В радянській історіографії революційні події 1917 року в Одесі висвітлювалися неодноразово, але не завжди однозначно.¹ Проте все то були версії однієї комуністичної інтерпретації історичного процесу. Там не було місця іншим політичним силам, партіям, особам, угрупованням. Якщо вони й згадувалися, то лише в негативному контексті. Зарубіжні дослідники та історики української діаспори (С.Менінг, Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко, А.Жуковський, І.Нагаєвський, Р.Млиновецький,

О.Субтельний та ін.) одеську тематику порушували лише частково й поверхово.

Звертаючись сьогодні до історії національно-визвольного руху в Україні, доводиться радикально змінювати методологію дослідження, розпочинати з елементарного добору фактичного матеріалу, реанімації забутих постатей, відтворення справжнього ходу подій без фальсифікацій, перекручень та замовчувань².

Вивчення української проблеми під час революції та національно-визвольних змагань передбачає дослідження ставлення тогочасного суспільства до ідеї національного самовизначення, незалежності та державності, до вивчення та застосування української мови, наявності прошарку української національно зорієнтованої політичної еліти, її партійного спрямування, стосунків з іншими політичними силами, центральною та місцевою владою, а також процесу формування апарату місцевої влади та його діяльності у мінливому перебігу подій. У більшості своїй ці проблеми не загубили актуальності й сьогодні. Їх історична ретроспектива дає можливість краще зрозуміти логіку політичної та суспільної боротьби в наш час.

З початком російської революції 1917 року українська проблема не стала несподіванкою для одеського суспільства. Ще з 70-х років XIX ст. українські традиції в місті підтримувалися "Одеською громадою", в 1905-1909 рр. – "Просвітою", напередодні Російської революції 1917 р. українське життя гуртувалося навколо журналу "Українська хата". Вже на початку березня 1917 р., коли стало відомо про революцію в Петрограді та заснування у Києві Центральної Ради, в Одесі було створено Український комітет, який очолив Сергій Павлович Шелухін (1864-1938), в недавньому минулому член Одеського окружного суду, дійсний статський радник, згодом генеральний суддя УНР, міністр судових справ в уряді В.Голубовича і емігрантський професор Українського Вільного університету в Празі. Після свого утворення комітет одразу ж надіслав інформаційно-програмову телеграму голові російської Державної думи М.В.Родзянко. Розпочато видання газети під назвою "Живе слово"⁴.

В середині квітня комітет організував проведення в Одесі віча українського активу, яке мало організаційний та пропагандистський характер. З промовами виступали активісти комітету: його голова С.П.Шелухін; викладач Одеської Маріїнської жіночої та 3-ої чоловічої гімназій В.М.Чехівський, згодом голова ради міністрів та міністр закордонних справ Директорії УНР; інженер та член Одеської громади, майбутній голова ради міністрів в останньому уряді Центральної Ради В.О.Голубович та інші.

Політичне кредо організаторів віча, себто Одеського українського комітету, було сформульовано в ухваленій резолюції. Вона вимагала територіальної автономії України в її етнографічних межах з забезпеченням прав інших націй; визнання Херсонщини краєм “передковично-українським” та включення її у межі автономної України. Перед Тимчасовим урядом була висунута вимога визнати автономію України та призначити відповідального міністра, як це було зроблено для Фінляндії. Згодом ці вимоги підтримав крайовий з’їзд селян. На початку травня за розвиток української національної школи висловився крайовий з’їзд учителів⁴.

Таким чином, лідери одеської української громади, як і провід Центральної Ради, на початку 1917 року дотримувалися федералістських та автономістських поглядів. Ідеї незалежної української держави, висунуті Миколою Міхновським ще на початку століття, хоча й мали неабиякий вплив на лідерів українського національного руху, зокрема на В.Чехівського, розцінювалися ними як передчасні й максималістські⁶. Але й така поміркована позиція була вороже зустрінена місцевим керівництвом. Комісар Тимчасового уряду в Одесі Веліхов вживав заходів проти української автономії, висунувши ідею утворення Одеського обласного комітету, не підвладного Києву⁷.

У червні 1917 р. В.Чехівський повідомляв на засіданні Центральної Ради, що в Одесі на черзі стоїть реорганізація керівного українського комітету. Зміцніли і розширилися українські політичні партії – УСДРП, УПСР, УПСС та ін. Українські соціал-демократи вимагали від Тимчасового уряду визначитися у своєму ставленні до питання про автономію України. У місті “члени російських демократичних організацій виявили повне нерозуміння українського руху і се було причиною багатьох непорозумінь ...Скликано було спільне засідання російських та українських організацій для обговорення військових справ. Всі принципово віднесли прихильно до автономії України, казали лише, що не час тепер заводити [про це мову]. Коли представник Військової української ради почав читати постанови Ради по-українському, то почалась справжня обструкція, поручику Вержбицькому не давали говорити...З трудом удалось навести прядок”⁸.

Треба відзначити, що не всі українські активісти в Одесі стояли на автономістській платформі. Це доводить діяльність доктора Івана Митрофановича Луценка (1864-1919), людини непересічної і неоднозначної. Це був відомий в Одесі громадський діяч, лікар-гомеопат, голова Ганеманівського гомеопатичного товариства, керівник есперантського гуртка, перший голова Одеської “Просвіти”, керівник товариства “Українська хата” (1912). Під час першої російської революції у 1905 р. він був у

складі Одеської ради робітничих депутатів⁹. Луценко був особисто знайомий і підтримував зв'язки з багатьма українськими культурними діячами: І.С.Нечуєм-Левицьким, М.М.Коцюбинським, І.Я.Франком, І.К.Карпенко-Карим, іншими акторами "театру корифеїв", які часто виступали в Одесі. З початком першої світової війни Луценко був призваний в армію як лікар і працював в одеському лазареті.

Є.Чикаленко познайомився з ним у 1895 році. "Родина Луценків, - писав він у своїх спогадах, - тільки одна тоді в Одесі говорила по українському, але не принципово, а стихійно, бо Луценко захоплювався тоді есперантською мовою, говорив і писав добре на цій штучній мові і всіх заохочував до неї. Коли ж я намагався повернути його на ідейне українство, то він українською мовою доводив мені, що відроджувати Україну це все одно, що підкласти під мертвого руки"¹⁰. Щоб зрозуміти про що йдеться мова, треба відзначити, що Одеса на той час стояла у колиски есперантського руху. На думку засновника есперанто польського лікаря Лазаря Заменгофа, який у 1887-1897 роках жив і працював у Херсоні, одесити складали 10 процентів усіх есперантистів світу¹¹.

Є.Чикаленко познайомив Луценка з М.Комаровим, Л.Смоленським, залучив до кола Одеської Громади. "Зустрівшись зі Смоленським, - згадував він, - Луценко під впливом його логіки і красномовності, захопився нарешті і українством і не зрадив його до самої своєї трагічної смерті, хоч способи і тактику міняв дуже часто і часом несподівано. Так, будучи далеким від усяких соціалістичних доктрин і належачи до радикально-демократичної партії, він в 1917 році, за Центральної Ради опинився несподівано в партії соціалістів-самостійників і не можна було з певністю сказати в якій партії він буде завтра, хоч можна було бути цілком певним, що він буде належати тільки до української партії"¹².

Таким чином, політичні симпатії Луценка не були стабільними, але завжди незмінною залишалася його відданість українській ідеї. В 1905 р. він наближався до політичної платформи російських кадетів, після Лютневої революції став прибічником і особистим другом М.Міхновського. В той час, як всі провідні українські партії дотримувалися ідеї входження України до складу федеративної Росії, він, разом з П.Макаренком та М.Андрієвським, стає одним з лідерів Української партії соціалістів-самостійників (УПСС)¹³.

Спочатку Луценко беззастережно підтримував Центральну владу, потім став схилитися до гетьманської ідеї. З приходом до влади П.Ско-ропадського спільної мови з ним не знайшов, відійшов від політичного життя і повернувся до медичної практики в Одесі, а згодом навіть взяв участь у підготовці повстання проти гетьмана. В.Кедровський¹⁴ згаду-

вав: “Луценко не погоджувався з нашою критикою гетьманської влади, а властиво діяльності її уряду та різних органів влади. Він говорив, що з критикою треба бути обережним, щоб “з водою не виплеснути дитину”. Під “дитиною” розумів він принцип гетьманської влади. На це я і мої однодумці в Одесі, як проф. Гордієвський¹⁵, проф. Слабченко, д-р В.Піснячевський та інші, відповідали, що ми – проти гетьманату. Ми говорили, що до нас більше промовляють навіть ідеї деяких старих наших діячів-консерваторів, а саме ідеї конституційної монархії на Україні, на зразок англійської”. Поступово Луценко почав знаходити в цьому рацію¹⁶.

За оцінкою В.Кедровського Луценко “належав до тих нечисленних українців, які вважали, що українська інтелігенція замало працює на політичній ниві, а всю свою увагу присвячує культурній та науковій праці. На його думку праця на національно-політичному ґрунті не менше корисна для поневоленого народу, ніж праця культурна”¹⁷.

За ініціативи Луценка була заснована Одеська Українська Військова рада, яка 26 квітня 1917 р. провела установчі збори, що затвердили статут і призначили керівні структури. Головою обрано самого Луценка, членами стали делегати з частин армії та флоту - Крижанівський, Литвиненко, Мельниченко, Шевченко, прапорщики Міляєв, Карпенко, Чижевський, мічман Данчич, молодший офіцер Більчин. Почав виходити друкований орган Військової ради - газета “Рідний курінь”¹⁸. Луценка було обрано і до Українського генерального військового комітету (УГВК), утвореного на Першому всеукраїнському військовому з’їзді¹⁹. Наприкінці квітня – на початку травня 1917 р. у військових частинах Одеського військового округу налічувалося 55 організацій солдатів-українців²⁰. Одеська українська військова організація мала виразно самостійницький характер, що безперечно було наслідком світогляду її керівника.

Сфера діяльності Військової ради поширювалася на Одеський військовий округ, Чорноморський флот та Румунський фронт. Вона опиралася на українізовані частини старої армії – гайдамацький курінь, що почав формуватися в Одесі з початку червня 1917 р. Рада добивалася українізації трьох запасних полків, дислокованих в Одесі. На це не погоджувався командувач Одеського військового округу генерал Маркс. Він висував компромісну пропозицію – створити у кожному полку окремі українські підрозділи і навіть батальйони. Луценко був категорично проти²¹.

У липні Військова рада вже отримала можливість диктувати свою волю командуванню округу. 7 липня вона привела до штабу округу вірні їй військові підрозділи. Перед командуванням було поставлено ультиматум не надсилати жодного українця на фронт, доки не будуть сформовані узгоджені вже роти,

полки, дивізії та батареї і доки ці підрозділи не будуть підлягати українському керівництву. У справу втрутилася місцева влада, але Військова рада вже почула за собою силу і не відступала. З українцями об'єдналися молдаване, вимагаючи створення молдавських національних формувань²².

В.Кедровський, який відвідав у цей час Одесу, дає таку оцінку ситуації: "Я побачив, що всю українську військову справу в Одеській окрузі провадить І.Луценко. Провадить рішуче, твердо, переборюючи всі труднощі з боку влади, інертної маси і своїх же таки "поміркованих" українців. Генерал Маркс на вічі не мав успіху, і для всіх стало ясно, що справжнім авторитетом для одеської залоги й навіть округи став Луценко. Внаслідок впертої й кипучої праці Луценка була зукраїнізована більша частина одеської залоги, а крім того був сформований молдаванський полк з бесарабських і почасти херсонських молдаван. Усі зверталися до нього за наказівками та порадами. Навіть загальноросійські революційні організації шукали в нього моральної підтримки. Луценко став в Одесі речником українців і представників усіх інших недержавних народів Росії"²³. Під тиском подій і Військової ради штаб округу вимушений був здатися. Український курінь було розгорнуто в полк, що складався з трьох куренів, мав кінноту та гармати²⁴.

Вже з перших днів заснування Центральної Ради в її роботі беруть участь делегати з Одеси. 16 березня на засіданні Центральної Ради представник Одеського комітету виступив з пропозицією, щоб Центральна Рада вже до скликання Конгресу перебрала на себе представництво всієї України. Пропозиція одеського відпоручника була одностайно підтримана присутніми²⁵.

6-7 квітня в Києві проходив Український національний конгрес. Одесу на конгресі представляли: В.М.Чехівський від організації УСДРП, проф. М.І.Гордієвський від товариства "Українська хата", І.М.Луценко від Військової ради, Іван Романченко від Одеської ради робітничих депутатів та представників армії та флоту. Чехівського було обрано до президії конгресу²⁶. До нового складу Центральної Ради, обраної конгресом, від Одеси увійшли І.Луценко та І.Романченко, від флоту – матрос Пелішенко, від армії - прапорщик Куц²⁷, згодом також В.Чехівський та Чернота²⁸.

Після жовтневого перевороту в Петрограді Центральна Рада надіслала на місця циркуляр про підпорядкування їй всіх урядових та громадських установ. 28 жовтня, після жвавих консультацій різних політичних сил, влада в Одесі фактично перейшла до губерніяльної Ради у складі І.Луценка, В.Чехівського та прапорщика Вербицького (Вержбицького)²⁹. Того ж дня комісар Румчероду Харіто телефонував про це до Києва³⁰.

Урочисте проголошена влади УНР в Одесі відбулося 22 листопада, проведено парад військ гарнізону, який приймали командувач Одеського воєнного округу генерал Єльчанинов та представник Генерального Військового комітету полковник В.Поплавко. В кожній військовій частині зачитано III Універсал УНР³¹.

29 листопада Одеська українська губерніальна рада та Одеська Військова рада заборонили відправку на Дон загону з червоногвардійців та матросів для боротьби з Каледіним. Це спровокувало виступ Одеської Червоної гвардії, керованої більшовиками, проти нової влади в місті. 30 листопада загони червоногвардійців напали на гараж гайдамаків, обеззброїли вартових, захопили декілька машин. У відповідь на це 1 грудня українські підрозділи захопили штаб воєнної округи, міський театр. Під час боїв загинув начальник штабу Червоної гвардії М.Кангун та низка червоногвардійців. 3 грудня до міста прибули 4 ешелони українських солдатів, що поверталися з фронту. В умовах переважаючих сил Центральної Ради конфліктуючі сторони припинили протистояння і домовилися про створення єдиного органу з представників Ради робітничих депутатів та українських організацій³². Тимчасово напруження було знято.

Ставлення до Центральної Ради в різних регіонах України було неоднозначним: від повної та беззастережної підтримки до категоричного заперечення. У липні 1917 р. визнали Центральну Раду та її універсали повітові земські зібрання Кременчука, Лубен і Золотоноші³³. 29 листопада рішення визнати Раду "єдиною крайовою адміністративною владою" і підкорятися її розпорядженням "до організації Всеросійськими Установчими зборами центральної влади в Російській федеративній республіці і встановлення відносин між Росією і Україною" ухвалюють збори уповноважених державних установ, спілок службовців земств, міського самоврядування та спілки міст Херсона³⁴.

Але Раду не всюди сприймали позитивно. А.Жуковський відзначав, що більшість політичних та громадських організацій національних меншин ставилися вороже до намірів добитися автономії України. Вони розглядали їх як удар в спину революції. В русифікованих містах негативно до українського національного руху ставилися ради робітничих та солдатських депутатів. За вказівкою Тимчасового уряду земські збори та ревкоми на місцях замість царських губернаторів обирали комісарів, здебільшого російської національності, які також не палали бажанням відокремити Україну від Росії³⁵. У Києві осередком агітації проти Ради стала Київська міська дума, яка зібрала всіх противників незалежності

України від чорносотенців до більшовиків і протистояла усім заходам Ради, спрямованим на досягнення державного суверенітету³⁶.

В Одесі також було досить сил серед колишніх керівних структур і міського населення, які не тільки не симпатизували Раді, але й ставилися до неї відкрито вороже. З цього приводу Д.Дорошенко писав: “В космополітичній щодо свого населення Одесі українці не могли зайняти скільки не будь твердих позицій в нових революційних установах. Російська і єврейська демократія, що, як і скрізь, вела перед по тих установах, ставилась до українських домагань дуже неприхильно”³⁷.

8 листопада збори службовців Одеської повітової продовольчої управи ухвалили, що право встановлювати державний устрій Росії належить виключно Всеросійським Установчим зборам, що Центральна Рада узурпує права Установчих зборів, чим сприяє анархії, що населення Одеського повіту не було попередньо опитано, а само жодного разу не висловлювало бажання приєднатися до України, що органи місцевого самоврядування в Херсонській губернії, які мають по законам Тимчасового уряду право на національно-територіальне самоврядування, ще не виявили остаточно свого ставлення до цього питання. Виходячи з цього, збори вирішили “протестувати усіма силами проти прийнятого Радою насильницького способу українізації краю”³⁸. Антирадівські настрої посилилися наприкінці 1917 – на початку 1918 року.

Серед багатьох помилок, яких припустилася Рада (в першу чергу економічних) і які зрештою призвели до її фатального краху, був слабкий зв’язок з місцями, а подекуди його повна відсутність. На це були не тільки суб’єктивні, але й об’єктивні причини. До перших дослідники відносять негативне ставлення проводу Ради до корпусу імперських чиновників, яких через декілька місяців зумів ефективно використати гетьман П.Скооропадський. До речі, і більшовики пішли цим шляхом, залучаючи до управління старих спеціалістів (“буржуазних спеців”), в той же час залишаючи керівні посади в руках “червоних директорів”.

До об’єктивних причин слід віднести традиційну відсутність української еліти, хронічний нестаток свідомої української інтелігенції, яка б могла утворити кістяк нової адміністрації, та відсутність апарату примусу, який би оперативно впливав на антиукраїнські настрої старих службовців. Зрештою, в аналогічних ситуаціях саме загроза репресій примусила старих спеціалістів працювати на нові уряди (Скооропадського та більшовиків), незалежно від ставлення до них.

Слабкий зв’язок з місцями, який був хронічною вадою Центральної Ради, врешті решт призвів до повної втрати контролю над провінцією.

Австрійські дипломати доповідали своєму уряду, що в українських селах немає адміністрації, люди не виконують наказів Ради, урядують різні комітети, які ділять поміщицьку землю, росіяни у складі Київської управи саботують рішення Ради³⁹. Н.Полонська-Василенко вважала, що “фактично влада Центральної Ради й Генерального Секретаріату не виходила поза межі Києва, провінція їх не знала, і це було великою помилкою Генерального Секретаріату”⁴⁰. О.Субтельний також відзначав, що впливи Центральної Ради обмежувалися околицями Києва та декількома крупними містами, а губернії були залишені напризволяще⁴¹.

Центральній Раді була притаманна революційна та національно-патріотична патетика, розходження між словом і ділом, між гаслами та реальним втіленням їх у життя, розходження, класичним взірцем якого згодом стала радянська система. Серед об’єктивних реалій періоду Центральної Ради та її найбільш болючих вад – відсутність соціальної захищеності населення. Хоча окремі державні акти та постанови уряду в цій сфері приймалися, де-факто вони залишалися “паперовими тиграми” і жодна соціальна група ніякої користі від проголошення УНР не отримала.

З перебранням влади в Одесі Центральна Рада розпочинає створення свого місцевого апарату управління. 3 листопада Уповноважений Генерального секретаріату в Одесі підполковник Віктор Родіонович Поплавко, член ЦР та УГВК, був призначений військовим комісаром при штабі Одеської військової округи. Вже 23 листопада він оголосив демобілізацію із запасних частин округи солдатів, які призивалися до армії не з території України⁴².

Губернським комісаром УНР в справах народної освіти на Херсонщині та в Одесі призначено Володимира Мойсейовича Чехівського [Чеховського], (1876-1937), який протягом 1907-1917 років після однорічного заслання жив в Одесі, був активним членом Одеської Громади і Просвіти, належав до УСДРП та був членом її ЦК⁴³.

Першим заходом В.Чехівського на посаді комісара освіти було ознайомлення зі станом освітянських справ у губернії. В листі до шкільного відділу Одеського повітового земства у грудні 1917 року він просив терміново надіслати йому списки всіх початкових шкіл, зазначивши де навчання ведеться українською мовою, як школи забезпечені підручниками, що стоїть на заваді українізації⁴⁴. На цей запит земська управа повідомляла, що українська мова не викладається в жодній школі. Земські чиновники, які були відвертими і войовничими противниками української культури, глузливо відповідали комісару освіти: “населення ніде ні разу не висловлювало бажання про викладання української мови. Виступати проти бажання населення земська управа не вважає можливим”⁴⁵.

В іншому листі В.Чехівський просив дати інформацію про заходи земства в галузі позашкільної освіти: утворення народних будинків, плани їхньої роботи, обслуговування дітей дошкільного віку, про мережу бібліотек тощо⁴⁶.

З 15 по 29 грудня Генеральний Секретаріат освіти УНР планував провести в Києві нараду з питань організації народної освіти в Україні, на яку запрошувалися представники губернських та повітових земств, міських дум, викладачі, в тому числі з національних шкіл (німецьких, єврейських, російських)⁴⁷. Нарада навряд чи відбулася з огляду на події, які розгорталися в столиці України. Проте наведені документи свідчать, що перші кроки до оволодіння ситуацією в освітянській справі Центральна Рада починала робити. Вони могли принести успіх лише за умови стабільного політичного розвитку. Але війна з радянською Росією звела нанівець всі ці починання, а зрештою призвела і до ліквідації першого українського національного уряду.

Заходи в галузі українізації освіти, започатковані Радою, були пролонговані урядом П.Скоропадського. Улітку 1918 року в двох населених пунктах Одеського повіту для учителів було організовано курси з української мови. Херсонська губернська земська управа заснувала курси українознавства, в липні такі ж курси для вчителів губернії працювали у Миколаєві⁴⁸.

10 липня 1918 року районний комісар у справах освіти Одеського повіту та Херсонщини Міністерства освіти Української держави Захаржевський писав у шкільний відділ Одеської повітової земської управи: "По за як навчання в початковій школі повинні проводитися на рідній мові, що не було здійснено ще в 1917/1918 шкільному році з різних причин в Одеському повіті і до чого треба приступити у 1918/1919 шкільному році, прошу шкільний відділ Одеської повітової земської управи повідомити мене, чи забезпечені початкові школи Одеського повіту українськими букварями, читанками, підручниками з історії та географії України. Якщо ні, то чи вживає шкільний відділ якихось заходів для придбання підручників українською мовою". Відповідно до цього шкільний відділ земства розпочав опитування селян, якою мовою бажають вони навчати своїх дітей у школах. По одержанні відповідей з місць, мала бути з'ясована кількість підручників, потреба в переміщенні учителів тощо⁴⁹. Існування гетьманської держави, також як і УНР, було нетривким, і українізація, започаткована ще Центральною Радою, зрештою не була завершена.

Таким чином, хоча більшість міського населення Одеси не належала до прибічників українського самовизначення та незалежності, тут існував значний прошарок національно свідомої, патріотично зорієнтованої інтелігенції, яка створила власні громадські об'єднання, інтегрувалися в демократичні

організації міста та підтримала перші українські уряди. Місцеві органи Центральної ради на Одещині створювалися повільно і не були забезпечені управлінськими кадрами. Діяльність їх не набула скільки не будь завершеної форми. Ідея українізації не являлася суто радянським витвором, а провадилася в життя вже Центральною Радою, а згодом гетьманським урядом.

ПРИМІТКИ:

1. Одесса. Очерк истории города-героя. Одесса. - 1957; Борці за Жовтень. Вип. 3. Одеса. - 1957; Гамрецький Ю. Ради робітничих депутатів України в 1917 р. (період двовладдя). К. - 1966; Гарчев П. Состав Одесского Совета рабочих депутатов в 1917 г.// История СССР. - 1968. - № 5; Гамрецький Ю., Тимченко Ж., Щусь О. Ради України в 1917 р. К. - 1974; История городов и сел Украинской ССР. Одесская область. К. - 1978 та ін.
2. Гонтар О. Українська Центральна Рада: проблема центру і регіонів.// Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради). Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. К. - 1997. - 1 част. - С. 78-84; Гонтар О. Імідж Центральної Ради на Одещині та початки формування її місцевого апарату.// Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 12 червня 1997 р. Полтава - 1998. - С. 8-10.
3. Болдирев О. Одеська громада. - Одеса. - 1995. - С. 22.
4. Українська Центральна рада. Док. і мат. у двох томах. Т. 1. К.: Наук. думка, 1996. - С. 40, 530.
5. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. -Т. 1. Доба Центральної Ради. - Ужгород, 1932. - С. 63.
6. Manning C. Ukraine Under the Soviets. N.Y. - 1953. - P. 19.
7. Українська Центральна рада. Док. і мат. у двох томах. - Т. 1. - С. 66.
8. Там же. - С. 109-110.
9. Літопис революції. - 1930. - № 6. - С. 445.
10. Чикаленко Є. Спогади. 1861-1907. Нью-Йорк. - 1955. - С. 222.
11. Вечерня Одесса. - 1988. 13 жовтня.
12. Чикаленко Є. Зазнач праця. - С. 223.
13. Полонська-Василенко Н. Історія України. - К.: Либідь, 1992. -Т. 2. - С. 460.
14. Кедровський Володимир Іванович (1890-1970) – військовий і політичний діяч, журналіст, підпоручик російської армії. Член ЦР та УТВК. Член ЦК УПСР. Заступник голови Укр. Військ. Комітету, потім ген. секретаря військових справ. Полковник армії УНР. В 1919-1921 рр. посол УНР у Латвії, Естонії, Фінляндії. З 1923 р. в еміграції у США (ЕУ. - Т. 3. - С. 993.).
15. Гордієвський Михайло Іванович, українець, народився 1885 р. в с. Зелені Київської обл., безпартійний, професор історії, в 1917 р. був представником Одеського товариства “Українська хата” на Українському національному з’їзді, заарештований органами НКВС 27 березня 1938 р. і засуджений до розстрілу Военною Колегією Верховного суду СРСР 11 жовтня 1938 р. по звинуваченню

- у "контрреволюційній діяльності" (ст. 54, 1д). Реабілітований 4 червня 1992 р. Прокуратурою України (Одеський Мартиролог, т. 1, Одеса, 1997, с. 148).
16. Кедровський В. Обриси минулого.- Нью-Йорк. - 1966. - С. 55.
17. Там же.- С. 47-48.
18. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. -Т. 1. Доба Центральної Ради. - Ужгород, 1932. - С. 63, 346.
19. Українська Центральна рада. Док. і мат. у двох томах. -Т. 1. -К.: Наук. думка. - 1996. -С. 535.
20. Там же.
21. Кедровський В. Зазнач. праця.- С. 53.
22. Дорошенко Д. Зазнач.праця. -С. 63.
23. Кедровський В. Зазнач. праця. -С. 53.
24. Українська Центральна рада. Док. і мат. - Т. 1. - С. 567.
25. Там же. -С. 40.
26. Там же. -С. 54, 57.
27. Там же.- С. 64, 65.
28. Дорошенко Д. Зазнач праця. -С. 63.
29. Октябрь на Одешине (1917-1926). Сб. статей и воспоминаний. – Одесса. 1927. - С. 18.
30. Українська Центральна рада. Док. і мат. -Т. 1. - С. 369.
31. Дорошенко Д. Зазнач. праця. -С. 193.
32. Українська Центральна рада. Док. і мат. - Т. 1. - С. 520, 577-578.
33. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918. -Львів: Каменяр. 1994 - С.285-286.
34. Державний архів Одеської області (ДАОО).-Ф. 91. - Оп. 1. -Спр. 850.-Арк. 118.
35. Joukovsky A. Histoire de l'Ukraine. – Paris, 1993.- P. 73.
36. Велика історія України від найдавніших часів. -Т. 2. – К.: Глобус, 1993. - С. 338.
37. Дорошенко Д. Зазнач праця. -С. 63.
38. ДАОО. - Арк. 122.
39. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. - К. - 1993. - С.111-112.
40. Полонська-Василенко Н. Зазнач. праця. - С. 649.
41. Subtelny O. Ukraine. A history. – Toronto, 1989. - P.347-348.
42. Українська Центральна рада. Док. і мат. у двох томах. -Т. 2. - С. 339, 395-396].
43. Encyclopedia of Ukraine. -Т. 1. -Р. 407.
44. ДАОО. - Ф. 91. -Оп. 1. - Спр. 1104. - Арк. 4.
45. Там же. - Арк. 5.
46. Там же, - Арк. 3.
47. Там же. - Арк. 2.
48. Там же. - Арк. 10, 20.
49. Там же. - Арк. 7, 11.

ПРОТОКОЛИ ЗАСІДАНЬ ОДЕСЬКОЇ РАДИ РОБОЧИХ ДЕПУТАТІВ: (РУБІЖ 1917-18 РР.) ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Вступ “Справа всього життя”. Значною подією мого життя став захист дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Відбулося це наприкінці 1985 року. Час був суперечливий, невизначений: перебудова вже почалася, але ніхто не знав коли і чим усе закінчиться. Колишні політичні ідеали і принципи похитнулися і незабаром зникли, нові визначалися неясно.

Матеріал для дисертації було зібрано, у більшій мері систематизовано, коли уперше виникло запитання: “А кому тепер це треба?”. Правильною відповіддю на це начебто риторичне питання, як і наступним захистом дисертації, я зобов’язана своєму науковому керівнику – професору Раковському Михайлові Юхимовичу, який завжди реально, але разом з тим оптимістично, оцінює політичну і життєву ситуацію. Професор завжди відповідально відносився не тільки до власної роботи, але і до роботи учнів, завдяки чому йому удалося створити свою школу. Це заслуга й уміння особливого роду і не кожному, навіть великому вченому, вдається створити свою школу, зібрати навколо себе послідовників. М. Ю. Раковському це удалося. Завжди і справедливо вважалося, що з людьми працювати складніше, ніж з документами. Дійсний вчитель повинний володіти не тільки обсягом знань і умінням ними поділитися, але і великим терпінням, у кожному з учнів залишаючи частку душі. Ще в радянський час професором був визначений принцип досліджень, що не втратив актуальність і по теперішній день: виділити проблему, значну в загально-історичному, державному, політичному планах і вивчити її на регіональному матеріалі. Для усіх нас, вихованців школи професора Раковського М.Ю., такою проблемою стала історія соціалістичної революції і громадянської війни, а регіоном досліджень – південь України (термін, який у той час викликав багато суперечок, як і сама традиція досліджень на місцевому матеріалі: історична наука радянської пори була піддана глобалізації). Запропонований нижче матеріал присвячений діяльності Одеської Ради робочих депутатів на рубежі 1917-18 рр., коли вирішувалось питання про владу.

* * *

Поняття “тріумфальний хід радянської влади”, що хронологічно охоплює період з 25.X.1917 р. до початку 1918 р. (від збройного повстання в

Петрограді до встановлення радянської влади на місцях), залишилося в радянському минулому. Можна по-різному до цього ставитись, сперечатися про темпи, форми, методи боротьби за встановлення влади Рад. Однозначно те, що боротьба ця була тривалою, гострою, суперечливою, особливо на завершальному етапі. Його початок для півдня України (зокрема, Одеси) доцільно пов'язувати з підсумками роботи I Всеукраїнського з'їзду Рад, що відбувся в Харкові 11-12.XII.1917 р., прийняв рішення про встановлення Радянської влади на території України, створив перший радянський уряд України. Тепер справа була за місцевими організаціями. Слід зазначити, що Ради, як форму організації влади, приймали не тільки більшовики, але й інші демократичні партії. Боротьба йшла за керівництво Радами, які на півдні України мали ряд характерних рис, зокрема, великий кількісний склад, погана відвідуваність зібраних депутатами, есеро-меншовицьке керівництво, проведення об'єднаних засідань усіх Рад, хоча організаційне оформлення цього процесу відбулося тільки в січні 1918 р. Роботу Одеських Рад, взаємини з Центральною Радою та іншими організаціями можна простежити за матеріалами протоколів їхніх засідань, що не тільки збереглися в архіві, але були надруковані.¹ Нижче, у хронологічному порядку, коротко викладена суть питань, що обговорювалися на засіданнях Одеських Рад на рубежі 1917-18 р. (17.12.17 р. - 18.01.18 р.).² Це дозволяє відновити економічну, військово-політичну ситуацію в місті, хід боротьби за владу у вирішальні дні.

17.12.17 р. - Загальні збори Ради робочих депутатів. Позачергово обговорювалося продовольче питання (для його рішення пропонувалося створити єдиний орган із представників усіх демократичних організацій) і економічна ситуація на залізниці.³ Ухвалили продовжити обговорення на найближчих зборах Ради робочих депутатів із запрошенням представників Продовольчого комітету, Міського самоврядування, Центрального Бюро профспілок, Центральної Ради фабзавкомів і комісії з боротьби зі спекуляцією.⁴

21.12.17 р. Об'єднане засідання Ради робочих, селянських і військових депутатів. Збори дуже нечисленні (1/10 частина депутатів). Обговорювалося продовольче питання. Прийняття резолюції відклали до наступного збору (26.12.17 р.).⁵

*26.12.17 р. Загальні збори Ради робочих депутатів.*⁶ Повідомлено, що відбулося злиття української військової Ради, морської Ради з Радою солдатських депутатів і утворення з їхнього складу Ради військових депутатів.⁷ При цьому було відзначено, що об'єднання всіх міських Рад в одну (рішення від 30.11.17 р.) загальмувалося через зіткнення Червоної гвардії

з гайдамаками 1.12.17 р. З питання про владу відзначалось, що вищим органом влади в місті повинна бути об'єднана Президія Рад військових, робочих і селянських депутатів. У черговий раз висловлена думка про оголошення Одеси вільним містом, з посиланням на принципову згоду Центральної Ради.⁸ Виступаючі звинуватили Раду і її Виконком у бездіяльності і зажадали, щоб депутати відзвітувалися на заводах про свою роботу. Оголошене раніше продовольче питання обговорити не встигли.⁹

6.01.18 р. Засідання Виконкому Ради робочих депутатів. Обговорюється питання про організацію влади в місті. В.О. Орлов доповідає про поїздку в Київ і переговори з Центральною Радою, пропонує проект створення одеського комісаріату, який би визнав джерелом влади місцеву Раду робітничих депутатів. До його складу на колегіальних засадах повинні вийти представники міського самоврядування. Також відмічено, що об'єднана президія не вважає за можливе вихід Одеси із складу українських територій і вона почала переговори з Центральною Радою, щоб оголосити Одесу вільним містом Української Народної Республіки (УНР), яка є складовою частиною федеративної Російської республіки.¹⁰ В резолюції, прийнятої 34 голосами, при 10 “проти” і 8, що утримались, схвалюється цей проект організації влади.¹¹ Далі обговорювали роботу комісії “п”’ятнадцяти” і Ради. Прийняли резолюцію про збільшення складу комісії до 38 членів і переобрання Виконкому Рад. Третім пунктом слухали питання про соціалізацію торгового флоту.¹² Ухвалення рішення відкладене до надання Раді більш докладної інформації. У “різному” розглянуто питання про підготовку до демонстрації 9.01.18р.¹³

8.01.18 р. Засідання об'єднаної Президії Рад. Слухали заяву Орлова В. О. про виступ, що готується з метою передачі влади Радам. В якості доказу наведений факт про захоплення моряками при участі Червоної гвардії двох тисяч гвинтівок. Ухвалили з'ясувати, хто заволодів зброєю.¹⁴

11.01.18 р. Засідання об'єднаної Президії Рад. Обговорювали наказ про розформування ряду військових частин. Висловились “проти”.¹⁵

12.01.18 р. Засідання Виконкому Ради робочих депутатів. Позачергова заява з приводу паливної кризи в місті, звертання за допомогою до правління морського транспорту. Перевибори Виконкому вирішено провести 14.01.18 р. Обговорювалося питання про розпуск Установчих зборів.¹⁶ Більшість висловилося “проти”. Докладно заслухали питання про стан справ на заводі Гена. Ухвалили оголосити секвестр і ввести представників робітників у правління заводу.¹⁷

14.01.18 р. Засідання об'єднаних Президій. Запрошено членів Ради безробітних і Центральної Ради фабзавкомів. Першим обговорювали питання

про надання допомоги безробітним, число яких зросло. Вирішено створити новий орган для боротьби з безробіттям у складі 21 особи. Представник УНР виступив із заявою про передачу влади Радам “без кровопролиття”.¹⁸ *Заява об'єднаних Президій 14.01.18 р.* про перехід влади в Одесі Радам: усі органи Радянської влади залишаються на місцях і підпорядковуються об'єднаним президіям Румчерода і Рад робочих, селянських і військових депутатів.¹⁹

14.01.18 р. Загальні збори Ради робочих депутатів. Головне питання про владу. 499 голосами при 11 “проти” і 10 утримавшихся прийнята наступна резолюція, запропонована більшовиками і лівими есерами: визнати, що відтепер уся повнота влади в Одесі належить Раді робочих, солдатських, матроських і селянських депутатів м. Одеси, а повнота влади в області – ЦВК Румчерода; зазначені організації підпорядковуються РНК і Харківській Народній Раді; обрати комісію з 11 чоловік для розробки плану організації Одеського комісаріату. Уся Рада підлягає пересобранню до 19.01.18 р., перевибори Виконкому повинні бути проведені новим складом Ради.²⁰

19.01.18 р. Засідання Виконкому Ради робочих депутатів Розглядалося питання про поховання загиблих у січневих боях в Одесі.²¹

Таким чином, у місті в середині січня 1918 р. була встановлена Радянська влада. На території Херсонської і Бессарабської губерній створена Одеська радянська республіка, що існувала до захоплення регіону австро-німецькими військами в середині березня 1918 р.

ПРИМІТКИ:

1. Протоколи Одеської Ради робітничих депутатів (1917-січень 1918 рр.)// Літопис революції, -1931, № 1-2. - С. 237-266; № 3. - С. 141-180. Протоколи Одеської Ради робітничих депутатів (Жовтневі дні 1917 р.) //Архів Радянської України, - 1932, - № 3.- С. 11-46.
2. 17 грудня 1917 р. відбулося перше засідання Одеських Рад після завершення роботи I Всеукраїнського з'їзду Рад. У ці ж дні (10-23.12.17 р.) в Одесі проходив II з'їзд Румчерода, склад якого після перевиборів значно полівів. (Докладніше див.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник.- К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, - 1987. - С. 416, 501). Досить дивним виглядає те, що в грудневих - січневих протоколах Одеської Ради їхні рішення не обговорюються і фактично не прийняті до виконання (з погляду перерозподілу влади, взаємин з органами Центральної Ради).
3. Питання було поставлено з ініціативи Мізікевича П.П. і Ачканова Г.Ф. Як вихід з положення, що створилося, ними висловлена пропозиція про визнання влади Народних комісарів (без уточнення російських чи українських). Це

єдине в грудневих протоколах згадування про визнання влади Раднаркому, але і воно не було підтримано більшістю.

4. Літопис революції, - 1931, № 3. - С. 141-145.
5. Там само.- С.145-148.
6. Збори планувалися як об'єднані. Але запрошених військових депутатів прийшло мало і було прийнято рішення не вважати його об'єднаним.
7. Мова йде про об'єднання Одеських Рад солдатських депутатів, матроських і Одеського гарнізону. У об'єднаній Раді підсилюється вплив дрібнобуржуазних партій і Центральної Ради, ослабнув вплив більшовиків, що мала досить стійкі позиції в Раді солдатських депутатів. З Радою робочих депутатів їхнє об'єднання відбулося після встановлення в місті Радянської влади.
8. Питання про проголошення Одеси вільним містом неодноразово обговорювалось восени 1917 р. (Див.: Протоколи Одеської Ради робітничих депутатів (Жовтневі дні 1917 р.) //Архів Радянської України, - 1932, - № 3.- С. 11-46). Але, наприкінці грудня для позиції Рад досить дивно виглядає посилення на дозвіл Центральної Ради, рішення якої І Всеукраїнським з'їздом Рад визнані такими, що не мають сили. Оскільки ця пропозиція надійшла від Президії, то вона непрямо підтверджує його небільшовистський склад. Цікаво те, що ця резолюція про владу прийнята більшістю голосів.
9. Літопис революції, 1931, № 3. - С. 148-154.
10. Орлов В.О. прибув до Одеси 8.07.17 р. за завданням Петербурзького комітету РСДРП (б), у вересні 1917 р. був кооптований до редколегії "Известий Одесского Совета рабочих депутатов". З осені 1917 р. він у складі делегації вів переговори з Центральною Радою від імені Одеської Ради про надання місту особливого статусу. На рубежі 1917-18 р.р. ці переговори продовжувалися, незважаючи на проголошення І Всеукраїнським з'їздом Рад про скинення Центральної Ради і створення українського радянського уряду.
11. Літопис революції, 1931, № 3.- С. 54; 11.01.18р. Одеський комітет РСДРП(б) на своєму розширеному засіданні засудив спроби створити об'єднаний секретаріат і заявив про неприпустимість компромісів з Центральною Радою. Після встановлення Радянської влади в Одесі був створений Комісаріат, тільки вже без участі представників міського самоврядування і Центральної Ради. Розбіжність у поглядах стосувалася не форми організації влади, а персонального складу її носіїв.
12. 4.01.18 р. моряки торгового флоту на загальних зборах, звинувативши політичні партії в бездіяльності і закликавши робітників слідувати їхньому прикладу, прийняли рішення про перехід у руки Спільки моряків торгового флоту всіх судів разом з портовими установами (тобто про його соціалізацію).
13. Літопис революції, -1931,-№ 3.- С. 154-160.
14. Там само - С. 161-162; Одеський ВРК за участю депутатів від робітників і Червоної гвардії 8.01.18 р. призначив дату збройного повстання в ніч з 13 на 14 січня і дав указівку про озброєння робітників. Моряками було передано 2000 гвинтівок. Можливо, про них і йде мова.
15. Там само. - С. 162-163.

16. 5.01.18 р. відбулося єдине засідання Установчих зборів Росії. Делегатами від одеських більшовиків були обрані (30.IX.18р.) Г.П. Ачканов, А.К. Воронський, П. П. Мізікевич, А. И. Хмельницький, В. М. Юдовський. 6.01.18 р. ВЦВК розпустив Установчі збори, включивши у свій склад представників від його більшовицьких і лівоесерівських депутатів.
17. Робітники заводу Гена, як і моряки торгового флоту, одними з перших намагалися взяти керування заводом у свої руки. Виконком не підтримав їхньої ініціативи. - Літопис революції, 1931, - № 3. - С. 163-169.
18. Там само. - С. 169-171.
19. Известия Одесских Советов рабочих депутатов, № 229, 16.01.18 р.;
20. Літопис революції, 1931,- № 3.- С. 172-174. Ці дії зустріли збройний опір з боку гайдамаків, бої продовжувалися до 18.01.18 р. Після встановлення влади Рад в Одесі був створений Раднарком під керівництвом більшовика В. Юдовського (він же голова Румчерода). У його склад входили комісари: П. Старостин (праці), Л.Рузер (фінансів), О. Жвіф (Макар, охорони праці і здоров'я), Орлів В. (торгівлі), О. Хмельницький (юстиції), Г. Ачканов (пошти і телеграфу), О.Зіфельд (освіти). У майбутньому змінювався його як кількісний, так і особистий склад. Про діяльність Одеського РНК див.: Раковский М. Ю. Первые шаги Одесского Совнаркома // Октябрь и гражданская война в СССР. Сб. ст. к 70-летию ак. И. И. Минца. - М.: Наука, 1966.-С.280-288. Перевибори Виконкому і Президії Рад відбулися 27.01.18 р.
21. Літопис революції, 1931,- № 3.- С. 175-176.

БАРВІНСЬКА П.І.

КРАХ АВСТРО-НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ - СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ.

З кінця лютого 1918 р. вся територія України була окупована німецько-австрійськими військами. Німецьке "Оберкомандо" в Києві значною мірою визначало як внутрішню так і зовнішню політику України протягом 8-ми місяців.

Тема звільнення території України від окупаційних військ була досить актуальною в радянській історіографії.¹ Пріоритетним напрямком досліджень проблеми було висвітлення керівної ролі більшовиків в організації боротьби проти окупантів та їх вигнанні з України. Особливості австро-німецької окупації на півдні України тривалий час були предметом дослідження професора М.Ю.Раковського²

В німецькій історіографії найбільш відомою є праця Франца Г.,³ в якій автор аналізує діяльність "Оберкомандо" на даному етапі та втрати, які понесла німецька армія під час евакуації.

Дана проблема не залишилась поза увагою істориків української діаспори. Так, В. Дмитришин⁴ (США) акцентує увагу на роль Антанти у вирішенні цього питання. Він зокрема зазначає, що “кінець настав 1 лютого 1918 року, коли згідно із статтями 11-14 угоди про перемир’я від 11 листопада 1918 року, укладеної між розгромленою Німеччиною та переможною Антантою, останні німецькі військові підрозділи залишили Україну”⁵. В сучасній українській історіографії дане питання також досліджується односторонньо. Найбільш відомими є дослідження П. Захарченка⁶ та О. Фесика⁷, які спростовують міф про звільнення українського народу від окупантів більшовицькими військами.

Поразки на Західному фронті та революційні події всередині країни змусили Німеччину піти на перемир’я з Антантою. Це внесло значні корективи в розвиток українсько-німецьких відносин. Розпочався їх новий етап. Однією з умов Комп’юенського перемир’я дійсно було виведення німецьких військ з території країн, які утворились на теринах колишньої Російської імперії. Досить дискусійним було питання про строки евакуації. Серед країн Антанти не було однозначності щодо вирішення цього питання. Ще 23 жовтня 1918 р., коли на засіданні американського уряду було поставлено питання про укладення перемир’я з Німеччиною та обговорювались його умови, президент Вільсон сказав, що “боїться поширення більшовизму в Європі, і кайзер потрібний для боротьби з ним (більшовизмом – Р. С.), щоб підтримати порядок.”⁸

Дещо іншої думки з цього приводу були Англія та Франція, які побоювались поширення впливу США на теринах колишньої Російської імперії і України, зокрема, а також суперечності між цими країнами та Німеччиною носили більш гострий характер. Найбільш категоричною у своїх протестах була Франція, яка після виходу з війни Болгарії та капітуляції Туреччини, спрямувала свої військові інтереси на Україну. Вона опиралась на конвенцію про розмежування районів майбутніх операцій англійських та французьких військ на території колишньої Російської імперії, підписану між Францією та Англією 23 грудня 1917 р. Згідно з цією конвенцією Україна входила у французьку зону окупації. З огляду на це американському представнику полковнику Хаузу довелося прикласти чимало зусиль, щоб Англія і Франція погодились на затримання німецьких окупаційних військ на території України.

На початку переговорів Антанта все-таки поставила вимогу про негайне виведення окупаційних військ. Німецький представник статс-секретар Ерцбергер висловив сумнів щодо реальності виконання цієї умови. Оскільки для перевезення військових необхідно задіяти весь заліз-

ничний транспорт, що може паралізувати життя в країні. До того ж повернення до Німеччини одразу такої кількості солдат спричинить голод, тому що продовольчі запаси в країні мінімальні. В кінцевому результаті в 12 пункті було зазначено: "...всі німецькі війська, які в даний час знаходяться на територіях, що до війни входили до складу Росії, також повинні відійти за межі, зазначених вище німецьких кордонів, як тільки союзники, з урахуванням внутрішнього становища на цих територіях, будуть вважати, що час для цього настав." ⁹

Варто відмітити, що таке формулювання 12 пункту Комп'юєнського перемир'я в значній мірі було продиктовано інтересами Антанти і, насамперед, США, що в певній мірі відповідало й інтересам Німеччини. Так, Верховне голокомандування також вважало, що швидке очищення всієї території, яка знаходиться під управлінням Головнокомандуючого Східним фронтом, перш за все України та прибалтійських областей ні в якому випадку не відповідає інтересам Німеччини. Генерал Гренер у телеграмі до військового міністерства зазначав: "Якщо нам і після укладення миру вдасться ще зберегти свої війська на Україні то це буде мати велике значення для народного господарства. Значить, поки що мова йде про те, щоб шляхом часткового очищення вивільнити сили для можливої охорони залізниць в Польщі і надійні загони для охорони країни. В подальшому звільнення (очищення), як це передбачено в договорі про перемир'я повинно бути здійснено в більш пізній термін який підлягає, узгодженню з Антантою". ¹⁰

Центральна Рада німецьких військ Східного фронту серед політичних причин, які вимагають подальшого збереження окупації, відзначала вимогу урядів українних держав захищати їх і надалі від наступу радянських військ так як вони на даний момент не в змозі самі цього зробити.

Дещо іншої думки були самі солдати окупаційної армії. Одразу ж після революції в Німеччині серед окупаційних військ, що знаходились на території України, почали створюватись ради солдатських депутатів. Вони почали перебирати владу до своїх рук і вимагати повернення на батьківщину. Крім цього, окупаційні частини були укомплектовані в основному із старших за віком солдат, які з моменту революції стихійно потяглися до Німеччини і не бажали більше залишатись на окупованій території ні з яких політичних причин. Транспортні можливості дозволяли вивести окупаційні війська до кінця січня. За умови, що доведеться кинути велику кількість матеріалів.

Деякі українські політики також вважали доцільним перебування німецьких окупаційних військ на території України. Так, О.Шульгин, член української делегації на Паризьку мирну конференцію, вважав, що

німецькі окупаційні війська – найліпший захист України від більшовиків. Найбільш зацікавленою стороною у виводі окупаційних військ були більшовики. На порядок денний Пленуму ЦК КП(б)У, який проходив 8-9 вересня 1918 р. в м. Орлі було поставлено питання про роботу серед австро-німецьких солдат. В своєму виступі Квірінг наголосив: “Ми повинні вести партизанські виступи на Україні для захоплення влади, але потрібно пам’ятати, що фактичне захоплення влади стане можливим тільки при зростанні революційного руху в Австрії та Німеччині та закріпленні Радянської влади в Росії. Всі наші зусилля повинні бути направлені на розклад німецьких військ, потрібен масовий терор, але ні в якому разі не можна ставити завдання захоплення влади.”¹¹

На другому з’їзді КП(б)У, який проходив з 17 по 22 жовтня обговорювалося питання про методи впливу на окупаційну армію. У виступі М. Скрипника зазнавалось: “Ми повинні розрізняти, коли ми повинні виступати проти цих військ, коли з ними братися. Критика та пропаганда зброєю хороший метод боротьби під час загального збройного повстання. Але тепер цей метод буде заважати розкладанню окупаційної армії. На даний момент ми повинні розрізняти різні прошарки окупаційних військ.”¹² Через три дні після Комп’юєнського перемир’я гетьман П. Скоропадський на догоду Антанті проголосив федеративну спілку з майбутньою не більшовицькою Росією. Це в значній мірі прискорило протигетьманське повстання.

Реальною силою, яка могла протистояти як Директорії, так і більшовикам були окупаційні війська. Рада солдатських депутатів німецького гарнізону в м. Києві на своєму засіданні від 14 листопада 1918 р. прийняла рішення про невтручання в політичну боротьбу в Україні.¹³ 15 листопада 1918 року члени Директорії виїхали у Білу Церкву – місце розташування своєї основної військової сили – Січових Стрільців. 16 листопада 1918 відділи Січових Стрільців зайняли Білу Церкву та Фастів і виступили в напрямку Києва. 18 листопада відбувся Мотовилівський бій, в якому гетьманські формування були розбиті. Вже 20 – 21 листопада республіканські війська підійшли до Києва.

Однак, не зважаючи на оголошений нейтралітет, на засіданні німецької Ради солдатських депутатів від 17 листопада було прийнято рішення послати делегацію до військ Директорії і запропонувати відмовитись від наступу на Київ. Делегації доручено заявити, що “в іншому випадку (німецькі війська – авт.) дадуть відсіч зі зброєю в руках.”¹⁴ На переговорах “член Ради Солдатських Депутатів майор Ярош заявив делегації (Директорії – авт.) в імені німецького командування і Ради Солдатських депутатів, що німецьке військо на Україні не має наміру втручатись у

внутрішні українські справи і хоче тільки одного – можливо швидше виїхати з своїм майном з України, але що на перешкоді цьому стоїть переможниця Антанта, яка через французького консула в Одесі (п. Ено) вимагає, щоб Німці не пускали повстанських військ у Київ, погрожуючи та невиконання цього наказу різними репресіями. Як висновок, майор Ярош запропонував, в цілях уникнення боїв визначити демакраційну лінію під Києвом.”¹⁵ Але це не запобігло ряду сутичок між німецькими військами та Директорією. Так, 23 листопада було затримано ешелон українських військ, які направлялись із Харкова на допомогу Петлюрі.

З кожним часом успіхи Директорії ставали значнішими і їх переговори з німецькими окупаційними військами увінчались успіхом. В інформаційному повідомленні австрійського міністерства оборони відзначалось: “Петлюра отримує все більше впливу, оволодів всіма найбільшими містами України, контролює транспорт. 12 грудня після повторних переговорів німців з Петлюрою, при зростаючій перевазі Петлюри, було дійдено згоди обох сторін, і Петлюра отримав дозвіл увійти до Києва”¹⁶.

Одразу ж після укладення угоди частини Армії УНР розпочали загальний штурм Києва. В результаті дводенних запеклих боїв з противником відділи Січових Стрільців і Дніпровська дивізія здобули місто. 14 грудня 1918 гетьман України П.Скоропадський зрікся влади, передав управління країною Раді Народних Міністрів і виїхав за кордон. 19 грудня 1918 Директорія УНР урочисто в’їхала в Київ. Не зважаючи на угоду від 12 грудня 1918 року, між німецькими окупаційними військами та військами Директорії виникло чимало непорозумінь.

30 грудня почали ширитися чутки про криваві зіткнення між німцями та петлюрівцями на станції Знаменка. Через деякий час на залізничний телеграф м. Миколаєва було отримано телеграму, в якій повідомлялось:

1. “Із Знаменки німці вирушили о 10.30 год. ранку на Миколаїв, розібрали за собою залізничне полотно і вирвали 3 телеграфних стовпи. Німці рухаються на ст. Водопій, а звідти на ст. Колосівку в кількості чотирьох озброєних ешелонів. Ними захоплено начальника ст. Знаменка Олейникова.

2. Прошу прийняти міри проти руху в бойовому порядку чотирьох ешелонів німців на ст. Долинську. Німці роззброюють козаків зі ст. Знаменка. Повідомте отаману Григор’єву. Залізничний комендант ст. Долинська Давиденко.”

Ситуація ускладнювалась тим, що в м. Миколаєві знаходилось 30 тис. озброєних німців, які ще не знали про події на ст.Знаменка, оскільки всі телеграми, які поступали на ім’я німецького командування і Ради солдатських депутатів були перехоплені.¹⁷ Конфлікт довелось улагоджувати

на дипломатичному рівні. Хоча німецьким “Оберкомандо” було розроблено план евакуації німецьких військ на батьківщину, згідно з яким вся Україна ділилась на 6 зон, виникало чимало неприємних інцидентів.

Головні негаразди під час евакуації відбулися на ст. Глоби. Оскільки туди почало прибувати значно більше війська ніж можна було відправити. Німецькі солдати попали в дуже складне становище: невистачало продуктів харчування, а головне приміщення, доводилося залишатися на вулиці, крім того, ціла низка ешелонів, що прибули на станцію не побажали залишити свої вагони. Це ще більше порушило план евакуації і взагалі роботу залізниці, оскільки необхідно було в спішному порядку повертати порожні вагони. Крім того, довелося обеззброювати деякі ешелони.¹⁸ На деяких станціях, як в Козятині, німецькі солдати не бажали підпорядковуватись загальному плану евакуації і вимагали екстреної відправки іншим ніж було намічено шляхом. Це також примусило українську військову владу застосовувати в деяких випадках зброю і навіть роззброїти окремі німецькі частини. При цьому були зіткнення, але вбитих та поранених мало.¹⁹

Після цих подій керівництво Директорії завірило німецького посла, що в подальшому роззброєння не буде практикуватись. З свого боку німецька сторона визнала, що окремі частини та ешелони порушували і плутали план евакуації, чого також не повториться. Це порушення плану евакуації сталося в значній мірі із-за відсутності єдності керівництва німецькою армією: часто місцеві ради не виконували точно розпорядження “Оберкомандо”, вносячи плутанину, яка страшно затримувала евакуацію. Взагалі Ради солдатських депутатів не виправдали тих надій, які на них поклалися. Почала спостерігатися тенденція: солдатські маси, хвилюючись за своє становище, схилились передати всю владу, у всякому випадку по організації відправлення на батьківщину в руки “Оберкомандо”.

Більшовицький уряд Росії також прагнув заручитись, якщо не підтримкою, то нейтралітетом німецьких окупаційних військ. Свою ставку вони робили на Головну Раду солдатських депутатів в місті Києві. Першого січня 1919 року Народний комісар закордонних справ РСФРР Г.В.Чичерін звернувся до Центрального комітету Головної солдатської Ради німецької армійської групи в Києві з пропозицією підписати спеціальний договір. На що у своїй телеграмі-відповіді від 17 січня 1919 року Центральний Комітет зазначав, “що на Україні білогвардійцям не утриматись і ми ні в якому разі їх не підтримаєм; у вас з українським урядом мир, навіщо спеціальний договір з нами?”²⁰ Свій протест проти спеціального московського договору вони пояснювали тим, що він відрізав східним дивізіям шлях до Німеччини і створював загрозу того, що обидві залізничні лінії через Сарни-Козятин на південь

будуть блоковані в результаті боїв. Також в телеграмі зазначалось: “Ми не маємо права і не можемо займати будь-яку політичну позицію в цій країні, куди нас закликали як друзів і де наш уряд використовував нас як заложників. Ми хочемо на батьківщину, і ми повинні виступити проти всіх перепон, які можуть постати на нашому шляху.”²¹

Більшовицькими військами було перекрито відхід дивізій, що знаходились на північному сході України. В результаті цього 13 січня 1919 року було підписано договір між Радою солдатських депутатів 1-го Німецького Армійського Корпусу з одного боку і Тимчасовим Робітничо - Селянським урядом України та Радою Народних Комісарів РСФРР, з 2-го боку, про пропуск солдатів цього корпусу через Україну і Росію до Німеччини (пункт відправлення м.Харків). Згідно з цим договором для повного покриття витрат по перевезенню, Рада Солдатських депутатів 1-го Німецького Армійського Корпусу передавала Тимчасовому Робітничо-Селянському уряду України всю наявну у нього зброю, артилерійське та інженерне майно. При цьому, однак, кожному транспорту залишалось 30% гвинтівок загальної кількості солдат що перевозяться. До того ж ці гвинтівки повинні були перевозитись до кінцевого пункту російської залізниці в закритому вагоні під охороною команди радянських військ.

Також безумовно не допускалась продаж якогось б то не було військового майна (продуктів, обмундирування, санітарного майна та інш.), яким би то не було особам та (установам) крім Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України.²² Що значно поповнило військовий арсенал більшовицької армії. 18 січня штаб німецької окупаційної армії залишив Київ та направився в Брест-Литовськ. В Києві до часу повного виходу німецьких військових частин з України залишалися: начальник центрального залізничного управління майор фон Фельзен офіцер для зв'язку з українським Міністерством шляхів лейтенант Мюллер, офіцер для зв'язку з південною залізницею лейтенант Шарк і шість осіб персоналу урядовців Вище згадані особи на час їх перебування на українській території приєднувалися до німецького посольства.²³ Охорону німецького посольства українська сторона брала на себе.

1 лютого в Повурськ прибув останній військовий ешелон із Київської області. Евакуація німецьких військ з України включаючи гарнізони німецького узбережжя була завершена. А 5-6 лютого 1919 р. Київ було захоплено більшовицькими військами. Директорія УНР і уряд змушенні були відступати. Україна поринула у вир громадянської війни. Цьому сприяла і позиція Антанти. Яка зробила ставку на Денікіна і “єдину та неділиму” небільшовицьку Росію.

ПРИМІТКИ:

1. Белан Ю.А. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г.-К.,1969; Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р.-К., 1959; Лавров П. Визвольна війна українського народу проти німецьких окупантів в 1918 р.-К.,1957; Марков С.Ф. Отечественная война украинского народа против германских интервентов в 1918 г.-К.,1941; Скляренко Є.М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини.-К.,1960; Супруненко Н. Украина в период иностранной военной интервенции и гражданской войны.-М.1951.
2. Раковский М.Е. Крах австро-германской оккупации на Юге Украины в 1918 году. //История СССР, 1961. - №2.- С. 135-143.
3. Franz G. Die Ruchfuring des deutschen Besatzungheeres aus der Ukraine 1918/1919 // Wissen und Wehr – 1934 – Bd. 15 – S.445-464.
4. Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів. //Політологічні читання. – 1994. -№1. – С. 104-120.
5. Там само. – С. 120.
6. Захарченко П.П. Селянська війна в Україні. К., 1998.
7. Фесик А.В. Борьба украинского народа против австро-немецкой оккупации. Дисс. канд. ист. наук. Одесса,1992.
8. Цит. по: Симоненко Р.Г. Імперіалістична політика США щодо України в 1917-1918 рр. – К.: В-во АН УРСР, 1957. – С.285.
9. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сборник документов в 2 т. – М.: Политиздат, 1967. - Т.2.-С.32.
10. Там само.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). – ф.1. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 2.
12. ЦДАГО. – ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 112.
13. Одесская почта. 14 ноября 1918 г.
14. Одесская почта. 19 ноября 1918 года.
15. Христюк П. Замітки та матеріали до української революції. – Т. 3. - С. 138
16. Ereignisse in der Ukraine 1914 – 1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde. - Philadelphia, Pa., U.S.A., 1969. – Bd. IV. – S. 38.
17. Одесские новости. 1 января 1919 г.
18. Одесская почта. 15 января 1919 г.
19. Там само.
20. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сборник документов. – т. 2. – С.40.
21. Там само.
22. Там само. – С.37.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ) – ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 21.

РОЗПОДІЛ СФЕР ВПЛИВУ В ОДЕСІ: ІНТЕРВЕНТИ, ДИРЕКТОРІЯ, ДОБРОВОЛЬЧА АРМІЯ (ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ).

Історичне краєзнавство дозволяє висвітити маловивчені сторінки історії на регіональному рівні. В Одеському національному університеті ім. І.І.Мечникова під керівництвом професора М.Ю.Раковського склався науковий напрямок, що за допомогою методу порівняльного аналізу подій загальнодержавного масштабу і регіональної історії періоду революції та громадянської війни дозволяє досліджувати досить вузькі проблеми.

Одним з таких питань, що залишилися поза увагою істориків, є спроба створення в 1919 р. чергового антирадянського блоку, що складався з української Директорії і Добровольчої армії генерала А.І.Денікіна. Необхідно відзначити, що в даний час спостерігаються спроби висвітити окремі аспекти переговорів представників Директорії з командуванням союзного війська¹, однак комплексно ця проблема ще вимагає свого вивчення.

Уряди країн Антанти, що зважилися на відкриту військову інтервенцію по закінченні I світової війни, переслідували не тільки цілі по відтворенню законного демократичного уряду в Росії, але і суто власні задачі (як економічні, так і політичні). Французький експедиційний корпус, який висадився на півдні України під загальним командуванням генерала Франше д'Еспре, зіштовхнувся з могутнім повстанським рухом, що мав як національне, так і політичне забарвлення. Тобто легкої прогулянки по Україні в союзників не вийшло. Тому належало шукати опору на місцеві антирадянські рухи. Спочатку самим могутнім з них вважалася Добровольча армія генерала А.І.Денікіна і кращий експерт з російських питань французький консул Еміль Енно, який був капітаном військової розвідки, орієнтував уряд Клемансо саме на фінансування Добрармії.

Однак у січні-лютому 1919 року керівники української Директорії вийшли з пропозицією про взаємну співпрацю на генерала Бертелло і начальника штабу корпусу полковника Фрейденберга. В результаті цих переговорів виникла нова ідея – об'єднати під французьким командуванням військові зусилля Директорії й частин Добровольчої армії, що знаходилися в окупаційній зоні союзників. Для лідерів Директорії це

означало могутню підтримку проти наступаючої з півночі України Червоної армії і фактичне визнання незалежності УНР із боку А.І.Денікіна.

Французи вирішили створити владу на коаліційних засадах під своїм керівництвом. Резиденцією нової Директорії передбачалася Бирзула. Державною мовою залишалась українська, декрет про землю й інші, видані В.Винниченко, повинні бути скасовані і навіть “загальний прапор буде мати вигляд російського, у куті якого розміститься маленький жовто-блакитний знак”.² Досить цікава позиція В.Винниченко, якому не знаходилося місця в новому уряді. Коментуючи наказ №28 по французькому експедиційному корпусу генерала д’Ансельма про те, що “союзнаики не забули зусиль, які Росія зробила на початку війни і тепер вони прийшли з метою дати всім благонадійним елементам і патріотам можливість відновити в країні порядок”, він вважає, що цей документ “писався в компанії кожних Гришиних-Алмазових із реготом і знущаннями”.³

Одеса, як стратегічний центр Півдня України явно прагнула до ідеї “єдиної і неподільної”, крім того, на чолі регіону знаходився військовий губернатор генерал-майор О.М.Гришин-Алмазов, що прямо підкорявся Особливій нараді при Добровольчій армії. Варто відзначити, що саме він зумів вибити війська Директорії з Одеси 18 грудня 1918 року і створити тут реально діючу адміністрацію. Однак ця фігура абсолютно не влаштувала керівництво української Директорії і тому французька влада пішла на неприхований конфлікт з А.І.Денікіним та зняла О.М.Гришина-Алмазова з посади військового губернатора. Цей політичний діяч став фігурою замовчування в радянській історіографії, та й сучасні українські дослідники оцінюють його лише з негативного боку, як прихильника російської національної ідеї й українофоба. Тому є нагальна потреба на підставі документів, свідчень сучасників розібратися в політичній і військовій діяльності генерал-майора О.М.Гришина-Алмазова, що стала центральною фігурою франко-російських протиріч.

Підполковник артилерії Олексій Миколайович Гришин волею долі на початку 1918 р. виявився у Сибіру. Неважко уявити психологічний стан офіцера російської армії, що три роки чесно бився на німецькому фронті, неодноразово нагородженого, що мав серйозні поранення. Революційні події 1917 р. поставили велику частину російського офіцерського корпусу в дуже складне положення – розвал армії, організований більшовиками, перетворив їх, фактично, у персони нон грата в рідній країні. Неприйняття більшовизму як політичного плину, розвал російської державності, тяжка економічна криза змусила багатьох із них шукати вихід у створенні таємних офіцерських організацій. Більшовики, завдяки “декрету про землю”, за яким

селенство відразу і безумовно отримало бажану землю на зрівняльних засадах, дуже швидко установили радянську владу майже по всій території Росії. Особливістю громадянської війни в Сибіру була, так звана, “рейкова війна”, коли червоногвардійські загони встановлювали радянську владу вздовж гілки Транссибірської магістралі.

Підполковник О.М.Гришин, що добрався до Новоніколаєвська, що бачив лінчування людей у погонах п'яними солдатськими юрбами по всій Росії, змушений був ховатися під псевдонімом Алмазов, приймаючи активну участь у створенні підпільної офіцерської дружини. Організаторський і військовий талант офіцера був оцінений і Гришин-Алмазов став начальником штабу всіх офіцерських організацій на захід від Байкалу.⁴ До кінця травня 1918 р., чехословацький корпус, який евакуювався з Росії, підняв збройний заколот через, м'яко говорячи, нерозумного наказу наркомвоєна Л.Д.Троцького про обов'язкове роззброювання евакуйованих частин. Залишитися без зброї в революційній Росії означало для чехословаків потрапити в зовсім безправне і беззахисне положення.

Буквально в лічені дні початку червня чехословаки і підпільні офіцерські організації, що підтримали їх, скинули радянську владу по всій лінії Транссибірської магістралі від Волги до Владивостока. Як гриби після дощу виникли нові уряди на цій території: Комітет членів Установчих зборів (Комуч) у Поволжі, Тимчасовий Сибірський уряд, що стояв на позиціях передачі влади Всеросійським Установчим зборам. Підполковник Гришин-Алмазов зі зброєю в руках очолив повстання в Томську, вибив більшовиків з міста і зайняв посаду військового міністра Сибірського уряду.⁵ В жовтні 1918 р. військовим міністром був призначений генерал Іванов-Ринов, а Уфимська нарада утворила Директорію. Практично, воля цих генералів (до цього часу Олексій Миколайович був вже генерал-майором) привели до створення боєздатної армії. Влітку й восени 1918 р. війська Директорії поставили під свій контроль весь Східний Сибір і одержали ряд переконливих перемог над частинами Червоної армії.⁶

Коли восени 1918 р. стало питання про створення єдиного антибільшовицького фронту, назріла необхідність координації дій. Після поразки Німеччини в 1 світовій війні на Яську конференцію, поряд із союзниками по Антанті, направилися представники більшості різноманітних політичних сил Росії. Від сибірської Директорії представником на конференцію був відправлений генерал-майор Гришин-Алмазов. До середини листопада він добрався до Одеси, де готувалася до виїзду “Російська делегація”. Тут 17-18 листопада пройшла нарада на якій були присутні французький вице-консул Е.Енно, О.М.Гришин-Алмазов, П.М.Мілюков, М.В.Брайке-

вич і ін. Була вироблена єдина точка зору з приводу введення військ союзників у Росію, після чого делегати виїхали в Яси.⁷ В самій же Одесі, куди повернувся Гришин–Алмазов, була вкрай заплутана політична ситуація – дезорганізовані німецькі війська поступово евакуювалися (командуючий генерал фон Бельц при звістці про поразку Німеччини у війні застрелився в номері одеського “Пасажу”); з боку станції Роздільна до міста підходили війська української Директорії, озброювалися пробільшевицьки налажені робітники одеських заводів. Велика ж частина населення нетерпляче очікувала англо-французький десант, що повинний був навести хоч який-небудь порядок. У цих складних умовах генерал Гришин–Алмазов зумів організувати з колишніх офіцерів російської армії цілком боєздатний загін у 1500 багнетів зі штабом на пароплаві “Саратов”.

Як звичайно бувало в громадянську війну, Одеса не захищалася і цього разу. На початку грудня 1918 р. війська Директорії урочисто ввійшли в місто з боку Великого Фонтана і залізничного вокзалу. Війська Української Народної республіки, так званий Чорноморський фронт під командуванням генерала О. Грекова, мав тут досить значні сили: 1-й Одеський корпус – полк Філатєва (5 тис. багнетів, 24 гармати), Фастовський полк (3,5 тис. багнетів); Група Григор’єва – 6-я Січова дивізія полковника Веронбицького, 1 і 2 Єлисаветградські полки, бронепоезд. Штаб Чорноморського фронту розташовувався на станції Роздільна.

Французький віце-консул Е. Енно висунув вимогу до українських військ про розподіл сфер впливу. Таким чином, в Одесі утворилося анекдотична ситуація, коли міські вулиці були перегорожені мотузковою границею, уздовж якого важливо ходили вартові по обидва боки.

У цій складній ситуації вирішальну роль зіграв загін генерала Гришина–Алмазова. Заручившись підтримкою французького десанту, що висадився, він у дводенних боях вибив гайдамак з Одеси, за що був призначений військовим губернатором міста. Молодий ініціативний губернатор Одеси в найкоротший час зумів створити могутню базу для Добровольчої армії в нашому місті. При ньому активно формуються військові підрозділи, так 24 грудня 1918 року генерал одержує конкретні указівки від командування Добровольчої армії: “Толовнокомандуючий наказав піхотні стрілецькі дивізії в Одесі починати не з формування штабів, а утворенням нижчих військових підрозділів”.⁸ Досить ефективно починає діяти контррозвідка, в Одесі відкриває роботу філія “Інформаційного агентства”. Для здійснення політичної ідеї “єдиної і неподільної Росії” у місті з професури Новоросійського університету створюється Підготовча по національних справах комісія на чолі із В. В. Шульгіним.⁹ Дуже жорстко намагався боротися генерал-губернатор з

мірною злочинністю. Як повідомляв інформатор таємної розвідувальної організації “Абетка”: “У лютому 1920 р. генерал Гришин-Алмазов, який випробував усі засоби боротьби із грабіжниками, вирішив удатися до надзвичайних заходів: грабіжників, пійманих на гарячому, стали розстрілювати. Результати цих мір були дивні. Нові грабежі і нальоти в Одесі майже повністю припинилися”.¹⁰ Приходилося займатися військовому губернатору і справами місцевого самоврядування. Так, 19 січня 1918 року їм була спрямована в одеську міську Думу телеграма А.І.Деникіна про призупинення виборів депутатів у новий склад цього органу. Після численних протестів з боку Думи, О.М.Гришин-Алмазов наказав чекати нового Положення по виборах міських Дум, що розробляла денікінська Особлива Нарада.¹¹

Подібна активність виявилася не по нахилу командуванню французького експедиційного корпусу на чолі з генералом д'Ансельмом і його начальником штаба полковником Фрейденбергом, що зробили основну ставку на війська Директорії в протидію Добровольчій армії. У березні 1919 р. генерал Гришин-Алмазов був зміщений французами зі своєї посади. Замість нього була створена Рада з 5 чоловік: Андрю, Григоренко, генерала Шварца, Маргулісса та Пешехонова. Обурений Денікін направив телеграму в Константинополь головнокомандуючому Східною армією Франше д'Ессере: “Усунення призначеною мною влади повалило мене в повне здивування... Думаю що в цій справі криється непорозуміння, що може викликати серйозні наслідки”.¹² 20 березня 1920 р. Одеса останній раз бачила свого генерал-губернатора, що приймав парад добровольців вирушаючих на фронт (а займали вони досить вагомий ділянку фронту від Очакова до Березівки). Разом з ним на імprovізованій трибуні знаходився митрополит Платон, що прославився спробою створити так звану “Хрестову дивізію” і “Священний загін” для боротьби з більшовиками.

Ображений генерал був відправлений для координаційної роботи до Верховного правителя Росії адмірала О.В.Колчака як посланець з особливими дорученнями. З Катеринодара Олексій Миколайович добрався до Петровська (сучасна Махачкала) і готувався зробити перехід через Каспій. Однак чітко пророблений план переходу в Гур'єв, де знаходилися колчаківські підрозділи, був зірваний несподіваною операцією радянської каспійської флотилії. На півострові Мангішлак у форту Александровський знаходилася могутня радіостанція, що здійснювала зв'язок між Колчаком і Денікіним. 30 квітня червоні десантники, що висадилися на Мангішлаке, несподіваним ударом захопили форт. Чекісти, що брали участь в операції, під страхом розстрілу змусили білих радистів повторити “клером” (тобто відкритим текстом) трохи, нібито неправильно за-

шифрованих депеш. У підсумку в Петровськ пішла дезінформація, а замість були отримані оперативні відомості. У ніч на 5 травня 1919 р. була прийнята радіограма: “На пароплаві “Лейла” у супроводі “Президента Крюгера” виїхав Петровська Гришин-Алмазов тчк уживить заходів найшвидший доставці його через Гур’єв ставку верховного правителя”. Чекісти відповіли: “Александровський зустрічі “Лейлой” готовий”.¹³

Опівдні 5 травня радянський ескадрений міноносець “Карл Либкнехт” помітив яхту “Лейла”, що йшла вже без супроводу, тому що крейсер “Президент Крюгер” трохи раніше ліг на зворотний курс. Помітивши корабель червоних, Гришин-Алмазов почав швидко знищувати секретну документацію, викидаючи її в ілюмінатор. Командир “Карла Либкнехта” М.С.Россет у мегафон скомандував: “Негайно закрити всі ілюмінатори, інакше я потоплю судно!”. Генерал-майор Гришин-Алмазов знаходився в салоні. Чекістів, що ввірвалися, він зустрів пострілами з браунінга. Останню кулю він пустив собі в скроню. Одночасно з генералом покінчили із собою його ад’ютант і начальник особистого конвою. Генерал загинув як російський офіцер – документи ворогу не дісталися. Олексію Миколайовичу було усього 34 роки...

ПРИМІТКИ:

1. Гончар Б.М., Городня Н.Д. Відносини між Францією та УНР // Український історичний журнал. -2000. -№2. - С.47-57.
2. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). - Ф.446. - Оп.2. - Д.20. - Л.219.
3. Винниченко В. Из истории украинской революции / Революция на Украине. По мемуарам белых. - К.: Госиздат, 1930. - С.313.
4. Отчет о командировке из Добровольческой армии в Сибирь в 1918 году / Архив русской революции. Т.9. - М.: Тетта, 1991. - С.257.
5. Там само. - С.275.
6. Протоколы допроса адмирала А.В.Колчака чрезвычайной следственной комиссией в Иркутске 21 января-7 февраля 1920 г. - Иркутск, 1992. - С.99.
7. ГАРФ. - Ф.446. - Оп.1. - Д.48. - Л.15.
8. ГАРФ. - Ф.446. - Оп.1. - Д.48. - Л.95.
9. Шкляев И.Н., Березин С.Е. Деятельность подготовительной по национальным делам комиссии Вооруженных Сил Юга России // Творческое наследие Ф.А. - Щербины и современность. - Краснодар, 1999. - С.210-212.
10. ГАРФ. - Ф.446. - Оп.2. - Д.20. - Л.4.
11. Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф.16. - Оп.124. - Сп.14913. - Л.91-92.
12. ГАРФ. - Ф.446. - Оп.2. - Д.20. - Л.242.
13. Ландер И. Конец Гришина-Алмазова // Вечерняя Одесса. - 1988. - 30 января.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ВІД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ ДО МИРУ.

Проблема гармонізації відносин з Росією залишається однією з актуальних для молодшої незалежної української держави. Нагальною потребою у зв'язку з цим стало переосмислення ситуації в міжнародних стосунках, яка дісталася нам у спадок від імперського минулого. Для українців – це століттями прищиплюваний комплекс меншовартості, комплекс “молодшого брата”. Для росіян – комплекс великодержавності, комплекс “старшого брата”.¹ Відмова від стереотипів, що існували десятиліттями, переусвідомлення історичного шляху України неможливі без аналізу подій 1918 – поч. 20-х рр, визначення державно-політичного статусу України в умовах переходу від війни до миру, а також під час так званого об'єднувачого руху радянських республік, в системі союзної держави.

Ще й сьогодні російські історики сором'язливо уникають оцінки подій і процесів, що відбувалися в означений період. Так, А.К.Соколов, характеризуючи договори, підписані між республіками у 1919 – 1921 рр., зазначає, що згідно з договорами відбувалося часткове об'єднання органів управління, яке не передбачало, однак, підпорядкування вищих і центральних органів радянських республік єдиному центру і єдиній політиці. В умовах жорсткої централізації, властивій періоду воєнного комунізму, постійно виникали конфлікти і тертя між центральними й місцевими владами (на жаль, автор не пояснює, на якому ґрунті вони виникали – А.Д.). Проблема полягала ще й у тому, що в рядах самих комуністів, особливо на місцях, надто помітними були націоналістичні й сепаратистські настрої, і місцеві керівники постійно намагалися “підняти планку” у статусі своїх національно-державних утворень, які остаточно не були встановлені.² Ю.О.Щетинов лише констатує факт об'єднання збройних сил, радгоспів, залізничного транспорту, наркоматів праці і фінансів республік у 1919 р. Зв'язки по державній лінії, - зазначає він - закріпилися у 1920 – 1921 рр.. серією двосторонніх договорів РСФРР з республіками, що “розширили загальні координаційні функції російських наркоматів в економічній сфері”.³

Чомусь повз увагою російських дослідників проходить той факт, що об'єднання радянських республік відбувалося під безпосереднім керівництвом більшовицької партії, рішення якої були обов'язковими для партійних організацій республік. . Практичні кроки по зміцненню державних зв'язків

між республіками були закріплені у програмі партії, прийнятій VIII з'їздом РКП(б). Програма передбачала федеративне об'єднання радянських республік як одну з перехідних форм на шляху до повної державної єдності.⁴

Проблема укріплення державного союзу радянських республік в значній мірі зводилась до забезпечення їх тісної єдності з РСФРР. У квітні 1919 р. ЦК РКП(б) прийняв директиви для ЦК КП(б)У про необхідність єдності дій Радянської України з Радянською Росією. Московське партійно-державне керівництво, проголошуючи необхідність об'єднання радянських республік, спонукало їх, із тактичних міркувань, виявляти ініціативу щодо об'єднання з радянською Росією. В секретному протоколі ЦК РКП(б) від 23 квітня 1919 р. постановлялося: "Запропонувати ЦК КП(б)У поставити на обговорення питання про те, за яких умов, коли і в якій формі може бути проведене злиття України з Радянською Росією".⁵ Рішення ЦК РКП(б) виконувалися безперечно. У листі ЦК КП(б)У від 5 серпня 1919 р., адресованому Оргбюро ЦК РКП(б), вказувалося на необхідність дійсного перетворення ЦК КП(б)У на обласний орган ЦК РКП(б) шляхом встановлення з останнім більш тісного органічного зв'язку і здійснення ним більш безпосереднього керівництва роботою в Україні. За пропозицією ЦК КП(б)У, партійну роботу в Україні потрібно було фактично об'єднати з роботою РКП(б), систематично використовуючи "весь практичний досвід Росії." З цією метою пропонувалося здійснити обмін відповідальними працівниками.⁶ З цього ж листа ми дізнаємося, що в Україні дуже часто не мали навіть уявлення про те, які рішення виносить ЦК РКП(б) стосовно цілого ряду українських установ і дізнавалися про ці рішення останніми.⁷

Українські дослідники звертають увагу на те, що підпорядкування України більшовицькому центру почалося задовго до утворення СРСР і навіть до встановлення так званого воєнно-політичного союзу.

Постановою Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР від 7 березня 1919 р., було об'єднано банківську справу України з Радянською Росією. Російському народному банку було надано право поширювати свої дії на українську територію. Єдиною була грошова система, що базувалася на радянському карбованці. Росія узяла на себе фінансування головних витрат радянських республік.⁸ Раднарком РСФРР призначив при урядах радянських республік своїх уповноважених для координації політики. На початку 1919 р. і Україна направила уповноважених до Раднаркому РСФРР.

Таким чином, іще до підписання угоди від 1 червня 1919 р. між РСФРР, УСРР та іншими республіками почалося встановлення тісного державного зв'язку.

Остаточна форма об'єднання республік була визначена на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 1 червня 1919 р. У той же день відбулося засідання Всеросійського ЦВК з участю представників усіх радянських республік. ВЦВК прийняв декрет "Про війсьний союз радянських республік Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії".

Декретом ВЦВК було юридично оформлено ліквідацію повноважень республік у найважливіших сферах діяльності. В декреті, зокрема, зазначалося: "Провести тісне об'єднання: 1) військової організації і військовою командування, 2) Рад народного господарства, 3) залізничного управління й господарства, 4) фінансів, 5) комісаріатів праці радянських соціалістичних республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії й Криму з тим, щоб керівництво зазначеними галузями народного життя було зосереджене в руках єдиних колегій.⁹ Для здійснення цих кроків ВЦВК вибрав комісію, якій доручалося розпочати переговори з представниками відповідних Центральних виконавчих комітетів і разом з ними виробити конкретні норми об'єднання. Однак нами не виявлено документів, які б свідчили, що ця комісія збиралася.

Об'єднання республік створювалось лише "на час соціалістичної оборонної війни", але по суті стало першим реальним кроком до відновлення унітарної держави. Республіки перетворювались на регіони унітарної держави, що мали тільки певні ознаки автономії у другорядних сферах управління.¹⁰ Централізація наркоматів не була конституційно оформлена, а "військово-політичний союз" став уособленням фактичного (але не юридичного) утворення спільних державних органів.¹¹

Як зазначає англійський історик Е.Карр, декрет від 1 червня 1919 р. хоч і не дав конкретних результатів, був неусвідомленим, майже випадковим передвісником процесу, за допомогою якого мало відбутися створення нової спільності — СРСР. До декрету входило поняття "союз" між складовими частинами колишньої Російської імперії, він встановлював принцип "тісного союзу" між певними важливими народними комісаріатами; і він передбачав такого роду формальну попередню угоду, на основі якої Москва буде мати право приймати конституційні рішення, обов'язкові для всіх.¹² Навіть у виданнях останнього часу зустрічаємо позитивну оцінку такого становища: "Державна форма об'єднання братніх народів, закріплена декретом 1 червня 1919 р., передбачала особливе становище ряду органів РСФРР, які виконували одночасно функції органів влади й управління РСФРР і усього об'єднання радянських республік. Таке становище склалося природно. РСФРР була найбільшою республікою, яка накопичила великий організаційний і політичний досвід. Радянська Росія являла собою найбільш революційний,

промислово розвинений центр, навколо якого групувалися всі останні республіки, звідки вони черпали сили й досвід.¹³

Централізація наркоматів не була конституційно оформлена, тому утворився тільки воєнно-політичний союз незалежних держав. Документи підтверджують, що з утворенням у грудні 1920 р. воєнно-господарського союзу курс на централізацію посилювався. Під контролем Вищої Ради народного господарства (ВРНГ) опинилися металургійна та металообробна промисловість, управління залізницями і зв'язком.¹⁴ У 1922 р. на Україну було поширено Земельний, Громадянський, Карно-процесуальний та інші кодекси РСФРР.¹⁵ Усе частіше почали виникати конфлікти і суперечки між республіками. Архівні матеріали дозволяють розкрити їхню природу.

Суперечки між РСФРР і Україною посилювалися перш за все на економічному ґрунті. За відвантажене у 1921 р. до Росії зерно Україна мала одержати 20 млн.крб. золотом. Наркомпрод РСФРР заплатив лише 1,3 млн.крб., а решту обіцяв компенсувати машинами, мануфактурою, лісоматеріалами та ін. Х.Раковський у доповідній записці Леніну в січні 1922 р. зазначав, що з обіцяного Україна нічого не одержала.¹⁶ Ігнорувалися національні особливості і юридичні права України під час здійснення її районування. Держплан РСФРР наполягав на поділі республіки на дві економічні області - Південно-Західну з центром у Києві та Південну Гірничопромислову з центром у Харкові. Економікою цих областей мали керувати органи ВРНГ і Ради Праці та Оборони (РПО) РСФРР. І лише протест партійних та державних органів Української СРР, а також втручання Леніна дали змогу відстояти економічну єдність республіки.¹⁷

Прагнучи зберегти економічну самостійність, керівництво УСРР з особливою ретельністю підійшло до розробки «Положення про взаємовідносини Української ради народного господарства (УРНГ) та Вищої ради народного господарства (ВРНГ)», яке було затверджене 7 червня 1922 р. Раднаркомом УСРР. За Президією УРНГ залишилося право вносити зміни до постанов ВРНГ та призупиняти їх дію, УРНГ повинна була самостійно визначати основний капітал та обігові фонди окремим промислово-торгівельним підприємствам, їх об'єднанням та організаціям, розпоряджатися прибутками з урахуванням потреб республіки.¹⁸ Спеціальним положенням обумовлювалися стосунки у фінансовій сфері. В ньому підкреслювалось, що народний комісаріат фінансів РСФРР, інші наркомати й центральні установи діють виключно через уповноваженого наркомату фінансів при Раднаркомі УСРР і в жодному разі не допускають безпосередніх звернень до губернських та уїздних фінансових органів, котрі знаходяться на території України.¹⁹

Проте розвиток відносин між Україною та московським центром не слід розглядати лише як посилення тиску на неї з боку центрального партійного апарату. Наступ на Україну з боку центру нерідко зустрічав підтримку з боку самого керівництва УСРР та більшості партійного апарату республіки. Поширення вище згаданих кодексів РСФРР на всі радянські республіки відбулося з ініціативи української делегації на IV сесії ВЦВК у жовтні 1922.²⁰

Гострі дискусії з питання прав союзних республік відбулися напередодні утворення Союзу. Всупереч сталінській ідеї автономізації, українське керівництво, зокрема голова Раднаркому УСРР Х.Раковський, обстоювало ідею федерації, яка забезпечувала б усім республікам однакові умови революційного будівництва.²¹

Х.Раковський вимагав розширення прав союзних республік на засіданні конституційної комісії 21 листопада 1922 р. Він пропонував підпорядкувати республіканські наркомати фінансів, продовольства, праці, Вищої ради народного господарства, робітничо-селянської інспекції лише союзному Раднаркому або союзній Раді праці та оборони, а не загальносоюзним наркоматам. Проте ця вимога не знайшла підтримки у інших членів комісії.²²

Під час роботи I з'їзду рад СРСР з'ясувалися розходження в позиціях делегатів. Розуміючи, що Сталін не відмовиться від ідеї автономізації, Х.Раковський наполягав на забезпеченні реальних гарантій рівноправності та суверенності республік у межах СРСР. Таку ж позицію відстоював делегат від України М.Фрунзе. Він зазначав, що делегації визнали за необхідне внести нові, додаткові гарантії того, аби акт, що нами приймається, був дійсно актом, який встановлює безпомилково основи нових міцних взаємовідносин, що дають змогу кожній державі, що входить до Союзу, виявити в інтересах загальної справи максимум енергії і самодіяльності.²³ Фрунзе запропонував Декларацію і Союзний договір затвердити в основному. Остаточний текст цих документів мали затвердити на наступному з'їзді Рад, попередньо обговоривши його ЦВК союзних республік.²⁴

І після утворення Союзу керівництво УСРР продовжувало боротьбу за розширення прав республіки. Х.Раковський у статті «Національний момент у радянському будівництві», надрукованій 25 березня 1923 р., висловлював занепокоєння тим, що чимало представників центральних органів розглядають Союз РСР як крок до ліквідації союзних республік.

Особливої уваги заслуговували в цей час питання: які галузі політичного, господарського, адміністративного життя радянських республік об'єднати в загальносоюзні; як розмежувати компетенцію союзного уряду і урядів окремих республік у керівництві союзними органами; яким чином забезпечити реальну участь окремих республік у союзному уряді.²⁵

Здавалось б, на ці питання існували відповіді, було визначено коло питань, що входили до компетенції вищих органів влади СРСР і союзних республік. Однак у голови українського Раднаркому виникли побоювання, що уряди окремих республік, при яких будуть знаходитися уповноважені союзних комісаріатів, не будуть мати права давати жодних розпоряджень, з відання окремих республік буде вилучено частину установ і підприємств злитих комісаріатів. Це стосувалося перш за все залізниць, телеграфного зв'язку, пошт і т.ін.

На думку Х.Раковського, слід залишити певну ініціативу за окремими республіками і в Наркоматі іноземних справ. Він пропонував розробити окремі положення, в яких були б врегульовані ці питання на основі демократичного централізму.²⁶

На XII з'їзді партії відбулася гостра дискусія з національного питання. Українське керівництво продовжувало боротьбу за розширення прав України, проти втілення в життя під гаслом інтернаціоналізму ідеї єдиної-неподільної Росії. Воно домагалось, щоб рівність республік була фактичною, а не формальною. Численні факти, наведенні Х.Раковським, свідчили про те, що апарат не просто чинить утиски, але й нерідко ігнорує керівництво республік. Циркуляри ЦК РКП(б), як обов'язкові для виконання надсилалися «усім губернським комітетам і центральним комітетам автономних республік»,²⁷ незважаючи на існування союзних республік. За висловом Раковського, «центральні органи обрушилися всією своєю вагою на окремі республіки».²⁸ Занепокоєння викликало й те, що Концесійний комітет, створений у березні 1923 р., отримав право розпоряджатися природними багатствами республік.

Функції союзного будівництва тимчасово надавалися ЦВК РСФРР, в якому не було жодного представника союзних республік.²⁹ Хрестоматійним стало зауваження Раковського про те, що центральним органам надано у десять, двадцять разів більше прав, ніж вони мали раніше. Тому він пропонував відібрати у союзних комісаріатів 9/10 їх прав і передати їх союзним республікам.³⁰ Ця пропозиція викликала оплески делегатів XII з'їзду РКП(б).

Забезпечити реальну участь республік в центральних органах Союзу, на думку багатьох делегатів з'їзду, могла друга палата ЦВК - Рада національностей.

У резолюції з'їзду підкреслювалось, що «... вищі органи Союзу повинні бути побудовані так, щоб вони повністю відображали не тільки спільні нужди і потреби всіх національностей Союзу, а й спеціальні нужди і потреби окремих національностей. Тому, поряд з існуючими центральними органами Союзу, які є представництвом трудящих мас усього Союзу, незалежно від національності, повинен бути створений спеціальний орган представництва

національностей на засадах рівності».³¹ Однак Рада національностей формувалася з представників усіх національних республік та автономних республік у межах РСФРР на паритетних засадах. В результаті кількість представників від РСФРР набагато перевищувала кількість делегатів від союзних республік, що входили до складу СРСР. Проти такого вирішення питання виступав Х.Раковський. Він вказував, що це приведе до такого становища, яке склалося у Союзному ЦВК, в котрому з 360 депутатів 280 представляли РСФРР, а решта 80 - усі союзних республіки, разом узяті, у Раді національностей РСФРР мала б 64 або 72 голоси, Україна - лише 4. Раковський наполягав на тому, щоб жодне з державних об'єднань, що входили до другої палати, не мали більш 2/5 голосів, проте ця поправка не була прийнята.

Після з'їзду керівництво республіки форсувало роботу над створенням українського варіанту Договору про створення СРСР. 23 травня 1923 р. цей проект був розглянутий і затверджений на об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК і Раднаркому УСРР. Він значно відрізнявся від змісту Союзного договору. Проект передбачав розширення компетенції республіканських органів влади. Найважливіші проблеми державотворення, відносини центру і республік українське керівництво намагалось розв'язувати демократичним, договірним шляхом.³² Проект договору було подано до конституційної комісії, створеної ЦВК СРСР. Проте пропозиції українського керівництва, як і слід було чекати, не були враховані.

На початку липня 1923 р. Х.Раковського було призначено представником СРСР у Лондоні. Так Сталін усунув від влади одного з головних опонентів у національному питанні.

Ситуація з забезпеченням конституційних прав УСРР дедалі погіршувалась. Предметом незгод стали контрольні цифри на жовтень 1923 р.³³ Окремі цифри і положення викликали протест з боку В.Чубаря, призначеного головою Українського уряду. У телеграмі до Постійного представника УСРР в РСР Приходько голова Раднаркому повідомляв, що не згоден з низьким відсотком асигнувань для Української кооперації, наполягав на 25% для України від загальної суми. Вважав неможливим переведення губернських та повітових земельних відділів на місцеві кошти без включення до місцевих прибутків частини рентних платежів та інших прибутків.³⁴ Непокоїло голову українського Раднаркому необґрунтоване зниження бюджету України.³⁵

Занепокоєння з боку українського уряду та Української ради народного господарства викликав проект, який передбачав вилучення з їх відання всіх трестів великої промисловості. Головним мотивом було те, що діяльність цих трестів носить загальнодержавний характер. Вони мають велике значення для оборони Союзу, захисту його інтересів на світовому ринку, а та-

кож для проведення єдиного плану відбудови промисловості і транспорту. Пропонувалося вилучити Південьсталь, Південьмаштрест, Хімвугілля, Коксобензол, Цукротрест, Укртекстильтрест, Бахсільтрест, Дніпроліс,³⁶ що і було здійснено, незважаючи на протести українського керівництва.³⁷

Кон'юктурна рада, створена при Укрдержплані, підготувала доповідь, в якій було дано ґрунтовний аналіз стану народного господарства і культурного будівництва в Україні і визначено основні заходи щодо реалізації постанов XII з'їзду РКП(б) з національного питання.

У доповіді підкреслювалося, що при виконанні рішень XII з'їзду РКП(б) слід враховувати особливості розвитку України у попередній період, зокрема те, що за рівнем промислового виробництва республіка посідала одне з перших місць серед інших частин Союзу, мала більш досконалу систему землекористування, значні експортні можливості через чорноморські порти, була базою зростання важкої індустрії (Донбас).³⁸ На цій підставі робився висновок, що питання про реалізацію на Україні постанов XII з'їзду партії з національного питання повинні розв'язуватися не в площині штучного підняття загального рівня культурності й продуктивних сил краю до середнього загальносоюзного рівня, а в площині ліквідації спадщини політики дореволюційного уряду.

У відповідності з рішеннями XII з'їзду РКП(б) планувалося здійснити українізацію апарату, ліквідацію неписьменності серед робітничого класу, створення мережі українських освітніх закладів, видання українських підручників, розвиток національного мистецтва.³⁹ Республіка потребувала додаткових коштів. Проте центр не поспішав враховувати ці вимоги.

З прийняттям конституції 1924 р. був зроблений черговий крок у напрямку централізації, Союз РСР фактично перетворився на жорстко централізовану, унітарну державу. Раднаркоми союзних республік перетворювались у місцеві виконавчі органи центральної влади. Посилювались позиції партії в усіх сферах суспільного життя.

ПРИМІТКИ:

1. Кремень В., Ткаченко В. Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К., 1999. – С.5.
2. Соколов А.К. Курс советской истории 1917 – 1940. – М., 1999. – С.125.
3. Щетинов Ю.А. История России XX век: Учебное пособие. – М., 1999. – С.152.
4. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 14 т. – К., 1979. – Т.2 – С. 44 – 45.
5. Цит. за: Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія Української державності. Курс лекцій. Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1999. – С. 335.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО

- України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 129. – Арк. 32.
- 7 Там само. – Арк. 33.
- 8 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 47.
- 9 Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 536.
- 10 Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – С. 336.
- 11 Там само.
- 12 Карр Э. История Советской России. Кн. 1: Том 1 и 2: Большевицкая революция. 1917 – 1923. – М.: Прогресс, 1990. – С. 303.
- 13 История государства и права Украинской ССР. – Т.2. 1917 – 1937. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 75.
- 14 Бойко О.Д. Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 1999. – С. 337.
- 15 Собрание указаний и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – Харьков, 1922. – С. 154, 647, 669.
- 16 Бойко О.Д. Історія України. – С. 337.
- 17 ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 883. – Арк. 58.
- 18 Там само. – Спр. 392. – Арк. 482, 482 зв., 483.
- 19 Там само. – Арк. 491.
- 20 Долженков О.О. Утвердження тоталітаризму в Україні: нариси політичної історії. – Луганськ, 1997. – С. 32.; Бойко О.Д. Історія України. – С. 337.
- 21 Національні процеси в Україні. – Ч. 2. – С. 11.
- 22 Див.: Волковинский В.М., Кульчицкий С.В. Христиан Раковский: политический портрет. – К., 1990. – С. 192.
- 23 Національні процеси в Україні. – Ч. 2. – С. 15 – 16.
- 24 Див.: Дізанова А.В. Українська державність в процесі творення Союзу РСР / Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Ізмаїл, 1999. – Вип. 6. – С. 198 – 199.
- 25 ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 462. – Арк. 39.
- 26 Там само. – Арк. 40.
- 27 Там само. – Арк. 111.
- 28 Там само.
- 29 Там само. – Арк. 113.
- 30 Там само.
- 31 Національні процеси в Україні. – Ч. 2. – С. 30.
- 32 Див.: Дізанова А.В. Українська державність. – С. 198 – 199.
- 33 ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 883. – Арк. 142.
- 34 Там само. – Арк. 201.
- 35 Там само. – Арк. 201.
- 36 Там само. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 1087. – Арк. 9 – 10, 13.
- 37 Там само. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 883. – Арк. 127, 220.
- 38 Там само. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 1078. – Арк. 1.
- 39 Там само.

РЕГІОНАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І ОСВІТИ В РЕСПУБЛІЦІ МАЛІ.

*“Питання про освіту для сучасних суспільств
є питання життя або смерті,
питання від якого залежить їх майбутнє”*

Е.Ренан

Регіональні дослідження вчених різних країн свідчать, що стародавні держави Західного Судану (територія майбутньої Республіки Малі) - Гана, Малі, Сонгай в ту пору свого розвитку не поступалися багатством державам середньовічної Європи. В XIII ст. суданські міста Томбукту, Дженне, Гао були широко відомі на африканському та європейському континентах. Особливе місце серед них посідало м.Томбукту. Засноване в XI ст., у зв'язку з розвитком караванної торгівлі між Півднем та Північчю, в XVI ст. воно стає одним з найважливіших центрів ісламської культури. В 180 коранічних школах навчалося біля 25 тисяч студентів.¹

Головним вогнищем науки й культури був широко відомий з XIV ст. мусульманський університет в Томбукту. В університеті вивчали гуманітарні науки, астрономію, математику, медицину, працювали знамениті вчені середньовіччя: Ахмед Баба – автор 20-томної історії Західного Судану, творів з філософії, юриспруденції та літератури, його послідовник Абд ар-Рахман ас-Сааді – автор “Історії Судану”, Махмуд Каті та ін. Університет підтримував наукові зв'язки з найдавнішим університетом світу – карунським університетом в м.Фес (заснований в 859 р.) та університетом м. Кордови.² “Ці чиновники і нотаріуси, імами, вчителі й історики Західного Судану ..., - пише відомий дослідник Африки Б.Девідсон, - могли гордо дивитися в минуле, так як це минуле було освіченим”.³

Проте, сторіччя работоргівлі, сорокарічна інтервенція Франції у внутрішні райони Західного Судану у другій половині XIX ст., семидесятирічне панування французьких колонізаторів порушило природний розвиток його народів. Колоніальна політика в галузі освіти красномовно була розкрита в офіційних висловлюваннях губернаторів Французького Судану. “Колоніальний обов'язок, політична й економічна необхідність, - проголошував генерал-губернатор Брев'є, - покладає на нашу виховну діяльність двоєдине задання: мова йде, з одного боку, про формування тубільних кадрів, котрі будуть нашими підпомічниками у всіх царинах

діяльності... з іншого боку, мова йде про виховання мас з метою їх наближення до нас і трансформації в їхнє середовище нашого укладу життя. З політичної точки зору, мова йде про те, щоб дати зрозуміти тубільцям нашу силу і наші наміри, визначити їм їхнє місце в житті французів". Визначаючи зміст шкільної освіти він же стверджував, що "...зміст програм не є простою педагогічною справою – учень є засіб тубільної політики. Історія, географія, мораль будуть ретельно продумані з метою деперсоналізації, роз'єднання й асиміляції колонізованого місцевого населення".⁴

Проголошена концепція системи освіти в Західному Судані впроваджується наприкінці XIX ст. – поч. XX ст. У 1912 р. розпорядженням генерал-губернатора за № 1633 формуються слідуючі типи початкових шкіл: сільські школи, регіональні школи, курси для дорослих, школи для дівчаток. В системі професійної освіти – професійні школи, агрономічні станції, сирітські будинки для мулаток. Головною ланкою в цій структурі мали бути сільські школи. Підкреслювалось, що вивчення французької мови і того, що близько стосується тубільного населення певного району залишається головною метою освіти в сільських школах. Основними елементами регіональних шкіл визначалась французька мова, вивчення метричної системи мір, одержання елементарних відомостей з географії, історії й адміністрації французької Західної Африки.

Професійні школи мали вести підготовку вчителів, перекладачів, телеграфістів, механіків, спеціалістів сільськогосподарського виробництва.⁵ В 1916 р. розпочато створення практичних шкіл з метою підготовки тубільних уповноважених з тропічного сільського господарства.

До 1960 р. всіма типами шкіл було охоплено біля 55 тис. учнів. В початкових школах навчалось 6 % дітей шкільного віку, в школах другого ступеня навчалось 1800 учнів, в двох технічних школах – 400. Вищі і середні спеціальні навчальні заклади були відсутні. Понад 98 % населення не вміли ні читати, ні писати французькою мовою, відсутня була писемність основних мов Малі.⁶

22 вересня 1960 р. законодавча асамблея проголосила країну суверенною Республікою Малі. Назріло питання визначення шляхів соціально-економічного, політичного і культурного розвитку. Основні аспекти концепції оновлення й розвитку системи освіти були визначені Конституцією республіки 22 вересня 1960 р., Законом "Про організацію освіти" від 17 вересня 1963 р., в матеріалах національних семінарів з народної освіти 1964, 1968 рр., декретами про організацію початкової, середньої, професійно-технічної та вищої освіти країни.⁷ Їх сутність розкривалась слідуючими положеннями:

- знищення системи освіти, що залишилася в спадщину від колоніального режиму і створення власної оригінальної системи освіти, яка дозволить здійснити політичне, трудове, моральне і естетичне виховання учнів, фізичний та інтелектуальний їх розвиток, сформувати глибоке розуміння свого громадянського і професійного обов'язку перед волелюбними інститутами нації;

- проведення заходів по вихованню народу, що дозволить громадянам Малі зрозуміти значення реформ в країні й активно приймати участь у їх здійсненні;

- створення принципово нових навчальних програм, перехід до системи активного навчання з метою наближення його до життя, праці, реальної дійсності;

- організація світської, обов'язкової і безкоштовної освіти, всі типи і ступені якої органічно пов'язані між собою і доступні для всіх громадян в залежності від їх здібностей;

- забезпечення державного керівництва, планування, фінансування, створення навчально-матеріальної бази в міру зміцнення і розвитку економіки країни;

- забезпечення в короткий термін ліквідації неписьменності і підготовки оптимальних умов для переходу до загального обов'язкового навчання;

- перебудова і розвиток загальної середньої й технічної освіти та розроблення майбутньої системи вищої освіти з метою якнайшвидшої підготовки національних кадрів, необхідних для забезпечення економічного розвитку країни;

- вивчення і широке використання досвіду Радянського Союзу, дружніх країн Африки та Азії, опора на їх матеріальну, технічну, моральну підтримку і допомогу.

В цих основоположних ідеях корінної перебудови системи освіти знайшли своє втілення погляди тогочасних політичних діячів Республіки Малі на нагальні потреби оновлення і розвитку соціально-економічної, політичної і духовної сфер життя країни.

Керівники партії Суданський Союз розглядали проблему становлення і розвитку національної освіти, як одну з головних умов подолання економічної відсталості й утвердження країни на прогресивному шляху розвитку. Вони були переконані в неприйнятності новими соціальними, економічними, політичними і культурними інституціями країни як колоніальної системи освіти, так і системи освіти бувшої метрополії, в нездатності цих систем забезпечити ефективне вирішення задач розвитку країни.⁸ "Колоніальна середня освіта була простою і механічною трансплантацією французької середньої освіти, - відзначалось на першому національному семі-

пирі з освіти (грудень 1964 р.), - ...зовсім не приймаючи до уваги культурні і моральні цінності країни, її політичні і соціальні сподівання, навіть не шоротній потяг сучасного світу до нового гуманізму..., ця освіта, вже підстала й непридатна у Франції, була ще в більшій мірі непридатною для Африки, і, особливо, для Малі... Систематичне руйнування національної спадковості й національної гідності, заперечення національної культури... такою була кінцева мета колоніальної школи".⁹

Про досягнення республіки в галузі освіти в перші роки незалежності красномовно свідчать статистичні данні.¹⁰

	1960 р.	1966 р.	% зростання
Охоплення навчанням дітей 5-14 років (%)	5	21	420
Всього навчалось в різних навчальних закладах	57724	180380	312
В тому числі:			
Основна школа			
I ступінь (1-4 кл.)	54540	149592	276
II ступінь (5-9 кл.)	640	25946	453
Ліцеї	840	1393	165
Педагогічні навчальні заклади	640	1217	190
Професійно-технічні навчальні заклади	207	928	448
Середні спеціальні навчальні заклади	417	1098	263
Вищі навчальні заклади	-	206	-
Одержання дипломів:			
Про закінчення основної освіти (DEF, 9 кл.)	237	1297	547
Про закінчення середньої повної освіти	-	200	
Про закінчення вищих навчальних закладів	-	14	
Педагогічні кадри.	140	5279	377

За 6 років незалежності країни в галузі освіти було зроблено в багато разів більше, ніж за 70 років колоніального володіння. Однак, кількісні показники в освітянській галузі хоч і мають велике значення для розкриття рівня соціально-економічного й культурного розвитку будь-якої країни, не віддзеркалюють тих глибинних змін, що відбувались в країнах, що ступили на шлях незалежного розвитку. В республіці Малі впродовж шести років була створена якісно нова система освіти, адекватна новим політичним і соціально-економічним умовам, африканській культурі і

традиціям. В свою чергу вона почала активно впливати на інші сфери життя малійського народу. Але про це в слідуючій статті.

ПРИМІТКИ:

1. Le Mali. Carrefour des civilisations/ - Bamako, 1971, P. 112-115.
2. L'Essor, 12 November, 1973.
3. Девидсон Б. Новое открытие древней Африки. - М., 1962, - с.81.
4. Contact. Bulletin pedagogique. Numero special. - Bamako, IPN, 1970, p. 17.
5. Journal officiel de L'Afrique Occidentale francaise, - Paris, 1912. P.95.
6. Statistiques scolaires. Annee scolaire 1960-1961. - Bamako, 1962, p. 1-31; L'Essor, 1 Juillet, 1965.
7. Constitution du 22 September 1960. //Etudes et documents. - Bamako, 1977, p. 157-170.; La reforme de L'Enseignement. - Bamako, Ministere de L'Education national, 1962.; 1-e seminaire de L'Education national 27-30 December 1964. - Bamako, 1965, - 84 p.; Programmes d'etude de L'Enseignement fondamental et secondaire general. Annee 1966-1967. - Bamako: Edite par L'i. P.N, 1966-95 p.
8. VI-e Congres de L'Union Soudanaise - RDA, - Bamako, 1962, P 43-44.
9. Premier seminaire de L'Education national 28-30 December 1964. - Bamako, 1965, p.3-4.
10. Statistiques scolaires. Annee scolaire 1966-1967. //Bulletin annuel. - Bamako, 1967, p. 1-40.; Annuaire statistique 1966, - Bamako, p. 44-48., 52, 163; L'Essor, 22 September, 1968.

ЩЕТНИКОВ В.П.

РЕВОЛЮЦІЇ ТА ВІЙНИ ЯК ФАКТОР ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ СПІЛЬНОТІ (до постановки проблеми).

*“Справді суттєвим у геополітиці є вміння
розпізнавати різні ступені зла”*

Пол Джонсон

Важливим напрямком наукових досліджень професора М.Ю.Раковського є розробка теоретичних та методологічних проблем революційних процесів. Принципові аспекти цих розробок мають проєкцію в осмислення фундаментальних теретичних питань розвитку сучасної європейської спільноти.

В умовах пошуків нової методологічної парадигми на сучасному етапі суспільного розвитку, філософи історії пострадянського простору все більше звертають увагу на концепцію перехідних епох. Саме ця концепція дозволяє, на нашу думку, синтетично поєднати найбільш суттєві методологічні

підходи до осмислення історичного процесу, що їх випрацювало людство протягом останніх двох століть. Йдеться, передусім, про формаційний та цивілізаційний підходи. Неможливість ототожнення понять “цивілізація” та “суспільно-економічна формація” викликала до життя феномен “локалізації” історичного дослідження, або його “мікронізації”¹⁾ що, на нашу думку, в цілому, сприяє розвитку історичної науки, але не є її магістральним напрямком. Відтак, неминуче, виходимо на концепцію “перехідної епохи”, що має змогу достатньо органічно поєднати та розкрити, безумовно логічноіснуючу структурну взаємодію локального та формаційного підходів. Справді, формаційний підхід дає добру можливість усвідомити об’єктивні процеси розвитку соціуму, побачити його, так би мовити, найбільш загальні, імманентно йому приналежні властивості. З іншого боку (і це, на сьогоднішній день є одним його слабких місць, основним предметом критики) тяжіння форміційного підходу до “загальнолюдського” виміру історичного процесу обумовлює його абстрагування від етнічної специфіки, що в сучасних умовах є явно недостатнім. На нашу думку, знімається ця обмеженість, в тому числі, і через розпрацювання концепції “перехідної епохи”.

Безумовно, важливим критерієм для визначення епохи як перехідної є наявність стрибкообразних змін у процесі історичного розвитку (т. зв. “революційний злам”). З іншого боку, в останні роки дослідники все більше тяжіють до погляду на перехідні епохи як на періоди в рамках яких відбувається процес розкладу ознак одного суспільства і визрівають ознаки наступного. 2) Відтак, перед нами процес, що має певну часову та просторову тяглість, а отже, потребує хронологічного визначення (пошуків як зовнішніх так і внутрішніх хронологічних рамок). В такому разі коректною є постановка питання про кульмінаційну фазу цього процесу.

В рамках перехідної епохи, яку прийнято визначати як перехід від капіталістичного суспільства до технократичного буття, 3) на наш погляд, явно виділяється період від революційних подій 1917р. в Росії та закінчення першої світової війни до 90-х років XX ст. Період цей характеризується помітним збільшенням інтегративних ознак у життєдіяльності людського співтовариства в цілому у світі і в Європі зокрема. Кульмінацією цього періоду, на нашу думку, певною “точкою” відліку, що увібрала у себе типові риси минулого на “вході” і задетермінувала головні, стратегічні напрямки подальшого розвитку на “виході” є друга світова війна (війна знімає протиріччя минулої епохи та закладає протиріччя наступної). Але війни, як і революції є подіями “зламними” за своєю суттю. Вони є, так би мовити, увертурою нової епохи. Вкрай необхідним є знайти ті зовнішні форми в яких приходить нова епоха щоби навчитись її безпомилково розпізнава-

ти. Для історика це ще й проблема наявності джерельної бази для аналітичної роботи. Крім того, не потрібно забувати про умовність будь-якого поділу цілого історичного процесу, умовність викликану потребами кращого та більш зручного аналізу тощо. Відтак, приходимо до розуміння потреби пошуків стріжневої лінії розвитку людської цивілізації, процесу що з'єднував би усі перехідні етапи її історії, що чітко вказувало би на його базисність та векторність. Для XX ст. у масштабі Європи такою історичною домінантою, на наш погляд, є зростання інтегративних ознак загальноєвропейського історичного процесу.

У пошуках методологічних критеріїв визначення цього процесу ми стикаємось з цілим спектром підходів. За типологією Макса Вебера [Max Weber] існують три типи правління у суспільстві: традиційний, харизматичний та раціональний. Перший тип є притаманним для аграрного суспільства. Харизматичне правління властиве для епох "катастроф та бідувань будь-якого толку", коли з'являються "природні вожді" і в силу особливої ситуації і особливих якостей, що існують насправді чи приписуються таким особам, їх правління приймається. 4) При раціональному правлінні вихідним моментом є те, що саме суспільство та власні взаємостосунки в ньому ґрунтуються на Законі (Договорі). Такі договори в традиції європейської історії, за звичай, фіксувались у Конституції тієї чи іншої країни. Це, так би мовити, - "надбудовчий" підхід.

З іншого боку базисне визначення капіталізму, надане Карлом Марксом [Karl Marx], (яке за традицією, що іде від Луї Бланка [Lois Blank] набуло негативного звучання ще у XIX ст., коли настрої на користь вільного ринку стали панівними*) відповідало індустріальній його фазі саме у XIX ст.

XX століття принесло не лише визначення монополістичної стадії капіталізму, надане В.І.Леніним (якому, до речі, передувало визначення надане Дж. А. Хобсоном [J.A.Hobson] у 1902 році у його монографії "Імперіалізм"), 5) а і подальший, вже з 20-х років

зростаючий вплив владних структур у найбільш розвинених країнах Західної Європи в напрямку обмеження вільного ринку і соціалізації внутріполітичного життя.

*) Інколи, при цьому, забувають про економіко-політичний вплив меркантилістів XVII ст., не кажучи про поділ на гільдії, що значно обмежувало вільний ринок.

Це надавало можливості дослідникам другої половини двадцятого століття вважати період після першої світової війни перехідним до "пізньокapіталістичної фази держави загального благодінства". 6)

Нарешті, на наш погляд, суттєвим є підхід соціолога Баррінгтона Мюр

молодшого [Barrington Moore-jr.] згідно концепції якого навіть не індустріалізація (що наприклад розпочалася у найбільш розвинених німецьких країнах вже від середини XIX ст.) є головним критерієм переходу до держави загального благодінства. Б.Мур-молодш. при визначенні форм переходу від аграрного до індустріального суспільства (тобто форм модернізації) застосував концепцію згідно якої перехідна доба від аграрного до постіндустріального суспільства може характеризуватися моделлю в якій політична структура країн Західної Європи визначається дефініціями: країни “демократично-капіталістичної структури” та країни “авторитарно-капіталістичної структури” (у роботі “Соціальне походження диктатури і демократії. Пан та селянин у становленні сучасного світу” [“Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World. -1967.”]). До країн “демократично-капіталістичної” структури Б.Мур-молодш. відносить Англію та Нідерланди. До країн “авторитарно-капіталістичної структури” – Німеччину. Франція займає проміжну позицію. В якості одного з головних критеріїв, як і причин такого переходу Мур називає процес “розвитку ринкових стосунків у сільському господарстві”. В Англії та Нідерландах ступінь інтеграції сільського господарства (що велося раціонально) із промисловістю на той час була найсильнішою: “Роль буржуазії, що частково була пов’язана із сільським господарством, стає у Нідерландах явною вже після повстання проти Габсбургів у кінці XVI ст., а у Англії - з часів Громадянської війни у середині XVII ст.”. Не випадково тут є кореляція із двома першими у світі буржуазними революціями, що їх автор називає “повстаннями”. Взагалі Б.Мур-молодш. дуже уважно розглядає питання співвідношення еволюційного розвитку та революційного “зламу” на етапі переходу у напрямку до сучасного суспільства і приходять до висновку, що “авторитарно-капіталістичну структуру” можуть підірвати лише успішні революції запорукою успіху яких є “участь у процесі виробництва та розподілу багатств груп, що тісно пов’язані із сільським господарством”. 7) Відтак, не випадковим є те, що у Франції прорив до сучасної “модернізованої” економіки розпочався лише у кінці XVIII ст., хоча і здійснився лише частково. У Німеччині він повністю провалився у 1848 році. Аналогічні події спостерігалися в Російській Імперії та в Радянському Союзі від столипінської аграрної реформи до сталінського “великого зламу” 1929 року, коли радянське суспільство було переведено на рейки тоталітарної системи.

Відомий нідерландський соціолог та історик Г.А.Дидерікс [H.A. Diederiks], визначаючи головні напрямки розвитку країн у перехідну добу, трактує це як процес “модернізації” або процес переходу до сучасного йому

стану – “держави загального благодінства”. Сам термін “модернізація” дослідник застосовує у більш широкому розумінні ніж “індустріалізація”, чи, навіть, “економічний розвиток”. У Г.А.Дидерікса - це “не тільки економічний, а й соціальний, культурний та політичний розвиток” суспільства в цілому. “Зокрема, - пише він, - це поняття має відношення до розвитку ринкових стосунків у сільському господарстві”. 8) Він навіть наголошує на тому, що поруч із завданням політичної централізації і бюрократизації, виникненням “більш раціонального відношення до природного та соціального середовища” (що на його думку призвело відлучення церкви від держави) цей процес, чи не головним своїм змістом мав “раціоналізацію виробництва у сільському господарстві, промисловості та сфері послуг”. Тобто ідеться про все те, що за традицією марксистської методології та понятійного апарату радянської доби мало визначення “агропромислової інтеграції”.

Це, як ми вже підкреслювали, “базисний” вимір проблеми. Коли ж ідеться про політичний її вимір, на нашу думку тут може працювати модель співвідношення інтегративних та дезінтегративних процесів як головної рушійної сили розвитку світового та європейського співтовариства в умовах перехідної доби і головним змістом цього процесу є зростання інтегративних ознак як на глобальному рівні так і в масштабах цілої Європи.

В умовах сучасної методологічної безпорадності суспільних наук в цілому, в тому числі і історії, такий узагальнюючий підхід до оцінки історичних процесів в рамках відносно великих відтинків часу може вважатися, радше, позитивним явищем. Напрямки пошуків “нової” методології загально-історичного процесу, на наш погляд, ідуть двома основними річизмами. З одного боку – це спроба відшукати політичну домінанту історії, і тут ми бачимо появу таких праць як, наприклад, роботи американського дослідника Пола Джонса [Paul Johnson],⁹ французького соціолога Жана-Батіста Дюрозеля¹⁰ та англійського історика Нормана Дейвіса. 11) З іншого боку – це соціально-економічний вимір проблеми: так би мовити пошуки “базисної” детермінанти загальноєвропейської історії (зрозуміло, що об’єктом дослідження в такому разі є група західноєвропейських країн). І тут вимір часу, що ним оперують дослідники є значно більшим ніж у попередньому випадку. Наприклад, у 1998 році у видавництві “Российская политическая энциклопедия” вийшла друком колективна монографія “От аграрного общества к обществу всеобщего благоденствия: Европейский вектор развития от XV до 80-х годов XX ст.”.¹²

В той же час в умовах сучасної кризи суспільних наук все більш нагальною виступає проблема синтезу підходів для якомога коректнішого проведення аналізу і оцінки загальноісторичних процесів. В такому

різні дослідники неминуче зтикається з проблемою побудови моделі, яка би охоплювала ці головні аспекти людської життєдіяльності в максимально-короткому просторі часу. На нашу думку такими просторовими моментами кореляції векторів людської діяльності є максимально глобальні за обсягом але мінімальні за часом прояву моменти людської історії. Найбільш яскравими проявами, що відповідають вище названим умовам, є світові конфлікти (найбільш гострою формою яких є війни). Вони мімають накопичення суперечності (протиріччя) у розвитку з інтегрованих груп держав як в глобальному масштабі, так і на терені Європи, що призводить до перемоги одного з союзів і розповсюдженню його моделі на сферу впливу переможеного (так би мовити просторове “розширення” моделі). Але це неминуче призводить до розриву структури і утворенню нових

зінтегованих угруповань з протилежними, як правило антогонистичними програмами, що потенційно, знову веде до відкритого конфлікту. Не можна не помітити, що в такому разі маємо, принаймі, на відстані останніх вісьмидесяти років чітке співвідношення інтегративних і дезінтегративних моментів, що дуже чітко простежується на конкретно-історичних прикладах європейської історії. При цьому слід зазначити, що інтегративний фактор постійно тяжіє до глобалізації, виходить за рамки регіонів, навіть окремих континентів.

Справді, якщо взяти простір часу від першої світової війни, яка сама по собі була зняттям протиріч, накопичених, щонайменше, від середини XIX століття між двома системами, або групами країн світу (що було наслідком соціально-економічного і політичного розвитку принаймі від Кримської війни), можемо чітко бачити різке підсилення інтегративних процесів в Європі. Невипадковою є постановка проблеми загальноєвропейської інтеграції, зокрема В.І.Леніним у його праці “Про гасло Сполучених Штатів Європи”, або ідея міністра закордонних справ Франції Аристиди Бріана щодо створення Європейського Союзу. 13) Ідея А.Бріана вперше пролунала під час його промови на Асамблеї Ліги націй 5 вересня 1929 року: “На мою думку, серед народів, що становлять географічні групи, як-от серед народів Європи, повинен існувати певний федеративний зв’язок... Очевидно, що таке об’єднання матиме передусім економічний характер, бо цей аспект питання найнагальніший... І все-таки я переконаний, що такий федеративний зв’язок буде корисним і в політичному та соціальному аспектах, не зазіхаючи на суверенітет жодної з держав, які належать до об’єднання...”. 14)

В травні 1930 року А.Бріан випрацював більш докладний меморан-

дум у якому йшлося про механізм створення європейського Союзу. В меморандумі наполягалося на “загальному підпорядкуванні економічних проблем політичним”. Меморандум звертався до 27 країн-європейських членів Ліги націй, але лише Голандія була ладна погодитися із Європейським Союзом в рамках якого неминуче обмежувався державний суверенитет. Але 1931 рік виявився останнім як для самого Бріана, так і для його ідей. Невдовзі, як віяння нових часів сталися дві події: фінансовий крах на Уол-Стріті та перша виборча перемога німецьких нацистів. У цій атмосфері фашистська Італія висунула альтернативний план європейської безпеки. Муссоліні запропонував чотиристоронній пакт: Британія-Франція-Німеччина-Італія. Це було цинічним поверненням до лихих звичаїв післянаполеонівської Європи і, в разі його укладення, означав би відмову від усіх претензій на рівний статус європейських країн. Головна політична мета пакту була прозорою: мобілізація “Заходу” супроти небезпек комуністичного “Сходу”. Проте пакт навіть набув певних симпатій у британському Міністерстві закордонних справ, хоча Остін Чемберлен шануючи пам’ять Бріана казав: “...Франція виступала в ролі богині, що веде решту держав дорогою миру й цивілізації. Тепер нема вже нікого, хто міг би дорівнюватися до нього [Бріана]”. (15)

Головним політичним наслідком першої світової війни та революцій в Росії та Німеччині 1917 - 1918 рр. було знищення династій трьох головних монархічних імперій Центральної та Східної Європи (дві з яких були наднаціональними). Відтак, відбулося “зняття” одного з головних протиріч попередньої доби. Проте імперський фактор у європейській геополітиці залишився у його, так би мовити, “національному” вимірі і неминучим стало зіткнення двох його моделей: британської та германської. Врешті-решт саме це призвело до нового світового конфлікту.

Годі й казати, - у такому новому зіткненні імперських амбіцій в Європі та світі, справжні національні інтереси народів та їх держав, що виникли або мали виникнути (згадаймо Карпатську Україну) одразу ж були принесені в жертву тактичним (пакт “Рібентроп - Молотов”) та стратегічним міркуванням (війна за “східні території” з метою колонізації передусім України).

Проте світ з перемогою однієї з сторін перестає бути біполярним хоча би тому, що утворюються нові потужні центри політичного тяжіння. Після першої світової війни Європа відчувала на собі появу двох нових центрів, якими швидко ставали Сполучені Штати Америки та Радянський Союз. Хоча і США і СРСР репрезентували моделі ізоляціоністської політики щодо загальноєвропейських справ будуючи, так би мовити капіталізм та соціалізм у “окремо взятій країні” співвідносно. А про те, як у Сполучених Штатах роз-

биралися у європейській ситуації того часу (звичайно, на рівні пересічної свідомості), свідчить хоча би той факт, що один з навідоміших американських священників того часу - архієпископ Нью-Йорку Темпл вважав, що Гітлер "доклав величезного внеску у надійне зміцнення миру"16)

Відтак, все це унеможливлювало створення Сполучених Штатів Європи, але й детермінувало процес утворення нових інтеграційних центрів на її просторах: з одного боку - це вісь Рим-Берлін з глобалізацією процесу шляхом приєднання до неї Токіо та інших союзників націонал-соціалістичної Німеччини що неминуче вело до інтеграції групи протидіючих держав так званої "західної демократії" (Англія, Франція та країни Центральної та Південно-Східної Європи) з приєднанням до них Сполучених Штатів Америки. Участь США тут була неминучою, хоча починалася вона з суто економічних програм, наприклад поставок у Англію по ленд-лізу. Відомо, що США шукали виходу зі своєї економічної кризи і відомо також як гостро стояла проблема розрахунків за військові поставки США в Англію вже в умовах другої світової війни.

Задіяння Радянського Союзу в групу держав антигітлеровської коаліції, власне кажучи і вирішило справу на користь останньої. Відтак на кінець другої світової війни можемо констатувати наступний ступінь глобалізації інтеграційних процесів в світі важливою ознакою чого було створення ООН. Але післявоєнний світ відчув на собі і дезінтегративні тенденції головною ознакою чого була поява двох військово-політичних блоків: НАТО і Варшавського договору. І знову політичне поле Європи було розірване на дві частини по лінії країн-союзниць США і членів блоку НАТО і країн соціалістичного табору-членів Варшавського договору. Моделлю ситуації може служити сорокап'ятирічна історія післявоєнної Німеччини, яка штучно була розірвана на ФРН та НДР.

Але в тій мірі, в якій слабшав імперський принцип в стосунках між державами в Європі зростала ідея загальноєвропейської спільноти: ЄЕС з 8 країн у 50-ті роки збільшилась до 16 членів у 1983 році. З руїнацією останньої

імперії Європи національний принцип (на відміну від імперського) почав остаточно домінувати на європейському просторі. Тут можна згадати концепцію американського економіста У.Ростоу [W.W.Rostow] з його праці "Стадії економічного зростання (некомуністичний маніфест)". - 1960, в якій він називає п'ять стадій економічного зростання на шляху переходу до суспільства масового споживання. Однією з головних умов "піднесення" (take-off) - відповідність третій стадії - є виникнення національної держави з ефективним централізованим управлінням. (17)

Дев'яності роки XX ст. репрезентують унікальну ситуацію дизентег-

рації одного з найбільш потужних політичних об'єднань світу Радянського Союзу не в наслідок відкритого військового конфлікту, а через суму причин, що визріли “зсередини”. Відтак, Європа на порозі можливостей (і необхідності) нової інтеграції. Проте це може стати об'єктом окремого дослідження, хоча і тут ми простежуємо чітку діалектику інтегративних і дезінтегративних процесів в умовах сучасної Європи.

Як складеться ситуація - покаже майбутнє, але яким є одне: успіх інтегративних процесів в значній мірі залежатиме і від того, чи зможе незалежна Україна приймати в них активну роль і, відтак, посісти належне їй місце у новій інтегрованій Європі.

ПРИМІТКИ:

1. Див. наприклад: Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII - початок XX століття).- К., 2000.- С.12 - 13. Автор пише: “Новітні тенденції розвитку української історичної думки пов'язані із подальшою регіоналізацією історичних досліджень, зростанням уваги до локальної, місцевої історії,... а також авторитету серед сучасних істориків студій з регіональної історії та мікроісторії”. [Підкреслено нами.- О.Б.].
2. Див. : Теорія та історія світової та вітчизняної культури. - К., 1992.- С.29.
3. Там само.- С.30.
4. Weber M. From Max Weber, Essays in Sociology.- New York-Oxford, 1958. (Цит. за.: От аграрного общества к государству всеобщего благосостояния. Модернизация Западной Европы с XV в. до 1980-х гг. -М., 1998.- С.10). Дж.А.Хобсон - вчитель класичної гімназії з Хемпстеду (Англія), журналіст “Манчестер Гардіан”. Його теорія “недостатнього споживання” вплинула на “Загальну теорію зайнятості” Кейса і, відтак, стала наріжним каменем мудрості західноєвропейської соціал-демократії. В своїй книзі “Імперіалізм” визначив останній як “використання державного механізму у приватних інтересах, здебільшого капіталістами для забезпечення економічних надбань поза межами країни”.- Цит. за: Джонсон П. Современность: Мир с двадцатых по девяностые годы.- М., 1995.- Т.І.- С.179.
5. Див.: От аграрного общества к государству всеобщего благосостояния.- С.14.
6. Цит. за: Там само.- С.15, 17.
7. Там само.- С.4.
8. Paul Johnson. A History of the Modern World.- London, 1991. (Див. прим. №5).
9. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів.-
10. К., 1995.- 904с.
11. Дейвіс Н. Європа: Історія.- К., 2000.- 1464с.
12. Російський переклад колективної монографії фахівців Лейденського університету (Нідерланди) “Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat”.- Groningen, 1994.
13. Арістид Бріан (1862 - 1932) десять разів був прем'єр-міністром Франції, але

найвищих висот його кар'єра сягнула у 1925 - 1932 рр., коли він став міністром закордонних справ цієї країни.

14 Цит. за: Дейвіс Норман. Європа: Історія.- С.979.

15 Цит. за: Там само.- С.980.

16 Див.: Джонс П. Вказ. праця.- С.401. Крім всього, цей факт, також, свідчить про те, наскільки важко оцінювати адекватно політичну ситуацію сучасникам подій.

17 W.W.Rostow. The Stages of Economic Growth (a Non-Communist Manifesto).- 1960.

РАДЗИХОВСЬКА О.О.

ВИВЧЕННЯ ПРАВА НА ПІВДНІ ФРАНЦІЇ ЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

В своїх славетних “Пролегоменах” до “Трьох книг про право війни і миру” (1623 – 1625) Гуго Гроцій, видатний голландський юрист пізнього середньовіччя й один з фундаторів сучасного європейського міжнародного права, писав, що на формування його поглядів вплинули “три розряди авторів, що підвизалися у вивченні римського права”.¹

До першого з них відносяться античні юристи, чиї праці увійшли в Пандекти, Кодекси Феодосія і Юстиніана, а також Новели. До другого розряду він включає численних тлумачів права, що прийшли після напівлегендарного болонця Ірнерія (XI ст.): від Аккурція (1182 – 1260) до Буртоло з Сассоферато (1313 - 1357). Серед юристів третього розряду, до якого Гроцій відносить головним чином своїх сучасників, витончених тлумачів класичних юридичних текстів, він виокремлює насамперед категорію юристів, що активно залучали до вивчення законів історичний матеріал. Саме їх висновки і міркування надавали йому наснагу “для відшукування істини”.²

Класифікація Гроція стосовно середньовіччя охоплює в цілому історію правової думки від Ірнерія до Бодена. При цьому рельєфно визначено ту лінію в її розвитку, до якої належав і сам Гроцій і яку можна умовно назвати раціоналістичною. Ненаполегливо, але цілком виразно Гроцій підкреслює раціоналістичні моменти в творчості юристів вже другої групи (“... вони були достатньо проникливими в розкритті природи справедливості та добра, внаслідок чого вельми часто вони являються відмінними створювачами нового права...”) і делікатно відмежовується від витончених піренейських каноністів третього розряду - Компарувіаса і Васкеса.³

Досить справедливо - а, втім, в повній відповідності з думкою компе-

тентних сучасників - Гроцій наголошує на заслугах французьких юристів, що в його часи перейняли у італійців естафету лідерства⁴. Сьогодні навряд чи можливо сумніватися в тому, що їх праці з систематизації діючого звичаєвого права (кутюм), відзначені широкою ерудицією і живим інтересом до політико-релігійних питань сучасності, заклали фундамент, на якому звели свої політичні та юридичні теорії Монтеск'є, Кондорсе, Руссо та інші просвітителі XVIIIст.

Як же формувалося до ХУІст. те середовище, та "гйpublique des lettres", до якої, наслідуючи вже давню традицію, звертався з своїм трактатом Гуго Гроцій? Найпростіше обмежитися констатацією того факту, що середовище створювали перш за все університети. І хоча в теперішній час не відчувається браку робіт, присвячених університетській освіті в Західній Європі, уявляється важливим виявлення ранніх етапів еволюції правового навчання.

Чому саме правового? Ще Ж.А. Кондорсе свого часу особливо відзначав важливість відкриття Кодекса Юстиніана для становлення раціоналістичного світогляду.⁵ Між тим історія освоєння цього Кодекса в середньовіччя залишається якщо не мало дослідженою, то, принаймні, мало запитуваною для відтворення "картини прогресу людського розуму" (скористаємося тут терміном Кондорсе). Вивченню деяких суттєвих, на наш погляд аспектів початкової історії правознавства на півдні Франції і присвячена ця стаття.

Історіографія походження правової науки в Західній Європі досить значна. Прийнято вважати, що приблизно з 1100р. в умовах піднесення міського життя і ускладнення суспільних установ в Італії розгортається своєрідна юридична революція, яка охопила згодом інші країни. Піонерами у вивченні цього руху були Ф.Савінії, Р.Штінтцінг, Г.Фітцінг, І.Шульте, П.Фурньє.⁶ В їхніх працях окреслена схема, що, хоч і уточнювалася в низці досліджень XIX – XXст., але в основному виявилася вже в XVIст. в творі падуанського професора - юриста і історика права Гвідо Панциролі "Чотири книги про славетних інтерпретаторів законів".

Поставивши перед собою завдання зібрати та систематизувати в хронологічному порядку величезний матеріал про діяльність як окремих правознавців, так і шкіл, Панциролі зробив екскурс в історію становлення європейського правознавства. "Поки не з'явилися Пандекти, або же Юстиніанів кодекс, не було ніякого знання римських законів...", повідомляє Панциролі⁷. В першій чверті ХІІст., згідно переказуваної ним традиції, трапилось так, що в Равенні, де в давнину перебували імператори Гонорій і Валентиніан, а потім королі готів і екзархи, в якійсь бібліотеці знайшлися Пандекти, які германський імператор Лотар II наказав

публічно пояснювати, для чого в Равенні, а потім в Болоньї були організовані гімназії (*gymnasium*). Першими видатними інтерпретаторами цих текстів в Болоньї були певний Пепо, а після нього – згаданий вище Ірнерій, що викладали “вільні мистецтва”⁸.

Що ж було до Пепо та Ірнерія? Дослідження Г. Фітінгом та іншими спеціалістами найстаріших текстів, що передували 1125г., привели до постановки питання про хронологію та локалізацію “доірнерієвих” шкіл в юриспруденції. Ці намагання розставити віхи від найстаріших компіляцій Юстиніана до Ірнерія супроводжувались (особливо в історіографії першої половини ХХст.) дискусіями з проблем атрибуції текстів італійським або південнофранцузьким, тобто, у відповідності до середньовічних понять, “провансальським” центрам⁹. І хоча дискусії ще далекі від завершення, можна вважати, що, як це і відзначав свого часу Панциролі, пальма першості в справі інтерпретації законів належить італійцям. З якими практичними потребами пов’язаний початок правознавства в Італії, а потім і у Франції?

Нам уявляється, що видатну роль в розвитку теорії і практики правознавства відіграв публічний нотаріат. Які його витoki? Як в класичну епоху, так і в раннє середньовіччя, існувала суспільна потреба в документах, призначених для регулювання різного роду інтересів і фіксації наданих прав. З перших століть середньовіччя мистецтво складання таких документів стало об’єктом систематичного викладання в монастирських школах. Саме тут і треба, очевидно, шукати відправний момент середньовічного правознавства.

В процесі навчання професіоналів в галузі складання і стилістики грамот утворилась своєрідна епістолярна риторика - *ars dictaminis, dictamen*.¹⁰ Для виховання спеціалістів цього роду (*dictatores*) було, як вважають, досить рано винайдено спеціальні формуляри, що містили зразки грамот. Їх формувались в Італії, *ars dictaminis* в XI ст. набуває особливого значення і поширюється у Франції та Германії. Заслугу розробки всіх зразків документів, які практикувалися, Панциролі приписує Ірнерію. А втім, серед авторів підручників з *ars dictaminis* був також провансалець Понс (*Pons le Provençal*)¹¹. Так з плином багатьох століть функціонувала установа, що передувала середньовічному нотаріату.

Разом з тим, нотаріат генетично походить з пізньоримських установ. Найтісніше він пов’язаний з діяльністю так званих табелліонів (*tabelliones*). Табелліонами називали професіоналів, які, не знаходячись на державній службі, але перебуваючи під контролем публічної влади, чинились у вигляді вільного промислу складанням документів приват-

ноправового характеру і отримували за це платню. Уперше табелліони згадуються на початку III ст. Ульпіаном поряд з юристами (*iuris studiosi*) і повіреними (*advocati*). В Дигестах визначене коло їх обов'язків - *instrumenta formare, libellos concipere, testationes consignare, testamenta ordinare vel scribere vel signare* (складати офіційні документи, грамоти, скріпляти свідоцтва, складати, або писати, або підписувати заповіти)¹².

Остаточне оформлення нотаріату в південнофранцузькому регіоні мало місце, очевидно, на зламі XII і XIII ст. Є підстави вважати вслід за А.Гуронном, що поширенню цієї італійської установи сприяло становлення в ряді міст Провансу і Лангедоку консульських режимів¹³. Ці явища зумовили інтенсифікацію теоретичного правознавства: до XII ст. з'являється чимало рукописних варіантів "Дигест", різноманітних "сум" та "схолій"¹⁴. Знаменно також і те, що спочатку в Італії, а потім у Франції на зміну старовинним формулам приходять трактати-настановлення. Серед них ми зустрічаємо спеціальні підручники з нотаріату. І хоча найменування *tabelliones* зберігається ще довго в юридичних пам'ятках (до XVI ст. і пізніше), в приватноправових документах практики іменують себе *notarius publicus*.¹⁵

Головним об'єктом штудій середньовічних правознавців, що навчалися до повсюдного поширення університетів, якщо вірити Панциролі, в гімназіях, колегіюмах та студіях, стає з XII ст. Юстиніанове законодавство. Загальновідомо, що збірник Юстиніана початково включав Кодекс, Дигести (Пандекти), Інституції, Новели. Необхідно, проте, відзначити деякі особливості використання цих текстів у середньовічну епоху у латинському Середземномор'ї. Стосовно кодекса встановлено, що у вжитку була його друга версія - *Codex repetitiae praelectionis*, що з'явилася в 534р. Дигести, які поділялися первісно на 50 книг, були систематизовані середньовічними переписувачами по трьох підрозділах:

- 1) *Digestum vetus* – від першої книги до титула другого книги XXV включ.;
- 2) *Infortiat* - від титула третього книги XXV до книги XXVIII включ.;
- 3) *Digestum Novum* – від книги XXI до кінця.

Новели, перекладені з грецької на латину константинопольським правознавцем Юліаном до середини VI ст. (*Juliani Novellarum Epitome*), набули широкого розповсюдження на заході. Вони були перекладені також *in extenso* і існували в вигляді збірника - *Authenticum*¹⁶. Ці найменування - *Epitome* і *Authenticum* постійно зустрічаються в назвах середньовічних юридичних книг (які, як правило, сумлінно відтворювали старовинні рукописи) або в якості складових частин змісту, або окремо. Наведемо для ілюстрації вихідні дані одного з таких видань, що походить з багатющо-

то зібрання середньовічних юридичних пам'яток одеської університетської бібліотеки:

Corpus juris civilis a Dionisio Gothofredo recognitum. T. 2

Authenticae, seu Novellae, Justiniani edicta, Leonis et aliorum imperatorum Novellas, ac Canones Apostolorum, Graece et Latine, Consuet. Feudorum, Leges XII Tabul. Et alios ad juris pertinentes Tractatus, Fastos Consulares edicta. Lugduni, 1598. - Звід цивільного права, в обробці Дені Годфруа. 1.2. Аутентики, або Новели, Едикти Юстиніана, Лева[VI] та інших імператорів Новели, а також Канони Апостолів, грецькі та латинські, Книга Феодів, закони XII таблиць. А також інші трактати, які торкаються права, Фасти, консульські едикти. Ліон, 1598

З назви видання видно, що до складу західноєвропейського *Corpus juris* входили також тексти, які не мали відношення до Юстиніанового корпусу, зокрема *Consuetudines feudorum*, або (що зустрічається частіше) *Liber feudorum* - Книга Феодів. Ця книга являє собою зібрання норм феодального права ломбардського походження.¹⁷ Поряд з текстами церковноправового змісту, *Liber feudorum* включався в усі старовинні *Corpus Juris*. Подібно іншим складовим частинам середньовічних зібрань Юстиніанового законодавства, ця книга на протязі століть була об'єктом поглиблених коментарів, так що навіть з'явилися особливі спеціалісти в даній вузькій області – феудисти. Відзначимо попутно одного з них, оскільки його діяльність пов'язана з регіоном, що нас цікавить. В XIII ст. на поприщі коментування *Liber feudorum* прославився лотарингець Жак де Ревиньї (*Jacobus a Ravanis Lotharingus*), єпископ Вердена, який деякий час викладав, як повідомляє Панциролі, у Тулузі, де його слухав в якості учня не менш видатний юрист "провансальського" походження П'єр Бельперш (*Petrus de Bella Pertica*).¹⁸

Найважливішою сферою застосування інтелектуальних зусиль юристів було, природно, церковне право. Католицька церква з перших століть свого існування виробляла певні норми для своєї організації, побудування ієрархії, створювала правила, які регулювали права і обов'язки різних груп духовенства etc. Лаконічну, привабливу своєю ясністю і точністю оцінку потреб церкви в цьому відношенні дав Ж.-А. Кондорсе: "Священники вимушені були займатися науками в цілях самозахисту або для того, щоб прикрити добродійними приводами захоплення світської влади і вдосконалюватись в мистецтві виготовлення вигаданих документів".¹⁹

Дійсно, в силу своїх специфічних цілей і завдань, а також свого особливого становища в структурі середньовічного суспільства, церква повинна була вдаватися – й до певного часу могла це робити безболісно – до допомоги освічених теоретиків-правознавців.²⁰ Сукупність вироблених

цими ранніми теоретиками норм лягла в основу зводі *Corpus Juris Canonici*, що поступово формувався протягом століть. До складу збірки входять:

1. Декрет складений перед 1150р. викладачем болонського університету камальдультським монахом Граціаном (оригінальна назва - *Concordantia discordantium canonum*);
2. Декреталії Григорія IX (1234г.);
3. Секст (виконаний наприкінці XIIIст. за Боніфація VIII);
4. Клементини (виконані за Климента V, на початку. XIVст.);
5. Екстраваганти, що становлять додаток до Клементин, виконаний в 1500р. церковним юристом Шаппюї.²¹

Правова творчість священнослужителів та юристів, що їх обслуговували, отримала особливо потужний імпульс з XIст., коли між церквою і германською державою розгорнулася багатовікова боротьба, що сприяла кристалізації як церковного, так і цивільного права. Безсумнівно, що полеміка між “законниками” та “церковниками”, така непримиренна в вік Вольтера²², зав’язалася уже в ті часи на сторінках рукописних трактатів цивілістів та каноністів.

Головними осередками поширення як світської, так і церковної правової освіти з моменту свого виникнення стають університети. На півдні Франції першим набув значення провідного центру університет Монпельє. Біля витоків правознавства цього університету знаходиться італієць Плацентин (*Placentius*), коментатор Юстиніанового кодексу. Виходець з П’яченци і учень славетного консультанта Фрідріха I Барбаросси, Мартин Госсія (*Martinus Gossia*), Плацентин спочатку викладав в Мантуї та Болоньї. Коло 1166 г. джерела фіксують його перебування в Монпельє.²³

Вивчення діяльності Плацентина в Монпельє поставило перед дослідниками завдання виявити його попередників - місцевих або іноземних. Спокуса побачити серед них славетного італійця Роджера (*Rogerus*), котрий, за свідченням Панциролі, був першим коментатором тексту *Infortiat* і сучасником Мартин Госсія, залишилася лиш спокусою.²⁴ Ми можемо лиш констатувати, що працями Плацентина широко користувались юристи південнофранцузьких земель, так що більшість з них були “госсіанцями”, тобто прибічниками інтерпретацій Плацентинова вчителя.

Університету Монпельє так і не вдалося стати центром оригінальної правової думки. Незважаючи на запевнення старовинної традиції, підтримувані в XIX - перш. полов. XX ст. в низці робіт, ніхто з видатних правознавців XIII-XIVст. - ні Асо, ні Жан Бассіан, ні Чіно да Пістойя, ні Гійом Дюран, ні Джованні Андреа не вчилися і не викладали в цьому університеті.²⁵ А втім, Панциролі, наводячи перелік видатних юридич-

них “академій” свого часу (XVІ ст.), відзначає правознавство в університеті Монпельє скоріше як факт минулого, повідомляючи, що там викладається перш за все медицина (*Hic ars medica nunc docetur.*) Нічого не сновіщає падуанський професор про університети Екс-ан-Прованса та Арля. Лише Тулуза і особливо Авіньйон, де, за його словами, працювало багато славетних юристів (насамперед італійців), серед яких Павло Кастрензій (пом. 1441) і блискучий Андреа Альціат (1492-1550), яскравий представник визначеної Гуго Гроцієм раціоналістичної тенденції, займають почесне місце в його переліку.²⁶

Таким чином, до ХVІ ст. правова наука на півдні Франції розвивалась ніччебто в затінку могутніх італійських центрів. Разом з тим середовище скромних и безвісних “*tabelliones*”, “*notarii*”, “*magistri*”, “*causidici*”, “*iurisperiti*”, що формувалося в цьому регіоні, готувало ґрунт для створення і сприйняття правових кодексів, що встановлювали процедурні і інші межі для багатьох аспектів соціального, економічного і політичного життя, що так відрізняє пізньосередньовічну Європу від інших частин світу.

ПРИМІТКИ:

1. “Пролегомени”, LIII –LY. - В кн.: Гуго Гроций. О праве войны и мира три книги, в которых объясняется естественное право и право народов, а также принципы публичного права. /Перев. С лат. А.Л. Саккетти. Под общ. Ред. С.Б. Крылова. М., Госюриздат, 1956, С. 58-56
2. “Пролегомени”, LY, -*ibidem*, С.59. З французьких юристів, на думку Гроція, найбільшою славою в його часи користувались Жан Боден (1530 –1596) і Франсуа Отман (1524 – 1590).
3. “Пролегомени”, LIY, -*ibidem*, С.59.
4. Коли італійський правознавець Гвідо Панциролі (Панчіролло, 1523-1599) вибудовує в своїй роботі ієрархію найбільш видатних центрів правових штудій, на перше місце він ставить Францію (Галлію). – Cf.: Panziroli Guido. Guidi Panziroli Regiensis I.U.C. Praestantissimi et in celeberrimo Patavino Gimnasio Juris Interpretis Primarii. De claris legum interpretibus libri quatuor. Octavii Panziroli auctoris ex fratre nepotis opera ac summa diligentia in Lucem editi. Venetiis, M.DC.LY, P. 505-508.
5. “Відкриття рукописів Кодекса Юстиніана відродило вивчення юриспруденції, як і законодавства, і сприяло гуманізації законів навіть тих народів, які уміли їх використовувати, не бажаючи їм підкорятися”. -Кондорсе Ж.-А.Ескиз исторической картины прогресса человеческого разума. М., Соцэкгиз, 1956, с.127-8.
6. Savigny F. C. Geshichte des romisches rechts im Mittelalter. 2-te Ausg., Heidelberg, Mohr, Bd. 1-7; Schulte J. F. von. Die Geschichte der Quellen und Literatur des canonischen Rechts von Gratian bis auf die Gegenwart Bd. 1-3, Stuttgart, Enke, 1875-1880; Stintzing R. Gechichte der popularen Literatur des

- romisches –kanonischen Rechts in Detschland. Stuttgart, 1867; Fitting H. H. Über die Heimat und das Alter des Brachylogus. Berlin-Leipzig, 1880 ; Fitting H. H. Juristische Schriften des fruheren Mittelalters. Halle, Weisenhaus, 1876; Fitting H. H. Die Summa Codicis des Irnerius . Berlin, 1894; Fournier Paul. Observatons sur les diverses recensions de la Collection canonique d'Anselme de Luques.- Annales de l'Universitè de Grenoble, 1901, t.XIII
7. Panziroli Guido. Op.cit. , P. 119.
 8. Ibidem, P.119-120
 9. Cf. Gouron A. La science juridique franzaise aux XIe et XIIe sinclès : diffusion du droit de Justinien et influences canoniques jusqu' a Gratien.- Gouron A. Etudes sur la diffusion des doctrines juridiques мїдїйвалес. London, Variorum reprints, 1987, P. 7ss . Під Провансом в середньовїчній юридичній лїтературї (включаючи Панциролі) розумїли південь Франції в широкому значенні, тобто власне Прованс, Лангедок та інші області.
 10. Giry A. Manuel de diplomatique. Diplomes et chartes. Chronologies techniques. Elїments critiques et parties constitutives de la teneur des chartes. Les chancelleries. Les actes privїs. Nouv. ed. T.1-2; Paris, 1925, t.2, p. 480-490; Ляпидевский Н. История нотариата.М., 1875, с.12-20.
 11. Cf. Respective : Panziroli..., op.cit. P. 123: "Instrumentorum etiam omnium formulam Irnerius composuit, quae Formularium vocabatur"; Giry A., loc. cit.
 12. Justinianus. Digestorum seu Pandectarum libri quinquaginta: In 7 pars. Lugduni: Gulielmus Rovillius, 1581. Lib.1-50. Pars 1-7, 48.19.9.4 –7.
 13. Gouron A.Genes et le droit provenzal.- Gouron A. Etudes ..., P. 7-15 ; Gouron A. Sur les plus anciens coutumїres du Midi les " chartes " consulaires d'Arles et d 'Avignon. - Annales du Midi, t. 109, n. 218, avr.-juin 1997, PP. 189 -200
 14. Cf. Derrer F. Lo Codi. Eine Summa Codicis in provenzalischer Sprache aus dem XII. Die Provenzalische Fassung der Handschrift A (Sorbonne). Zurich , 1974
 15. Один з таких трактатів, що зберїгається серед інкунабулів Одеської бїбліотеки ім. Горького і приписується Бартоло з Сассоферато, детально викладає функції нотарїуса і оперирує обома термінами – "tabellio" і "notarius publicus"- Cf.: [Bartolus]. Tractatus de tabellionibus . Romae. Ioannes Bulle. ca. 1479; див. також: Кононенко А.М. Нотариат в Італїї XIIIв. (Трактат Роландина Пассажерїя) Автореф. Дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук (07.00.03). Л., 1973
 16. Viollet P. Prıcis de l'histoire du droit franzaїs.P., 1905, p.16.
 17. Значна частина ранніх текстів Consuetudines вїдноситься до XI-XIIст. Припускають, что за часів славетного юриста Аккурція вони були систематизовані в два розділи. – Cf. Lehmann K. Consuetudines feudorum, jus feudale Langobardorum, Compilatio antiqua. Gottingae, 1892
 18. Panziroli..., op.cit. P. 153-154
 19. Кондорсє Ж.А.Эскиз..., с. 118.
 20. А втім, вже славетний Чїно да Пістойя (1270 - 1337), вчитель Бартоло з Сассоферато і друг Данте Алїг'єри, скептично вїдносився до юристів, що присвячували свої зусилля канонїчному праву. Panziroli..., op.cit., P. 183

- 21 Найменування цієї сукупності документів - *Corpus Juris canonici* - не є початковим; воно поширилося лише з к. XV ст. - Viollet P., *op.cit.* P. 80.
- 22 Вольтер. *Философские повести*. М., 1985, С.213
- 23 Gouron A. *Les juristes de l' école de Montpellier*. - Gouron A. *Etudes ...*, P. 3 ; Panziroli ..., *op.cit.*, P. 232
- 24 Panziroli ..., *op.cit.* Д. 231; Gouron A. *La science de droit dans le midi de la France au moyen age*. London, Variorum reprints, 1984, Д. 302 ss.
- 25 Gouron A. *Les juristes de l' école de Montpellier*. - Gouron A. *Etudes ...*, P. 5
- 26 Panziroli Guido. *Guidi Panziroli Regiensis I.U.C. ...*, *loc.cit. supra*, nota 4.

БІЛЕЦЬКА О.В.

ПОЛЬСЬКА КАРТОГРАФІЯ XVI СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПІВДЕННО-СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ.

Земля південно-східного Поділля в добу середньовіччя була розділена і входила до складу різних держав. Значних набутків у розповсюдженні інформації місцевими жителями знаходимо мало. Вагомий вклад у вивченні Поділля внесли польські картографи. Традиція створення карт у європейців бере початок ще з античності. Найвищим здобутком античної географії, як відомо, вважаються праці давньогрецького вченого Клавдія Птолемея, картографічна методика якого пов'язана з градусною сіткою¹. Згодом раннє середньовіччя створило специфічний тип карт, які слугували для ілюстрації картини світу у відповідності зі світоглядом доби. Вони не мали на меті достовірного або придатного для практичних потреб життя зображення земної поверхні. Карти світу (*mappeamundi*) мали насамперед дидактичні цілі і були призначені ілюструвати текст релігійного, історичного і географічного змісту².

Виникненню сучасної картографії, як відомо, сприяв розвиток товарної економіки і початок великих географічних відкриттів. Ці процеси були тісно пов'язані з добою Відродження, видатні діячі якого ставили перед собою мету повного і всебічного відтворення античної культурної спадщини. Немінімальним елементом цієї рецепції були географічні досягнення античності. Слід відзначити, що це було не просте відтворення античних знань, а глибоке їх переосмислення, що супроводжувалося інтенсивним синтезом давніх здобутків з досягненнями практичної картографії та найновітнішими фактами. Внаслідок енергійних зусиль ренесансних вчених багатьох країн Європи на протязі XVI ст. було створено ряд атласів. Вони складалися з двох

частин: з історичних атласів³, що містили карти з античними назвами та з атласів з так званими “модерними” (“новими”) картами, що відображали географію країн того часу, тобто XVI ст.⁴ Та, навіть, складаючи карти сучасних їм земель, картографи опирались на античні авторитети (Геродота, Птолемея, Страбона та ін.), оскільки постійно перебували під їх впливом. До джерел, які використовували картографи під час складання карт, також відносяться спогади західних рицарів та місіонерів, що репрезентували стару середньовічну Західну Європу та її культуру (Й.Шільбергер, Г. де Ланнуа, П.Карпіні, Г.Рубрук)⁵ та звіти дипломатів, трактати вчених, нотатки комерсантів (Блеза де Віженера, М.Меховського, М.Литвина, А.Гваньїні, Е.Лясоти та ін.)⁶, що були пов’язані з новою ренесансною культурою.

Наступний етап в ознайомленні Західної Європи зі східнослов’янським світом пов’язаний з впливом італійської та німецької вченості (М. Кузанський⁷, М. Вальдземюллер⁸) на польську географічну та історичну науку, представники якої, створюючи карти, аннали та хроніки на латинській мові, почали розповсюджувати інформацію про південно-східне Поділля.

Засновником польської середньовічної картографії вважається Бернард Ваповський (1450 -?). Він закінчив краківську академію та деякий час жив у Римі. Невдовзі повернувся на батьківщину і став секретарем польського короля Сигізмунда I Старого (1467-1548). Досвід та знання надали Б.Ваповському можливість написати хроніку та скласти аж три географічні карти Польщі (1526 р.)⁹. В анотаціях до карт Б.Ваповський твердив, що на окраїнах Східного Поділля королі Болеслав Хоробрий і Болеслав Тиран, а також великий князь Вітавтас (Вітовт) будували замки для захисту від скіфів (тобто татар). Відзначимо, що посилання Ваповського на Вітовта тут цілком слушне. Разом з тим, згадка про королів аж ніяк недоцільна, бо ні Болеслав Хоробрий, ні Болеслав Тиран у XI ст. на Східному Поділлі не були, та й татар тут ще не було. Ваповський був першим картографом, який помістив на карті герб Поділля з зображенням променистого сонця на щиті. Досить широкою була тематика, яку гравіювали на картах. Так, на карті Ваповського зазначено похід п’яти вершників зі списками і стягами до Чорного моря та укріплений табір з військом, двома наметами і трьома гарматами, направленими на татар¹⁰.

Явищем епохального значення в історії ознайомлення Західної Європи зі східнослов’янськими землями став “Трактат про дві Сарматії...” польського вченого-гуманіста Матвія з Мехова, або Матвія Меховського (1457-1523)¹¹. Він пішов проти авторитета Птолемея і написав про сучасне йому географічне становище подільських земель у першому розділі другої частини трактату, який назвав “Про Русію, її округи, великі багатства, і все, що там є”. За Меховсь-

ним, Поділля займає майже всю Правобережну Україну і "...Moldaviae et Vnluchiae contermina ad meridiem, ad orientem vero campis Tartarorum et Tauricae insulae"¹² ("...на півдні воно межує з Молдавією та Валахією, а на сході з татарськими степами і Таврійським островом"). Матвій Меховський зазначав, що "a Kiow usque ad confluentia, ubi iunguntur fluvii Dniepr et Boh, quos Graeci Boristhenem Maiorem et Minorem appellant, sunt decem diete..."¹³ ("від Києва до десяти рік Дніпра і Бугу, яких греки називають Великим і Малим Бористеном десяти днів"). А далі продовжував: "Ibi steterat castrum Dzassow, quod destructum est, et ibi est finis domini Lithuanorum, cum prius protendebatur ad Bial grod, quod Latini Album Castrum nuncupant, et ipsum Thurci expugnarunt et possident, circum circa vero Thartari in campis degunt"¹⁴ ("там колись був замок Дзассов, нині зруйнований, і там тепер кінець володінь литовських, тоді коли раніше вони простягались до Бялигорода, якого латини називають Білим замком. Його захопили і володіють ним турки, а кругом в степах живуть татари"). Розповіді Меховського про надзвичайну родючість подільських земель сприяли розширенню уяви західноєвропейців як про "нові землі ханаанські"¹⁵.

Праця Меховського викликала великий інтерес серед західноєвропейської інтелігенції, в тому числі і у німецького вченого Віллібальда Піркгеймера (1470-1530)¹⁶. Разом з Михайлом Віллановано, який перший опізнав цю працю зі старовинного грецького екземпляра, він написав цінні Scholia (коментарі) та зауваження щодо топонімічних назв. До того ж Віллібальд Піркгеймер порадив відомому німецькому письменнику-гуманісту Ульріху фон Гуттену зустрітись із Сигізмундом Герберштейном, який незадовго перед тим повернувся з першої мандрівки в Москву (1516 р.), для перевірення правдивості трактату Меховського (оскільки обидва перебували у той час в Аугсбурзі). С.Герберштейн своїм рецензом відомого мандрівника і дипломата підтвердив його. І лише тоді Піркгеймер в основу "Європейської Сарматії" у своєму "Explicatio Germaniae" ("Устрій Німеччини") вмістив відомості з "Трактату про дві Сарматії" Меховського¹⁷. Отже, як бачимо, відбувався взаємовплив польської та німецької картографічної та географічної науки.

Незадоволення баченими картами спонукало і польського вченого гнзненського каштеляна Анжея Пограбія¹⁸ (за іншою транскрипцією Пограб-ка¹⁹) до створення (у 1569 р.) карти, яка обіймала б частину Європи від гирла р.Одер до гирла р.Дніпро. У 1570 р. ця карта була опублікована у Венеції. На лівому верхньому вуглі є надпис: "Partis Sarmatae Europae, quae Nigismundo Augusto Regi Poloniae Potentissimo subiacet, Nova Descriptio"²⁰.

Територію Східного Поділля автор означив двома термінами – "PODOLIA" і "CODIMA". Під назвою "PODOLIA" – напис "pekors opima"

(багата худобою), під назвою “CODIMA” - “solitudo vastissima” (пустинне безлюддя). Як символ розвинутого тваринництва Пограбій на Поділлі зобразив бика; як символ мисливства – пару гончаків, що кидаються на диких гусей; біля витoku р. Саврані - бій восьми вершників; а в районі “Codima”, що у межириччі “Bogus” (Бугу) та “Swiniowoda” (Синюхи) - двобій воїнів з луками, що скачуть на конях. На Лівобережній Україні Пограбій помістив ремарку – “Scythiae pars” (частина Скіфії), а на території Румунії – “Moldavia pars Daciae, quae nunc Walachia vocatur gens dura bellicosa” (“Молдавія, частина Дакії, яка тепер Валахією називається, войовничий суровий народ”).

Річкова система Поділля у Пограбія дещо зміщена: так “Swiniowoda fl.” (р.Синюха) впадає у “Bogus fl.” (р.Буг) північніше “Savran fl” (р.Саврані); коли насправді вона впадає південніше Саврані. На північ від м.Кам’янця Пограбій зобразив велике “Amadoca lacus” (Амадоцьке озеро), з якого витікає “Bogus” (Буг), “Zbrucz” (Збруч), “Stripa” (Стрипа) та “Horiela” (Горинька). На карті є “Obidowo lacus” (Дністровський лиман), а також позначення місця смерті Овідія - “P. Ovidii Nas. Exita celebratiss” - на території сучасної Румунії. Із міст позначено місто “Daszow” (Дашів) на Бузі неподалік гирла р.Савранки, а на правому березі Дністра - “Moncastro nunc Bialogrodum”.

Завершальний етап польського картографування ренесансної традиції вивчаемого регіону, пов’язаний з діяльністю віленського воєводи Миколая Криштофа (Христофора) Сиротки Радзивіла (1549-1616), який був вихований в кальвінізмі, але завдяки наполегливості Скарги був навернутий у католицизм. Поранений під Полоцьком в 1579 р., він залишив службу і зайнявся меценатською діяльністю, зокрема протегував Віленській академії²¹. За його ініціативою картограф Томаш Маковський склав “Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego”, яка була видана у 1613 р. в Амстердамі²². Єдиний екземпляр цієї карти знаходиться в Університетській бібліотеці в Упсалі (в Швеції). У створенні цієї карти брали участь, мабуть, ректор кальвіністської Віленської гімназії Ян Йонаш Моравчик та воєвода київський Константин Василь Острозький²³.

Спробуємо тепер відтворити, принаймні у загальних рисах, “географічний образ” південно-східного Поділля, яким він постає у світлі проаналізованих вище карт. Термін “Podolia” (Поділля) вживався як у географічному так і в політико-адміністративному розумінні²⁴. Згідно з одними картографічними даними, кордони Поділля у ХУІ ст. на південно-сході доходили до Чорного моря, обмежуючись на сході р.Дніпро²⁵, за іншими даними Поділля на південно-сході було обмежене межириччям Синюхи та середньою течією Південного Бугу і Дністра²⁶.

Як відомо, географічні знання у раннє середньовіччя були націлені на умоглядну побудову картини світу, а не на практичне його пізнання. Ця статичність світогляду, так би мовити, “доктринальна непорушність” отриманих від античності канонів доживає до пізнього середньовіччя і в картах XVI ст. співіснує з дійсними науковими знаннями. Ось чому ми бачимо на цих картах традиційні помилки, що багато у чому відтворювали концепції Птолемея та інших античних авторів. Так, у XVI ст. було висунуто два протилежних погляди про виникнення джерел річок. Одні вчені вважали, що річки беруть початок у горах, інші - що вони витікають з озер чи великих боліт. Обидва висновки йшли від античних авторів²⁷. Перемогла Геродото-Птолемеївська традиція, згідно якої ріки мають витік з великих північних боліт. Тож середньовічні картографи і вирішили, що подільські ріки витікають не з гір (як насправді), а з болота. Так зображення Амадоцького озера ввело в оману не одного картографів та істориків. Згідно легенди, амадоки – це людоджерні племена скіфських часів. Ще в другому столітті Птолемей у своїй “Географії”²⁸ писав про племена, місто, гори та болото Амадоцькі. Та й через чотирнадцять століть (у XVI ст.) амадоки не давали спокою середньовічним картографам. Амадоцьке озеро зображали навіть польські географи, які, здавалося б, повинні непогано знати географію Поділля. За картами²⁹, з нього витікало аж дев’ять рік, в тому числі р.Буг.

Міста позначали зображенням одного-двох будинків, оборонною вежею або ж фортецею. Оскільки вчені-картографи були мало знайомі зі справжнім становищем подільських земель і в основному черпали відомості у своїх колег-попередників, то карти XVI ст. мають багато неточностей, біфуркацій, конвергенцій та домислу. Часто на картах зображувались неіснуючі міста. До них відноситься “Amadosa” (м.Амадока), яке зазначали неподалік озера Амадока³⁰, що некритично відтворювалось за Птолемеєм. Слушно відзначити, що м.Амадока вживалась у літературі XVI ст. і як архаїзована назва Кисва³¹.

Поряд з краєм “Codima” (Кодима) картографи позначали місто “Codimia” (Кодимію)³². Окрім того, в джерелах є згадки і про річку, і про руїни міста, і про урочище, і про долину Кодиму³³.

На польських середньовічних картах можна також помітити міста “Carybion”, “Braczla” (Брацлав), “Dassovu” (Дашів), “Teskoj”; “Ozakovu”³⁴, “Oczacova” (Очаків), “Moncastro nunc Bialogrodum” (Білгород-Дністровський), “Swiniowoda”³⁵ (Синя Вода). Карти були універсальною можливістю показати свою ерудицію, знання античності. Ось чому на середньовічних картах є античні “Olbia” (Ольвія) на Дніпрі, “Miletopolis” (Мілетополіс), “Dromos Achilleos” (Ристалище Ахілла).

Ландшафт Поділля ХУІ ст. також викликає чималий інтерес. Так, гори зображували як накопичення стіжків, ліси - у вигляді кількох дерев, або ж підписували, наприклад, "Nigra silva" (Чорний ліс)³⁶. Багато картографів розміщували ліси на лівобережжі Дністра, починаючи від Кам'янця вниз по течії річки, а також на правому березі Бугу, на південь від Брацлава³⁷. Степи зображали на картах у вигляді пустих територій або підписували – "solitudo vastissima" (пустинне безлюддя)³⁸.

Із рік польські картографи зазначали "Boristhenes"³⁹ або "Nieper" (р. Дніпро), "Bogus" (р. Буг), "Swiniowoda" (р. Синюха), "Savran" – р. Савранка, "Nester"⁴⁰ або "Tyras Nester"⁴¹ (р. Дністер), "Axiates"⁴² (р. Акзіатес). Річку Кодиму на картах ХУ-ХУІ ст. ст. не позначали. Але вона згадується в 1542-1544 рр. в турецькому діловому дипломатичному листуванні як запропонований вищезгаданий турецько-польський кордон⁴³.

Отже, у формуванні уяви середньовічних картографів про південно-східне Поділля важливу роль відіграла "Географія" античного географа Птолемея. Розвиток географічних знань на протязі середньовіччя не був процесом угасання чи зникнення географічних знань античності, застою творчої думки. Античні назви не одразу зникли з карт, їх було доповнено сучасними, і вони довгий час існували поряд з новими, зберігаючи власне-композиційно-стилістичне і географічне значення. Формувались принципи роз'яснення причинно-слідчих зв'язків: у вивченні регіону розроблялись нові методи пізнання природи і природних явищ, Поступово зникали традиційні "канонічні" помилки та фантастичні вигадки.

І хоча польські карти ХУІ ст., на відміну від карт ХУІІ ст., складених переважно на підставі топографічного знімання, створювались на основі хорографій, і гінераріїв та інших подібних творів і містили в собі багато вимислу, вони, безперечно, мають велике значення як історичне джерело. Їх мікроаналіз дає змогу виявити етапи формування концепції регіону у європейській географічній науці, а також дозволяє обґрунтувати ряд спостережень щодо історії, історичної географії та еволюції топоніміки краю.

ПРИМІТКИ:

1. Бронштэн В. А. Клавдий Птолемей II в. н. э. /Отв. ред. А.А.Гурштейн. – М., 1988. – С.136; Постников А.В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт. – М., 1985. – С.53; Райт Дж. К. Географические представления в эпоху крестовых походов. Исследование средневековой науки и традиции в Западной Европе. – М., 1988. – С. 117-122; Дитмар А.Б. От Птолемея до Колумба. – М., 1989. – С. 101-107.
2. Спеціалісти поділяють загальні карти на два основних типа. На першому з них Земля (вірніше ойкумена) зображена у вигляді круга (orbis terrarum),

- який розділений на три частини – Азію, Африку і Європу. Другий тип спирається на античну теорію широтних теплових поясів, яку сприйняли середньовічні картографи через твір Макробія. Ойкумена тут зображена на круглих картах, що відтворюють східну півкулю і нараховують п'ять широтних поясів. Див.: Мельникова Е.А. Образ мира. Географические представления в Западной и Северной Европе V—XVI века. – М., 1998. – С. 19-21; Коновалова И. Г. Социально-экономическая и политическая история Карпато-Днестровских земель XII-XIV вв. по данным итальянских и арабских источников / Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук. – М.: Институт истории АН СССР, 1983. (рукопись). – С. 77.
1. Яцунский В.К. Историческая география: история её возникновения и развития в XVI-XVIII веках. – М.: Изд.-во АН СССР, 1955. – С. 104.
 4. Дашкевич Я.Р. Східне Поділля на картах XVI ст. // Географічний фактор в історичному процесі. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 155.
 5. Шильтбергер Й. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 г. по 1427 г. / перев. со старонем. Ф.К. Бруна. Изд., ред. и примеч. З.М. Буниятович. – Баку.: Элм, 1984; Путешествие в восточные страны Платона Карпини и Рубрика. – М., 1957; Библиотека иностранных писателей о России. – СПб., 1836. – Отд. первое; Латиноязычные источники по истории Древней Руси: Германия, середина XII – сер. XIII вв.: [Текст и пер.] – М.-Л., 1990.
 6. *Respublica Moscoviae et Urbes. Accedunt quaedam latine nunquam antehae editi.* – Lugduni, 1630; Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1890; Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – М. – Л.: Изд.-во АН СССР, 1936; Ляссота Е. Щоденник // Жовтень. – 1984. – №10.
 7. Vide: Lelewel I. *Geografia opisanie krajow polskich.* – Poznac, 1859. – S. 8-10; idem. *Atlas do dziejow polskich.* – Warszawa, 1830; Alexandrowicz S. *Rozwuj kartografii Wielkiego ksistwa Litewskiego od XV do poiowyn? XVIII w.* – Poznac, 1971. – S. 24-25. Миколай Кузанський. Польща, Угорщина, Чехія // Кордт В. Матеріали по історії русської картографії. – К., 1899. – Сер. 1. – Вып. 1. – Карта II.
 8. Вальдземюллер М. Частина морської карти, що обіймає Росію і пограничні країни// Кордт В. Матеріали по історії русської картографії. – К., 1906. – Сер. 2. – Вып. 1. – Карта I.
 9. Ваповский //Энциклопедический словарь Брокгауз-Эфрон. – СПб., 1892. – Т.Уа. – С. 502; Петрунь Ф.Е. К вопросу об источниках “Большого чертежа” / Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. – 1924. – Т.1. – №7. – С.40; Білецька О.В. Польські хроніки як джерела до вивчення південно-східного Поділля XIV-XVI ст.ст. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Матеріали наукової конференції 16-18 березня 2000 р. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 157.
 10. Див.: Дашкевич Я.Р. Східне Поділля на картах XVI ст. Флора, анотації та іконографія (джерелознавче значення) //Історико-географічне дослідження на Україні. – К., 1992. – С. 14-15.

11. Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII століть. – К.: Основи, 1998.- С. 109; Barycz H. Dzieje nauki w Polsce w eposie Odrodzenia. – Wyd. 2. –Warszawa, 1957; Barycz H. Maciej z Miechowa (1457-1523), historyk, geograf, lekarz, organizator nauki. – Wrocław - Warszawa, 1960; Olszewicz B. Geografia Polska w okresie Odrodzenia //Odrodzenie w Polsce. Materiały sesji naukowej PAN, 25-30 października 1953 roku. – Warszawa, 1956. – T.2 Historia nauki. Cz. 1-2; Аннинский А. Введение// Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – М.-Л., 1936. – С. 1-19.
12. Меховський М. Вказ. праця. – С. 94, 172.
13. Там само. – С.106. Зазначимо, що саме тут і є пояснення до толемейських "Boristhenes" і "Borischenes", назви яких є еквівалентні назвам Бугу та Дніпру – Vide: Ptolemaei Claudii alexandrini geographicae enarrationis libri octo. Ex Bilibaldi Pirckeymheri translatione, sed ad Graeca et prisca exemplaria a Michaele Villanovano iam primum recogniti. Adiecta insuper ad eodem Scholia, quibus exoleta urbium nomina ad nostri seculi more exponuntur. Quinquaginta illae quoque cum veterum tum recentium tabulae adnectuntur, varijq.; incolentium ritus et mores explicantur. – Lugduni, ex officina Melchioris et Gasparis Trechel fratrum. – M. D. XXXY.
14. Там само.
15. Наливайко Д. Вказ. праця. – С. 112.
16. Vide : Ptolemaei C. Opus cit. – P. 1.
17. Наливайко Д. Вказ. праця. – С. 112. Перу С. Герберштейна належать "Нотатки про Московію" (С. Гребрештейн. Записки о Московии. – М., 1988.) та карти. – Див. : Кордт В. Материалы по истории русской картографии. – К., 1899. – Сер.1. - Вып. 1. – Карти № XI –XVI.
18. Кордт В. Вказ. праця. – С.11.
19. Дашкевич Я.Р. Східне Поділля на картах XVI ст. //Історико-географічне дослідження...- С.15.
20. Pograbijs A. Partis Sarmatiae Europaeae, 1570 //Кордт В. Вказ. праця – Карта XXIII.
21. Разивиллы //Энциклопедический словарь Брокгауза – Эфрон. – СПб., 1899. - Т. XXVI. – С. 77-73.
22. Radziwiłłowska mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego // Alexandrowicz S. Opus cit. - Mapa №9. – S. 56-57.
23. Вавричин М.І. Карти українських земель XVI-XVIII ст. в бібліотеках і архівах Львова //Бібліотека – скарбниця духовності. Міжнародна наукова конференція, присвячена 50-річчю Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника АН України. Львів, 5-8 вересня 1990. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 244.
24. Див.: Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. - М., 1892. – С.57, 60, 261-266; Леонтович Ф.И. Очерк истории литовско-русского права. – СПб., 1893. – Вып.1. Образование территории Литовского государства. – С.391-392; Молчановский В. Очерк известий о Подольской земле (преимущественно по летописным источникам). – Б/м, б/г. – С. 375-380. Влади-

- мирський-Буданов М. Населення юго-західної Росії від другої половини XV-до Люблінської унії (1569) // Архів Юго-Західної Росії. - К., 1886. - Ч. 7. - Т. 1. - С. 57; Любавський М. К. Областне делення і місцеве управління Литовско-руського державства ко часу видання Першого Литовського статута. - М., 1892. - С. 60; Jabionowski A. Ukraina // Zrydia dziejowe. - Warszawa, 1897. - Т. 22. - С. 4; Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVI ст. (кордони воєводств у світлі джерел). - К.: Видавництво АН України, Інститут Української археографії, 1993. - С. 6, 103, 127;
15. Мара *Europae Caspra Vopela*, 1555 // Alexandrowicz S. Opus cit. - S. 40-41; Зауважимо, що ця ж карта інші дослідники (Г.В. Носовський і А.Т. Фоменко) датують її 1566 р. - Див.: Носовський Г.В., Фоменко А.Т. Русь-Орда на страницах біблійських книг. - Москва.: АНВІК, 1998. - С. 288-289.
 16. Gastaldo D. *Moscovia*, 1562 // Кордт В. Вказ. праця. - Карта XV.
 17. Дашкевич Я.Р. Східне Поділля на картах XVI ст. // Географічний фактор ... - С. 160.
 28. Ptolemaei C. Opus cit. - Lib. III. - P. 52.
 29. Мара *Europae Caspra Vopela* // Alexandrowicz S. Opus cit. - S. 40-41.
 10. Ibidem.
 11. Див.: Дашкевич Я.Р. Східне Поділля на картах XVI ст. // Географічний фактор в історичному процесі. - К.: Наукова думка, 1990. - С. 167 (прим. №26).
 12. Див.: Г. Меркатор. Русь, 1594 // Кордт В. Вказ. праця. - Карта XXIV; Ботеро. Польща, Литва, Лівонія, 1596 // Кордт В. Вказ. праця. - Карта XXI.
 13. Bronovius M. *Descriptio Tartariae* // *Russia seu Moscovia itemque Tartaria communitario topographico atque politico illustratae*. - Lugduni Batavorum, 1630. - P. 255; див.: Дашкевич Я.Р. Східне Поділля на картах XVI ст. // Географічний фактор ... - С. 164.
 14. Мара *Europae Caspra Vopela* // Alexandrowicz S. Opus cit. - S. 40-41.
 15. Pograbijs A. *Partis Sarmatiae Europaeae*, 1570 // Кордт В. Вказ. праця. - Карта XXIII.
 16. Мара *Europae Caspra Vopela* // Alexandrowicz S. Opus cit. - S. 40-41.
 17. Pograbijs A. *Partis Sarmatiae Europaeae*, 1570 // Кордт В. Вказ. праця. - Карта XXIII.
 38. Там само.
 39. Мара *Europae Caspra Vopela* // Alexandrowicz S. Opus cit. - S. 40-41.
 40. Pograbijs A. *Partis Sarmatiae Europaeae*, 1570 // Кордт В. Вказ. праця. - Карта XXIII.
 41. Мара *Europae Caspra Vopela* // Alexandrowicz S. Opus cit. - S. 40-41.
 42. Є гіпотеза, що р.Буг деякі картографи позначали як Акзіацес ("Axiates"), і що на це вплинула тюркська назва Бугу - Ак-су, що означає Біла Вода. (Див.: Семёнов П. Географическо-статистический словарь Российской империи. - СПб., 1862. - Т. 1. - С. 326; Смирнов В.Д. Крымское ханство. - С. 681; Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бозько-дністрянського степу // Східний світ. - 1928. - №6. - С. 171; Масенко Л.Т. Гідронімія Східного Поділля. - К.: Наукова думка, 1979. - С. 15. Дашкевич Я.Р. Східне Поділля на картах XVI ст. // Географічний фактор ... - С. 160. Про ідентифікацію річки Акзіацес див.: Загоровський Н.А. Лимани Северного Причорномор'я на картах про-

плых столетий // Вісник Одеської комісії краєзнавців при УАН. Секція соціально-історична. – Одеса, 1929. - №4/5. – С. 39. Лише наприкінці XVI ст. Буг ідентифікували цілком слушно з Гіпанісом: “Bogo vel Hipani fluvio...” (Bronovius M. Descriptio Tartariae // Russia seu ... - P. 259, 255).

43. Abrahamovicz Z. Katalog dokumentyw tureckich. – Cz1. – Warszawa, 1959. – С.77-78.

ХМАРСЬКИЙ В.М.

ПРОФЕСОР НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ П.К.БРУН ЯК АРХЕОГРАФ.

Утворення Новоросійського університету у 1865 році стало потужним імпульсом у науковому житті на півдні України. Історична наука разом з цілою низкою спеціальних історичних дисциплін не були винятком. Хоча головним осередком археографії на той час у регіоні було Одеське товариство історії та старожитностей, вона завжди в тій чи іншій мірі знаходила своє відображення у науковому доробку університетських істориків.¹ У перші роки існування вузу найпомітніший внесок до публікації історичних джерел зробив П.К.Брун.

Пилип Карлович Брун народився 18 серпня 1804 р. у місті Фридрихсгам (нині м. Хамина у Фінляндії) у родині заможного німецького купця. У 1821 р., після закінчення з відзнакою досить відомого і престижного петербурзького пансіону Муральта, він розпочав навчання на філософському факультеті Дерптського університету. Там він слухав лекції багатьох відомих вчених, зокрема історика Й.Ф.Г.Еверса. Після закінчення університету зі ступенем кандидата у 1825 р. вступив на службу до міністерства фінансів, де працював (з перервами) до 1830 р. У ці роки побував у Німеччині (Берлін, Бонн, Гейдельберг, Лейпциг), Франції, Швейцарії - вивчав політичну економію, статистику, слухав Гегеля, познайомився з Гете. У 1830-1832 рр. вчителював у Вітебській та Дінабурзькій гімназіях, де викладав німецьку мову та історію.

У 1832 р. П.К.Брун переїхав до Одеси, де на той час жив його брат Генріх - професор фізики і математики у Рішельєвському ліцеї. Він також почав викладати у цьому навчальному закладі, працюючи на посадах ад'юнкта (1832-1836) та професора історії і статистики (1836-1854). У 1835 році здобув звання доктора філософії Єнського університету (Німеччина). У 1854 р. вийшов у відставку за вислугою строку служби. Наступного року після відкриття Новоросійського університету П.К.Бруна запросили до викладацької діяльності. Спочатку його було затверджено тимчасово викону-

ким обов'язки доцента по кафедрі всесвітньої історії, у 1869 р. - переведено в екстра-ординарні професори, а 1870 року - присвоєно звання заслуженого професора. За поданням історико-філологічного факультету у 1868 р. П.К.Бруну було присуджено ступінь доктора всесвітньої історії. У 1871 р. він залишив службу в університеті, але протягом наступних років, аж до самої смерті (3 червня 1880 р.), працював там як приватний викладач. У перші роки роботи в Новоросійському університеті П.К.Брун читав спеціальні курси історії географічних відкриттів та етнографію Скіфії. Згодом, будучи професором, він розпочав читати загальні курси - історію стародавнього Сходу та історію середніх віків.²

Наукові інтереси П.К.Бруна у 40-ві роки зосереджувались у галузі статистики. У 1842 р. в Одесі побачило світ його "Руководство к сравнительной статистике европейских государств", яке здобуло схвального відгуку Петербурзької академії наук. Проте на межі 40-50-х років відбувся його перехід до історико-географічних досліджень, серед яких чільне місце посіла історична топографія Північного Причорномор'я античного і середньовічного періодів. Підсумки наукових пошуків П.К.Бруна було узагальнено у збірці його статей "Черноморье" (1879-1880), яка здобула Уварівську премію Петербурзької академії наук. П.К.Брун взяв участь у роботі I-IV Археологічних з'їздів, був членом кількох вчених товариств, в тому числі Одеського товариства історії та старожитностей, Російського історичного товариства, Лігурійського товариства природників наук, працював в Одеському статистичному комітеті.³

Археографія привернула увагу П.К.Бруна на початку 50-х років. Першу археографічну публікацію він здійснив у третьому томі "Записок" Одеського товариства історії та старожитностей (1853). Це були уривки з подорожніх щислок посланця французького і англійського королів до візантійського імператора фламандського рицаря Г. де Ланнуа, який на шляху до Константинополя у 1421 році побував у Північному Причорномор'ї. У межах даної статті буде розглянуто лише найвизначніші археографічні публікації науковця, які безпосередньо стосувались його роботи в університеті.

Професор Ф.І.Успенський перший виділив у науковій спадщині П.К.Бруна археографічні публікації - "переклади і коментарі мандрівників" - "як особливий рід праць".⁴ Насамперед він назвав "Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 г.", яке було за рішенням історико-філологічного факультету опубліковано 1867 року у першому ж томі "Записок Новороссийского университета" (с. 1-156; у цьому томі кожна праця має окрему нумерацію) і також окремим відбитком (Одеса.1866.156 с.).

Не можна не погодитись з істориком В.Є.Рудаковим, який наприкінці XIX ст. зазначив, що інтерес П.К.Бруна до записок іноземців був пов'язаний з вивченням історичної топографії.⁵ А сучасний український історик М.П.Ковальський слушно передбачає, що дидактична робота ученого в ліцеї і університеті, бажання зробити доступнішими для наукової громадськості і студентства джерела з історії середньовіччя і географічних відкриттів підштовхувало його до публікаторської діяльності. Характерною рисою П.К.Бруна була швидка реакція на появу в Європі нових видань наративних джерел - описів мандрівників - і намагання їх перекласти і видати.⁶ У значній мірі сприяло цьому знання мов. Як свідчив один з його учнів - П.О.Юрченко, дослідник вільно володів німецькою, російською та французькою, читав англійською, грецькою, голландською, польською, шведською, іспанською та ще деякими іншими.⁷

Іоганн Шильтбергер був зброєносцем одного з баварських рицарів, який брав участь у відомій битві під Нікополем (Болгарія) у 1394 р. між військами хрестоносців на чолі з угорським королем Сигізмундом I та турецькою армією Баязида I. Після поразки хрестоносців турки закріпили своє панування на Балканах, а І.Шильтбергер потрапив у полон, де пробував аж до 1427 р. Перебуваючи на території Османської держави і сусідніх з нею країнах, І.Шильтбергер накопичив багато відомостей про тодішній мусульманський світ. Повертаючись з полону він побував у Північному Причорномор'ї, зокрема в Кілії та Акермані.⁸

У Німеччині записки І.Шильтбергера у XV-XVI ст. були надзвичайно популярні і поступалися хіба що загальновідомому твору Марко Поло. Цим і пояснюється інтерес німецьких археографів до записів баварського зброєносця, котрі двічі - у 1814 та 1859 рр. - їх опублікували. Перше видання здійснив Пенцель на основі так званого Нюрнберзького рукопису, що був пізніше загублений. Упорядник, на жаль, опублікував джерело на сучасній йому мові, а не на мові оригіналу, хоча і зберіг оригінальну транскрипцію імен. Друге видання, за Гейдельберзьким рукописом, до друку підготував відомий німецький орієнталіст К.-Ф. Нейман, а примітки до тексту йому допомогли скласти також відомі сходознавці Я.-Ф.Фальмераєр та Й.Гаммер-Пургшталь. На превеликий жаль і це видання було не досконалим. За друкарські помилки та інші недоліки упорядників критикував у 1862 р. А.Кьолер (віденське періодичне видання "Німеччина", № 7, с.371-380).

В російській науці "Путешествия..." були відомі, але не дуже популярні. На думку П.К.Бруна на це вплинула точка зору М.М.Карамзина, який хоча і визнавав, що І.Шильтбергер описав дійсно ним побачене, але характеризував записки як "неясні і бестолкові".⁹ Проте одеський архе-

ограф більше зважав на високу оцінку цього джерела французьких орієнтистів Е.-М.Катрмера, Давезака та А.-Ж.Сен-Мартена.

За основу для перекладу на російську мову П.К.Брун взяв видання 1859 року. Він вирішив спорядити джерело власними примітками, оскільки примітки німецьких упорядників у переважній більшості мали філологічний, а не історико-географічний характер і внаслідок цього багато місць в ньому залишались без пояснень - "непевними або темними".¹⁰ Над науково-довідковим виданням П.К.Брун попрацював надзвичайно ґрунтовно. До тексту було зроблено 195 приміток, що зайняло понад половину обсягу всієї археографічної публікації. Працюючи над ними, дослідник намагався не випустити з поля зору жодної деталі, звертаючись по допомогу до відомих спеціалістів. Про це зокрема свідчить його листування з академіком А.А.Куніком - знавцем російсько-візантійських відносин.¹¹ Особливо багато приміток до географічних назв та особистих імен. У тексті упорядник представив географічні назви у сучасному йому вигляді, а у дужках подавав їх так, як вони були у самого І.Шильтберґера. Адже останній наводив такі назви, якими користувалось місцеве населення. Текст розділений автором на 67 частин. Примітки розташовані поряд з текстом, мають окрему нумерацію до кожної з частин. Публікацію П.К.Брун спорядив "Додатками", де умістив "Хронологічний покажчик до приміток" і ще вісім приміток до самого покажчика, а також "Перелік особистих і географічних імен, що зустрічаються у примітках". На останній сторінці - "Помічені друкарські помилки", яких назбиралося 15. Незважаючи на досить значний обсяг науково-довідкового апарату, він не тяжіє над текстом джерела.

Ф.І.Успенський відзначав, що дана археографічна публікація не залишилась не поміченою, зокрема за кордоном. У 1869 р. примітки П.К.Бруна до "Путешествий..." були надруковані в "Записках" Баварської академії наук (Мюнхен). 1879 року у Лондоні з'явилося англійське видання "Путешествий...", в якому більше половини приміток належало одеському археографу.¹²

На початку 70-х років, як відомо, П.К.Брун працював в університеті "приватним викладачем по найму". Щороку декан історико-філологічного факультету мав звертатись до Ради університету за дозволом і додати до цього перелік найважливіших праць за останні роки. Двічі - у 1873-1874 - серед таких праць фігурували "Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г." (СПб.1873.95 с.).¹³

Щоденник Е.Лясоти - історичне джерело, яке стало хрестоматійним для вивчення історії запорозького козацтва кінця ХVІ ст. Проте до публі-

кації П.К.Бруна воно було маловідомим і маловживаним у вітчизняній історіографії. Німецький науковець Р.Шоттін здійснив два видання цього наративного джерела за рукописом, що зберігався у герсдорфській бібліотеці міста Бауцен (Саксонія) у 1854 (Бауцен) та 1866 (Галле) роках.

Археографічну публікацію П.К.Брун здійснив за першим виданням, оскільки друге видання не було у його розпорядженні. У вступній частині публікації (с.5-12) упорядник зазначив, що читачеві представлено не повне джерело, а лише уривок, що стосується подорожі Е.Лясоти до запорожців. Цей фрагмент привабив П.К.Бруна, звичайно, тим, що торкався основного об'єкту його досліджень - Південної України. Також упорядник стисло ознайомив з особою першого видавця, характером рукопису, біографією автора. Кілька сторінок присвячено змісту джерела до описуваних у даній публікації подій.

До тексту джерела (с.12-58), в якому йдеться про подорож Е.Лясоти з 19 квітня по 27 липня 1594 р., додано 34 примітки. Половина їх торкається історичної топографії, ще 11 - різним особам. Решта - з'ясування термінів, поясненню звичаїв тощо. Цього разу примітки було розташовано після тексту джерела (с.61-89). Але між текстом і примітками своєрідна післямова (с.58-60), в якій археограф розповідає про подальшу долю Е.Лясоти. Завершують публікацію додатки (с.91-95) - два документи, які безпосередньо торкаються місії посланця імператора Священної Римської імперії.

Таким чином і цього разу П.К.Брун провів ґрунтовну роботу археографа, готуючи джерело до друку. Видання "Путевых записок..." у Петербурзі безсумнівно вплинуло на інтенсифікацію запровадження джерела до наукового обігу. У ХІХ ст. уривки з щоденника Е.Лясоти публікувались, як мінімум, двічі¹⁴ - на основі другого видання. Стосовно передачі тексту (перекладу) до П.К.Бруна зауважень не було - адже він виконав обіцянку "привести власні слова автора у повному, по можливості, і точному перекладі їх на російську мову". Стосовно коментарів найвідоміший український джерелознавець другої половини ХІХст. В.Б.Антонович висловлювався неоднозначно. В університетському курсі лекцій з джерелознавства (1880-1881) В.Б.Антонович відзначав, що перший видавець, не знаючи місцевостей і осіб, зробив багато спотворень тексту, але і одеський археограф не все виправив, а "іноді здогадки і гіпотези Бруна заводять його в область фантазії і не витримують навіть слабкої критики, хоча є місця і вдалі"¹⁵. Згодом, у 1890 р. оцінка змінилась і йшлося вже про "стислу передмову та досить розлогі і ґрунтовні коментарі"¹⁶.

М.П.Ковальський вважає "Путевые заметки..." найважливішою археографічною працею П.К.Бруна. На його думку, публікація щоденника П.Лясоти сприяло утвердженню Одеси як археографічного центру.¹⁷

Отже, працюючи в Новоросійському університеті в останній період свого життя (1866-1880), Пилип Карлович Брун приділяв багато уваги вивченню новітньої європейської наукової літератури, зокрема виданням наративних історичних джерел, що містили описи подорожей. Його переклади двох таких джерел - "Путешествия..." І.Шильтбергера та "Путевые заметки..." П.Лясоти - були підготовлені до друку на високому науковому рівні і привернули до себе особливу увагу науковців як в Російській імперії, так і за кордоном. Археографічні публікації П.К.Бруна зробили вагомий внесок у розвиток археографії на Півдні України у другій половині XIX століття.

ПРИМІТКИ:

1. Статтю написано на основі фрагменту доповіді "Археографія у творчості науковців Новоросійського університету", виголошеній 11 травня 2000 р. на науковій конференції "Історична наука в Новоросійському (Одеському) університеті: традиції та перспективи", присвяченій 135-літтю ОДУ ім.І.І.Мечникова.
2. Державний архів Одеської області. - Ф.42. - Оп.35. - Спр.11. - Арк.365-374; Спр.65. - Арк.13.
3. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета. - Одесса, 1890. - С.188-192.
4. Успенский Ф.И. Филипп Карлович Брун//Записки Новороссийского университета. - Т.32. - Одесса, 1881. - С.317.
5. Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. - Т.IV. - С.760.
6. Ковальський М.П. Внесок професора Новоросійського університету П.К.Бруна (1804-1880) у видання джерел з вітчизняної історії ХУ-ХУІ ст.//Одесі - 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченій 200-річчю міста. - Частина II. - Одеса, 1994. - С.87.
7. Юрченко П. Ещѣ памяти Филиппа Карловича Бруна//Новороссийский телеграф. - 1880. - 31 июля.
8. Путешествия Ивана Шильбергера по Европе, Азии и Африке, с 1394 по 1427 год. - Одесса, 1866. - С.125.
9. Див.: Карамзин Н.М. История государства российского. - Изд. 6-е. -Т.У. - СПб., 1852. - С.138.
10. Путешествия... - С.Ш-У.
11. Архів Російської Академії наук, Санкт-Петербурзька філія (ПФА РАН). - Ф.95. - Оп.2. - Спр.112. - Арк.46-47.
12. Успенский Ф.И. Вказ. праця. - С.317.
13. ДАОО. - Ф.42. - Оп.35. - Спр.66. - Арк.6-7, 15-16.
14. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестнос-

тей. - К., 1874. - С.15-22; Дневник Эриха Ляссоты из Стеблова / В кн. Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. - Выпуск I. - К., 1890. - С.137-190. Українською мовою джерело було надруковано у 1984 р. - Див.: Сварник І. Дипломатичні зносини Запорізької Січі із Західною Європою наприкінці ХУІ ст.//Жовтень. - 1984. - №4. - С.94-110.

15. Антонович В.Б. Курс лекцій з джерелознавства. 1880-1881. - К., 1995. - С.57.

16. Дневник Эриха Ляссоты из Стеблова. - С.141.

17. Ковальський М.П. Вказ. праця. - С.87-88.

НОВІКОВА Л.В.

ПРОБЛЕМА ВОЛОДІННЯ ПІВНІЧНИМ ПРИЧОРНОМОР'ЯМ В ОЦІНЦІ А.О. СКАЛЬКОВСЬКОГО

У своїх дослідженнях А.О.Скальковський багато місця відводив питанням історичної географії. Ця дисципліна у Росії ХІХ ст. робила ще тільки перші свої кроки, і внесок одеського історика був спеціально відмічений у тодішніх довідкових виданнях.¹ В центрі уваги А.О. Скальковського опинилася проблема формування південних російських кордонів,² з чим пов'язана поява Новоросійського краю у складі імперії. Головним предметом дослідження історика став, за його термінологією, "степ". А.О. Скальковський наводить кілька пояснень цьому терміну. За допомогою одного з них він у першій своїй ґрунтовній праці "Хронологическое обозрение истории Новороссийского края"(ХОИНК, т. 1, 1836) включає "степ" у європейський контекст – це "весь величезний простір Південно-Східного краю Європи від р. Синюхи до Дніпра, а потім до берегів Чорного та Азовського морів." Тим самим у А.О. Скальковського з'являється основа для дослідження в історичному аспекті претензій з боку різних держав на цю територію. Пізніше, у своїй праці "Опыт статистического описания Новороссийского края"(ОСОНК, т. 1, 1850), історик дещо змінив свою позицію, і висловив думку, що "степ" утворився далеко від Європи і від решти руського світу. Таким чином, географічне поняття, поширене А.О. Скальковським у цьому творі до Дунаю, було доповнене ідеєю особливості цих земель у порівнянні з іншими територіальними складовими Росії. Одночасно заперечувалась належність "степу" – території "між гирлом Дону, Чорним та Азовським морями, гирлом Дунаю і західноукраїнським кордоном", - європейському світові. Інше пояснення істориком терміну "степ" теж визначає його у межах Російської імперії, але засноване на адміністратив-

но-територіальній ознаці: "...ступ, який тепер називаємо Новоросійським, чи Новоросійським краєм, тобто мала частина Таврійської, вся Катеринославська і вся Херсонська губернії..."³

Основна задача А.О. Скальковського полягала в тому, щоб довести виключне право Росії на цю територію. Водночас історик вважає за необхідне звернутися до аналізу позиції по відношенню до "степу" ще двох сторін – Польщі та запорізьких козаків. Найбільш повний виклад думок з цього приводу А.О. Скальковський помістив в ОСОНК, де він намагається довести, що ці землі належать Росії і за давністю володіння, і формально. Звернення історика до питання претензій щодо прав власності на певну частину Північного Причорномор'я відбувалося в умовах реалізації політики російського уряду, направленої на підтвердження прав Росії на нещодавно придбані території і перетворення цих територій в органічну складову імперії. Основними ідеологічними засобами цієї політики були доказ споконвічної руської - в державному аспекті - приналежності цих земель та ствердження спорідненості в етнічному плані. Російський історик М.Погодін писав, що "Волинь, Подолія, Білорусь, Литва, повернені нам не в тому вигляді, у якому ми їх лишилися. Імператриця Катерина звернула всю свою увагу на те, щоб нагадати жителям давнє їх походження, і злити їх з руськими, їх єдинокровними братами". В матеріалах першої половини 40-х рр. XIX ст. фонду Центрального цензурного комітету у Російському Державному історичному архіві (Санкт-Петербург) ми зустрічаємо твердження, що "Україна, Волинь, Подоль, Литва – отчини князів Рюрикова дому, завжди були руськими". Офіційну позицію щодо України (за термінологією того часу) та козацтва висловив на початку 30-х років відомий російський історик Ф. Устрялов. У передмові до перекладу твору Г. де Боплана "Описание Украины" він зазначив, що Україна була відторгнута від Росії Литвою та разом з останньою досталася у XIVст. Польщі. Козацтво ж утворилося з невдоволених польським володарюванням росіян.". А.О. Скальковський був добре обізнаний саме з цим перекладом твору Г. де Боплана. Про збереження актуальності, так би мовити, "руської тенденції" щодо Новоросійського краю і наприкінці XIX ст. свідчить думка О.І. Маркевича, який у 1886 р. писав: "Новоросійський край має свою історію, і дуже складну. Та, якою не є цікавою історія народностей, які живуть тут з давніх часів, але все ж таки для нас здається найбільш важливою історія народності руської"⁴.

Вказана політична тенденція російського уряду стверджувати за собою право на приєднані землі викликала появу такого дослідження, як праця Ю. Гігемейстера "О распространении Российского государства с единодержав-

вия Петра I до смерті Александра II" (1835). Головна мета автора полягала в тому, щоб "показати засади, на яких була придбана кожна країна (область)" Росією. Між іншим він підкреслював, що "право такого придбання для земель, що нікому не належали, повинно опиратися на заволодіння". При цьому Ю. Гагемейстер особливу увагу приділяє намаганням Росії з часів Петра I поширити свої межі у південному напрямку.⁵ А.О. Скальковський, який був особисто знайомий з автором, продовжує тему і звертає увагу на процес закріплення у міжнародному законодавстві права Росії на землі Північного Причорномор'я. Ще у ХОИНК історик проголошує тезу про майже цілковиту пустельність "краю між Дніпром та Бугом, не згадуючи про Забузький степ" між 1740-ми – 1750-ми рр., а з контексту, і раніше, опираючись на "Межовий запис" 1705р. та "Інструмент, складений на Великому Інгулі" 1740р. В цих документах російський кордон був означений так званими "уручищами", тобто "безлюдними та безвісними берегами рік та струмків"⁶. А.О. Скальковський по суті стверджував право володіння за Росією, обґрунтовуючи правом завоювання пустельних земель. В ОСОНК він розвиває свою думку і стверджує, що Росія у порівнянні з іншими претендентами мала найдавніші права внаслідок завоювань, зроблених Володимиром Великим. Історик висуває навіть гіпотезу, що і литовські князі Ольгерд і Вітовт могли бути нащадками цього князя. Але, повертаючись до фактів, він зазначає, що у XIII ст., внаслідок монголо-татарської навали, володарювання руських князів було знищено на території Новоросійського краю, який перетворився на пустелю. Там у кінці XVII – на початку XVIII ст. "знаходились одні запорожці, які називали себе військом "його царської пресвітлої величності", але вважали край цей своєю єдиною та недоторканою вольністю". Коли ж військо запорізьке з Мазепою перейшли у підданство до Кримського хана, у 1709 – 1733 рр., "запорізькі землі, тобто більша частина Нової Росії, перетворилася у дійсну пустелю, подібно краю, що був затоптаний татарським наїздом у XIII ст."⁷ Таким чином, знову з'являється положення про пустелю як законну основу для поширення Російської території.

Цей процес закріплювався міжнародним законодавством, і в першій половині XVIII ст. частина "степу" вже була визнана за Росією "формально, по праву народів", тобто за "Межовим записом" 1705 р., трактатом 1711р., Ніссською конвенцією 1739 р. (особливе значення мала 2-а стаття) та "Інструментом" 1740р., який було складено за рішенням Белградського трактату. Існував ще Інструмент 1742 р., надрукований в ЗООИД у 1850 р., але А.О. Скальковський не використав його у третьому виданні ИНС⁸.

Окрему увагу А.О. Скальковський приділяє конфлікту з територіального питання між російським урядом та внутрідержавним претендентом

ни “степ” – Кошем Запорізьким. Запорожці, поряд з татарами, і були тим населенням, яке не дало історикові можливості стверджувати про цілковиту пустельність цієї території. Цей предмет був новим в історіографії, як і взагалі дослідження відносин між російською адміністрацією та Кошем. На це вказував і один з рецензентів першого видання “Истории Новой Сечи” А.О. Скальковського, ад’юнкт Рішельєвського ліцею по кафедрі енциклопедії права, М.О. Соловйов.⁹

Формування інтересу А.О. Скальковського до засад відносин між російським урядом та Запорозькою Січчю, і, зокрема, їх територіально-ю аспекту, відбувалося в умовах вже існуючої в Росії історіографічної традиції дослідження регулювання російським урядом статусу та діяльності різних видів козацьких громад. Так, В.Б. Броневський, член московського Товариства історії та старожитностей Російських, висвітлював вказане питання стосовно Донського війська. На його дослідження опирається А.О. Скальковський, порівнюючи юридичне оформлення урядами Росії та Польщі фактичного статусу донських та запорозьких козаків.¹⁰ Позиція ж російського уряду щодо Запорізькою Січі як історична проблема, наскільки нам відомо, розглядалася на той час тільки в іноземній історіографії. Прикладом є праця французького історика кінця XVIII ст. Ж.-Б. Шерера “Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, чи Малоросії”. А.О. Скальковський ознайомився з нею у 1840р. і знайшов “вельми цікавою по відношенню до запорожців”¹¹. Ймовірно, що саме книга Ж.-Б. Шерера сприяла остаточному утвердженню А.О. Скальковського в думці, що непорозуміння між урядом та козаками щодо володіння їх “вольностями” і призвело до фатального наслідку - зруйнування Нової Січі. Так, Ж.-Б. Шерер зазначав, що створення Нової Сербії, куди були включені старовинні запорозькі землі, сприймалося запорожцями як загроза їхньому ладу¹².

Погляди А.О. Скальковського на територіальний аспект у відносинах Запорізької Січі з російським урядом поступово змінювались у відповідності з еволюцією оцінки істориком феномену запорозького козацтва - від цілком негативної, аналогічної вираженій у маніфесті 1775р., до розуміння Запоріжжя як “громадянсько-політичної громади”¹³. У ХОИНК історик ще не торкається проблеми обґрунтування козаками легальності своєї позиції, ймовірно, ще не підозрюючи за ними існування такої можливості. Всі побудови А.О. Скальковського в цій праці підкорені аналізу російської політики щодо “степу” і її практичному здійсненні. Суть цієї політики – заселення згаданої території, і історія Новоросійського краю набуває сенсу як історія його колонізації. Але реалізація цих намірів уряду

зустріла перешкоди у вигляді постійної небезпеки з боку козаків, татар та турок, а також претензій запорожців на володіння зайнятими ними територіями. А.О. Скальковський, знаходячись ще повністю під впливом маніфесту 1775 р., лишає Запоріжжя рис самостійної громади за допомогою ототожнення правового статусу Запорізької Січі в Росії з малоросійським (гетьманським). Як він вважає, це є наслідком того, що Малоросія є метрополією, а Запоріжжя – її колонією, “незаконнародженим дітям України”¹⁴. Ознайомлення історика з документами Запорозького архіву змінило його відношення до козацтва.¹⁵ В першому виданні “Истории Новой Сечи” (ИНС-1, 1841(2)) А.О. Скальковський наводить дуже цінний, з його точки зору, документ – Універсал Б. Хмельницького від 15 січня 1655 р. на ім’я кошового Дем’яна Барабаша, у якому наведено текст грамоти Стефана Баторія від 20 серпня 1576 р. з метою підтвердження її чинності. Аналізуючи значення цього документу, А.О. Скальковський звертає увагу на найважливіші аспекти, серед яких інвеститура козацтва у володіння землями, якими воно “користувалося майже три століття і кордони яких позначені дуже докладно і вірно”. Це була територія сучасного історичного Новоросійського краю, крім ногайської частини і Криму. А.О. Скальковський задається питанням, чи мав польський король право надавати козакам те, що й йому належало “за правом дуже сумнівним”. Єдине пояснення він знаходить у тому, що Стефан Баторій міг вважати себе “князем Руським (тобто Руських воеводств), як спадкоємець Ягеллонів-завойовників”. Таким чином, А.О. Скальковський легалізує право володіння Запорізькою Січчю своїми землями через надання їй цих земель Стефаном Баторієм і стверджує право польського короля робити такі надання. Але, попри надання запорозьким територіальним вимогам законного підґрунтя, А.О. Скальковський дає зрозуміти, що акт Стефана Баторія був внутрідержавним актом і не мав значення міжнародного трактату. Це була лише нагорода за служби та заохочення до нових, і ця політика мала продовження і при російських імператорах¹⁶. Подібну аргументацію історик зустрічав у документах, пов’язаних з правом великих князів литовських володіти “усім майже теперішнім Новоросійським краєм” у XVI ст. В них заперечувалося право турок на Очаків і землі між Дністром і Дніпром на тій підставі, що вони були надані їм Литвою за послуги татар, але не у довічне володіння¹⁷. Крім того, дослідник звернув увагу на один з документів з архіву М.С. Воронцова, де мова йшла про те, що Б. Хмельницький на 1655р. був уже підданим Росії і не мав права підтверджувати королівські Баторієві привілеї без згоди царського двору.

А.О. Скальковський наводить ще один аргумент на користь позиції Запорізької Січі і стверджує, що “козаки осіли тут як перші володарі пустель, які нікому не належали (*jure primi occupantis*) й утримували свої землі, незважаючи на близькість головних своїх ворогів – турків”¹⁸. В ХОИНК історик називає це правом дійсного володіння на протязі кількох віків. Він звертає увагу на те, що доки Запоріжжя не потрапило до орбіти активної російської політики у південному напрямку, тобто до часів Петра I, “у цьому їх домаганні та володінні ніхто спору та перепон не чинив”¹⁹. Таким чином, поряд з давністю дійсного володіння з’являється аргумент давності визнання цього володіння з боку урядів Речі Посполитої та Московської держави. Але згадані вище міжнародні трактати XVIII ст. поступово включали до складу Російської імперії всі запорізькі землі за винятком Бугогардівської поланки. Ймовірно, А.О. Скальковський схвалює досвід турецької сторони, яка, хоч формально і володіла дніпровською частиною запорізьких земель за трактатами 1705 і 1711 рр., але, на відміну від політики Росії, визнавала там козацьке володарювання на засадах *jure primi occupantis*²⁰.

А.О. Скальковський, уважно досліджуючи позицію Коша з територіального питання, приходять до думки, що позитивною рисою Запорізької Січі є відсутність прагнення заволодіти новими землями. Це було пов’язано з її орденською природою, відмінною від природи державної. Приймаючи в ИНС положення, що Запорожжя дало початок Малоросії, історик знаходить зв’язок між зрадою з боку сімейних козаків регулювання і колонізацією території руських князівств²¹.

Велике значення А.О. Скальковський надає суб’єктивному розумінню сторонами права власності на територію, тобто існуванню, за сучасною термінологією, своєрідних політичних міфів, які часто сприяли виникненню різних конфліктних ситуацій. Так, в ХОИНК А. О. Скальковський відмічає, що поляки “називали себе господарями всіх місць від Литви до Чорного моря”, “Мала Росія, чи Україна, думала, що....вона отримала у спадок від Польщі весь Степ і мала право передати її Росії”, запорожці ж твердо були впевнені, що весь край від р. Синюхи, Ташлику від Дніпра до Лиману, та за Дніпром від Лінії (Української) до кібіток могайських та донських станиць, належить їм”²². Ніколи не вважаючи Запоріжжя самостійною політичною общиною, і підкреслюючи, що самі запорожці у XVI – сер. XVII ст. вважали себе польськими, а з 1650 (?) по 1775 рр. – руськими (тобто російськими) підданими²³, історик стверджує, що однією з головних причин падіння Запорозького ордену було “змішання понять володіння та самодержавства”²⁴, тобто понять права

користування територією і права суверенітету над нею. А.О. Скальковський звертає увагу на те, що згадана позиція запорожців у територіальному питанні була підтримана і тим самим певним чином легалізована відразу ж після їх повернення до Росії у 1733 р. Цьому сприяв граф Б. фон Вейсбах, який, за оцінкою історика, провадив хибну політику по відношенню до козацтва. На доказ А.О. Скальковський наводить “наставлення” київського губернатора Г. фон Вейсбаха кошовому від 4 квітня 1734 р., у якому стверджувалася повна приналежність козакам їх земель та недоторканість їх “вольностей”, навіть з боку Росії. Як зазначив згодом А.О. Скальковський, “розсудлива політика російського кабінету скористалася цією похибкою Б. Вейсбаха і безпечністю запорожців”.²⁵ Особливу ж роль у долі запорожців, згідно з А.О. Скальковським, зіграла Константинопольська конвенція 1741р. Згідно з цим документом, “уся Запорозька громада з її володіннями і Дніпровськими “вольностями” опинилася, як і належало за угодами Хмельницького із царем Олексієм Михайловичем 1655 року, у повному і безпосередньому підданстві Росії, навіть щодо земельного володіння...”²⁶.

А.О. Скальковський, виходячи з державницької точки зору і, водночас, певним чином виправдовуючи позицію запорожців перед державою, - знаходить позитивний момент у поглядах запорожців на свої територіальні права. Він звернув увагу, що запорізькі козаки вважали, що їх кордон проходить значно далі на захід, ніж це було визнано міжнародними трактатами²⁷ – мова йшла про Бугогардівську поланку. Будучи водночас підданими Росії, вони, тим самим, немовби збільшували кордони імперії.

Проведене А.О. Скальковським дослідження аргументів різних сторін – Росії, Польщі, козацтва, - стосовно їх права власності на “степ” дозволило історика досягти основної мети, тобто довести виключне право Росії на цю територію. Аналіз А.О. Скальковським позиції Запорізької Січі дозволив йому поступово, водночас з еволюцією відношення до запорізького козацтва, перейти від прямого заперечення домагань запорожців до розуміння їх позиції. А.О. Скальковський вважав, що ця позиція, заснована на документах XVI ст. та *jure primii occupantis*, у XVIII ст. вже не відповідала реаліям існування запорозької громади під зверхністю Росії. Вона перетворилась на своєрідний політичний міф, що спочатку був підтриманий владою для заохочення козацтва до служби, але потерпіл повний крах як аргумент під час козацьких депутацій до імператорського двору. Таким же міфом були вже домагання Польщі, яка ще в 40-х рр. XVIII ст. намагалася відшукати на запорізькій території чи у “степу” “Вітовтової бані”. За А.О. Скальковським, у XVIII ст. тільки Росія мала

нконне право володіти “степом” чи Північним Причорномор’ям за правом завоювання. Історик вважав за можливе обґрунтовувати це право данністю руського (російського) володіння, але віддає перевагу формальному “праву народів”, закріпленому у трактатах Росії з Туреччиною у XVIIIст.

ПРИМІТКИ:

- 1 Р-в В. Историческая география//Энциклопедический словарь/Брокгауз и Ефрон. - СПб., 1899. - Т. 28, полутом 55. - С.818.
- 2 Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 1. География, этнография и народосчисление. - Одесса, 1850. - С. 2. (далі ОСОНК).
- 3 Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Ч. 1. - Одеса, 1836. - С. 1, 4-5 (далі – ХОИНК); ОСОНК. - С. 9.
- 4 Погодин М. Начертание русской истории для гимназий. - М., 1837. - С. 350-351; РДИА. - Ф. 772. - Оп. 1.- Спр. 1670. - Арк. 2, 2 зв. ; Боплан Г. Описание Украины. - СПб., 1832.- С. VI-VII; О.П.[Рец.]/Одесский вестник.-1886.-12 апр.
- 5 Гагемейстер Ю. О распространении Российского государства с единодержавия Петра I до смерти Александра I. - СПб., 1835. - С. III, 5.
- 6 ХОИНК. - С. 1-3.
- 7 ОСОНК. - С. 26-27, 29.
- 8 ОСОНК. - С.31; Записки имп. Одесского общества истории и древностей. - 1850. - Т. 2; Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. - Дніпропетровськ, 1994. - С. 280-282. (далі – ІНС).
- 9 Соловьев М.[Рец.] //Москвитянин. - 1842. - Ч. 3, № 6. - С. 352.
- 10 Броневский В. История Донского войска. - СПб., 1834. - Ч. 1. - С. 47; Ч. 3. - С. 118-119; ІНС. - С. 33-38.
- 11 Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії. - К., 1994. - 331 с.; Архів СПб. ФІРІ РАН. - Ф. 200. - Оп. 1. - Спр. 29/Х. - Арк. 25, зв.
- 12 Шерер Ж.-Б. Вказ. праця. - С. 40.
- 13 Скальковский А.О. Несколько документов к истории Запорожья//Новороссийский телеграф. - 1891. - 13 марта.
- 14 ХОИНК. - С. 7, 13.
- 15 Архів СПб. ФІРІ РАН. - Ф. 200. - Оп. 1. - Спр. 187.
- 16 Скальковский А.О. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского. Одесса, 1841. - С. 10-13. (далі – ІНС-1).
- 17 ОСОНК. - С. 11-12.
- 18 ІНС. - С. 282, 36.
- 19 ОСОНК. - С. 25-26.
- 20 ІНС. - С. 281-282.

21. ИНС-1. – С. 162.
22. ХОИНК. - С. 6-7.
23. ОСОНК. - С. 24.
24. ИНС-1. – С. 328.
25. ИНС-1. С. 190; ИНС. – С. 282.
26. ИНС. - С. 282.
27. ОСОНК. – С. 32.

СИНЯВСЬКА О.О.

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ О.І.МАРКЕВИЧА.

Історичні погляди відомого історика, професора Новоросійського університету О.І.Маркевича (1847-1903) далеко неповно та суперечливо оцінені в історіографії. Ті дослідження, в яких розглядається життя та творчість О.І.Маркевича переважно торкаються його роботи в наукових і благодійних товариствах та викладацької діяльності в університеті. Серед сучасників О.І.Маркевича найбільш об'єктивну та ємку, хоч і коротку характеристику його творчості навів в статі-некролозі "Пам'яти Олексія Маркевича" М.С.Грушевський, який добре його знав та товаришував з ним. Він писав, що "офіційною спеціальністю" О.І.Маркевича було вивчення родових стосунків московського боярства в ХУІІ ст., але власні інтереси тягнули його до історії України, минулого Одеси та Одещини¹. В енциклопедичних виданнях автори віддавали О.І.Маркевичу належне як досліднику історіографічних та джерелознавчих проблем, історичу Південного регіону Російської імперії (як офіційно називали Україну в ХІХ ст.)². В радянській історіографії його творчість або замовчувалась навіть в узагальнюючих працях з історіографії історії України, або характеризувалась в негативному плані як "українського історика буржуазно-ліберального напрямку"³. Треба зазначити, що більш докладно охарактеризовано діяльність О.І.Маркевича як історика в книзі, присвяченій 100-річчю історії Одеського університету⁴.

В незалежній Україні, починаючи з 90-х років ХХ ст., увагу дослідників привертають проблеми походження О.І.Маркевича, його наукова та громадська діяльність, роль історика в українському національному відродженні⁵. Але історичні погляди О.І.Маркевича залишаються не розкритими повністю і його місце в розвитку історіографії не визначено. Основні проблеми, що були в колі наукових інтересів О.І.Маркевича, торкаються історії формування державного апарату централізованої Російської держави, історії літописання, історії Південної України, генеалогії козацького роду Марковичів. Знач-

ну частину його творчого доробку складають краєзнавчі дослідження, вивчення місця і значення в історії та культурі видатних представників українського народу – М.І.Костомарова, Т.Г.Шевченка, М.В.Гоголя.

Формування О.І.Маркевича як історика проходило під впливом наукових інтересів його вчителів. Як згадував сам О.І.Маркевич, першим вчителем і наставником, залучившим його до вивчення історії, був професор історії Ніжинського ліцею імені князя О.О.Безбородька І.В.Лашинюков⁶. Останній був учнем демократично настроєного професора Київського університету П.В.Павлова, одного з перших керівників недільних шкіл у Києві та Петербурзі, який мав зв'язки з учасниками Харківсько-Київського таємного товариства. І.В.Лашинюков займався переважно вивченням історії історичної науки, читав в ліцеї курс історіографії. Подальший значний вплив на формування О.І.Маркевича як історика мали викладачі Новоросійського університету, в якому він навчався в 1867-1868 роках. Це були, перш за все, історик права, професор Ф.І.Леонтович – автор численних праць з історії слов'ян, старо-українського та литовсько-руського права і державного устрою та суспільних відносин Литовсько-Руської держави та професор Ф.К.Брун – визнаний спеціаліст з питань давньої історії Причорномор'я. Вони в значній мірі спрямували зацікавленість О.І.Маркевича проблемами історії України та краєзнавства зокрема. Крім того, в Новоросійському університеті працював П.І.Іванов, який ще в 1842 р. опублікував низку документів з історії місництва⁷.

Вивчення історії місництва в Московській державі ХУ-ХУІІ ст. посідало значне місце в ранніх (70-80-і рр.) наукових інтересах О.І.Маркевича. Досліджуючи історію місництва, він ставив собі за мету прослідкувати еволюцію цього явища на протязі всієї історії розвитку, проаналізував його місце і значення в політичному житті країни. Історії місництва О.І.Маркевич присвятив дві монографії: “О местничестве. Ч.І.Русская историография в отношении к местничеству”(1879) та “История местничества в Московском государстве в ХУ-ХУІІ вв.”(1888)⁸.

О.І.Маркевич виділяв три періоди вивчення історії місництва. В основу періодизації він поклав два основних критерія: розширення джерельної бази досліджень та вирішення в них основного питання – співвідношення у політичному житті Московщини місництва та державної влади. За його висновками, в перший період (ХУІІ-поч.ХІХст.) історики (В.Н.Татищев, М.М.Щербатов, І.Н.Болтін) ставили появу та розвиток місництва в залежність від інтересів політичної влади. Найважливішим історіографічним явищем другого періоду (І пол.ХІХ ст.) він вважав появу досліджень Д.О.Валуєва “Исследование о местничестве” (1845) та С.М.Соловйова “О

местничество”(1847), в яких доводилося, що місництво – система ієрархії серед знатних осіб, яку державна влада регламентувала та використовувала. Третій період вивчення історії місництва, як вважав О.І.Маркевич, почався в II пол. XIX ст. виданням нових архівних матеріалів науковими товариствами, археографічними комісіями та приватними особами. Завдання дослідників на цьому етапі – всебічно з’ясувати питання про виникнення місництва, його еволюцію та значення в історії Росії. Саме цьому завданню і були присвячені друга монографія О.І.Маркевича з історії місництва, ряд його доповідей на Археологічних з’їздах та окремі публікації⁹.

На сторінках своїх робіт з історії місництва О.І.Маркевич докладно прослідкував уявлення про сімейне старшинство в Київській Русі та його перетворення в систему службово-родового місництва в Московській державі, зробив класифікацію видів місництва в різних службових станах, проаналізував заходи уряду проти місницьких суперечок та відношення різних станів населення до відміни місництва в 1682 р.

Відповідаючи на питання про місце і значення місництва у розбудові російської державності, О.І.Маркевич приходив до висновку, що у ХУ-ХУІІ ст. місництво, з одного боку, було єдиним можливим способом підкорення сильного боярського стану центральній владі в інтересах державної служби, а з другого – боярство використовувало його для захисту своїх привілеїв. Але в ХУІІ ст. боярство, втрачаючи свої позиції в керівництві державою, йшло на зближення зі службовим прошарком і місницькі норми розповсюджувалися на дворян. Відміна місництва зафіксувала знищення межі між більш та менш знатними службовими станами, звівши їх в один стан людей родовитих – дворянство. Таким чином, не місництво впливало на історичний розвиток російської державності, а, навпаки, на історії місництва позначилися принципові зміни в історичному житті країни, які в свою чергу коректували норми і звичаї місництва і привели до його знищення¹⁰.

Роботи О.І.Маркевича з історії місництва в наукових колах були сприйняті неоднозначно: були негативні відгуки¹¹, але всі критики підкреслювали заслугу автора в залученні у дослідженнях великого комплексу історичних джерел. Важливо відмітити, що праці О.І.Маркевича з історії місництва, хоч і не знайшли широкої підтримки сучасних йому дослідників, витримали випробування часом. Більш як через півстоліття історики І.І.Смірнов, В.І.Буганов, С.О.Шмідт, поділяючи погляди О.І.Маркевича на роль місництва в історії Росії, широко спиралися на документальний матеріал із його праць¹².

Наукові інтереси О.І.Маркевича не обмежувалися лише дослідженням історії місництва. Він ґрунтовно займався розробкою джерелознавчих та

історіографічних проблем. На початку 80-х років XIX ст. він читав спеціальний курс з історіографії, один із розділів якого був присвячений вивченню історичних джерел. Значну увагу О.І.Маркевич надавав вивченню давніх літописів. В 1883 р. ним був виданий перший випуск лекцій “О летописях”, в якому наводилася загальна характеристика літописів та проводився аналіз “Повести временных лет”. Другий випуск лекцій “О русских летописях”, що вийшов друком у 1885 р., О.І.Маркевич присвятив аналізу Київського та Галицько-Волинського літописів¹³. Характеризуючи літописи, він дотримувався певного плану: спочатку наводив історію вивчення та видання літопису, далі звертався до його зовнішньої та внутрішньої критики, аналізуючи хронологічні рамки, списки, зміст літопису, з’ясовував його історичну цінність. В своїх лекціях О.І.Маркевич підкреслював важливість літописів для вивчення давньої історії України.

Поряд із характеристикою літописання, О.І.Маркевич звертався і до вивчення творів іноземців з історії Росії як історичного джерела. В 1895 р. вийшла в світ його робота “Г.К.Котошихин и его сочинение о Московском государстве в половине XVII века”, в якій автор докладно зупинився на біографії Г.К.Котошихіна, характеристиці його як мемуариста та історика, надав історико-критичний огляд його роботи. Порівнюючи свідчення Г.К.Котошихіна з іншими історичними джерелами, О.І.Маркевич приходив до висновку, що “із всіх історичних записок, як російських, так і іноземних, які мали предметом дослідження внутрішній побут Московської держави в XVII ст., на першому місці – робота Котошихіна”¹⁴. Сучасники високо оцінювали зроблений О.І.Маркевичем аналіз роботи Г.К.Котошихіна як один із кращих в цьому питанні¹⁵.

Значну частину творчого доробку О.І.Маркевича становлять дослідження з історії України. Звернення О.І.Маркевича до української тематики не було випадковим. Він походив із славного старшинського роду, який сягав своїм корінням в глибину XVII ст. Серед його предків були відомі українські діячі – Анастасія Скоропадська, Яків Маркович, Єлисавета Милорадович, Микола Маркевич та ін. О.І.Маркевич з великою зацікавленістю та любов’ю вивчав походження свого роду, присвятивши цьому питанню свої розвідки¹⁶. Значний матеріал з цього питання, що не здобув друку, залишився в особистому фонді О.І.Маркевича, що зберігається в Державному архіві Одеської області¹⁷.

О.І.Маркевич досліджував історію України переважно XVII-XVIII ст., тобто період, коли Україна поступово втрачала залишки своєї автономії внаслідок агресивної політики Російської імперії. Він зазначав, що історія України погано вивчена порівняно з історією Росії і знаходиться в “опалі”¹⁸.

Концептуально О.І.Маркевич був прихильником народницького напрямку в українській історіографії. Історію він визначав як ряд еволюційних змін, що відбуваються в житті народу та підкреслював, що завдання історичної науки – вивчення побутового та духовного життя народу, зазначаючи при цьому, що історія народу не завжди є історією держави, а історичне життя народу не залежить виключно від діяльності її офіційних керівників¹⁹.

Досліджуючи історію України ХУІІ-ХУІІІ ст., О.І.Маркевич спирався на погляди автора "Історії Русів" та "Историю Малороссии" М.А.Маркевича, роботи М.І.Костомарова та В.Б.Антоновича з історії України. Він не ідеалізував історію України, не протиставляв українців росіянам, вважаючи їх різними слов'янськими народами. "Я не прихильник національного романтизму, - писав він, - не симпатизую намаганням слов'янофілів повернутися в Москву за часів Івана Грозного, не можу втішатися і блиском гетьманської булави. Життя вже виставило нові ідеали, які, хоча і не виключають національності, все ж значно послаблюють національну нетерпимість"²⁰.

Погляди О.І.Маркевича на історичний розвиток українського народу в ХУІІ-ХУІІІ ст. представлені в працях "Южная Россия при Петре Великом", "Южная Русь при Екатерине II" та в низці заміток про діячів українського визвольного руху ХУІІ ст. (Б.Хмельницького, Ю.Хмельницького, М.Ханенка та ін.), статтях та розвідках з історії України.

За свою мету О.І.Маркевич мав перш за все завдання показати за яких умов Україна ("Південа Росія" або "Малоросія"- за тодішньою термінологією), яка в середині ХУІІ ст. самостійною державою увійшла до складу Росії, до кінця ХУІІІ ст. перетворилася на безправну частину Російської імперії. Зупиняючись на питаннях про союз України з Росією в 1654 р., діяльності Мазепи та боротьбі козацької старшини за автономність України в І пол.ХУІІІ ст., О.І.Маркевич приходив до висновку, що радикальні зміни в політиці російського уряду щодо України відбулися після переходу Мазепи на бік Карла XII під час Північної війни. Він підкреслював, що за правління Мазепи Гетьманщина була практично незалежною від Москви, але на зміну зовнішньополітичного курсу українського гетьмана російський уряд відповів жорстокими репресіями і вся політика Петра І щодо України з цього часу направляється на знищення її самостійності. Історія України у ХУІІІ ст., зазначав О.І.Маркевич, була подальшим насильницьким перетворенням її устрою на російський зразок. І хоча російський уряд і допускав іноді деякі дипломатичні поступки, навіть у вигляді воскресіння гетьманства в 1750 р., все ж це була "лише тінь самостійності України, позбавлена життєвої сили"²¹. Остаточне скасування політичних установ України відбулося за часів правління Катерини II.

Характеризуючи політику Катерини II щодо України О.І.Маркевич, з одного боку, засуджував впровадження кріпацтва, нобілітацію шляхти, скасування Гетьманщини та зруйнування Січі, з другого – вважав, що в історії Південної України період царювання Катерини II найбільш важливий, бо було приєднано Причорномор'я, що мало велике політичне та економічне значення для Росії, а об'єктивно і для України²². О.І.Маркевич оцінював правління Катерини II як мудре і блискуче для імперії, але жорстоке для народно-го життя, що призвело до повного знищення залишків української автономії.

Свої погляди на історію України О.І.Маркевич проводив у своїй викладацькій діяльності. Він був першим істориком в Новоросійському університеті, який поряд з курсом нової російської історії, прочитав курс історії “Південної Росії”, тобто України. Бо до того, крім В.Б.Антоновича, який в Київському університеті читав курс історії Литовської Русі і козацтва, куди входила майже вся історія України, жоден професор не викладав подібного матеріалу.

Багато уваги О.І.Маркевич надавав вивченню історії Південної України, краю, в якому жив і працював, присвятивши дослідження та документальні публікації історії Одеси, економічному розвитку регіону, історії навчальних закладів на Півдні України.

Отже, О.І.Маркевич зробив свій внесок в розвиток історичної науки. Його дослідження з історії місництва в Росії були одними з перших спеціальних робіт з цього питання, що мали ґрунтовну джерельну базу. Міркування О.І.Маркевича про роль та значення місництва в історії Росії знайшли своїх прихильників як серед сучасних йому дослідників, так і серед істориків наступного століття. Він розробляв історіографічні та джерелознавчі проблеми, зокрема, вивчав давні літописи, розглядаючи їх не тільки як джерело, а й як історіографічний документ.

Заслужують на увагу погляди О.І.Маркевича на історичний розвиток українського народу в XVII-XVIII ст. Під впливом народницького напрямку в українській історіографії, він оцінював цей історичний час в українському минулому як період кінцевої втрати самостійності народом України, його страждань під імперською владою. О.І.Маркевич не був кабінетним вченим, не обмежувався лише теоретичними науковими дослідженнями. Велика його заслуга в тому, що він звертався до популяризації української історії як в публікаціях та в університетських курсах, так і під час публічних лекцій, сприяючи зростанню інтересу громадської думки до національної історії.

ПРИМІТКИ:

1. Грушевський М.С. Памяти Олексія Маркевича//Записки Наукового Товариства імені Т.Г.Шевченка.-1903.-Т.55.-С.5.
2. Энциклопедический словарь/Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А.-Т.36.-СПб.,1896.-С.648.
3. Див.:Историография истории Украинской ССР.-К.,1987.-553с.;Очерки истории исторической науки в СССР.-Т.2.-М.,1960.-С.578-579; Радянська енциклопедія історії України.-Т.3.-К.,1971.-С.83.
4. Історія Одеського університету за 100 років(1865-1965).-К.,1968.-С.319.
5. Першина З.В. Творчість О.І.Маркевича та проблеми українського національного відродження//Проблеми історії національного руху на Україні.-К.,1992.-Ч.2.-С.71-73;Першина З.В. Історія України в працях одеських дослідників//Український історичний журнал.-1994.-№6.-С.53-63;Попова Т.Н.,Станко В.Н. Исторические исследования в Одесском университете. Традиции и современность// Вестник ОГУ.-1995.-С.37-53; Попова Т.Н. Алексей Иванович Маркевич (заметки к биоисториографическому этюду)//А.И.Маркевич(1847-1903). Биобиблиографический указатель.-Одесса,1997.-С.15-86; Історія Одеського університету.(1865-2000).-Одеса,2000.-С.32 та ін.
6. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Новороссийского университета.-Одесса,1890.-С.182.
7. Иванов П.И. Описание государственного розрядного архива.-М.1842.
8. Маркевич А.И. О местничестве.Ч.І.Русская историография в отношении местничеству.-К.,1879; Його ж.История местничества в Московском государстве в XV-XVII в.-Одесса,1888.
9. Див.:А.И.Маркевич(1847-1903). Биобиблиографический указатель.-Одесса,1997.-С.87-111.
10. Маркевич А.И. История местничества. Одесса,1888.-С.215-219.
11. Критическое обозрение.-1879.-№21.- С.24-25; Библиограф.- 1888.-№12.- С.400-402.
12. Смирнов И.И. Очерки политической истории русского государства 30-50 гг.XVI в.-М.-Л.,1958.- С.399-405; Буганов В.И.Враждотворное местничество // Вопросы истории. – 1974. – №11. - С.118-134; Шмидт С.О. Местничество и абсолютизм // У истоков российского абсолютизма.- М.,1996.- С.330-380.
13. Маркевич А.И. О летописях.-Вып.І.-Одесса,1883; Його ж. О русских летописях.-Вып.ІІ.-Одесса,1885.
14. Маркевич А.И. Г.К.Котошихин и его сочинение о Московском государстве половине XVII в.-Одесса,1895.-С.3.
15. Див.: Русский биографический словарь/ Под редакцией А.А.Половцева.-Т.IX, СПб.,1903.-С.345.
16. Маркевич А.И. Марковичи//Киевская старина.-1890.-№.10-12; Його ж.Дело о Марковичах в тайной канцелярии// Там само.-1891.-№5.-С.298-303.
17. Державний архів Одеської області (ДАОО).-Ф.150.-Оп.1.-Спр.2,56.
18. Маркевич А.И. Южная Россия при Петре Великом// Одесский вестник.-1891.-16 марта.
19. ДАОО.-Ф.150.-Оп.1.-Спр.42.-Арх.78-78зв.

20. Маркевич.А.И. Несколько слов о значении поэзии Т.Г.Шевченка//Южно-русский альманах.-1900.-С.78.
21. Маркевич А.И. Южная Россия при Петре Великом//Одесский вестник.-1891.-10 апреля.
22. Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II.-Одесса,1893.-С.23-25.

ЧЕРНИХ І.Д.

ЯПОНСЬКА ТРАДИЦІЯ ШАНУВАННЯ СЕЛЯНСЬКИХ МУЧЕНИКІВ У ТРАКТУВАННІ АМЕРИКАНСЬКОГО ІСТОРИКА.

У сучасній японістиці простежується тенденція підвищеного інтересу до традиції, як фактору, що обумовив соціокультурну специфіку японського суспільства.

Найбільш яскравим прикладом робіт такого плану є нарис Енн Уолтхолл "Японські гімін: селянські мученики в народній пам'яті", опублікований в Американському Історичному Рев'ю.¹ Цей нарис фактично носить характер монографічного дослідження і представляє інтерес з багатьох причин. По-перше, робота пов'язана з проблемами соціальної антропології: у ній докладно висвітлені питання впливу традиції на формування соціального групового менталітету. По-друге, важливість нарису обумовлена недостатньою вивченістю феномена гімін.

У переважній більшості російських і вітчизняних досліджень з історії Японії головна увага приділяється ідеології самурайства, його місту та ролі в процесах що тривали у японському суспільстві. В розділах, присвячених селянству, докладно описано економічне становище сільсько-го населення, масові виступи народу, але майже не відображені проблеми менталітету та самоідентифікації цієї соціальної групи.

По-третє, нарис Енн Уолтхолл у сучасній західній японістиці оцінюється як найбільш удале дослідження з історії традиції шанування селянських мучеників у Японії.²

Робота написана на основі широкого кола джерел і літератури. Автором використані численні дослідження японських і західних істориків. Слід зазначити, що аналізований нарис Енн Уолтхолл - не єдина її робота з історії японського селянства. Автором також опублікована стаття "Розповіді про селянські повстання в Японії" /Journal of Asian Studies.№ 42, 1983/. Уолтхолл неодноразово відвідувала Японію, збираючи матер-

іал для свого дослідження в різних районах країни. Нарис ілюстрований оригінальними авторськими фотографіями.

Енн Уолтхолл досліджує еволюцію традиції гімін протягом трьох століть (з XVII по XX ст.). Центральною в нарисі є легенда про народиого героя Сакура Согоро, згадування про нього можна знайти в багатьох закордонних виданнях з історії Японії.³

Согоро - сільський староста, що у 50-і роки XVII століття, в умовах вкрай тяжкого становища односільчан, ризикнув подати сьогуну, як главі держави, петицію. У цій петиції містилася скарга на власника маєтку, що ввів несправедливо важкі подати, і прохання скасувати кругову поруку, а також практику внесення податків, що приєднувалися з біглих селян, іншими членами "п'ятидворок". Согоро, як ініціатора подачі петиції, забороненої законом, суд присудив до распяття. Його четверо дітей були обезголовлені на очах батька. Дружину заколотного старости змусили прийняти постриг.

Согоро став одним із самих славетних селянських мучеників, яких у період Токугава (1603 - 1867 р.), за свідченням японського історика Хо-сако Сатору, було близько 300.⁴

Цей факт становить безсумнівний інтерес, тому що в роботах російських авторів і в навчальній літературі міститься досить статистичних зведень про селянські виступи епохи Токугава,⁵ однак петиційний рух і традиція шанування ватажків не знайшли належного відображення.

Багато хто із селянських мучеників, яких шанували лише подавали прохання про зниження податків від імені їхніх сіл; деякі очолили повстання, що охопили цілі області. Влада страчувала цих людей за злочини проти держави і робила все можливе, щоб "злочинці" були віддані за буттю. Але в багатьох випадках селяни почували обов'язок стосовно людини, що облегчила їхнє існування.

У роботі Уолтхолл міститься докладний опис випадків будівництва селянами надгробних обелісків, пам'ятних знаків і храмів на честь селянських мучеників і підкреслюється, що будівництва здійснювалися дотриманням таємності. Не дивлячись на те, що влада вживала радикальних заходів з метою виявлення і знищення пам'ятників, споруджених на честь селянських мучеників, ці кам'яні монументи часто ставали центром регулярних релігійних церемоній, під час яких селяни молилися духам своїх загиблих ватажків, звеличуючи їх як могутніх синтоїстських камі.⁶ Як підкреслює Уолтхолл, багатовікова віра в те, що дух померлого повинний бути утішений через молитви й обряди, є центральною традицією гімін: без цього релігійно-орієнтованого підходу до соціальних явищ минулого ватажки селянських виступів були б забуті. Поклоняю-

чись мученикам, селяни перетворили цих людей у божества, яким вони молилися про гарні врожаї. Але в той же час навколо імен мучеників формувалося відчуття історії протистояння правлячій верхівці.

За межами уваги Уолтхолл залишився той факт, що в токугавський період сінтоїзм із властивим йому культом обожнювання імператора не існував у цілому і деякою мірою розглядався як опозиційний щодо сьогунатської влади.

Просліджуючи еволюцію традиції гімін, Уолтхолл відзначає, що до кінця правління сьогунату Токугава в період кризи 50-60-х років XIX століття, образ селянських мучеників розділювався. Традиція поклоніння їм як божествам-захисникам і богам гарних врожаїв продовжувалася, але проводирі численних селянських хвилювань апелювали до гімін як до своїх попередників, тобто традиція здобувала політичний підтекст. Це виразилося в її поширенні фактично по всій Японії. Могила Согоро стала місцем паломництва пілігримів; пісні, що описують його подвиг, поширювалися по всій країні. У столичному місті Едо була поставлена п'єса про життя Согоро й опублікована ілюстрована книга про нього. Інакше кажучи, культ селянських мучеників увійшов у сферу японського громадського життя.⁷

Великі зміни в традицію гімін, на думку американської дослідниці, внесла Реставрація Мейдзі (1868). Новий уряд реабілітував тих, хто раніше був страчений як зрадник, і селянам було дозволено відкрито поклонятися місцевим героям. Однак, як відзначає Уолтхолл, у перші роки Мейдзі в багатьох областях країни традиція шанування гімін занепадала. Автор висловлює припущення, що поклоніння, що втратило свій нелегальний, схований характер, втратило свою первісну важливість. Однак є альтернативне пояснення цьому явищу. У свідомості селянства відновлення влади імператора, предки якого були вищими сінтоїстськими божествами, було сакральною подією, що здійснила історичну долю Японії - відповідно духі селянських мучеників як би знайшли спокій.

Як відомо, у супереччям, реставрація Мейдзі в 70-80-і роки не поліпшила матеріального становища селянства. Цілком природно, що образи селянських мучеників були використані в сфері політичної боротьби учасниками руху "за волю і народні права". Уолтхолл приводить численні приклади, які свідчать, що представники практично всіх політичних напрямків у пропаганді своїх ідей зверталися до історії селянських мучеників. У 70-і роки, підкреслює американська дослідниця, реформатори стали називати селянських мучеників гімін або "праведні люди". Цей термін використовується і донині.⁸

Як пише Уолтхолл, спроби увіковічити пам'ять мучеників продовжувалися й протягом двох останніх десятиліть XIX століття. Лідери окремих регіонів Японії створили нові версії історії своїх областей, у яких підкреслювався факт захисту їх предками рідних сіл. Автор відзначає, що спустя роки саме завдяки зусиллям лідерів сільської адміністрації епохи Мейдзи, поняття гімін як метафора, що виражало інтереси різних областей країни, стало частиною загальноприйнятого зображення історії. З цієї історії було виключено всі елементи насильствених форм селянського протесту.

Простежуючи подальшу еволюцію традиції гімін, Уолтхолл вказує, що наприкінці 80-90-х років XIX століття історія гімін стала використовуватися й урядовою елітою, була включена в загальноприйняту концепцію минулого. Цей факт знаменує собою новий етап у розвитку традиції. У 1888 - 1889 р. храм Согоро в м.Нарита набув сучасного зовнішнього вигляду, його надгробний камінь був відреставрований. У 1893 році лідери Палати Лордів і Палати Представників посприяли у встановленні пам'ятника на честь Согоро.

У XX столітті трактування щодо поняття гімін, які суперничають між собою, були мобілізовані для цілого ряду політичних цілей. Як відзначає Уолтхолл, націоналісти правої користі вважали цю традицію корисної при переконанні молодих селян вступити в армію і, якщо необхідно, умерти на благо їхньої громади і країни. Ліві, навпаки, найчастіше знаходилися під впливом ідей соціалізму, використовували історію гімін з метою класової боротьби. До 1930-м років аграрники стали трактувати гімін як людей, що боролися за збереження непорушності сільського укладу. Іноді звертання до історії гімін не визначалося якою-небудь ясною політичною метою, а просто відбивало прагнення місцевих істориків знайти свого власного Согоро, винайти локальну історію, що побудована на діях місцевих героїв, зміцнити ідею місцевої унікальності і дати корінному населенню відчуття індивідуальності.

Історія гімін була включена в підручники етики із санкції міністерства освіти. Трансформована державною ідеологією, історія селянських мучеників, що спочатку була історією героїв визначених місцевостей, стала втілювати сутність японської культурної індивідуальності. Офіційна ідеологія використовувала гімін як об'єднуючу ланку між імператорською владою і народом.⁹ Відзначимо, що це цілком відповідає духу державного сінто.

Однак, на думку американського історика, вирішальним напрямком у довоєнний період історії Японії було бажання частини сільських жителів знайти у своїй місцевій традиції щось таке, чим вони могли б пишатися, знайти спосіб виділити свій регіон, створити власне, унікальне минуле. Це рух за тип історії, що базується на феномені грома-

ди, домінував і в післявоєнних концепціях селянських мучеників, аналізованих Уолтхолл.¹⁰

Перші післявоєнні роки в Японії ознаменувалися різким зростанням політичної активності всіх шарів населення, активізацією діяльності численних релігійних сект. У цих умовах традиція гімін продовжувала розвиватися в контексті зміцнення локальної історичної спадщини, - пише американська дослідниця. Як і раніше проводилися поминальні служби і встановлювалися меморіальні дошки для заспокоєння духів страчених. Зв'язок між традицією шанування гімін і культом імператора після другої світової війни, підкреслює американська дослідниця, швидко зник. Уолтхолл замовчує про те, що американський окупаційний режим у 1946 році змусив імператора привселюдно відректися від божественного походження. Основи державного сінто були підірвані, а саме сінтоїзм визначав образ загальнонаціональної спадщини.

Відзначаючи поживлення традиції шанування селянських мучеників з 60-х років XX століття, автор підкреслює, що пам'ятники стали набагато більш витонченими і дорогими. Це свідчить про прагнення японських селян не тільки підсилити солідарність усередині громади, але і підняти її престиж.

Уолтхолл пише про поживлення інтересу до традиції гімін у загальнонаціональному масштабі. У 60-80-і роки в Японії видається історична і художня література, виходять програми на телебаченні присвячені історії селянських мучеників. Гімін поряд із самураями знову стали частиною загальної концепції національного минулого.¹¹

Уолтхолл переконливо довела, що, не дивлячись на еволюцію, яку пройшла традиція під впливом зовнішніх факторів, її роль усередині громади залишалася незмінної: гімін сприймалися як заступники і захисники селян від земних і неземних лих.

Однак, відзначимо, що відродження традиції шанування селянських мучеників у 60-і роки XX століття збіглося з відродженням сінтоїстських традицій на державному рівні. У 1967 році спеціальним декретом уряду було відновлено свято "день заснування імперії" який має безпосереднє відношення до ідеї походження імператорської династії від сінтоїстської богині Аматерасу. Абсолютно очевидно, що цей не простий збіг фактів, а прояв загальної тенденції адаптації традицій до нових історичних умов. Таким чином, повернення до традиції шанування селянських мучеників на сучасному етапі пов'язано з двома тенденціями: по-перше, це прагнення селянства до соціальної самоідентифікації, по-друге: зміцнення соціокультурних основ японського суспільства в цілому, обидві тенденції явно мають релігійний підтекст.

ПРИМІТКИ:

1. Walthall Ann. Japanese gimin: peasant martyrs in popular memory // The American Historical Riview. - 1986. - vol.91. - № 5. - P. 1076 - 1101.
2. Totman Conrad. Early Modern Japan. - L.- 1993. - P. 319 -320.
3. Кузнецов Ю.Д., Навлицкая Г.Б., Сырицын И.М. История Японии. - М. - 1988. - С.114; Сэнсом Дж.Б. Япония: краткая история культуры.(пер. с англ.). - СПб. - 1999. - С.544.
4. Walthall Ann Op cit. P.1076.
5. Див.: История стран Азии и Африки в средние века (в 2-х частях). - М. - 1987. - ч.2. - С.148-149; Х.Т.Эйдус. Очерки новой и новейшей истории Японии. - М. - 1955. - С.7, 11, 14.
6. Walthall Ann Op cit. P 1081.
7. Ibid. P.1083 - 1087
8. Ibid. P.1089 -1090
9. Ibid. P.1093-10094
10. Ibid. P.1097
11. Ibid. P 10099-1101

СТУДЕННИКОВ І. В.

ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В НОВІТНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ.

1. Поняття транскордонного співробітництва та сьогодинішній стан вивчення його феномену в українській науковій літературі. Починаючи приблизно з 1960-х років в Західній Європі замість звичного для нас терміну “прикордонне співробітництво” в науковий та політичний мовний обіг активно почав вводитися термін “транскордонне співробітництво”, який набув свого правового закріплення в “Європейській рамковій конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями” (Мадрид, 21 травня 1980 р.). Цей документ так визначає поняття “транскордонне співробітництво”: “...будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або властями, які знаходяться під юрисдикцією двох або декількох Договірних Сторін, та на укладання з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей”.¹ Тож сьогодні в науковій літературі не існує розбіжностей щодо розуміння цього терміну. Але зауважимо, що поступова заміна словосполучення “прикор-

донне співробітництво” на “співробітництво транскордонне” є не просто модернізацією поняття. Вона віддзеркалює зміни, що відбулись протягом близько чотирьох останніх десятиріч в поглядах на роль і функції державних кордонів на Європейському континенті. Маємо на увазі послаблення “розділяючої” і посилення “контактної” функції кордону.²

Незважаючи на істотну активізацію участі регіонів України в транскордонному співробітництві, а також його впливову роль з точки зору регіонального розвитку та перспектив руху країни в напрямку європейської інтеграції, його феномен ще досить слабо досліджений у вітчизняній науковій літературі. Серед фундаментальних видань, присвячених теоретичним і практичним аспектам транскордонного співробітництва та участі регіонів України в його просуванні, можна назвати монографію Н. В. Луцишина “Обласний суспільно-географічний комплекс: теорія, методика, практика” (Київ, 1996), а також низку збірників статей, виданих Інститутом Схід-Захід, - “Будівництво нової Європи: Прикордонне співробітництво у Центральній Європі” (Ужгород, 1997), “На шляху до Європи: Український досвід євро регіонів” (Київ, 2000), “Регіональна політика в країнах Європи: Уроки для України” (Київ, 2000).

Існує також обмежена кількість журнальних публікацій, що належать окремим авторам. Але, нажаль, здебільшого вони містять суттєві помилки понятійного характеру або є не дуже вдалим компіляціям закордонних публікацій з питань транскордонного співробітництва.

Що ж до спроб дослідити роль і місце транскордонного співробітництва в історичному процесі, що має свій розвиток в Україні в новітній час, то мусимо констатувати фактичну відсутність наукових публікацій, принаймні сьогодні.

Отже, завдання цієї статті полягає у визначенні теоретико-методологічних засад вивчення феномену транскордонного співробітництва історичною наукою, а також у формулюванні головних напрямів дослідження його місця в новітній історії Української держави.

2. Вивчення транскордонного співробітництва як міждисциплінарна проблема: до визначення теоретико-методологічного підґрунтя дослідження. Складність і багатовимірність транскордонного співробітництва як суспільно-політичного явища обумовлює об’єктивний характер розподілу різних його аспектів між дисциплінами, що входять до комплексу суспільних наук. Сьогодні в Україні окремі складові феномену транскордонного співробітництва переважно опинилися в полі зору дослідників, які працюють в галузях державного управління, правознавства, політичних наук і міжнародних відносин, економічних наук і еко-

номічної географії. І зовсім цей феномен залишився поза увагою вчених-істориків. Проте ми вважаємо, що саме історична наука має у своєму розпорядженні найбільш розвинений методологічний арсенал, який дозволив би здійснювати комплексне вивчення транскордонного співробітництва на основі синтетичного узагальнення результатів досліджень окремих його аспектів в рамках різних дисциплін комплексу суспільних наук, без чого, власне, навряд чи можливо впоратися з завданням вивчення місця цього феномену в історичному процесі.

З теоретико-методологічної точки зору вивчення транскордонного співробітництва є міждисциплінарною проблемою, тобто такою, яка потребує поєднання зусиль представників різних дисциплін з метою дослідження окремих складових цього явища, що створює для них спільний об'єкт науково-дослідної діяльності.

Отже, найбільш адекватним, з огляду на комплексний характер вивчаємої проблеми, бачиться застосування *міждисциплінарного підходу*, який *передбачає синтез результатів наукової діяльності представників різних дисциплін в процесі комплексного дослідження конкретного об'єкта й пов'язаного з ним кола питань*.³ Стосовно транскордонного співробітництва це означатиме, що результати, досягнуті в ході розробки окремих питань його розвитку в рамках вищезазначених дисциплін, не втрачаючи своєї самостійної наукової цінності, матимуть проміжний характер по відношенню до дослідження на основі міждисциплінарного підходу, формуючи, таким чином, перший ступінь вивчення. Другий ступінь передбачає синтетичне узагальнення вже отриманих результатів з метою комплексного відображення вивчаємого об'єкту - транскордонного співробітництва.

3. Форми транскордонного співробітництва. Феномен єврорегіонів і поняття "євроregion". В Україні сьогодні майже відсутні спеціальні публікації, присвячені розгляду всіх існуючих форм транскордонного співробітництва. Фактично першою публікацією, яка репрезентувала для українських фахівців спроби західноєвропейських експертів визначити і описати форми транскордонного співробітництва, що існують на Європейському континенті, була російськомовна версія "Методичних рекомендацій щодо транскордонного співробітництва місцевих і регіональних влад в Європі"⁴, видана Радою Європи. Але це видання мале настільки вузьке розповсюдження в Україні, що залишилося маловідомим для науковців, пов'язаних із вивченням різних аспектів транскордонного співробітництва. До цього ще слід додати труднощі з опрацюванням тексту цього видання, які спричиняють його невдала структурованість і не дуже вдалий переклад російською.

Сьогодні розрізняються три основні форми транскордонного співробітництва: а) така, що здійснюється згідно з принципом *ad hoc*⁵ і здебільшого носить неформальний і неінституалізований характер; б) міжрегіональні асоціації (робочі співдружності), які Дж. Деллі Зотті охарактеризував як "м'яку" форму інституалізації⁶; в) євро регіони, які він назвав "жорсткими інституціональними утвореннями"⁶. З усіх форм транскордонного співробітництва пропонуємо ознайомитися з останньою як такою, що вважається найбільш ефективною і набула величезного поширення на теренах Європи.

Перший євро регіон, Регіо Басілієнсіс, був створений 1963 р. у регіоні Верхнього Рейну. На момент утворення до його складу увійшли земля Баден (Німеччина), департамент Верхній Ельзас (Франція), район Базель (Швейцарія). Його структура управління побудована за схемою, що стала класичною і використовується з незначними варіаціями при створенні інших євро регіонів. Історичне значення створення Регіо Басілієнсіс полягає не тільки в тому, що він став першим зразком в історії євро регіонів, але й в тому, що він став символом подолання складнощів у відносинах між Францією та Німеччиною, які протягом тривалого історичного періоду були пов'язані з так званими "спірними територіями". Не зупиняючись на структурі та історії розвитку транскордонного співробітництва в рамках Регіо Басілієнсіс, зауважимо, що ці питання достатньою мірою висвітлені в низці публікацій, здійснених в Україні.⁷

У вітчизняній науковій літературі останніми роками було здійснено кілька спроб визначити поняття "євро регіон".⁸ На жаль, вони не є наслідком дискусії з метою виробити загальноприйнятну дефініцію цього поняття, а, на нашу думку, лише відбивають розрізнені спроби окремих авторів визначитись з ним для цілей своїх власних досліджень з проблематики, в якій вони спеціалізуються. Але головним є те, що жодне з них не може вважатися теоретичною дефініцією, яка повинна містити висчерпний та загальноприйнятний перелік основних ознак цього явища.

Тому пропонуємо власну дефініцію поняття "євро регіон". Спочатку спробуємо ідентифікувати *головні риси, що характеризують його феномен*: 1) *географічна* - євро регіон є територією, яка має конкретне географічне положення; 2) *політична* - частини цієї території знаходяться під юрисдикцією суверенних держав, що мають спільний кордон; 3) *адміністративна* - в цьому сенсі євро регіон утворюють прикордонні регіони держав, що мають спільний кордон; 4) *функціональна* - євро регіон є формою транскордонного співробітництва.

Таким чином, *євро регіон* - це форма транскордонного співробітництва між територіальними громадами або місцевими органами влади прикордон-

них регіонів двох або більше держав, що мають спільний кордон, яке спрямоване на координацію взаємних зусиль і здійснення ними узгоджених заходів в різних сферах життєдіяльності у відповідності до національних законодавств і норм міжнародного права для вирішення спільних проблем і в інтересах людей, що населяють його територію по обидві сторони державного кордону.

Сьогодні шість областей України входять до складу трьох єврорегіонів: Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька (Карпатський єврорегіон, створ. у лютому 1993 р.), Волинська (єврорегіон "Буг", створ. у квітні 1993 р.), Одеська (єврорегіон "Нижній Дунай", створ. у серпні 1998 р.). Триває робота зі створення еко-єврорегіону "Верхній Прут" за участю Чернівецької області.

4. Про основні лінії дослідження місця транскордонного співробітництва в новітній історії України. 1) Однією з помітних і найвпливовіших тенденцій сучасного розвитку Української держави є поглиблення процесу її регіоналізації. З огляду на це надзвичайно гострим є питання про визначення на державному рівні концептуальних засад регіонального розвитку країни. Роль транскордонного співробітництва в регіональному розвитку має полягати в активізації потенціалу і наявних ресурсів прикордонних регіонів з метою закладення підґрунтя сталого розвитку вздовж державного кордону країни. Тож з точки зору вивчення соціально-економічної історії України в новітній час транскордонне співробітництво дає матеріал для дослідження переходу від галузевого принципу управління соціально-економічною сферою до просторового (територіального).

2) З точки зору вивчення політичної історії та історичних аспектів розвитку державного управління транскордонне співробітництво має розглядатися в площині дослідження процесу децентралізації та визначення принципів і методів регіональної політики України. Значна ж кількість нормативно-правових документів з питань участі України та її регіонів у прикордонному (транскордонному) співробітництві створює досить ґрунтовну джерельну базу з історії держави і права.

3) Транскордонне співробітництво відіграє провідну роль як чинник процесу європейської інтеграції та створення Європи без внутрішніх кордонів. Тому дослідження траєкторії руху України у напрямку інтеграції до ЄС неможливе без урахування досвіду розвитку транскордонного та міжрегіонального співробітництва⁹ між прикордонними регіонами України та сусідніх держав. Додамо, що взагалі 15 її регіонів¹⁰ є прикордонними. Тож дуже важливим є питання про вивчення не тільки налагодження прикордонних стосунків між Україною та сусідніми країнами

Центрально-Східної Європи, але й з Російською Федерацією, Республікою Білорусь і Республікою Молдова.

4) Вивчення досвіду участі регіонів України в діяльності єврорегіонів є цікавим не тільки з точки зору історії розвитку держави, але й створює дослідницьке поле для вивчення регіональної та локальної історії, підвищення інтересу до якої обумовлюється зростанням усвідомлення своєї самотності жителями різних частин країни.

5) Чи не єдиною на цей час спробою об'єднати в рамках єдиної публікації дослідження з питань теоретико-методологічних, правових й практичних аспектів участі регіонів України в транскордонному співробітництві став вже згаданий збірник статей і матеріалів "На шляху до Європи: Український досвід Єврорегіонів", підготовлений до друку й виданий Київським центром Інституту Схід-Захід. Утім досить тривалий в часовому проміжку і сталий характер розвитку в Україні транскордонного співробітництва, зокрема у формі єврорегіонів, робить актуальним питання про необхідність започаткування дослідження цих явищ з позицій історизму.

ПРИМІТКИ:

1. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (21 травня 1980 р., м. Мадрид). Текст українською мовою. - Рада Європи. - Ст. 2.
2. Докладніше з цього питання див.: Студенников І. Транскордонне співробітництво та його місце в регіональному розвитку./В кн.: Регіональна політика в країнах Європи: Уроки для України. За ред. С. Максименка. - Київ. - 2000. - С. 138-140.
3. Докладніше з цього питання див.: Студенников И. В. О междисциплинарных исследованиях: к вопросу о содержании понятия./Записки исторического факультета. - Вып. 1. - Одесса. - 1995. - С. 46-63.
4. Методические материалы по организации приграничного сотрудничества местных и региональных властей Европы/Handbook on transfrontier cooperation for local and regional authorities in Europe. Русская версия. 2-е изд. - Страсбург. - 1995. - 147 с.
5. Під транскордонним співробітництвом, що здійснюється згідно з принципом ад-гос, слід розуміти спільні дії територіальних громад або місцевих влад по обидва боки кордону, спрямовані на розв'язання конкретної проблеми транскордонного характеру або співпрацю в окремій галузі, де вони мають взаємні інтереси. Докладніше див.: Студенников І. Транскордонне співробітництво... - С. 143-144.
6. Zotti Delli, Giovanni. Problems and Prospects of Transfrontier Co-operation. Alpe-Adria and the Euro-Region "Istria".//Regional Contact. - 1995. - No 10. - P. 141.
7. Див. приміром: Хефлігер К. "Регіо Басілієнсіс" та регіони Верхнього Рейну: Європейська модель./Будівництво нової Європи: Прикордонне співробітництво у Центральній Європі. За ред. д-ра В. Гудака. - Ужгород. - 1997. - С. 85-94.

8. Серед запропонованих українськими дослідниками визначень цього поняття є такі: "Єврорегіон - це певний географічний простір, який включає частини двох або більше країн, які домовляються про координацію своєї діяльності в економічній, соціальній, культурній та інших галузях суспільного життя. Територіальними елементами транскордонних регіонів є адміністративно-територіальні райони суміжних держав". (Ілько І., Палінчак М., Лендшел М. Карпатський Єврорегіон як модель регіонального співробітництва у Центральній і Східній Європі. - Ужгород. - 1998. С. 3.); "Єврорегіони - це міждержавні транскордонні регіональні асоціації, які охоплюють прикордонні області і розвиваються за погодженими планами та проектами". (Петренко З. Прикордонні регіони як нова форма міжнародної інтеграції.//Економіка України. - 1999. - № 12 (457). - С. 66.); "...єврорегіон... - певне законодавчо закріплене просторове формування із чітко окресленими межами, до складу якого входять прикордонні господарські комплекси щонайменше двох держав, що мають спільний кордон, яке має за мету спільно і узгоджено стимулювати соціально-економічний розвиток своїх територій". (Луцишин Н. Розвиток і функціонування транскордонного об'єднання - єврорегіону "Буг"./На шляху до Європи: Український досвід єврорегіонів. За ред. С. Максименка, І. Студеннікова. - Київ. - 2000. - С. 77.); В. Кравченко визначає єврорегіони як міжнародні субрегіони економічного співробітництва. (Кравченко В. І. Місцеві фінанси України. Навч. посібник. - Київ. - 1999. - С. 287.).
9. Під міжрегіональним співробітництвом розуміють будь-які зв'язки, встановлені між регіонами, що належать до різних держав. Докладніше з цього питання див.: Студенніков І. Міжрегіональне співробітництво як чинник процесу європейської інтеграції та інструмент регіонального розвитку./В кн.: Регіональна політика в країнах Європи... - С. 98-137.
10. "Декларація Асамблеї європейських регіонів щодо регіоналізму в Європі" так визначає це поняття: "Регіон - це територіальне утворення, встановлене згідно з законодавством на рівні, який є безпосередньо нижчим після державного, і наділене правом політичного самоврядування. Регіон визнаватиметься національною конституцією або законодавством, яке гарантує його автономію, самобутність, владні повноваження та організаційну структуру". Згідно з цим визначенням регіонами України слід вважати Автономну республіку Крим, області, міста Київ і Севастополь. Також див.: Концепція державної регіональної політики України (проект)./В ред. від 20.06.2000 р. - Розд. 1, 5.

ЛАНДШАФТ В КОНТЕКСТІ ПАЛЕОЕКОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОЇ КУЛЬТУРИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.

Останніми роками палеоекологічний підхід поступово здобуває місце одного з найбільш поширених у вітчизняній науці. Необхідність враховувати умови існування давнього населення в ході відтворення його історії та культури сьогодні постулюється переважною більшістю науковців, галузь наукового пошуку яких тою чи іншою мірою торкається цих питань. Однією з важливих проблем, які суттєво ускладнюють взаєморозуміння між ними, є визначення масштабів та структури середовища, умов якого безпосередньо впливають на особливості культури давнього населення. Найчастіше для його визначення застосовується термін “ландшафт”, що запозичений у географів та має свою складну історію тлумачення.

Зміст поняття “географічний ландшафт”

В російській географічній літературі протягом XIX - початку XX ст. ландшафтом називали типи місцевості (області, райони), їх зовнішній вигляд (краєвиди), а також сукупність неорганічних явищ окремої території (тип рельєфу)¹. Цікавим є те, що, така інтерпретація ландшафту почасти зберігалася аж до 30-х років. Так, В. П. Семенов - Тян-Шанський в ілюстраціях до свого фундаментального труда “Район та страна” наводить конкретні приклади природних та культурних ландшафтів різних рівнів - від загального вигляду долини ріки (макропейзаж) до поодинокого гриба в лісі (мікропейзаж)².

Формування підвалин сучасної наукової системної концепції географічного ландшафту у вітчизняній науці відбувається наприкінці XIX ст. В.В. Докучаєву належить відкриття ґрунту як особливого природничо-історичного тіла, що виникло в результаті взаємодії декількох чинників: клімату, материнської породи, рослинності та тварин, віку країни та рельєфу місцевості. На цьому підґрунті ним було висунуто тезу про взаємообумовленість всіх явищ та предметів на земній поверхні та про необхідність мати поняття, яке б відповідало такій сукупності³. Своєрідною відповіддю на це стало визначення ландшафту, що його дав Г.Ф. Морозов, на підставі результатів

тлумачення лісу як географічного явища: “Ландшафти являють собою немов би фокуси, кути, в яких схрещуються взаємні впливи загального та місцевого клімату, з одного боку, рельєфу, геологічних умов, з другого, рослинності та тваринного світу, з третьої та т.ін.”⁴. В результаті можна говорити про складання своєрідної російської ландшафтно-географічної школи, характерною рисою якої від самого початку стає тяжіння до з'ясування значення в цілісному комплексі явищ того чи іншого окремого компоненту ландшафту (грунту, рослинності тощо). Так, тополог Г.М. Висоцький на підставі ідеї про ступінь внутрішньої строкатості або однорідності як критерію виділення “місцевостей” або натуральних округ, сформулював ідею створення комплексних (сьогодні - ландшафтних) карт⁵. Геоботанік Р.І. Аболін вважав, що клімат, рослинність, ґрунти розподіляються в залежності від висоти місцевості над рівнем моря та її орографічних особливостей. На його думку, всі ці елементи у тісному взаємозв'язку слідує один за одним і створюють природний географічний ландшафт⁶.

Робить спробу дещо відійти від такого розуміння ландшафту Л.С. Берг, який протягом всього життя раз у раз повертався до даної проблеми. Так, у 1915 р. він дає визначення ландшафту цілком в дусі В.В. Докучаєва, правда, виключаючи з переліку його компонентів тваринний світ⁷. Географічний ландшафт у нього є силою активною, яка по відношенню до органічного світу виконує функції відбору та перетворення. Своєрідне поєднання в його дослідженнях бачення ландшафтів як дискретних явищ та континуальності у підході до вивчення більшості компонентів природи спонукає його дати нове визначення ландшафту: “Географічний ландшафт є така сукупність або угруповання предметів і явищ, в якій особливості рельєфу, клімату, водного, ґрунтового та рослинного покриву і тваринного світу, а також, певною мірою, діяльності людини, зливаються у єдине гармонійне ціле, яке повторюється протягом даної зони Землі”⁸.

Наступним етапом у розумінні ландшафту стають 30-ті роки, коли в вітчизняній науці поступово утверджується розуміння ландшафту як природного комплексу, вперше сформульоване в роботах О.О. Борзова⁹. Так, Б.Б. Полинов наголосив на принциповій важливості такої ознаки ландшафту, як однорідність процесів взаємодії між окремими його компонентами (кліматом, геологічною будовою, рельєфом, водними басейнами, рослинністю, ґрунтом та тваринним світом)¹⁰. На цій підставі згодом ним було розроблено уявлення про елементарний ґрунтово-географічний ландшафт як про реальну одиницю поверхні, протягом якої зміни рослинності та зміни у процесах ґрунтоутворення заключені у певні для даного моменту рамки. Один з крайніх проявів інтерпретації ландшафту як замк-

цього цілісного комплексу можна знайти в роботах І.М. Гладцина. На відміну від Б.Б. Полинова, який розглядав ландшафт як динамічний процес, виокремлюючи в ньому консервативні, реліктові та прогресивні елементи, він проводить аналогію між ландшафтом і біологічним організмом і висуває на цій підставі поняття "ідеального ландшафту" як замкненого простору, для якого можна вивести математизовану формулу розвитку ¹¹.

Нові зрушення у підході до змісту поняття ландшафт відбуваються в другій половині 30-х років, коли в радянській науці поширюється типологічне уявлення про географічні комплекси в цілому і про ландшафти як один з різновидів їх проявів ¹². Основна ідея типу полягає у встановленні критерію повторюваності процесів та явищ, що дає можливість здійснювати порівняльний і генетичний аналіз комплексів та здійснювати їх районування. Отже, ландшафт стає лише інструментом пізнання, класифікаційною одиницею, що об'єднує однотипні ділянки земної поверхні незалежно від їх конкретного місцезнаходження. У найбільш завершеному вигляді ця точка зору сформульована М.А. Гвоздецьким, на думку якого ландшафтом слід вважати не територію розповсюдження даного типу, а лише об'єкт класифікації ¹³.

Своєрідною відповіддю на це стає повернення в середині 40-х років до регіональних уявлень про ландшафти як про індивідуальні єдності, об'єкти реального світу, для дослідження яких застосовуються різноманітні наукові методи (картографування, стаціонарних досліджень тощо). Прихильники цього розуміння ландшафту часто ототожнюють його з поняттям "район" і розглядають як вихідну одиницю фізико-географічного районування ¹⁴. При цьому не заперечується наявність в ландшафтах поряд з індивідуальними й типових рис.

Середина 50-х років додає ще один кут зору на ландшафт - геохімічний. Його створювачі основну увагу приділяють процесам міграції та взаємодії речовини і енергії всередині цього утворення, що відкриває широкі перспективи для нових підходів до класифікації ландшафтів ¹⁵.

Регіональне (або морфологічне), типологічне та геохімічне розуміння ландшафту розвиваються у вітчизняній науці у 40-60-ті роки паралельно, причому їх прихильники добре усвідомлюють окремі недоліки концепцій, що ними розробляються. Своєрідним містком, що міг би дати можливість дійти порозуміння у визначенні змісту поняття географічного ландшафту, є гіпотеза Ф.М. Мількова про те, що ландшафт слід вважати таким самим загальним поняттям, як ґрунт, клімат, рослинність тощо. На його думку, ландшафт є синонімом не фізико-географічного району, а географічного комплексу, і, отже, його можна співвідносити з

різними одиницями комплексів будь-якого рангу¹⁶. Останню ідею підтримав і Д.Л. Арманд, який застосовував переважно логічні методи дослідження та районування географічних комплексів¹⁷.

Подолання цього, певною мірою, кризового стану концепції географічного ландшафту, йшло в радянській науці двома шляхами. З одного боку, у 60-80-ті роки відбувається розвиток детальних ландшафтних зйомок, які стали підґрунтям подальшого розвитку вивчення морфології ландшафту. Виокремлюється геофізичний напрямок дослідження географічних комплексів як вчення про взаємодію окремих компонентів ландшафту, задачу якого вбачали у реконструкції теплового балансу, вологообігу, та, на цій підставі, біологічної продуктивності ландшафту; результати таких реконструкцій часто підлягали логіко-математичному моделюванню¹⁸.

З іншого боку, в цей час спостерігається тенденція до відходу від аналізу ландшафту як окремого поняття. Розробка протягом 30-50-х років проблем екології ландшафту, створення вчення про біогеоценози, запровадження системного підходу до географічних досліджень привели до введення до наукового обігу цілої низки нових понять, що знаходяться на стиці екології, географії, біології та антропології: екотоп, геосистема, антропогеоценоз тощо - які в перспективі мали замінити поняття ландшафт.

Сьогодні ландшафт розглядається як "природний об'єкт (повний природно-територіальний комплекс), територіальна система, що утворена взаємопов'язаними природними та антропогенними, техногенними елементами (природно-технічна геосистема)"¹⁹. Отже, поняття ландшафт, територіальний комплекс, географічний комплекс та геосистема розглядаються як синоніми, причому ландшафт подекуди посідає вузлове місце в ієрархії геосистем²⁰.

Отже, за останні два століття поняття ландшафту в географії пройшло довгий шлях від ототожнення з простим краєвидом до співвіднесення зі складним природно-територіальним комплексом або багаторівневою системою. Протягом цього часу неодноразово відбуваються суттєві зрушення у розумінні змісту цього терміну та складу компонентів, які визначають загальний вигляд ландшафту. Отже, застосування терміну "ландшафт" для визначення одиниці, яка визначала особливості життєдіяльності давніх колективів, потребує, перш за все, констатації того, якої саме тлумачення ландшафту ми дотримуємось.

Проблема територіального обсягу та структури географічного ландшафту

Суттєві складнощі в процесі використання поняття ландшафту в ході палеоекологічних розшуків створює і крайня невизначеність його обсягу.

і у під цим поняттям часто криються зовсім різні за площею та за змістом, і характером внутрішніх зв'язків території.

Ще Г.Ф. Морозов вводить до наукового обігу поняття про тип ландшафту, вважаючи, що "як в біології ми розрізняємо види з їх різновидами, руди, а втім й сімейства... так і типи ландшафту або типи місцевої природи можуть бути об'єднані у групи різних порядків" ²¹. Приблизно в цей час ідею про існування цілої низки "співпорядкованих ландшафтів, які відрізняються один від одного за певними ознаками, але, поряд з цим, несуть на собі спільну печатку даної місцевості" проводить О.О. Борзов ²².

У 20-40-х рр. проблему конкретного обсягу поняття "географічний ландшафт" найчастіше пробували розв'язати шляхом встановлення внутрішньої градації ландшафту та виділення його найменшої таксономічної одиниці, яка є далі неподільною. Така одиниця у відповідності до змісту, який в неї вкладався різними вченими, діставала різні назви: фация (Л.С. Берг, Д.В. Нілівікін, Л.Г. Раменський), мікроландшафт (Х. Шумков, І.В. Ларин, А.Д. Іожев), епіформа (Р.І. Аболін), елементарний фізико-географічний ландшафт (І.Б. Полинов), фізико-географічна одиниця (Г.І. Дохман) та ін. Це приводить до формулювання поняття "структура ландшафту", яке в 30-ті роки з'являється в роботах Л.С. Берга та А.О. Григор'єва. В переважній більшості випадків таксономічні одиниці ландшафту розглядаються як хорологічні, тобто такі, що можуть бути чітко визначені в просторі.

З утвердженням розуміння ландшафту як комплексу з'являються більш складні схеми. Так, своєрідну систему класифікації ландшафтів (клас - отряд - сімейство - провінціальна група - рід - підрід - вид - підвид) з урахуванням специфіки їх рельєфу, географічного положення, клімату, характеру рослинного та тваринного світу, ґрунтів, особливостей розселення людини та її господарської діяльності в середині 20-х років було розроблено А.О. Григор'євим; при цьому він передбачав виокремлення ядра ландшафту, під яким розумів ділянку з найбільш ярко вираженими типовими рисами ²³.

Далі пішов М.А. Солнцев, запропонувавши розрізняти елементи ландшафту (представників флори, фауни, гірських порід, мінералів, вод тощо) та його компоненти (закономірні сукупності або угруповання елементів) ²⁴. Підтримавши введення М.Д. Семеновим - Тянь-Шанським системи територіальних таксономічних одиниць (район, область, провінція, зона), серед яких ландшафт є найменшою, М.А. Солнцев не відмовляється і від ідеї виокремлення дрібних територіальних комплексів, що входять у склад ландшафту (за його термінологією це фация, які об'єднуються в урочища) ²⁵. На цьому підґрунті ним було встановлено певну зако-

номірність у взаємодії складових компонентів ландшафту та виявлено їх послідовність, яка в науці отримала назву "ряд Солнцева".

Ключовим моментом в розумінні структури ландшафту є теза В.Б. Сочави про те, що поняття "морфологічна одиниця ландшафту" є категорією застарілою, оскільки воно не враховує структурно-динамічні аспекти цього явища. Замість цього він пропонує використовувати геосистеми різних рівнів, які заслуговують на те, що стати об'єктом окремого розгляду²⁶. Своєрідною антитезою цьому є пропозиція використовувати термін ландшафт для визначення осередків будь-яких рангів: від ландшафтної сфери і ландшафтних зон до ландшафтів окремих областей, районів, урочищ та фацій²⁷.

Як свідчать матеріали Всесоюзних нарад з ландшафтознавства (1955 - 1963 рр.), надзвичайна плутанина у розумінні того, що саме визначає термін ландшафт і як розуміти його окремі структурні компоненти характерна в цілому для всього повоєнного періоду і відкриває широкі перспективи тлумачення та вивчення ландшафтів на різних рівнях.

В сучасній вітчизняній географії, яка ґрунтується переважно на ландшафто-генетичному принципі, структуризація та класифікація ландшафтів враховує їхню генезу, історію розвитку, функціональні взаємозв'язки між компонентами ландшафтів, ступінь зміненості під впливом господарської діяльності та закономірності просторової диференціації²⁸. Все це навряд чи не спрощує завдання, яке стоїть перед істориком: визначити, умови якого саме за обсягом (теоретичним і конкретно-географічним) середовища були суттєвими чинниками у формуванні систем життєдіяльності давніх колективів.

Проблема місця людини в географічному ландшафті

В контексті нашого дослідження важливими є і суттєві розбіжності визначення місця людини по відношенню до ландшафту. В самих загальних рисах можна виокремити два глобальні підходи до рішення цього питання. З одного боку, ще в кінці минулого століття формується і подекуди доживає до нашого часу широке коло шкіл антропогеографічного напрямку, які людину з її культурою та побутом вважають повноправною та невід'ємною рівноправною складовою ландшафту поряд з рослинним і тваринним світом²⁹.

З іншого боку, прихильники низки інших наукових підходів виводять людину з кола елементів ландшафту і вважають її силою, що впливає на його специфіку та структуру і, в свою чергу, зазнає певного впливу з боку ландшафту. Так, ще 1915 р. Л.С. Берг пише про необхідність виокремлення ландшафтів особливого роду - культурних, в формуванні яких брала участь людина³⁰. Цю ідею невдовзі підтримав і А.О. Григор'єв³¹.

Грохи згодом А.Д. Гожев вже розрізняє похідні ландшафти (ті, що зазнали впливу людини) та антропогенні (повністю створені людиною) ³². Остання ідея здобула значного розвитку у вітчизняній науці; були здійснені спроби розробити їх типологію і класифікацію, визначити зміст і конкретний обсяг поняття, які спіткали ті самі труднощі, що й у випадку з географічними ландшафтами ³³. Практично єдиною тезою, що об'єднує прихильників антропогенних ландшафтів, є те, що їх виникнення вони датують часом не раніше початку землеробської діяльності, виключаючи, таким чином, можливість суттєвого впливу людини, що веде привласнююче господарство, на своє ландшафтне оточення. Помилковість таких уявлень неодноразово підкреслювалась в історичній та археологічній літературі ³⁴.

В плані дослідження взаємозв'язків людини та оточуючого її природного середовища в ранньопервісну епоху цікавою є теорія Ф.М. Мількова щодо природно-антропогенних ландшафтів, під якими він розуміє комплекси, що утворилися в результаті активізації під впливом людської діяльності природних процесів, які викликають або суттєве розширення натуральних комплексів, або їх виникнення там, де вони до втручання людини були відсутні. Головна особливість таких комплексів (наприклад, вторинних лісів, луків, зсувів, ерозійних ярів) полягає в існуванні у них природних аналогів ³⁵.

В цілому ж питання про те, на яких засадах людина та її суспільство існують у відношенні до географічного ландшафту, залишається дискусійним і сьогодні, що певною мірою ускладнює й без того неоднозначність використання ландшафту в процесі палеоекологічного моделювання.

Крім розглянутих дискусійних аспектів теорії ландшафту, які мають принципове значення, існують розбіжності у підходах до рішення інших питань. Так, не завжди однозначно тлумачилися й проблеми динамічності та історичності ландшафту, що дозволяє по-різному відтворювати специфіку реакції оточуючого середовища на перебування в ній людини. Дискусійними моментами залишаються і уявлення про взаємну обумовленість обмінних процесів всередині та поміж ландшафтами, і проблема єдності сутності та форми ландшафту, і питання визначення кордонів ландшафту та його структурних елементів. Цей перелік можна продовжувати ще довго, тим більше, якщо враховувати, що автори в практичній своїй діяльності не завжди дотримувалися теоретичних постулатів, про які вони заявляли у спеціальних роботах методологічного характеру.

Отже, аналіз сучасного стану теорії ландшафту свідчить про напевно чи задовільні пізнавальні можливості використання цього поняття в ході па-

леоекологічних розвідок з метою визначення специфіки культури окремих груп населення. Ситуація ускладнюється також і поки що об'єктивно слабкою джерельною базою для реконструкції конкретних палеоландшафтів всіх згаданих видів, типів та рангів стосовно ранньопервісної доби. Для абсолютної більшості з них відсутні дані про рослинний і тваринний світ, подекуди дискусійними залишаються також структура орографічної сітки та температурний режим, подекуди існують "білі плями" і на картах палеорельєфу кінця плейстоцену - початку голоцену. В результаті сьогодні конкретна специфіка ландшафтів, які існували на одному хронологічному зрізі в рамках однієї природно-кліматичної смуги, залишається в багатьох випадках невиявленою, не кажучи вже про конкретні кордони цих ландшафтів. Відтак, питання про конкретні масштаби та структуру середовища, умов якого безпосередньо впливають на особливості культури давнього населення, залишається поки що відкритим.

ПРИМІТКИ:

1. Сухова Н.Г. Развитие представлений о природном территориальном комплексе в русской географии. - М., 1981, С. 85, 98.
2. Семенов - Тянь-Шанский В.П. Район и страна. - М.-Л., 1928, С. 53-55.
3. Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь. Издание в пользу пострадавших от неурожая. - С.-Пб., 1892.
4. Морозов Г.Ф. Исследование лесов Воронежской губернии // Лесной журнал, 1913, № 3/4, С. 463.
5. Высоцкий Г.Н. О карте типов местопроизрастания // Современные вопросы русского сельского хозяйства. - С.-Пб., 1904.
6. Аболин Р.И. Опыт эпигенологической классификации болот // Болотоведение, 1914, № 3/4, С. 230-287.
7. Берг Л.С. Предмет и задачи географии // Изв. РГО, 1915, Т. LI, Вып. IX, С. 471.
8. Берг Л.С. Физико-географические (ландшафтные) зоны СССР. - Л., 1936, Ч. I, С. 11.
9. Борзов А.А. Почвоведение и география // Русское почвоведение, 1914, № 1, С. 7.
10. Полюнов Б.Б. Ландшафт и почва // Природа, 1925, № 1/3, С. 77, 84.
11. Гладцин И.Н. Попытка математического понимания развития ландшафта // Вопросы страноведения. - М.-Л., 1925, С. 86-96.
12. Первухин М.А. О предмете и методе современной физической географии // За марксистско-ленинское естествознание, 1932, № 1, С. 112; Пономарев А.Н. Элементарные ландшафты абразионно-эрозионной платформы Урала в подзоне разнотравно-ковыльных степей // Землеведение, 1937, Т. 38, Вып. 1, С. 62.
13. Гвоздецкий Н.А. О типологическом понимании ландшафта // Вестник МГУ, сер. биол., почв., геол. и геогр., 1958, № 4, С. 169.
14. Калесник С.В. Задачи географии и полевые географические исследования // Уч. Зап. ЛГУ, сер. геогр., 1940, Вып. 2, С. 17; Солнцев Н.А. О морфологии

- природного географического ландшафта // ВГ, 1949, Сб. 16, С. 65; Исаченко А.Г. Основные вопросы физической географии. - Л., 1953, С. 252.
15. Перельман А.И. Геохимические принципы классификации ландшафтов // Вестник МГУ, сер. геогр., 1960, № 4, С. 3-12.
 16. Мильков Ф.Н. Физико-географический район и его содержание. - М., 1956, С. 106, 110.
 17. Арманд Д.Л. Принципы физико-географического районирования // Изв. АН СССР, сер. геогр., 1952, № 1, С. 68-82.
 18. Арманд Д.Л. Наука о ландшафте: основы теории и логико-математические методы. - М., 1975.
 19. Шищенко П.Г. Ландшафт географічний // Географічна енциклопедія України, Т. 2. - К., 1990, С. 256.
 20. Исаченко А.Г., Шляпников А.А. Ландшафты. - М., 1989, С.5.
 21. Морозов Г.Ф. Указ. соч., С. 463.
 22. Борзов А.А. География на летних учительских курсах // Вестник воспитания, 1914, Т. XXV, № 1, С. 92.
 23. Григорьев А.А. Задачи и методы экономической географии // Вопросы страноведения. - М.-Л., 1925, С. 22-23.
 24. Солнцев Н.А. Указ. соч., С. 65.
 25. Семенов - Тянь-Шанский М.Д. Опыт определения таксономических единиц в географии // Землеведение, 1936, Т. 38, Вып. 4, С. 378; Солнцев Н.А. Указ. соч., С. 69.
 26. Сочава В.Б. Определение некоторых понятий и терминов физической географии // Доклады Института географии Сибири и Дальнего Востока, 1963, Вып. 3, С. 58.
 27. Ефремов Ю.К. Ландшафтная сфера и географическая среда // Природа и общество. - М., 1968, С. 93.
 28. Маринич А.М., Пашенко В.М., Шищенко П.Г. Природа Украинской ССР: Ландшафты и физико-географическое районирование. - К., 1985, С. 8-10.
 29. Див., наприклад, Борзов А.А. Почвоведение..., С. 9; Григорьев А.А. Экономическая география как географическая дисциплина и вопросы районирования // Географический вестник, 1922, Вып. 3/4, С. 12.
 30. Берг Л.С. Предмет и задачи..., С. 9.
 31. Григорьев А.А. Экономическая география..., С. 20.
 32. Гожев А.Д. Типы территории северной части Больших Барсуков и северо-западной части Приаральских Каракумов // Известия ГГО, 1932, Том 64, Вып. 6, С. 419.
 33. Історіографію питания див.: Уклеба Д.Б. Антропогенные ландшафты Грузии и их классификации // Человек и природа в географической науке. - Тбилиси, 1981, С. 131-145.
 34. Давня історія України в 3-х т.т. Т. 1. Первісне суспільство. - К., 1997.
 35. Мильков Ф.Н. Естественно-антропогенные ландшафты как особая категория природных комплексов // Антропогенные ландшафты: структура, методы и прикладные аспекты изучения. - Воронеж, 1988, С. 4-13.

ДО ВИВЧЕННЯ ОСНОВ ПЕРВІСНОЇ ЕКОНОМІКИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОЇ “НОВОЇ АРХЕОЛОГІЇ”.

До початку 1960-х основні розробки західноєвропейських та американських дослідників були пов'язані з вивченням археологічних пам'яток та теоретичними проблемами пізнавальних можливостей науки. На стикуванні цих напрямків та ураховуючи досвід радянської археології 1930-х й виникла “нова археологія” (далі НА).

Вона з'явилась своєрідною реакцією на достаток набутого у попередні десятиліття матеріалу. Протест НА – проти статичності та повної завершеності раніше створених теоретичних культурно-хронологічних схем, при відсутності в них розуміння самого процесу, тобто проти “ненауковості”. Запропонован перехід до нових теоретичних основ для створення та послідувочої перевірки положень гіпотетичного характеру відносно закономірностей “поведінки” людини в історії. Виникнення НА співпадає у часі з оформленням неоеволюціонізму та неофункціоналізму, але не є чимось зовсім новим: подібний “прорив” поза межі усталених концепцій до осмислення “живих” фактів спостерігається у к. ХІХ ст. та пов'язаний з течією *культурного релятивізму* (Ф.Боас). Поступово (до сер.1970-х) НА переростає у плюралізм наукових поглядів.

Пошук динамічної основи для поєднання теорії та практики при вивченні історичного буття (особливо дописемних стадій та періодів) призвів до акцентування економічної сторони суспільного життя. Ця сфера яка відбита у свідощах минулого більш за все і тому може найкраще виявляти закономірності “культурної поведінки” людини. Дуже важливе також питання про “первісність”, яка має ґрунтовний історичний характер, тому на перший план виходить вивчення “первісної економіки”, тобто “привласнюючого”, “неземлеробського”, “мисливсько-збиральницького” типу господарювання у минулому та сучасності. Дана робота є спробою простежити розвиток основних концептуальних напрямків представників НА протягом 1960-80-х відносно комплексу взаємовідносин *людина – природне середовище*.

Різні комплекси явищ розглядаються дослідниками у тісному взаємозв'язку та їх певній взаємопідлеглості. Спочатку була запропонована схема Л.Уайта – Л.Бінфорда: культура є системою, яка складається з *технічної*, *соціальної* та *ідеологічної* підсистем, та визначається як *засіб по-*

біологічної “адаптації” (пристосування) людини¹. “Поведінка” та “адаптація” – основні поняття, незважаючи на некоректне вживання цих біологічних термінів, тому оточуюче середовище людини та суспільства розглядається як основне джерело для виявлення економічних та культурно-історичних закономірностей у розвитку. Взагалі можливо виділити три рівня дослідження: I. *регіон* – II. *поселення* – III. *індивід (колектив)*. Далі буде розглянутий лише екологічний аспект існування “первісної економіки”, без звертання до соціально-економічної та історичної перспектив.

I. На регіональному рівні дослідження мають досить загальний характер: межі припущених для поселення та індивіда(ів) територіально-екологічних рамок часто не визначені, тому виявлення “адаптаційного” (і таким разом й культурного) значення середовища на даному рівні аналізу неможливо без двох інших. Більшість дослідників звертає увагу на *неоднорідність* середовища, як у рамках регіону, так й поза нього. Збільшення кількості факторів (змінних), які облічуються, призводить до створення повнішої картини адаптації людини. Найбільш важливі фактори – це клімат та його коливання (сезонні, середньорічні та багаторічні)², особливості ландшафту, характер водних ресурсів (у географічному та екологічному відношеннях), літологічні властивості місцевості (визначають характер рослинності та нехарчових ресурсів)³, флора та фауна (видова структура та просторово-часова динаміка), нехарчові ресурси (сировина для виробничої діяльності). Розглядання усіх цих факторів надає можливість виявити об’єктивну динаміку “адаптивних” процесів лише при визначених межах регіону, тобто обов’язково повинна бути присутньою культурно-історична конкретика.

З початку 1970-х активно розробляється концепція “місткості” *середовища (carrying capacity)*⁴. Її зміст подвійний: з одного боку, це відбиття продуктивних можливостей середовища, з другого – виявлення рівня народонаселення, припустимого при даних умовах; тому нерідко відбувається плутанина з-за нечіткого визначення кожним дослідником тої мети, для якої він застосовує дану концепцію⁵. Цей підхід не урахував динаміку розвитку природи та суспільства, тому він є очевидно гіпотетичним та статичним. Відносно суспільства, найважливішими з неврахованих факторів є *технологічний* (рівень можливостей при видобуванні необхідного) та *демографічний* (зміни чисельності колективу за рахунок внутрішньої регуляції та міграцій)⁶. Крім того, неясні рамки регіону чи середовища, “місткість” яких оцінюється. З точки зору екології, спостерігається таке протиріччя: вважається, що система взаємовідносин *людина – середовище* знаходиться у стану стабільності та рівноваги, але ж, одночасно, для

пояснення культурних (тобто “адаптаційних”) змін дослідники часто звертаються до поняття “*стресу*” (*stress*), який як зовнішній фактор виводить систему з рівноваги та обумовлює новий характер взаємовідносин. Власливості “*стресу*” різнопланові та різнорівневі, тому й сам він, й стабільність – досить відносні поняття. Незважаючи на це, на даній методологічній основі було створено чимало реконструкцій з палеоекономіки, тому що застосування концепції “*carrying capacity*” створює видимість виявлення універсальних законів “адаптації” людини. Подібний схематизм, бездоганий з точки зору математичного моделювання, неприйнятний для культурно-історичних пошуків з-за специфіки самого об’єкта дослідження – людського суспільства, як відносно механізмів його внутрішнього розвитку, так й у плані взаємодії (активний стан) з оточуючим природним середовищем. У цієї ж концепції відбитий методологічний принцип переважно пасивної ролі суспільства та окремого індивіда.

Пошук більш правдивої методологічної основи, також у рамках досліджень екологічного напрямку, призвів до виробки ряду положень, які розкривають динаміку взаємовідносин *людина – середовище* з точки зору біогеографічного підходу. Основна увага тут надається факторам *продуктивності* та *однорідності* середовища⁷. Стабільність умов мешкання призводить до зменшення розмірів екологічних ніш та, як наслідок, до збільшення кількості видів, та й навпаки (мова не йде про показники біомаси). “*Стрес*” розглядається як постійно діючий фактор, а його інтенсивність залежить від конкретних умов. Слід відзначити, по-перше, виділення двох типів екологічних систем – *стабільних* (прагнуть до скорішого встановлення рівноваги) та *еластичних* (відзначаються стабільністю відносно складових частин при можливій відсутності єдиного моменту рівноваги); по-друге, важливість *міри, закономірності та передбаченості* струсових коливань. Характерними є також положення про пряму залежність переваг “*гнучкої*” поведінки від міри різноманітності середовища та про значення передбаченості місцезнаходження та характеру ресурсів, що навіть більш важливе для життя, ніж тільки міра їх присутності та різноманітності. Даний підхід уявляється більш розвинутим та припустимим, бо розглядає основні механізми просторово-часових взаємовідносин людини та середовища.

При всієї різноманітності підходів у НА, постійним залишається розглядання *просторової рухливості* як відзнаки мисливсько-збиральницького (“первісного”) типу економіки, що визначається самим характером тваринних ресурсів. Також слід додати й фактор традиційного (технологія та ін.) розвитку, який обумовлює певний характер формування

взаємовідносин людини з середовищем. Взагалі, культурно-екологічні моделі представників НА пояснюють окремі археологічні та етнографічні спостереження, але ж неспроможні самостійно розглянути історичний розвиток соціально-економічних процесів, основа яких знаходиться у середині людини (суспільства).

II. При дослідженні *поселення* (пам'ятки) відбувається притягнення історичної конкретики. Саме тут побудови регіонального рівня “оживають”, а окрема культурно-географічна одиниця вивчення також набуває наповнення, коли розглядається як частина більш крупного цілого. Регіональні культурно-екологічні дослідження середовища безглузді при невизначених просторових рамках, прив'язаних до розташування поселень. Одночасно, виявлення характеру пам'ятки обов'язково передбачає оцінювання середовища. Пам'ятка – це й самостійна одиниця дослідження, її складова частина регіональної *системи поселення (settlement system)*. Така методологічна нечіткість визначення рівнів дослідження також пояснюється прагненням до виявлення історичних універсалій шляхом “переверження” об'єктивних суспільно-історичних процесів.

На початку 1970-х в НА формується концепція *аналізу округи поселення (site catchment analysis)*, в наслідок дослідження ранньоземлеробських (!) поселень Близького Сходу⁸. Її зміст стосується економічної та археологічної сторін вивчення пам'ятки. Особливості середовища призводять до просторової рухливості, яка розглядається як основний фактор. Опорні поняття – “*територія поселення*” (простір найбільш інтенсивного користування), “*округа поселення*” (територія можливого користування) та “*річна територія*” (сукупність просторів річного господарського циклу). Розмір “округи” залежить від транспортних можливостей людини (максимальною є територія з радіусом 10 км від поселення денна відстань пішого руху з урахуванням повернення). Завдяки різноманітності загальних (сезонно-кліматичних) та локальних природних факторів, які впливають на господарську специфіку, пам'ятки, залишені одним й тем же колективом протягом року, можуть розрізнятися за типологічними характеристиками археологічного матеріалу. Тобто, на формування пам'ятки впливають як місцеві природні фактори, так й загальна система господарювання – засіб пристосування до мінливості середовища. При цьому не розглядається культурно-історичний аспект господарської різноманітності, яка може бути обумовлена технологічною традицією колективу. Хоча у рамках даної концепції й робиться спроба розглянути історичне явище (пам'ятку), однак очевидно переважання екологічного підходу, бо її мета – реконструкція регіональної системи “адаптації” ко-

лективу. Гіпотетичність даної концепції та її відірваність від історичної конкретики (хоч би сумнівна цифра 10 км та ігнорування соціальних факторів, що впливають на формування та дію системи поселення) не раз підлягали обґрунтованій критиці⁹.

Розглядання “суспільно-природних” відносин при поєднанні регіонального та локального рівнів призвело до виробки концепції двох “крайніх” та протиставлених стратегій “фуражування” (*foraging*) й “збиральництва” (*collecting*), при можливому існуванні перехідних форм¹⁰. Для першого характерна висока рухливість та відповідне використання ресурсів середовища, для другого – складніша система поселення, яка передбачає існування “допоміжних” таборів, які забезпечують більш різноманітну господарську діяльність колективу. Дана концепція також була створена з метою виявити закономірності у взаємовідносинах людини та середовища. Для неї знов характерні екологічний детермінізм та відсутність динаміки. Оскільки середовище не може бути у незмінному становищі, це призводить до різноманітності у відносинах з ним людини, тому один й те ж колектив може використовувати різні господарські “стратегії”. Маючи це на увазі, прихильники даної концепції прагнуть обґрунтувати можливість виявлення обох “крайностей” у рамках одного колективу¹¹, але тоді вона втрачає свою універсальність та неспроможна відбити дію екологічних факторів, які впливають на різноманітність типів “первісних” культур та суспільств в історії.

В обох концепціях очевидно переважання формалізму, що виявляється в ігноруванні неоднозначних взаємовідносин людини з середовищем, суспільних відносин (наприклад, економічні стосунки та розвиток традиції як сукупності колективного знання), а також у нечіткості розмежування екологічної та історичної сторін дослідження. Ці підходи з’явилися як моделі для реконструкції цілого (регіональні системи “адаптації”) по частці (властивості окремої пам’ятки) внаслідок прагнення виявити універсалії стосовно як історичної “адаптації” людини, так й відбиття цього в археологічному матеріалі. Справжнім ж об’єктом дослідження повинен бути колектив в його конкретному історичному виразі.

III. Більш помірковані позиції можна побачити у підходах, де колектив розглядається як самостійний творчий організм. Тут екологічний детермінізм замінюється вивченням успішного “узгодження” людини з середовищем, тобто відповідних активних дій людини на вплив зовнішніх природних факторів. У цілому, цей підхід присвячений дослідженню “прийняття рішень” (*decision making*) як колективом, так й окремим індивідом¹². Тематика цих досліджень дуже широка, але виявляється її єдина основа – урахування динаміки та міри передбаченості середовища.

ни, а також переважне розглядання *раціональності* витрачання зусиль як найбільш ефективного засобу для “подолання” різноманітності середовища колективом/індивідом. Основу цього підходу складає концепція “оптимального забезпечення” (*optimal foraging theory*)¹³, але її розглядання буде обмежено декількома підходами, які свідчать про глибину та інтуїтивну перспективність проведення досліджень у вказаному напрямку.

Відповідно практичним завданням та можливостям для їх виконання, виявляється різнорівнева структура первісної економіки, тому можна виділити: “*пряме використання*” (усі витрачання спрямовані на отримання безпосереднього господарського результату), “*контрольоване використання*” (обумовлено достатнім знанням співвідношення витрачання та результату який очікується) та “*непряме використання*” (значна частина витрачання спрямована на господарські заходи, пов’язані з отриманням результату у майбутньому)¹⁴. Усі ці рівні тісно взаємопов’язані. Вони не ступені розвитку “первісної” економіки, але відбиття відповідних технологічних дій колективу у певних природних умовах. Момент розвитку при даному підході стосується соціально-економічних відносин колективу у цілому. Значно перспективним уявляється розглядання з подібних позицій проблеми доместикації в історії.

“Індивідуальний” підхід торкається не тільки теоретичних, але й практичних сторін дослідження. Оскільки культурний шар містить матеріальне відбиття різноманітних дій колективу, є можливість виділити “*одночасність*” та “*послідовність*” у цьому різноманітті, при наявності просторово-часового аспекту у кожному випадку¹⁵. Перша – результат діяльності окремих індивідів у рамках поселення і вона може бути неоднаковою навіть на “однотипних” та односезонних пам’ятках. Друга – результат той же ж різноманітності, але вже протягом декілька років та більш. Археологічний матеріал підбиває взаємозв’язок таких факторів, як *місцезаляження, сезонність та людська діяльність*. Різний образ сполучення характеристик середовища у часі та просторі призводить до неоднозначності відбиття взаємозв’язків цих факторів: найбільш виразно це спостерігається при малої просторово-часовій варіації середовища, менш за все – при значній варіації.

“Прийняття рішень” відбито також у технології. Існує залежність типа мисливського озброєння від середовища: чим більша її однорідність, тим менш вживання складових елементів, бо характеристики очікуємої здобичі відомі наперед¹⁶. Гнучість стратегій полювання, як результат значних традиційно отриманих знань, обумовлює використання різних прийомів, від індивідуального до різногрупового, що має безпосередній зв’язок з розвитком суспільних відносин у колективі та поза нього.

Взагалі, даний комплекс підходів (вивчення “*прийняття рішень*”) очевидно переважає у НА протягом 1990-х завдяки своїй соціальній спрямованості. Особливо характерним є широкий розвиток конкретних археологічних досліджень по вивченню технології “первісного” виробництва (зокрема, розщеплення каменю), що розглядається як конкретний випадок індивідуально-колективних рішень¹⁷.

У даному нарисі наведена лише мала частина підходів англомовної літератури останніх десятиліть, однак вказані дослідницькі тенденції та напрямки можна розглядати як переважаючі у НА, тому необхідне їх критичне дослідження, подальший розвиток деяких з них та коректне застосування. Це може надати можливість розглядати проблеми, пов’язані з палеоекономікою, більш широко та перспективно.

ПРИМІТКИ:

1. Binford L. Archaeology as anthrotopology// Amer. antiq. v.28/2. 1962. p.217-25
2. Bailey G.,Carter P.,Gamble C.,Higgs H. Epirus revisited: seasonality and inter-site variation in the Upper Palaeolithic of north-west Greece// Hunter-gatherer economy in prehist. Camb.,1983. p.64-78; Binford R. Mobility, housing and environment: a compar. study// Journ. of anthrop. research. v.46/2. 1990. p.119-52.
3. Sturdy D., Webley D. Palaeolithic geography: or where are the deer?// World archaeology. v.19/3. 1988. p.262-80.
4. Zubrow E. Prehistoric carrying capacity: a model. Menlo Park,1975.143p.
5. Dewar R. Environmental productivity, population regulation and carrying capacity// / Amer. antiq. v.86. 1984. p.601-14.
6. Anthony D. Migration in archaeology: the baby and the bathwater// Amer. anthrop. v.92. 1990. p.895-914; Petersen W. A. demographer's view of prehistoric demography// Current anthrop. v.16/2. 1975. p.227-45.
7. Yellen J. Long-term hunter-gatherer adaptation to desert environments: a biogeographical perspective// World archaeology. v.8/3. 1977. p.262-74.
8. Higgs E., Vita-Finzi C. Prehistoric economies: a territorial approach// Papers in economic prehist. Camb.,1972. p.27-36.
9. Bailey G., Davidson I. Site exploitation territories and topography: two case studies from Palaeol. Spain// Journ. of archaeol. science. v.10. 1983. p.87-115.
10. Binford R. Willow smoke and dogs' tails// Amer. antiq. v.45/1. 1980. p.4-20.
11. Shott M. Diversity, organization and behavior in material record// Current anthrop. v.30/3. 1989. p.283-315.
12. Mithen S. Thoughtful foragers. Camb., 1990. 289p.
13. Foley R. Optimality theory in anthropology// Man. v.20. 1985. p.222-42; Martin J. Optimal foraging theory: a review of some models and their application//Amer. anthrop. v.85. 1983. p.612-29.
14. Bailey G. Concepts of resource exploitation: continuity and discontinuity in palaeoeconomy// World archaeology. v.13/1. 1981. p.1-15.

15. Jochim M. Archaeol. as long term ethnogr.//Amer. anthrop. v.93. 1991.p.308-21
16. Myers A. Reliable and maintainable technology strategies in the Mesolithic of mainland Britain.// Time, energy and stone tools. Camb.,1989. p.78-91.
17. Gamble C. *The Palaeolithic societies of Europe*. Camb.,1999. 507 p.

ЛЕОНОВА А.О.

ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНІГРАФІЧНОГО РОЗПОДІЛУ ФРАГМЕНТІВ РОГІВ ПІВНІЧНОГО ОЛЕНЯ (RANGIFER TARANDUS L.) НА МІКРОКОМПЛЕКСАХ ПІЗДНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ АНЕТІВКА 2.

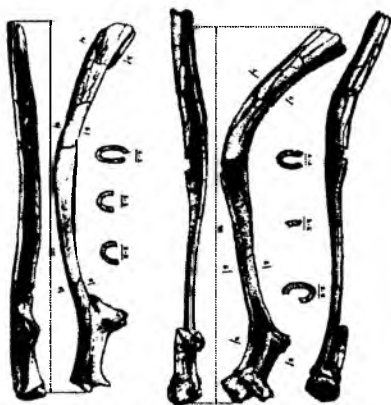
При відтворенні історичного процесу велике значення має адекватне розуміння закономірностей розвитку соціальної та господарчої діяльності стародавньої людини. Комплексна реконструкція виробничої діяльності минулого, в теперішній час досягається за допомогою трасологічного вивчення кременевих виробів та аналізу просторового розподілу артефактів на прадавньому місцезнаходженні. Виходячи з цього методологічного положення, в праці зроблена спроба здійснити планіграфічний аналіз фрагментів рогу північного оленя, як сировинної бази для вироблення кістяного інвентарю та виявити їх зв'язки з знаряддями необхідними для його виробництва. Праця була здійснена на матеріалах пам'ятнику Анетівка 2.

Автор розкопок місцезнаходження Анетівка 2, Станко В.Н. та його співавтори, виділяють на цьому пам'ятнику дві господарчо-побутових ділянки: східну (макроскупчення) та західну (мікроскопління). Східна частина – це міцне скопління кременю та залишків фауни. Відносно невелика кількість знахідок на “мікроскопліннях”, західної ділянки. Нами була здійснена спроба більш детальної реконструкції виробничої діяльності мешканців стародавнього поселення, на основі аналізу просторового розподілу фрагментів рогів північного оленя.

Прийчини, внаслідок чого ми в цій праці найбільш повніше аналізуємо та розглядаємо переважно “західну” ділянку от такі: по-перше, сильне руйнування культурного шару на “східній” ділянці, в наслідку помільного та тривалого плоскосного змиву, що значно ускладнило застосування розробленої нами методики; по друге, щільність знахідок на “західній” ділянки значно менша ніж на “східній”, що дає можливість з

більшою імовірністю ідентифікувати їх у просторі; в третій уся методична основа розроблялася автором цього дослідження на матеріалах західної ділянки з урахуванням його структурної специфіки. Але для повного просторового аналізу розподілу цієї групи артефактів на пам'ятнику необхідно вивчення усієї території поселення, так як ці дві ділянки є складовими частинами єдиного археологічного комплексу. Однак, це завдання подальшого дослідження.

Раскопки пам'ятника Анетівка 2 продовжуються з 1978 року. В тому ж році серед знайденої фауни були зафіксовані фрагменти рогу північного оленя. Деяка частина подібних знахідок мала сліди оброблення, що було свідченням виготовлення на пам'ятнику кістяного інвентарю мисливців на бізонів (Рис. 1). Справедливості раді треба відмітити, що як сировина використовувалися не лише тільки рога північного оленя, але й трубчасту кістку лошачі, та інших тварин ².

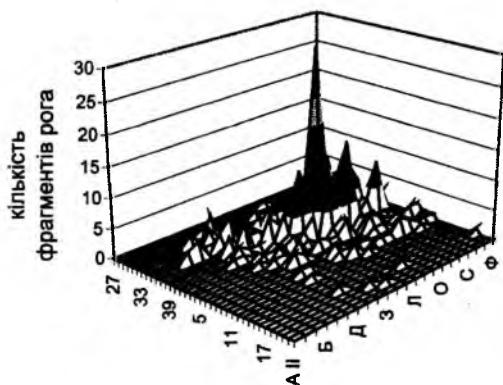

Мал. 1 Фрагменти рогових штанг анетівської форми північного оленя (*Rangifer tarandus* L.) з слідами обробки.

Протягом всього періоду розкопок пам'ятника, кількість знахідок рога північного оленя постійно збільшувалася. На сьогодні колекція рогів північного оленя складає 730 фрагментів, котрі включають у себе різні морфологічні частини рогу, як з слідами оброблення так і без токових. Велика кількість фрагментів розрізненні та являють собою дрібні осколки, за виключенням тих фрагментів котрі нам вдалося реставрувати.

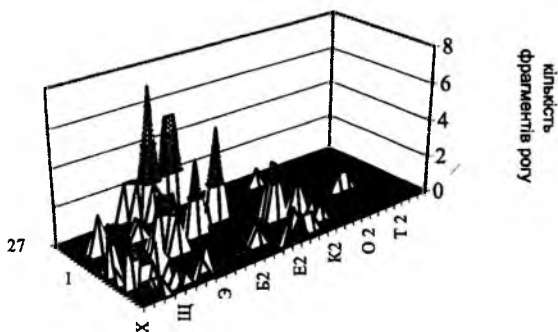
Просторовий розподіл фрагментів рогу на західній та східній ділянці принципово розрізняється. Так східна ділянка раскопу, являє собою єди-

ний макрокомплекс (Мал.2). Місцями найбільшої концентрації фрагментів рогу, розташовуються на ділянках скопління по лініям К-Т/36-4.

Мал. 2. Просторове розміщення фрагментів рогу північного оленя на східній ділянці.

Картина кількісно-просторового розміщення фрагментів рогу північного оленя на західній ділянці абсолютно інша (Ріс 3). Фрагменти на цієї ділянці утворюють добре обкреслені скопління, розташованих в відносній віддаленості друг від друга. Вірогідність того, що, колись скопління могли складати одне ціле, або декілька скоплінь мала, за виключенням тих, ку́трі розташовувалися у східній межі західної ділянці (лінія Х-Ц).

Мал. 3. Просторове розміщення фрагментів рогу північного оленя на західній ділянці.

Колекція фрагментів рогу північного оленя на західній ділянці складається з 85 фрагментів, котрі розміщалися по всій території західної ділянки. Закономірності в вертикально-планіграфічному (мікрогоризонтальному) розподілу не були виявлені. Основна частина фрагментів, як вже згадувалося вище, знайдено в локальних скопліннях. Для зручності аналізу нами було виділено сім локальних скоплень рогів північного оленя (Мал. 4).

Скупчення № 1. Розміщувалося на площаді Х/Ц- 40/5. На ділянці Ц- 1,3,4 було виявлено чотири фрагмента рогу оленя, два з котрих мали сліди оброблення. Східна частина скопління розташовувалася дуже близько к макрокомплексу.

Скупчення № 2. Розміщувалося на квадратах Х/Б-6/13. Загальна кількість фрагментів рогу оленя складає 17 фрагментів, з яких 9 мають сліди оброблення. Фрагменти були зафіксовані на ділянках Ц - 9, 10, 12 (5 фрагментів); Х-8/12 (3 фрагмента); Ч-8 (1 фрагмент); Ш-7(2 фрагмента); Щ-8, 10, 12 (3 фрагмента); Ї-11/12

(3 фрагмента). Фрагмент з квадрату Х/12 візуально подібний до виробу "Муфта", раніше знайденого на пам'ятнику ³. Скупчення виходить східним краєм в макрокомплекс, а південним з'єднано з скупченням № 1.

Скупчення № 3. Розташовувалося на квадратах Ї/Э-38/3. Фрагменти рогу північного оленя розміщалися по лініям Ї-39,40(5 фрагмента) та Б-1,2 (5 фрагмента), 6 з яких мали на собі сліди оброблення. З західного боку воно трохи прилягає до скупчення № 4.

Скупчення № 4. Зафіксовано на ділянці Ю/Г²-33/40. Воно включає до себе 12 фрагментів рогу північного оленя котрі були знайдені по лінії Я-39 (4 фрагмента); Б² - 34, 36,37 (3 фрагмента) та В² - 37 (5 фрагментів), і лише 5 з яких мають сліди обробки.

Скупчення № 5. Розміщувалося по лініям Ї/В²-27/31. Південна межа цього скупчення входить в південну бровку раскопа та виявилася самим більшим з усіх виділених на західній ділянці раскопа. Всього знайдено 29 фрагментів на квадратах Б-27 (2 фрагмента); Э-27,28 (4 фрагмента); Ю-28/30 (11 фрагментів); Я-29,30 (2 фрагмента); А²-28 (5 фрагментів) і Б²-28 (5 фрагментів) з них 11 мають сліди обробки.

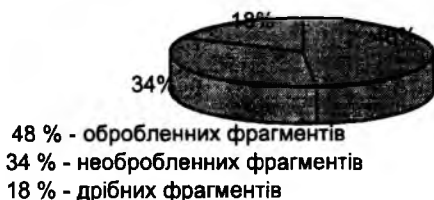
Скупчення № 6. Розташовувалося на площадці Е²/Л²-1/7. Планиграфічно воно в більшій мірі чім усі інші локально та вмістить 10 фрагментів рогу північного оленя розташованих наступним чином: Ж²-2,3 (6 фрагментів); З²-2 (1 фрагмент); І²-4 (2 фрагмента) і К²-6 (1 фрагмент). З них половина має сліди обробки.

Скупчення № 7. Виявлено по лініям Г²/І²-9/13. У його склад входять 6 фрагментів рогу північного оленя 4 з яких мають на собі сліди

обробки. Фрагменти рогів зафіксований на квадратах Д²-12 (2 фрагменти); Е²-11,12 (2 фрагмента); Ж²-10 (1 фрагмент) і З²-10 (1 фрагмент). Північна мережа цього скупчення входить до ще ні розкопаної ділянки.

Багато фрагментів рогу північного оленя на західній ділянки мають сліди підробки. Під "підробкою" ми розуміємо сліди які залишилися на роговій штанзі внаслідок нанесення механічного пошкодження, кінцеве шнудання котрих – отримання необхідних для забезпечення життєдіяльності нарядь, топ то наконечники копій для полювання на бізонів, молотки, пощила, та інші. Для більш повної реконструкції процесу виготовлення кістяного інвентарю колекція рогів північного оленя західної ділянки була поділена на наступні групи: фрагменти рогу з слідами підробки, фрагменти рогу без слідів підробки, а також дрібні фрагменти. Введення групи дрібні фрагменти обумовлено тим, що віднести їх до першої чи другої групи неможливо, так як їх початкове становище не з'ясоване.

Всього на західній ділянці було виділено: 41 фрагмент з слідами обробки, 29 - без слідів обробки та 15 дрібних фрагментів. Процентне співвідношення цих груп вказує на те, ще перевагу мають фрагменти з обробкою (48%). У склад кожного окремого скупчення також входить приблизно половина оброблених фрагментів (Мал. 5).

Мал. 5. Процентне співвідношення оброблених і необроблених фрагментів рогів на західній ділянці раскопу.

Для зручності аналізу та систематизації фрагментів рогів північного оленя, колекція була поділена на морфологічні групи: основання рогу (пеньки), центральна частина рогової штанги, кінцеві фрагменти. Кількісне співвідношення цих морфологічних груп на західній ділянці має наступний вигляд: основаній рогу (пеньків) - 28 фрагментів, центральної частини рогової штанги - 48 фрагментів та 9 кінцевих фрагментів (Мал.6).

При обробці отриманих даних для більш повного вивчення матеріалу було досліджено співвідношення морфологічних частин рогу з сліда-

1. 33% - основання рогу.
2. 56% - центральна частина рогу
3. 11% - кінцеві фрагменти

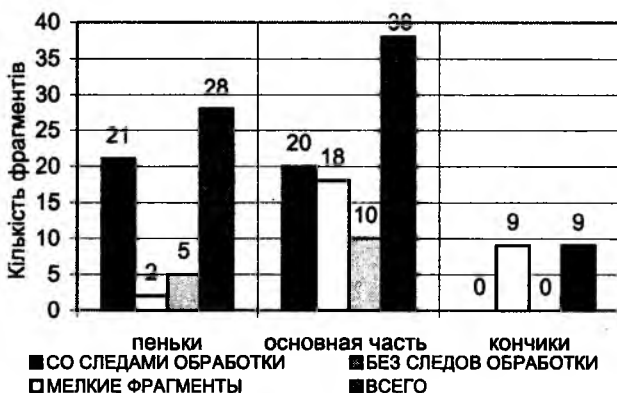
Мал. 6. Процентне співвідношення морфологічних частин рогів північного оленя на західній ділянці.

ми обробки та без них (Таб.1). З'ясувалося, що найбільший процент фрагментів припадає на категорію основання рогу з слідами обробки, а найменший на кінцеві фрагменти з слідами обробки (Мал.7).

Таблиця 1

Кількісне співвідношення морфологічних частин рогу з слідами підробки та без неї.

Морфологічний частини рогу північного оленя	Фрагменти з слідами підробки	Фрагменти без слідів підробки	Дрібні фрагменти
Основання рогу (пеньки)	21	2	5
Центральна рогова птаंगा	20	18	10
Кінцеві фрагменти рогу	0	9	0

Мал. 7. Кількісне співвідношення морфологічних частин фрагментів рогу північного оленя на ділянці мікроскупчення.

Загальний аналіз складу фрагментів рогів північного оленя на західній ділянці виявило присутність тут усіх морфологічних частин рогу. Планіграфічні дослідження виявили, що схожим є розподіл пеньків та центральної частини рогової штанги. Фрагменти досліджених морфологічних категорій біли зафіксовані невеликими групами та розсередоточені по всій площині вивчаємої ділянки. В той час як кінцеві фрагменти більш локалізовані та згруповані в південному, західному і західне-центральному секторах дослідженої площині раскопа.

Так як отриманий результат свідчить о відмінностях у просторовому розміщенні різних морфологічних груп по всій території західної ділянки, виникла необхідність порівняння цих же фрагментів на кожному окремому скупченні.

В результаті статистичної обробці цього матеріалу була виявлена деяка відміна у кількісному розподілу морфологічних частин рогу по скупченням. (Табл.2)

Таблиця 2

Кількісно-морфологічний розподіл фрагментів рогу
північного оленя по скупченням

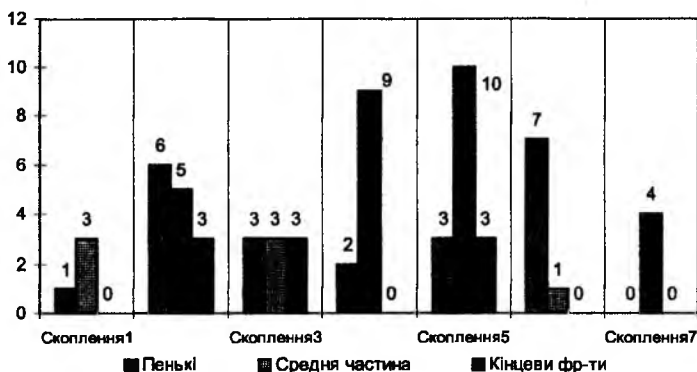
Морфологічний елементи рогу	СКУПЧЕННЯ						
	1	2	3	4	5	6	7
Пеньки	1	6	3	2	3	7	-
Середина частина	3	5	3	9	10	1	4
Кінцеві фр-ти	-	3	3	-	3	-	-
Всього	4	14	9	11	16	8	4

Аналіз діаграми (Мал 8) наглядно висвічує, то що кінцеві фрагменти, котрі навряд використовувалися для виготовлення кістяного інвентарю, присутні на скупченнях №№ 2, 3, 5; основання рога (пеньки), зафіксовані на скупченнях № 1 - 6. В тому, що ця частина рогу використовувалася в якості сір'я для виготовлення виробів з кісток підтверджує великий процент її оброблених фрагментів. Як правило цю частину рогів використали для виготовлення молотків. Категорія цих виробів є присутня в колекції Анетівка 2.

Найбільш перспективною для виготовлення мисливського озброєння, та ряду інших виробів, є фрагменти середньої частини рогу, котрі присутні на усіх 7-мі скупченнях, але в різних кількісних співвідношеннях (Мал.8).

Такім чином, здійснення дослідження виявило відміни риси, як в цілому всій західної ділянки, так і окремих скупченнях котрі могли бути непосе-

редніми місцями обробки та виготовлення кістяного інвентарю. Нами була здійснена спроба до реконструкції технологій виготовлення кістяного інвентарю. З цієї митою ми намагалися прослідкувати увесь процес виготовлення виробу от початкової обробки до кінцевого результату. Спочатку було здійснено склеювання "відходів" виробництва, тобто тих фрагментів рогів, котрі лібо були зразу відбраковані, лібо залишилися після виготовлення кістяного інвентарю та в майбутньому не використовувалися.

Мал.8. Кількісне співвідношення морфологічних компонентів рогів північного оленя на локальних скупченнях західної ділянки.

Ця праця по склеюванню окремих фрагментів з різних квадратів проводилася у три етапу:

Етап перший - склеювання фрагментів рогів які знаходилися поряд. Головною митою цього етапу було виявлення закономірностей розповсюдження фрагментів рогів, а також їх взаємозв'язок, тобто чому дані фрагменти знаходяться вблизі друг від друга, та чи не виявляються вони єдиним цілим.

Етап другий. Після першого етапу колекція була поділена на дві групи. В першу групу вийшли фрагменти з слідами обробки, до другої групи - без неї. Треба відмітити, що на західній ділянці пам'ятника Анетівка 2 виготовлялися не лише наконечники, але і інші вироби (молотки, лоцила, "муфти" та т.д.)⁴. Сліди обробки можливо прослідкувати у вигляді продольного пропила по всій довжині рогової штанги, радіальної подтоськи, шліфовки та ї в іншому.

Під час другого етапу була здійснена спроба виявити зв'язок серед обробленими та необробленими фрагментами рогу, з метою відновити процес диференціації частин рогової штанги по мірі сировинної придатності. Дякуючи

цьому стає можливим виявлення структурної специфіки, як західної так і східної ділянки пам'ятника, в аспекті виготовлення кістяного інвентарю.

Етап третій містив у собі порівняння та намагання здійснити реконструкцію різних морфологічних частин рогу північного оленя. Кількість фрагментів в усіх морфологічних групах наведена вище. Відзначимо, що при обробці матеріалу на цьому етапі, необхідно хоча би візуально уявити собі устрій цілей рогової штанги. В протилежному випадку виникає ряд труднощів при визначенні морфологічної приналежності того чи іншого фрагмента рогу. В процесі розборки фрагментів по морфологічним групам, були відбраковані фрагменти, метричні характеристики котрих не дозволяли віднести їх до тієї чи іншої морфологічної групи.

Кінцевим результатом склеювання окремих фрагментів, та реконструкція ісходної рогової штанги дозволили прослідкувати просторовий розкид склеєних фрагментів, і таким чином деталізувати хід виготовлення знарядь з кістки.

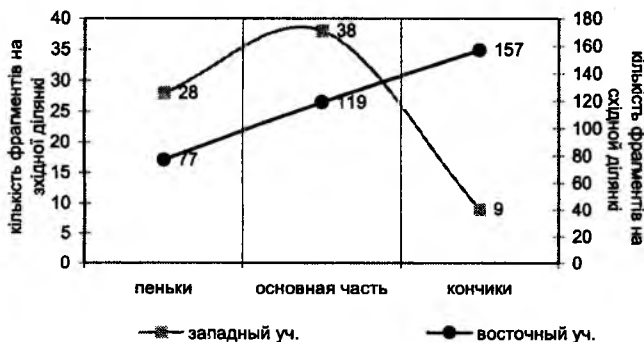
Здійснення спробі склеювання фрагментів з окремих скупчень західної ділянки, ні принесли бажаних результатів. Якщо окреслені скупчення були місцями обробки рогу, то і усі знайдені на них фрагменти мали бути або заготівлями, котрі в подальшому провини були бити використані для виготовлення знаряддя, або сір'ївими відходами виробництва, котрі не зібрали з місця праці. Вірогідно, досліджень фрагменти рогів пройшли попереднє оброблення. Процес відбракування мав відбуватися по двом сценаріям: або до потрапляння рогу на західну ділянку; або, безпосередньо на ньому. Топ то, увесь процес підготовки сір'я для вироблення знарядь з рогу проходив в рамках західної ділянки, а також, можливо, і в рамках скупчень.

В захист другої версії свідкує присутність на західній ділянки невеликої кількості кінцевих фрагментів, котрі в наслідок якої лі бо причини, можливо випадково, ні були прибрана. В іншому випадку їх присутність на цієї ділянці тяжко пояснити.

Процентне співвідношення центральних фрагментів та основання рогу ні суперечить цьому припущенні. У цьому випадку стає зрозумілим кількісна не відповідність центральних частин (48 фрагментів) та основання рогу (28 фрагментів). Центральна частина рогової штанги, за своїми структурними параметрами цілком підходить для виготовлення кістяного інвентарю на відміну від основання рогу, котрій лише частково включався в подальший процес вироблення. Отже, кількість центральних фрагментів на західній ділянки більш, ніж кількість пеньків.

Треба відмітити, що кількісне співвідношення морфологічних частин рогів північного оленя на східній ділянки абсолютно інше. На неї

можливо прослідкувати тенденцію к збільшенню кількості фрагментів: пеньки, середня частина штанги, кінцеві фрагменти (Мал.9).

Мал.9. Кількісне співвідношення морфологічних частин рогу північного оленя на східній та західній ділянках.

З усього віще висловленого ми бачимо, що процес виготовлення кістяного інвентарю складався з декілька етапів, котрі проходили на територій західної ділянки.

Щоб більш повнію мірою зрозуміти процес вироблення кістяних виробів якій відбувався в древності на пам'ятники було здійснено планіграфічний аналіз не лише фрагментів рогу північного оленя, але і кременевих артефактів. Виявленні особливості дозволили виділити окремі елементи в структурі господарчої діяльності поздньопалеолітичних мисливців на бізонів ⁵.

Для більш детального опису планіграфічного аналізу нами було вибрано скупчення № 3, так як саме на цьому скупченні знайдені усі морфологічні частини рогу, а процент оброблених фрагментів рогу дуже великий. Також, планіграфічне воно ні з яким іншим скупченням ні зітхається.

Аналіз типологічного складу кременевих артефактів виявив тут різні вироби з кременю (Табл.3). Присутність великої кількості відщепів, пластин та нуклеусів свідкує о том, що необхідні кременеві вироби для обробки рогової штанги оленя виготовлялися безпосередньо на дослідженій ділянці. Це припущення підтверджу і наявність відносно невеликої кількості кременя з вторинною обробкою, необхідних для виготовлення кістяних виробів. Цім ще раз підтверджується дискретний характер виробництва ⁶.

Треба відмітити той факт, що на цьому скупченні присутні 5 мікропластин з притупленням краєм. Вони могли опинитися тут як у результаті вироблення мисливського озброєння, так і у результаті розділу туші вбитого бізона.

Таблиця 3

Кількісне співвідношення кременевих артефактів на скупченні № 3.

Показники техніки розщеплення			Вироби з вторинної обранкою		
Найменування виробу	к-ть	%	Найменування виробу	к-ть	%
1. Нуклеусі	114	10,05	1. Різці	36	3,17
2. Відщепи	487	42,94	2. Скребок	3	0,26
3. Пластині	200	17,63	3. Пластині з ретушю	8	0,7
4. Нуклевідні обломи	10	0,88	4. Мікропластина з притупленням краєм	5	0,44
5. Мікропластини	69	6,08	5. Відщепи з ретушю	7	0,61
6. Осколки	173	15,25	6. Мікрівістря	3	0,26
7. Оббита галька	11	0,97	7. Вістря	8	0,7

Планіграфічний аналіз здійснений на вивчаємій ділянці виявив різниці в просторовому розміщенні кременевих артефактів. При порівнянні отриманих даних були виявлені деякі особливості в кількісно-просторовому розподілі нуклеусів, осколків на скупченні № 3.

У завершенні опису структури скупчення № 3 розглянемо склад фауни цього скупчення (Таб. 4). По даним А.В.Старкіна вище перераховані останки належать чотирьом бізонам. Найбільше число фрагментів скелета розташовувалося на квадратах Б/1; Б/2; Э/3 и Б/40.

Вивчення просторового розподілу кременю на третьому скупченні дозволило виділити його в окремий господарчо-виробничий комплекс, на якому водночас з утилізацією мисливської здоби, створювалося виробництво кістяного інвентарю з рогу північного оленя. Це підтверджує присутність на скупченні №3 повного набору виробів з кременя (Табл. 3). Це перш за все 36 різців та 5 мікропластин з притупленням краєм, що не виключає можливості вироблення мисливського озброєння на цій ділянці.

В результаті здійснених досліджень було встановлено, що на західній ділянці виготовляли кістяний інвентар, свідоцтвом цього є, по-перше, великий процент оброблених фрагментів рогу; по-друге присутність на мікроскупченнях усіх морфологічних частин рогу північного оленя; у третіх типологічний склад кременевих артефактів на скупченні № 3.

Таблиця 4

Морфологічний склад залишки бізона на скупченні № 3.

Кістяни артефакти	кол-ть	%	Кістяни артефакти	Кол-ть	%
Фр-т рогового стержня	1	0,45	Центральна кість	2	0,90
Фр-т черепа	1	0,45	Епістрофей	4	1,8
Фр-ти ушної кості	4	1,8	Фр-т лопаточної кости	14	6,33
Фр-ти зубів	18	8,14	Фр-ти плечевої кости	17	7,70
Фр-т верхньої челюсті	7	3,17	Фр-ти лучевої кости	6	2,71
Верхній премоляр	7	3,17	Фр-ти локтевої кости	4	1,8
Верхній моляр 3	2	0,90	Фр-т ребра	9	4,07
Верхній моляр 2	3	1,36	Фр-т вел. берцової кости	1	0,45
Верхній моляр 1	2	0,90	Фр-т карпальної кісти	1	0,45
Верхній моляр	19	8,60	Метокарпальна кість	2	0,90
Фр-т нижньої челюсті	13	5,9	Фр-т бедренної кости	10	4,52
Нижній моляр	3	1,36	Фр-т тазової кости	4	1,8
Нижній моляр 2	1	0,45	Метотарзальна кість	3	1,36
Нижній моляр 3	6	2,71	Тарзальна кість	1	0,45
Нижній премоляр 3	1	0,45	Таранна кість	1	0,45
Різець	7	3,17	П'яточна кість	1	0,45
Фр-т позвонка	43	19,46	Фр-т колінної чашечки	1	0,45
Атлант	2	0,90	ВСЬОГО	221	100

Процес виготовлення знарядь з рогу, скоріш з усього, включав до себе обробку основаній та центральної частини рогу. Це підтверджує їх схоже розповсюдження на дослідженій західній ділянці та присутність на них слідів обробки. При порівнянні отриманих даних виявилось, що кількість оброблених центральних частин рогової штанги та пеньків майже однако-

ни. Роль кінцевих фрагментів рогів в господарчому житті мисливців на бізонів в якості сір'я для виготовлення кістяних знарядь була мінімальна, так як їх присутність на західній ділянці незначна. Це підтверджує їх невелика кількість, відсутність на них слідів обробки та то, що вони розташовані лише спільно з іншими морфологічними частками рогів.

ПРИМІТКИ:

- 1 Станко В.Н. Производственные комплексы по утилизации охотничьей добычи в позднем палеолите (по материалам поселения Анетовка2) // Первобытная археология. - К.: Наук. Думка, 1989. - С. 54 - 63.; Станко В.Н., Краснокутський Г.Є., Старкін А.В. Деякі особливості структури поселень пізнього палеоліту (за матеріалами Анетівки II) // Археологія південного заходу України. - К.: Наук. Думка, 1992. - С. 10 - 23.
- 2 Станко В.Н., Григор'єва Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. - К.: Наук. Думка, 1989. - С 68., 1989. - С 68.
- 3 Станко В.Н., Григор'єва Г.В., Швайко Т.Н. Указ. соч. - С. 80.
- 4 Станко В.Н., Григор'єва Г.В., Швайко Т.Н. Указ. соч. - С. 71.
- 5 Станко В.Н. К методике изучения микроструктур памятников палеолита // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР. - К.: Наук. думка, 1989. - С. 216-218.
- 6 Станко В.Н. О дискретном характере орудийного производства в ранней родовой общине // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР. - К.: Наук. думка, 1989. - С.216 - 218.

ЯРОШЕВИЧ Ю.І

ЖЕРТОВНО - ПОМИНАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ ГОРОДИЩА НОВОСЕЛЬСЬКЕ II.

У 1988 – 1989 роках експедицією Одеського охоронного археологічного центру, проводились розкопки фракійсь7кого поселення I тис. до н.е. в с. Новосельське Ренійського району Одеської області на лівому березі нижньої течії р. Дунай. Площа пам'ятника майже 70 гектарів. Досліджені ділянки виявилися надто густо насичені будівельними рештками. В основному це ями різноманітних форм, матеріал з яких головним чином належить до різних періодів життєдіяльності городища в межах I тис. до н.е.

Більша частина досліджених ям містила кераміку, що датується НаВ2 С¹ (IX – VII до н.е.).

У деяких комплексах, поряд із залишками, що були інтерпретовані як сміттєве заповнення, були виявлені частини людських скелетів. Саме згаданому феномену присвячена ця стаття.

Наведемо стислий опис ям та їх заповнення.

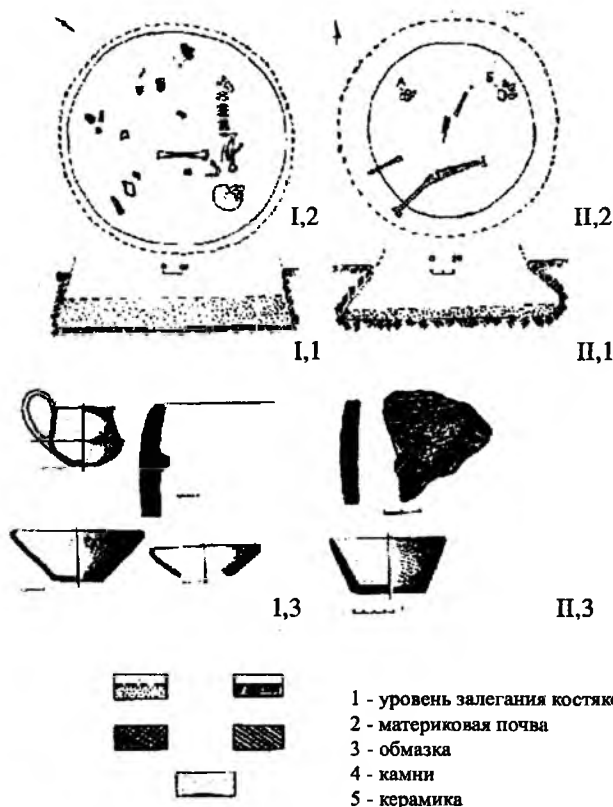
Яма 7 (Мал. I, 1) Контури ями виявлені в 52 м на південь від Ro, на позначці 1,0 від сучасної поверхні. Проте заповнення ями (вуглинка та дрібні фрагменти обмазки) почали фіксуватися у шарі чорнозему вже від рівня 0,5 м. До глибини 1 м контури ями в плані залишалися нечіткими. І лише на материковому ґрунті вони набирали форму правильного кола. Стіни ями поступово розширювалися до дна. В кінцевому результаті яма в розрізі представляла собою дуже зрізаний конус. Розміри дослідженої частини ями, які вдалося простежити, наступні: діаметр горловини – 1,50 м, дна – 1,65 м, глибина від рівня виявлених контурів – 0,33 м.

На глибині 0,15 м від рівня фіксації контурів була зачищена частина людського скелета. (Мал. I, 2) Збереглися тільки череп, променева кістка, більша частина хребта. Цілком ймовірно, що скелет належав дорослій жінці 30 – 40 років та спочатку був поміщений у яму не повністю, після того, як яма на висоті 0,15 м від дна була засипана відносно однорідним ґрунтом переважно суглинком. Характерно, що в нижньому шарі (під кістяком) був відсутній який-небудь археологічний матеріал. На рівні ж залягання кістяка, навпаки, був виявлений значний археологічний матеріал.

Кераміка представлена двома типами – столова (харчова) та кухонна (Мал. I, 3). Для останньої характерні звичайні для фракійської кераміки форми горшків закритого типу з валиковою орнаментациєю в поєднанні з ручками – підпорами. Столова представлена великим уламком (повний профіль) одноручного черпака з високо піднятою петлеподібною ручкою та невеликими гульками по горизонтальному, виділеному ребру, кількома великими фрагментами залощених, сірого кольору тарілок із загнутим всередину гладеньким краєм, прикрашеним рядком косих канелюр. Цікава знахідка верхньої частини товстостінної (до 5 см) погано опаленої посудини типу піфоса. Посудина закритого типу, з діаметром більше 0,7 м і внутрішнім загином, розмішеним на 7 – 8 см нижче верхньої частини, можливо використовувалася для зберігання зерна.

За сукупністю матеріалів комплекс може датуватися епохою середнього гальштату, мабуть її заключним етапом.

Яма 10 (Мал. II, 1) Контури ями виявлені в 105 м на південний – захід – захід від Ro на похилому береговому схилі озера Дервент. Пляма ями зафіксована на рівні – 0,4 – 0,5 м від сучасної денної поверхні. Яма в плані правильної форми, з розширеними до дна стінками, які біля дна

дуже закруглюються. Розміри ями такі: діаметр горловини – 1,55 м, дна – 1,92 м, глибина від рівня фіксації контурів – 0,5 м. Заповнення ями пухке. Грунт досить сильно гумусований та має багато включень органічних речовин. На зачищеній поверхні контуру в різних частинах у плані відмічені невеликі зольні лінзи (товщина незначна – 1,2 см).

На глибині – 0,64 м від рівня контурів, у заповненні на одному горизонті зачищені залишки двох людських скелетів (Мал. II,2). Як і в попередньому випадку, ці скелети не повні. У фрагментах збереглися залишки двох черепів і більша частина кісток ніг. Кістяки належали молодій (15 – 25 років) жінці та дитині 5 років і були розташовані горизонтально без певного порядку і якої-небудь орієнтації.

Під кістяками на глибині до 10 см спостерігалось стерильне заповнення, після чого зафіксовано дно ями. Таким чином, як і в ямі 7, всі

знахідки виявлені або на одному рівні з кістяками, або трохи вище. (Мал. II, 3) Звичайно, заслуговує уваги уламок досить товстої стінки трохи підлощеної посудини сіро-чорного кольору з жолобчатим геометричним орнаментом. Композиція складається з широких зрізаних ліній, що утворюють щось подібне до трикутника, двох паралельних горизонтальних ліній, нижче яких розташовані дрібні трикутні укарбовування (т.з. орнамент у вигляді відбитку вовчих зубів). Даний фрагмент належить кераміці неолітичної культури Боян (IV тис. до н.е.), основний ареал якої охоплював сучасні території Румунії (Валахія і Трансільванія). Необхідно також відмітити знахідку невеликої, грубого тіста ліпної "сільнички", та уламок чорнолощеної посудини гальштатського типу. Перелік знахідок з ями цим вичерпується. Не дивлячись на наявність даного більш-менш чітко атрибутивного елементу (культура Боян, культурно – хронологічна дефініція комплексу не з'ясована. Цілком можливо, що він, судячи з конструктивних особливостей, досконально тотожний більшості гальштатських комплексів Новосельського – II, а також фрагменту чорнолощеної посудини, все ж таки належить до гальштатського горизонту городища. В такому випадку неолітичний фрагмент міг потрапити до заповнень ям випадково². Подібні явища спостерігалися при проведенні розкопок городища Новосільське II в 1988 році³.

Всі зазначені випадки не рідкісні для фракійського світу Балкано-Дунайського регіону. Наприклад, парне дитяче поховання в звичайній за формою господарській ямі відкрито в окрузі Бачіу (Трансільванія) на одному з гальштатських поселень. Причому, це поселення датується дуже близько до вказаного горизонту Новосельського – II – HaB2-3 - початок HaC (VIII – VII ст. до н.е.)⁴. Поховання неповних або розчленованих трупів у звичайних ямах зі сміттєвими заповненнями практикувалось фракійським населенням і в більш пізній час – (I ст. до н.е. - I ст. н.е.) / Гредіештя, Албешти-Сігнішоара, Шура-Міке та інші⁵.

Очевидно, що згадані комплекси гальштатського горизонту городища Новосельське II входять у достатньо велике коло подібних об'єктів, знайдених у найрізноманітніших областях східногальштатського ареалу. Якщо враховувати територіально та хронологічно найбільш близькі комплекси, то вони більш за все припадають на пам'ятники культури Бабадаг у Північно-східній Добруджі (XI – VI ст. до н.е.), то зазначимо, що ареал цієї культури фактично охоплює також Нижнє Подунав'я, в тому числі фракійські поселення біля сіл Новосельське та Орловка. Значно менше подібних комплексів (всього 3) зафіксовано в ареалі групи Острів (у районі Залізних воріт) (X – IX ст. до н.е.)

Ще дві ями з неповними людськими скелетами відкриті на поселеннях ранньогальштатської групи Темеоань (XI – X ст. до н.е.) на правому березі Нижнього Прута.⁶ Археологічний контекст усіх цих комплексів, включаючи і комплекси з Новосельського, дозволяє стверджувати що ми маємо справу з незвичайним поховальним обрядом. Заповнення ям – фрагменти кераміки, господарські залишки і при цьому повна відсутність побутового інвентарю упряжі, зброї, прикрас, кількість скелетів в одній ямі та особливість їх стану: - відсутність багатьох кісток при цілком довільному положенні та орієнтації – все це змушує бачити в цих комплексах прояви поминально – жертвовного ритуалу, пов'язаного з людськими жертвопринесеннями.

Глумачити ці комплекси подібним чином, тобто як поминально – жертвні комплекси, нам дозволяє та обставина, що хоч і рідко в деяких з них знайдені фрагменти скелета людини. Беручи до уваги, шматки обмазки, фрагменти кераміки, можна зробити висновок, що будь яка частина від цілого, хай то предмет, тварина або людина – тотожне з самим цілим. Обмазка повинна підображати та утворювати ілюзію дому і домашнього вогнища.

В.Сірбу, який спеціально займався цією проблемою в ареалі фракійських пам'яток Румунії, висловлював пропозицію інтерпретувати подібні комплекси виходячи з двох припущень. 1.- це людські жертвопринишення. 2.- ритуальний канібалізм⁷.

Р.Гіоргієва, яка займалася цією ж проблемою, на археологічному матеріалі Фракії, розглядала їх як поминально –жертвні комплекси, на її думку це визначення поєднує групу пам'яток, які часто містять кістки тварин, попіл, шматки обмазки, рідше розбиті або навіть цілі посудини, які відомі в літературі, як “жертвні”, “культові” та “ритуальні” ями⁸.

Те, що практика людських жертвопринишень у фракійському світі дійсно існувала та була досить поширеною, відомо, перш за все, з археологічних даних, для всього I тис. до н.е.⁹

Про практику обрядів, людських жертвопринишень серед варварських народів Європи, які можна віднести до цього ж або більш пізніших періодів чимало свідчень стародавніх авторів. Так, Цезар в “Записках о Галльській війні”, які належать, як відомо, до середини I ст. до н.е. пише про подібні обряди, які існували у галлів (кельтів)¹⁰. Те ж саме, згідно з Тацитом, практикували і стародавні германці¹¹. В добу Геродота людські жертвопринишення, пов'язані з поховальною церемонією верховних правителів зустрічалися у скіфів, найближчих сусідів фракійських племен.¹² Зрештою, найбільш близькими за часом до комплексів городища Новосельське II. свідчення Гомера. Описуючи церемонію поховання Потрокла, він піше про 12 великоможних троянських юнаків, які були вбиті Ахіллосом на мо-

гилі свого друга¹³. Події “Іліади”, якщо вважати, що в ній описані побут та звичаї дуже варваризованого грецького суспільства доби “Темних віків” XI – IX ст. до н.е., дійсно максимально близькі до часу існування гальштатських комплексів городища Новосельське II – IX – VII ст. до н.е. Крім того, сам обряд поховання Патрокла – урнова кремація, курганний насип, численні жертвопринесення мають аналоги у населення Балканського півострова в кінці II – початку I ст. до н.е. в тому числі і фракійського.

Відносно 2-ої версії, ритуального канібалізму, - висунутої В.Сірбу територіально – хронологічні паралелі, виглядають трохи інакше. Перш за все, ми не маємо про це відомостей античних письмових джерел. Подібна інтерпретація заснована переважно на археолого-антропологічних даних, причому для відносно пізнього гето-дакійського періоду (I ст. до н.е. – I ст. н.е.)¹⁴. Порівняно недавно були опубліковані матеріали розкопок фракійського городища Глінжени на середньому Дністрі. Тут у комплексі, що належить культурі Сахарна – Солончени (IX – VIII ст. до н.е.) знайдено досить багато людських скелетів, кістки черепа, на яких помітні сліди механічних дій (підрізання, скобління)¹⁵. Згідно з висновками авторів, цілком вірогідно, що тут ми маємо справу якраз з проявами ритуального канібалізму або людськими жертвоприношеннями. Якщо це так, то тоді з культурно-хронологічної точки зору, Глінжени найбільш близькою паралеллю Новосельського II.

Нарешті можливе ще одне пояснення феномену, якому присвячена ця стаття. Пояснення І.В.Бруяко більш прозаїчне. Коротко воно зводиться до того, що неповні людські скелети в ямах зі сміттевим заповненням – це трупи мешканців городища, вбитих при військовому нападі та які досить довгий час залишались не похованими і могли бути їжею диких тварин та птахів.

На наш погляд, все ж інтерпретація подібних комплексів, як прояв ритуального канібалізму або людських жертвоприношень, знову таки пов’язаних з певними ритуалами – найбільш обґрунтована. На користь цього свідчать численні аналоги подібним комплексам, які відзначені у населення Балканського півострова в I тис. до н.е. майже всюди. Людські залишки перед похованням часто зазнавали достатньо складних процедур обробки, (підпилювання зубів, маceraція, підрізання кісток черепа). Деякі загальні закономірності можна простежити і у складі археологічного матеріалу, що супроводжує ці ритуальні комплекси, тобто, визначні типи кераміки, частіше за все парадної (столової), набір кісток тварин, свійських у більшості випадків, сліди безпосереднього термічного

нпливу, або наявність предметів, які символізують його, наприклад, об-
м'язка, або дерев'яне вугілля. Водночас, для інтерпретації всіх комплексів,
і неповними людськими скелетами навряд чи придатна тільки яка не-
будь з цих теорій. Скоріш за все у кожному конкретному випадку
необхідний індивідуальний підхід.

ПРИМІТКИ:

1. Згідно з періодизацією П. Райнеке яка, була в 50-ті роки модернізована Г.Мюл-
лером-Карппе.
2. Опис комплексів дається по "Отчету о раскопках Одесской охранной архео-
логической экспедиции поселения и могильника раннего железного века у с.
Новосельское Ренийского района одесской области в 1989году" (Бруйко И.В.,
Гизер С.Н., Новицкий Е.Ю.) //Архив ОАМ Инв.№ 90522
3. Bruiako I.V., Novitkii E.Ju. Gradistea NovoselskoeII (Satu-Nou II) – un nou
complex traciic la Dunarea de jos // Cercetari arheologice in aria Nord – Traca. -
1997- T.11. -P.113 – 168.
4. Kalmar Z. Contributii la cunoasterea funerar Hallstatian // SCIVA. -1987-. T.38.-
Nr.2. -P.166 – 174.
5. Sirbu V. Ritualuri si practici funerare la Geto-Daci //Istors. –1986.-T. 1V.- P.89 –
93; 99 – 100.
6. Sirbu V. Sacrificii umane si practici funerare insolite in arealul tracic in Hallstatt si
La Tene. //Istros -1994.-VII. P. 85.
7. Sirbu V. Sacrificii umane si practici funerare insolite in arealul tracic in Hallstatt si
La Tene //Istros. -1994.-VII.P.106.
8. Румяна Георгиева, Тошо Спиридонов, Мария Рехо Етнология на Траките.-
София.- 1999.- С. 165 –184.
9. Одним із перших дослідників Новосільського городища, Ю.А. Шиловим,
встановлено факт виконання "будівельної" жертви при спорудженні 1-ої з
землянок III – II ст. до н.е
10. Цезарь. Записки о галльской войне. VI.16.
11. Тацит. О происхождении германцев. 39.
12. Геродот.IV.
13. Гомер Илиада.XXIII. 173-175.
14. Sirbu V. Sakrificiici ... P.96.; він же. Credinte si practici funerare,religioase si magice
in lumea geto-dacilor. -Galati,1993.- P.154-156.
15. За словами Сірбу В.- при розкопках у с. Новосільське в 1997 році в землянці
1, що датується кінцем III- початком IIст. до н.е. було виявлено скупчення
людських, а також, явно дитячих кісток зі слідами утилізації.
16. Гольцева Н.В., Кашуба М.Т. Глинянь – II. Многослойный памятник Сред-
него Поднестровья. - Тирасполь. –1995.-С.30 –31.

ДО ІСТОРІЇ КУЛЬТІВ АНТИЧНОЇ ТІРИ

Одним з найважливіших елементів монети являється зображення, яке несе певне смислове навантаження. В античному світі найбільш поширеним сюжетом монетних типів було зображення богів (на лицевому боці) та їх атрибутів (на зворотньому). Проте такий зв'язок не завжди легко помітити, тому, що мотиви вибору типу монет не обмежувалися лише релігійними уявленнями. Одні й тіж речі могли мати різне значення, тому числі, значення головного об'єкта економіки поліса (торгівля або господарство). Так, на монетах Північного Причорномор'я колос міг символізувати хлібну торгівлю або бути атрибутом землеробського культу.¹ У цьому аспекті становить інтерес мідна монета Тіри, яка знаходиться в колекції Одеського археологічного музею і лише недавно з розряду унікалу перейшла в розряд рідкісних.² Відсутність належної уваги до типу цієї монети, неоднозначність тлумачення зображення лицевого боку а також особлива роль нумізматичних джерел для вивчення релігії Тіри зумовлюють необхідність розгляду інформації, яку містить монета.

Наводимо опис монети:

Л. б. Чоловіча голова у фас, з широким носом, з бородою у вигляді лопати та великими вухами.

Зв. б. Хлібний колос вправо.

Вага - 1,17 г., діаметр - 11,5 мм.

Вперше монета видана в каталозі П.О. Бурачкова, проте невірно описана і неточно зображена. Вірно описали монету В.Н. Юргевич та О.Л. Берт'є-Делагард. Перша спроба визначення зображення лицевого боку належить В.Н. Юргевичу (Посейдон). О.М. Зограф бачить тут уособлення Понта, В.А. Анохін - Кабіра. Усі визначення не супроводжуються яким-небудь поясненням. Більш того, О.М. Зограф говорить про неможливість точної інтерпретації типу "з огляду на малий розмір монети і відсутність яких-небудь атрибутів". Між тим, таким атрибутом може бути реверський тип - хлібний колос, який вказує на божество землеробського кола.

Для більшості тіраських монет характерний семантичний зв'язок лицевих та зворотних зображень. Якщо поширювати цю закономірність на публікуєму монету, то зображення на аверсі наймовірніше відноситься до оточення Деметри. На особливе місце цієї богині у типології тіраських монет і в міському культі зазначав О. М. Зограф. Причину цього яви-

ни нині справедливо бачить в значенні землеробства в економіці Тіри.⁷ Археологічне вивчення Тіри підтвердило вірність висновку про роль землеробства у Нижньому Подніпров'ї.⁸

Однак, землеробська символіка, як зазначалось вище, може вказувати й на значення хлібної торгівлі, що виключає безпосередній зв'язок зображення лицевого та зворотнього боку монети. Вирощування хліба та торгівля безперечно характеризують економіку Північного Причорномор'я, але для різних міст і в різні часи роль та обсяг експорту хліба не був однаковим.

Реконструкція економічного потенціалу північнопричорноморських містрів вказує, що у IV - III ст. до н.е. (час випуску монети з кабіром) Тіра могла забезпечувати продаж хліба удвічі менше, ніж Ольвія, і майже учетверено, ніж Боспор.⁹ Продаж зерна не могла бути основою стабільності її економіки. В той самий час безперечно особлива роль землеробства і культ Деметри в Тірі найбільш часто землеробська символіка і атрибути Деметри з'являються на монетах Тіри у IV - III ст. до н.е. Саме на цей час припадає виникнення чужої мережі поселень на узбережжі Дністровського лиману і перехід політичних функцій у регіоні до Тіри. Поселення лівого берегу, верогідно були сільськогосподарською округою останнього.¹⁰ В Тірі ймовірно існував офіційний культ Деметри. В XX ст. в Аккермані була знайдена колосальна мармурова голова, мобуть фрагмент храмової статуї цієї богині. Про існування Деметри свідчать теракоти з Тіри, з її зображенням, а також з зображенням Кори-Персифони, Бауби, присвячувальні написи на чорнолаковому посуді. Найбільш яскраво культ Деметри підтверджується монетами - на срібних драхмах, призначених як для внутрішнього, так і для зовнішнього ринку, можливо репродукована голова з храму. Виходячи з інших емісій Тіри із зображенням Деметри у покривалі¹¹, в місті домінував єдиний пластичний образ.

Деметра на тіраських монетах римського часу також могла бути релігійною міської статуї¹². Найбільш досконалі по майстерності виконання серії тіраських драхм виявляють повне ототожнення з головою Деметри на кізкінах, що звичайно трактується як копіювання кізкінінського типу.¹³ Однак, відтворення чужих монетних типів і видатних пам'яток скульптури більш властиве Кізкіну в період розвитку його електричного карбування. Тому більш ймовірно, що зразком для копіювання були драхми Тіри, але не напівки. Деметра у покривалі і вінки з колосся були візитною карткою міста.

Крім Деметри про землеробську спрямованість монетної типології Тіри свідчать інші образи, наприклад, Кори-Персифони. До цього ж кола належить зображення на аверсі монети, що нас цікавить, якщо признавати семантичний зв'язок між лицевим та зворотнім сюжетом. При вивченні значення типів давньогрецьких монет слід враховувати різні функції

зображень аверса та реверса.¹⁴ Підпорядкована роль реверсних зображень припускає різні тлумачення його значення.¹⁵

Якщо Деметра та Діоніс на лицевому боці монет Тіри відображає місця культи, то відповідно колос і гроно винограду, на звороті, являють собою божественні атрибути, водночас відображаючи реальну господарську ситуацію і вказують на головне заняття мешканців міста. Призначаючи семантичну єдність бородатої голови та колоса на тіраській монеті, можна припустити, що це зображення божества, зв'язаного з землеробством, мабуть, кабіра. Як відомо - кабіри в грецькій міфології завідували родючістю земель, підземним вогнем, були покровителями мореплавання. Їх культ був багатобічний. В деяких регіонах Греції цей культ об'єднався з культом Деметри. Особливо помітне таке злиття на о. Самофракія, який був одним з найважливіших центрів поширення культу кабірів в Північне Причорномор'є.¹⁶ У Беотійському культі цих божеств можна бачити зв'язок його особливостей з місцевими природними умовами. Тут, "в місцевості, зручній для вирощування хліба та винограду, в системі кабірів виступають божества аграрні і божества виноробства, деякі їхні риси переносяться на кабірів."

Подібні передумови знаходимо в Тірі та Ольвії, де заняття землеробством, завдяки родючості ґрунту, створювало умови для довготривалого існування культу Деметри і кабірів при тісному взаємозв'язку між ними. В Тірі на відміну від Ольвії та Боспору, поки що не знайдені епіграфічні чи археологічні свідчення про культ кабірів. Однак, схожість природних умов та економіки в містах Північного узбережжя Чорного моря не дозволяють виключити Тіру з центрів існування цих божеств.

Образи кабірів не є рідкими в монетній типології античного світу, тому числі, в Причорномор'ї, наприклад, на монетах Фанагорії.¹⁹ В більшості випадків визначення зображення як кабірів базується на таких атрибутах як гостра шапка і лавровий вінок. Відомі також монети, на яких кабіру відповідає зображення Деметри.²⁰ В усіх цих випадках образ кабіра виконан в класичному грецькому стилі.

На монетах Тіри, по-перше, зв'язок аверсного зображення з Деметрой вказує колос на звороті. По-друге, іконографія голови кабіра помітно відрізняється від монет інших центрів. В той самий час, такі художні прийоми в передачі зовнішності, як схематизм та грубість обличчя зближає зображення на тіраській монеті з сатірами та сіленами в монетній типології²¹ та теракотах.²²

В мистецтві Північного Причорномор'я зображення сатірів часто втрачає справжнє грецький стиль, набуває ознаки, більш характерні для зображень варварів на золотих виробах боспорських торівців.²³ Спільні стилістичні

ознаки з зображеннями на тіраській монеті виявляють також знайдені в Північному Причорномор'ї так звані "тучні демони", яких зв'язують з культом кабірів.²⁴ Особливо помітна така схожість з зовнішністю кабіра на скляній геммі з Німфею.²⁵ Можливо припустити, що різьбар штемпеля тіраської монети бів коропласт (такі випадки відомі в античній монетній справі), який упілював на монеті звичайний в коропластиці образ. Це тим більш можливо, що в Тірі існували місцеві майстерні коропластів. До роботи місцевої майстерні відносять теракотову маску божества, особливості іконографії якої перекликаються з головою на монеті.²⁶ З розкопок Тіри походить маска Сілена, також схожа по манері виконання на монетний тип.²⁷

Публікуймо монета не тільки поширює на Тіру висловлену ще О.М. Зографом думку про наявність культу кабірів в Причорномор'ї²⁸, але й дозволяє визначити своєрідність їх іконографії, можливо, у зв'язку з впливом варварського отчнення.

ПРИМІТКИ:

1. Суриков Е.И. К интерпритации хлебных символов на античных монетах зоны Причерноморских проливов // Седьмая всероссийская нумизматическая конференция. Ярославль. Тезисы докл. 1999. - С. 17-18.
2. Зограф А.Н. Монеты Тир. - М., 1957. - С.70; № 19; Алексеев В.П. Редкие монеты Северного Причерноморья. - Одесса, 1997. - С. 8. - № 3.
3. Бурачков П.О. Общий каталог монет. принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на Северном берегу Черного моря. - Одесса, 1884. Ч.1. - № 30.
4. Юргевич В.Н. Монеты города Тир, хранящиеся в музее Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. - Т.XV. - С. 9. - № 30; Бертье-Делагард А.Л. Поправки общего каталога П.О. Бурачкова. - М., 1907. - С. 11.
5. Анохин В.А. Монета античных городов Северо-Западного Причерноморья. - К., 1989. - С. 116. - № 448.
6. Зограф А.Н. Ук. Соч. - С. 48.
7. Там же. - С. 127; Зограф А.Н. Аетичные монеты // МИА. - 1951. - № 16. - С. 127.
8. Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. - К., 1985; Самойлова Т.Л. Тира в VI - I вв. до н.э.; Секерская Н.М. Античный Никоний и его округа в VI - IV вв. до н.э. - К., 1989; Охотников С.Б. Нижнее Поднестровье в VI - V вв. до н.э. - К., 1990.
9. Крижицький С.Д., Щеглов О.М. Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я // Археологія. - 1991. - С.53 слл.
10. Буйских С.Б. Античные поселения Северо-Западного Причерноморья до римского времени (опыт картографирования) // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. - Одесса, 1997. - С. 100-101; Охотников С.Б. Пространственное развитие и контакты полисов Нижнего Поднестровья (VI - III вв. до

- н. з.) // Античные полисы и местное население Причерноморья. - Севастополь. 1995. - С. 120 сл.
11. Анохин В.А. Ук. Соч. № 434, 442, 450.
 12. Див. Абрамзон М.Г. Монета как средство пропаганды официальной политики Римской империи. - М., 1995. - С. 487 слл.
 13. Зограф А.Н. Монеты Тиры. - С. 21.
 14. Зограф А.Н. Античные монеты. - С. 58.
 15. Див. Напр. Зограф А.Н. Монеты Тиры. - С. 49; Алексеев В.П. К семантике реверсных изображений на монетах Тиры IV в. до н.э. // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. - Кишинев, 1991. - С. 67-68.
 16. Кагаров Е.Г. Культ фетишей, растений и животных древней Греции. - СПб., 1913. - С. 100.
 17. Новосадский Н.И. Культ кабиров Древней Греции. - Варшава, 1981. - С. 138.
 18. Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. - К., 1979. - С. 63.
 19. Зограф А.Н. Античные монеты. - С. 170.
 20. Fritze H. Birytis und kabiren auf Munzen // ZFN. - 1904. - 24. - Taf. V.
 21. Bodenstedt F. Vorstufen der Portatkunst in der ortgriechischen Munzprägung des 5 und 4 Jh. V. Chr. // ACIN, 9. Luxemburg. 1982. - S. 95-99 - Taf. 3.
 22. Див. напр. Козуб Ю.І. Передмістя Ольвії // Археологія. - 1979. - № 29. - С. 18. - Рис. 13.
 23. Ср. Анохин В.А. Монетное дело Боспора. - К., 1986. - № 91, 97 и
 24. Jenkins D.K. Ancient greek Coins.- Z., 1990. - p. 1. С. 15.
 25. Терракоты Северного Причерноморья. - САИ. Г.1-11. - М., 1970. - С. 8.
 26. Худяк М.М. Два святилища на акрополе Нимфея // ТГЭ. - 1958. - 1. - С. 87. - Рис. 6.
 27. Клейман И.Б. Статуэтки из Тиры // САИ. Г.1-11. - М., 1970. - С. 25; табл. 24.
 28. Nicorescu P. Scări e scorpate a Tyras // ED. - 1924. - V. 2. - P. 397. - Fig 13.
 29. Зограф А.Н. Античные монеты. - С. 44. Це припущення блискуче підтвердили післявоєнні розкопки. Див. Худяк М.М. Ук. Соч; Передольская А. Следы культа кабиров на Березани // СТЭ. - 1960. - в. XIX. - С. 23-26.

СМИРНОВ І.О.

ПЕЧЕНІГИ, ТОРКИ ТА ПОЛОВЦІ НА ЗАХОДІ СТЕПОВОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У ХІ СТ.

Система політичної і військової рівноваги, встановлена візантійським двором і дипломатією для своєї північної політики у першій половині ХІ ст., засновувалась на безроздільному володарюванні печенігів у степах Ателькузи. І вона безперечно існувала до появи із-за Дніпра гузів (торків), "которые с ними (печенегамы - І.С.) граничили, разоряли и грабили их страну и

вмудили, таким образом, к переселению”¹. Гузи, під натиском половців і у пошуках вільних земель та здобичі, випробували власні можливості і на північ, але коли їх розбили у 1054-му та у 1060-х роках спочатку Ярослав Мудрий, а потім об’єднанні сили руських князів, усе більш спрямували до центру Ателькузи та за Дністер, до Дунаю. Між іншим, військово-демократичний лад печенігів не припускав, вочевиддячи, настільки різкого внутрішнього згущення. Тому натиск торків-гузів мав для них подвійні наслідки: необхідність подальшої експансії на захід і внутрішнє “кровопускання” за рахунок суперечок між окремими печенізькими ордами.

Хан Кеген, який отримав славу у вдалих сутичках з гузами, разом з вірними йому двома колінами печенігів - Белерманідів і Пагуманідів, - був змушений переховуватися від свого ворога хана Тираха у низинах Дніпра і кочувати вздовж узбережжя Чорного моря до гирла Дунаю, не знайшов собі спокійного та небезпечного місця. “Жажда мести, томившая его варварскую душу², була соціально-економічно повністю обумовлена: пасовиська Ателькузи були майже зовсім зайняті прибічниками Тираха. Між іншим, спроби переходів через Дунай печенігів, які були змушені шукати притулок у низинах та болотистих областях біля гирла цієї річки, вже були. Важко сказати, як склалася б ситуація в Ателькузі, якщо б імператор Василь II (Болгаробійця) не знищив Болгарії. Але це сталося, і захистити дунайські кордони, тобто дунайський “замок” від кочовиків імперії не було чим. Зразу ж після смерті Василя II, починаючи з 1026 р. Болгарія стає ареною періодичних вторгнень з півночі печенігів, які б’ють, грабують та забирають у полон багато болгарського народу³. У 1034 р., увірвавшись на територію Болгарії, печеніги розповсюдились аж до Солуня; все живе, що зустрічалося на їхньому шляху, вони грабували, вбивали та знищували. Подібні печенізькі вторгнення повторювалися потім у 1035 р. та три рази у 1036 р. Однак, це поки що були тільки нерішучі викиди населення із кочової Ателькузи.

У 1048 р. 20-тисячна орда печенігів під керівництвом Кегена, перейшовши Прут, Серет і Яломицю, з’явилася біля Силістрії. Їм було відведено землі у Придунайській Болгарії, а також три фортеці. Цим імператор Костянтин Мономах вирішив захистити свої землі від нових печенізьких навал. Але захист був недостатньо надійним - при загальній історичній умові того часу Дунай виявився найбільш слабким місцем осіло-землеробського бар’єру, придатним для демографічного викиду кочовиків, та, видно, не залежно від поведінки імператора перед послами Тираха, який гордо відмовив їм у всіх їх домаганнях, цей викид назрів. Влітку 1048 р. 800 тисяч печенігів під керівництвом Тираха переткнули Дунай та вийшли за межі імперії. “Это собы-

тие, - писав В.Г. Василевський, - оставляемое без внимания во всех новых исторических сочинениях, имело громадное значение в истории человечества. По своим последствиям оно так же важно, как переход за Дунаем западных готов, которым начинается так называемое Великое переселение народов⁴. Співставляючи перехід печенігів за Дунай у межі Візантійської імперії з успіхом турків-сельджуків у Малій Азії і трактуючи це як те, що європейська та азіатська навали (двома гілками) намагаються подати руку одна одній (хрестовий похід із заходу на схід), В.Г. Василевський з дивовижною прозорливістю вказував на одну з самих "гарячих" точок євразійської і всесвітньої історії у кінці XI ст. - контактну зону на заході степового Причорномор'я. Історичний «котел», який поступово накопичував та акумулював тут протиріччя соціально-економічної енергії кочового і осіло-землеробського світів, закипів та вибухнув.

Перехід печенігами Дунаю, короткочасна навала гузів (торків) та поява половців у степах Північно-західного Причорномор'я ознаменували початок нового періоду - дестабілізації у контактній зоні у зв'язку з різким проникненням у неї нового кочового населення. Якщо гузи у період своєї навали знаходились на першій, табірній стадії кочування, то не дивно, що вони після себе не залишили виразних поховальних пам'яток. С.О. Плетньова виділяє ці пам'ятки за характером обряду у другу хронологічну групу, датуючи їх XI ст. в цілому⁵. Виходячи з наших матеріалів, вони мало відрізняються від печенізьких і в Ателькузі достеменно не відомі. Це також торкається і торчеських матеріалів, бо взагалі вони надто схожі з печенізькими та історіографічні спроби визначити їх були визнані невдалими⁶. Тому у Північно-західному Причорномор'ї ми саме, у слід за своїми попередниками, виділяємо загальну групу печенізько-торчеських матеріалів, тим більше, що добре відома кровна близькість одних та інших кочовиків⁷.

Політична історія гузів-торків у степах Східної Європи досить коротка. Представляючи собою потужне державне об'єднання у Приарал'ї, гузи у IX ст. поклали початок руху тюркських племен на захід, який здійснювався, як ми вже казали, двома гілками. Південніший, відомий як рух сельджуків, йшов через Середню Азію, Іран, Малу Азію. Північний рух гузів-торків (огузів) йшов через степи Східної Європи. Гузи-торки проникли у Північне Причорномор'є після розгрому Святославом у 965 р. Хазарського каганату і поступово почали відтирати печенігів на захід. У спільності з частиною приєднаних до них печенігів (що були звичайно при розладах, які почалися у внутрішньополітичній боротьбі в Ателькузі) вони швидко розбили головні печенізькі сили та заповнили у 50-60-х роках XI ст. південноєвропейські степи до Дунаю⁸.

Складні відносини, які виникли у печенігів з Візантією після вторгнення Тираха, обставинне описані⁹. Для наших цілей тут важливий висновок про те, що заповнивши усю долину Нижнього Дунаю з прилягаючими до неї землями, кочовики утворили тут ситуацію надзвичайної політичної та економічної нестабільності, аж до хаотичності. На перших порах візантійським військам при активній підтримці Кегена вдалось ніби-то ліквідувати наслідки вторгнень. Печеніги були розбиті, частина знищена, частина втекла на північ від Дунаю. Ті, що буди у великій кількості взяті у полон, були розселені у Західній Болгарії, на території районів Софії, Ніша, Овче-поле і Македонії. Звідти незабаром почали вони робити спустошуючі набіги на візантійські володіння і грабували болгарське населення. До них приєдналися болгарські валахи, користуючись повним безсиллям місцевої візантійської адміністрації. Ці обставини посилилися вторгненням угорців у 1056р. на північному заході сьогodenної Болгарії¹⁰. Тільки одна провінція Парістріон на території сьогodenної Добруджі залишилася дещо осторонь від печенізької навали. Одна вона не встояла проти гузів.

У вересні 1064 р. 600 тисяч гузів переткнули Дунай на південь від Сілістрії, до Добруджі-Парістрії і почали просуватися на південний захід. Хаотичність становища на Нижньому Дунаю і на Балканах ще більше посилюється. Політика візантійського уряду, спрямована на те, щоб перетворити печенігів і торків у захисників своїх подунайських кордонів, у цілому виявляється неспроможною. Серйозні протиріччя між кочовиками і населенням придунайських міст закінчуються повстанням міського населення від дельти до Залізних воріт у 1072-1074 рр.¹¹ Епізодичні спроби перекочівки назад, за Дунай, з боку печенігів і торків були в цілому невідлі. Вони й не могли бути вдалі, бо хвиля половців, що вторглися в Ателкузу у 1060-х - першій половині 1070-х рр. щільно наблизилась до Дунаю.

Починаючи з цього часу історія Ателкузи вже прямо пов'язана з присутністю тут половців аж до татаро-монгольської навали. Частина торків була витіснена із степів разом з печенігами на північ, де у результаті, з 1065 р. виник чорноклобуцький племінний союз у Пороссі, всупереч половцям, які нестерпно відносилися до прийняття Руссю таких біженців ті степу. Інша частина торків, як видно, практично злилася з печенігами у долині Дунаю. Археологічна різниця між їх поховальними пам'ятками майже не існує. Відомо, що залишки торчеської орди були розселені візантійцями у Македонії¹². Печеніги ж продовжували кочувати у долині Дунаю, однак на землю осідали неохоче та поводитись неспокійно. Вихід їхньої "кочової активності" був використаний імперією у 1072 р. проти

Угорщини. У відповідь на їх навалу угорський король зруйнував фортецю Белград, яка належала візантійцям, а печеніги, яки прийшли на допомогу белградському наміснику, були наголову розбиті жупаном Яном та їх хан Хозар ледве врятувався втечею¹³. Це було безпосередньо перед переходом половців Дунаю, де залишки печенізьких орд вели з ними "ар'єргардні бійки". Гадається, що ці події взаємопов'язані - долини Дунаю також перетворились на "демографічний кочовий котел".

За археологічними матеріалами поява половців у межиріччі Дністра та Пруту, також, як і відступ печенігів і торків за Дунай, достеменно не вдається простежити із-за того, що поховальні пам'ятки недостатньо піддаються вузькому датуванню¹⁴. Риси обрядів залишаються однотипними і традиційними, але з деякими змінами орієнтування кістяків людей, у чому можна побачити половецький вплив. Ймовірно, що в цілому населення, яке залишило пам'ятки другої половини XI - початку XII ст., було досить змішаним. Цікаво, що у другій половині XI ст. і за писемними джерелами не простежується етнокультурне розмежування між племенами і об'єднаннями кочовиків у Північному Причорномор'ї - це "скіфи" у візантійців, "біси" чи "куни" в угорців, та ін.¹⁵ Взагалі, поховальні пам'ятки X-XI ст. типологічно досить схожі і звичайно сприймаються як одночасові. Для цього періоду вони в степах Північно-західного Причорномор'я схожі з іншими територіями східнослов'янських степів¹⁶, а також з відомими похованнями у долинах Дунаю¹⁷.

Отже половці слов'яномовних джерел - комани західних та кипчаки східних, арабо-перських - все це назви однієї групи кочових племен, які входили у кімакський племінний союз¹⁸. У X ст. вони жили у верхній течії Іртишу. Їх просування на захід відноситься до початку XI ст. Здійснюючи набіги на райони кочування гузів, кипчаки в середині XI ст. переходять Волгу. Історія завоювання південноукраїнських степів кипчаками-половцями описана у руських та українських літописах і багаточисельній літературі, присвяченій їх дослідженню. Перші згадані літописами зіткнення прикордонних «русичів» з половцями відносяться до 1060-х років.

Кипчаки Кімакського каганату, на думку С.О.Плетнєвої, найбільш "кочова" група його населення - для них характерна була друга стадія кочування¹⁹. Однак, у процесі пересування на захід, через "перенаселеність" кипчакського степу стадами та людьми, через центробіжні намагання кипчакських ханів, які супроводжувалися безкінцевими війнами з гузами, кипчаки-половці поступово переходять до більш "рентабельного" засобу пересування - до табірної кочування. Достеменно половецьких поховальних пам'яток цього часу нема на всіх шляхах про-

ходження багаточисельних орд, зокрема, у Придністров'ї, де вони, за письмовими джерелами, зафіксовані для другій половині XI ст. У степах Північно-Західного Причорномор'я такі пам'ятки також невідомі. Побічним свідомством табірного стану половців, які просувалися на захід, С.О.Плетньова вважає те, що перша розповідь про похід руських дружин у степ знаходиться у літописах тільки під 1103 р. Це означає, що невлучимі раніше «табірні» половці, спочатку перейшли до другого способу кочування з постійними зимівками і тому відразу ж стали досяжними для руських військових підрозділів, які спрямували свої удари спочатку на лукоморські зимовища, а потім у 1111 – 1112 рр. - на донецькі²⁰.

На Дунаї - така ж сама картина. При повній відсутності археологічних слідів, половці з 1070-х рр. стають наймогутнішим політичним фактором, який визначав історичну ситуацію у контактній зоні степів Північно-західного Причорномор'я і прилягаючого Придунав'я²¹.

Відмітимо, що спостереження про періодичну переселенність Ателькузи, яка, як «демографічний котел», виштовхувала із себе хвилі кочовиків, знаходяться у повній відповідності зі старим, давно сформульованим російськими істориками XIX ст. принципом “експатріації” і переселення їх, відповідно якому кочові вторгнення у інші області виникали в результаті поштовхів, які отримували ті, що вторгались, самі ззаду і з боків від інших сусідніх, більш сильних кочовиків²². У нашому випадку інерція половецького поштовху виплескувала їх разом з печенігами і торками за Дунай. Його кульмінацією був 1091 р. - битва половців Боняка та Тугоркана біля Левуніону з печенігами на боці візантійців Олексія Комніна, після чого проходить їх відтік - поступовий зворотній рух, тому, що половці у південноруських степах у цей час нового поштовху зі сходу не отримали. У зв'язку з цим ми розглядаємо події у Північно-західному Причорномор'ї і на Нижньому Дунаї.

Половецька орда із 40 тисяч чоловік, яка з'явилася на допомогу імператору Візантійської імперії Олексію Комніну під керівництвом ханів Боняка і Тугоркана, прибула на Дунай із-за Придніпров'я - вже одне це може означати, що постійних великих половецьких кочувань у степах Північно-західного Причорномор'я не було. Очевидно, половці пересікали Ателькузу періодично, тому, що їх потік, який вилився до Дніпра до початку XII ст., ще себе повністю не вичерпав. По всій ймовірності половці, які проникали на захід від Дніпра та були на той час на табірній стадії кочування, стали відносно спокійно співіснувати у степах між Дніпром і Дунаєм із печенігами і торками, які там залишилися. Можливо, саме це виходить із вивчення археологічних і писемних джерел. Окрім

того, налічується і частковий зворотний відтік печенізько-торкського населення на Лівобережжя Дунаю і, ймовірно, за Дністро.

У всякому випадку, їх пам'ятки, які перемешуються з половецькими, є у районі Тирасполя. Непрямим свідомством і підтвердженням притоку і відтоку кочовиків за Дунай і назад можуть бути спостереження з характером проникнення візантійських монет у Дністровсько-Прутське межиріччя, динаміка якого у Х-ХІІ ст. визначалась військовими конфліктами імперії з кочовиками. За спостереженнями, які є в літературі, візантійська монета найбільш інтенсивно потрапляла сюди у десятиріччя між навалами печенігів 1036 та 1046 рр. В цьому, у Дністровсько-Прутському межиріччі, як і у Добруджі, найбільше число монет ХІ ст. припадає на першу половину сторіччя²³. Спад монетних надходжень до Добруджі у 50-х рр. спостерігається після навали печенігів 1048 р. та наступних подій, однак вони відновляються у 60-70-ті роки. Крім того, це знову раз підтверджує загальну економічну і політичну нестабільність у регіоні. Так, нещодавно опублікований скарб монет Нікіфора III Вотаніакта (1078-1081) із с. Фаурешти повністю міг бути похований перед черговою половецькою навалою²⁴.

Всі ці спостереження означають початок загального спаду демографічного напруження у кочовій Ателькузі, яке досягло кульмінації до середини сторіччя під час гузької, а потім половецької навали. Не виключено, що саме після неї осіло-землеробське населення з заходу знову займає лісову центральну частину Прутсько-Дністровського межиріччя. Археологічні пам'ятки цього часу тут відомі²⁵. Але все ж таки, печеніги і торки були хоча і послаблені, але реальною силою Ателькузи. На випадково, що зацікавлений у їх подальшому послабленні требовляський князь Василько Ростиславич постійно підтримував союз з половцями, приймаючи участь з ними у поході проти Угорщини, на ляхів, а також прямо проти печенігів у 1091 р., коли він опинився в стані грецьких половецьких військ перед битвою біля Левуніона²⁶.

Так чи інакше, але половецький натиск був недостатній для того, щоб витіснити печенігів і торків із степів Північно-західного Причорномор'я. Частково обминаючи Карпатські гори з півдня і з півночі, половецькі орди проникли до Угорщини²⁷, але основна їх маса, судячи з усього, повернулася до дніпровських кочувань, звільнивши західну частину Ателькузи для залишків печенізько-торкського населення. Своєю участю "різанині" біля Левуніона половці розрубали вузол соціально-економічних і політичних протиріч, які накопичилися на зіткненні двох світів кочового ті осіло-землеробського, різко зав'язаний переходом печенігів

Тираха через Дунай; цим вони зупиняли навалу сельджуків зі сходу та хрестовий похід із заходу. Визвольнена Візантійська імперія отримала тимчасову можливість подальшого існування і боротьби за нього. Контактна зона степів Північно-західного Причорномор'я і її історичне оточення вступили у полосу відносної стабілізації. До цього половці, які були на першій, табірній стадії кочування, поводили себе на заході Ателькузи і на Дунаї так, як і на кордонах з Руссю - це самостійні вдалі набіги при невизначеній території, яку захоплювали тільки для тимчасового кочування. Така поведінка повністю пов'язується з характеристикою виділеного С.О.Плетнєвою першого періоду внутрішньої історії половців у південноєвропейських степах²⁸.

ПРИМІТКИ:

1. Пселл Михаил. Хронография. – М., 1978. – с. 160-161.
2. Василевский В.Г. Византия и печенеги // Труды академика В.Г. Василевского. Т. 1. – СПб., 1903. – с.7.
3. Державин М. С. История Болгарии. – М.; Л., 1946. – с. 94.
4. Василевский В.Г. Вказ. праця. – с. 7-8.
5. Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). – М., 1981. – с. 218.
6. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966. – 275 с.
7. Добролюбский А.О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. – К., 1986. – 140 с.; Diaconu P. Les Petchenegues au Bas-Danube. Bibliotheca Historica Romaniae. 27 – 1970. – 158p; Spinei V. Moldavia in the 11-th – 14-th centuries. - Bucuresti, 1986. - 276p.
8. Чеботаренко Г.Ф. Население центральной части Днестровско-Прутского междуречья в X-XII вв. – Кишинев, 1982. – с. 39-41.
9. Василевский В.Г. Вказ. праця. – с. 12-26.; Diaconu P. Вказ. праця. – с. 73-79.
10. Diaconu P. Вказ. праця. – с. 76.
11. Diaconu P. Вказ. праця. – с. 100-109.
12. Расовский Д.А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // SK. – 1933, №4 – Прага. – с. 7-10.
13. Василевский В.Г. Вказ. праця. – с. 97-107.
14. Бунятян Е.П. К вопросу о материально-технической базе кочевых обществ // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. – К., 1984. – с. 121.
15. Расовский Д.А. Вказ. праця. – с. 11.
16. Бунятян. Е.П. Вказ. праця. – с. 53-54.
17. Sampetru M. Inmormintari peceneage in cimpia Dunarii // SCIV. – Y. 24№3. – Bucuresti, 1973. – p. 457-461.
18. Плетнева С.А. Половцы. – М., 1990. – с. 31-36; Пономарев В. Куман-половцы // ВДИ. 1940, №3-4. – с. 366-370.

19. Плетнева С.А. Кочевники средневековья. – М., 1982. – с. 191.
20. Плетнева С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М., 1975. – с. 269-273.
21. Добролюбский А.О., Руссев Н.Д. Кочевое и оселое население степей Северо-Западного Причерноморья в X-XIV вв. // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К., 1986. – с. 177-184.
22. Григорьев В.В. Об отношениях между кочевыми народами и оседлыми государствами. // ЖМНП. Вып. 178, 1875. – с. 1-27.
23. Нудельман А.А. Очерки истории монетного обращения в Днестровско-Прутском регионе. – Кишинев, 1985. – с. 58-83.
24. Столярик Е.С. Клад монет императора Никифора III Вотаниата из с. Фаурешты. // Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. – Кишинев, 1985. – с. 138-139.
25. Бунятян. Е.В. Вказ. праця. – с. 109-124.
26. Василевский В.Г. Вказ. праця – с. 101-103.
27. Голубовский П.В. Половцы в Венгрии // Киевские университетские издания (отд. оттиск). – К., 1889. – 28с.
28. Плетнева С.А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М., 1975. – с. 265-266.

ГІЗЕР С.М.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ ТЮРКСЬКИХ КОЧОВИКІВ НА ФОРМУВАННЯ ТОПОНІМІВ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я.

Історичне минуле півдня нашої країни багато століть було щільно пов'язане з життям кочових тюркських племен. Вивчення історії тюркомовних народів викликає значний інтерес до топонімічних назв тюркського походження, розповсюджених на півдні України. Проте, за два останні століття хвилі слов'янських переселенців дуже змінили географічну номенклатуру даного регіону. На сучасній карті ми знайдемо не так вже й багато тюркських топонімів; найбільше їх збереглося на території Молдавії та в Одеській, Миколаївській та Херсонській областях та Криму в основному, в гідронімах. Тому особливо цінним джерелом є карти XVIII ст.

На наш погляд, в цьому плані найбільш інформативна "Карта Молдавії і Валахії", складена ад'юнктом Російської Академії наук Я.Ф.Шмідом у 1774 р.¹ Відомо, що до початку XIX ст. степи Північно-Західного Причорномор'я були заселені кочовиками-ногайцями, більша частина яких була переселена на Північний Кавказ. У теперішній час ногайці мешкають у межах Ставро-

польського краю, Чечні й Дагестану, Туреччини, Болгарії та Румунії (Добруджа). Група тюркських топонімів на карті Я.Ф.Шміда походить від тюрксько-монгольських етнонімів. Можливо, стверджуючи за собою право користування даним урочищем, пасовиськом відповідна родова група могла надавати йому своє ім'я. Нижче наводиться список назв населених пунктів, урочищ, річок та інших топонімів, в яких зафіксовані родо-племінні назви ногайців та інших тюркомовних народів. Назви ногайських родів представлені у фонетичній транскрипції відповідно до таблиць Н.А.Баскакова.²

У ногайців Північного Причорномор'я у XVIII ст. відомі чотири племінних об'єднання: Буджакська, Едисанська, Едичкульська і Джембойлукська орди. У ногайців такі племінні союзи називались терміном халкь – “народ”. Халкь поділявся на родові групи – куьпи. Наприклад, у складі Исмбойлук /Джембойлук халкь – “ті, що мешкають на р.Ембі” (Джембі), було три куьпа: Месит, Канъли, Къарауьйирим. Родові та племінні об'єднання очолювались феодальною верхівкою: мурзами, біями та військовоначальниками – батирами. Історія ногайців пов'язана з Золотою Ордою і Ногайським союзом, куди вони входили разом з казахами у XIV-XVI ст. За цієї причини схожі найменування родів можна зустріти до цього часу у різних народів Середньої Азії, Кавказу, Поволжя, Сибіру.

Баймакълі /Баймакълы/ - назва родового підрозділу роду Жаунгир арису Конират /Конграт/ у каракалпаків.³

Буркут /Буьркит/ - назва об'єднання родів Буьркит куьп Йетисан /Джетисанської орди/. Цей етнонім відомий у кипчаків /половців/ у домонгольський період – Биркува ⁴.

Гангура /Жаунгир/ - рід арису (“коромисло”) Конират у каракалпаків.

Деоі-мурза (можливо Деві-мурза) – народ Деві згадується Е.Челебі серед інших ногайських племен під час його поїздки по Північному Кавказу у 1666 р. Рід Деві входив до складу Малого ногаю. У 1692 р. под'ячий Василь Айтемиров повідомляв у Москву про напад з “Белгородчины татар з Дивеем и другими мурзами”.⁵ Джала /Жалаир/ - назва казахського роду. Можливо особисте ім'я Джалалдін.⁶

Етешон /Йетисан/ - назва ногайського племінного об'єднання. “Йети” - сім + “сан” – 10 000 = сім по 10 тисяч, сім десятків тисяч.

Когдолу /Къоджаолу/ - походить від особистого імені Коджа /Холжа/ - “велетен”, тобто “нащадки Коджі”. Къоджа має інші значення: “такий, що зробив хаджж”, “чоловік”, прикметник “великий”.

Комурат /Конъырат. Конграт/ - назва арису у каракалпаків; Конъырат уруви – назва ногайського роду Йетішкульської орди. Конграт – туркменське плем'я, на думку деяких дослідників, перебування давніх канг-

ли /конли/ точно локалізується вздовж р.Сирдар'ї, яка називалась у давнину Канг /Кан/, що дає підставу розглядати кангли /конли/ як етнонім у зв'язку з поняттям "річка". Таким чином, кангли /конли/ - в значенні "люди, племена, що володіють річкою".⁷

Къазан-мурза – назва складається з двох частин: Къазан – туркменське плем'я і титул "мурза" – "володар, князь", походить від арабо-персидського "емір + зале" – "син правителя". Къазанувли – рід із Найман куьп і Конъир куьп Йетишкульської орди.⁸

Къалмик-мурза – особисте чоловіче ім'я від народу калмиків, "такий, що відколовся", "такий, що відірвався".

Карай-мурза – Къарауьйрым куьп, підрозділ Йембойлукської орди. Киркієп /Къыркы/ – "сорок", назва роду із Месит куьп Йембойликської орди.

Кипча /Къыпчак, Къыпшак/ – назва роду із арису Он торт уруй. Къыпшак – назва роду із Йетишкульської орди. "Кипчак", як назва народу, у давньоруському пам'ятках – "половець". Звідси степ Дешт-і-Кипчак.⁹

Касай мурза – "Касай" – особисте ногайське ім'я – походить від арабського "касим" – "розподіляючий, годувальник". У даному випадку назва групи ногайських родів пов'язана з ім'ям реальної історичної особи. У кінці 50-их років XVI ст. Ногайська орда розпалась на дві частини – Улу-ногай ("Велика орда") і Кечі-ногай ("Мала орда"). Ногайці Малої орди на чолі з Казі /Каси/ – мурзою улаштувались між Кабардою і Азовим у номінальному підданстві турецькому султані, а фактично – у кримському підданстві. З середини XVII ст. Мала ногайська орда поділялась на Уракову /Оракову/ і Касаєву.¹⁰

Китай /Къытай/ – назва роду у каракалпаків з арису Он торт уруй. Китай /Кътай/ – назва роду акногайців та інших тюркомовних народів.

Вел. Киргиз і Мал. Киргиз – назва народу; у киргизьких племен відомий рід Киргиз-кипчак.¹¹

Казак /Къазакъ/ – рід акногайців.

Канлик /Канълы/ – назва родів у акногайців у Йембойлукській орді, у Конъыр куьп і в Терик куьп Йетишкульської орди.¹² Катангали /Катаган/ – рід у акногайців. Можливо рід Къостангъалы із об'єднання родів Конъыр куьп Йетишкульської орди.¹³ Коан /хан/ – рід акногайців.

Каракуса /Къаракурсакъ/ – назва ногайського роду з Карауьйрым куьп Йембойлукської орди. Кару-курсе – рід з такою назвою був у складі туркменського племені Конграт.¹⁴

Мангит /Мангит/ – назва роду з арису Он торт уруй каракалпаків; Манъгыт – назва роду з об'єднання родів Буркіт куьп Йетісанської орди.¹⁵ Месит /Месит куьп/ – назва родового об'єднання з Йембойлукської орди.

Нойман /Найманъ/ - Найман куп – назва об'єднання родів, що входили до складу Йетишкульської орди, і Найманъ уруви – назва роду акногайців.¹⁶

Ормамбет-мурза – етнонім складається з двох частин: особистого імені “Оримбет” і титулу “мурза”. Оримбет походить від арабського Мухаммал /Мухаммед/. Цей тип імені дуже поширений у тюркських народів кипчакської групи: казахів, каракалпаків і ногайців. У Буджакській орді з першої половини XVII ст. відомий рід Ормамбет-улу або Ормехмед-улу.¹⁷

Орак-мурза – Оракъ уруви /в літературі частіше зустрічається “Урак”/ – назва роду у акногайців. Походить від особистого ногайського імені Оракъ – “серп, коса”. За деякими даними рід Оракъ /Уракъ/ - улу з'явився у Буджаку у 20-і роки XVII ст. Орак і Ормамбет – популярні герої народного епосу у ногайців та каракалпаків.¹⁸

Орак-гачі – особисте ім'я “Орак” + ногайське “гач”, “геч”, “кічі” – “проходити”, “переходити бродом річку”, “переправа Орака”. Цій назві є відповідники у турецьких джерелах. Наприклад, переправа через р.Дністер у с.Паланка має ще одне ім'я – Яник Гечілі, а ногайці, за словами Е.Челебі, називали це місце Міяк – гечіт.¹⁹

Сарлилу /Сарайли-улу/ - назва ногайського роду з об'єднання Месит купъ Йембойлукської орди або Сарай куп Йетишкульської орди. Салурлу назва роду в юрюків.

Сарияр – “жовта земля”; порівняйте з “Сари” – туркменське плем'я, відоме з IX ст., залишило свої відбитки і в топоніміці Криму – Сарилар, Сари – кипчак. Походить від слова “сари” – “жовтий, білий, світло-рудий”.²⁰

Топал – назва роду “топал”, згаданий Е.Челебі серед багатьох татарських племен. По дорозі з Акерману у Бендери він проїздив через татарське село Тонал. Топал – прізвисько “кульгавий”. Можлива помилка Тонал – Топал.²¹

Тогалаку /Тогали/ - назва родового підрозділу Карауьйрим кьуп Йембойлукської орди; кипчакське плем'я Тог /“Тогли” у значенні “вівця, нівці” у руських літописах XII ст. згадується як Тогли, інше значення “баран-самець”²²

Таракли /Таракъли/ - родовий підрозділ кількох родів: Къият, Къанли, Жаунгир, Кенегес, Манъгит з арису Он торг уруй і Къонъират у каракалпаків. Серед балканських тюрків-кочовиків юрюків зафіксоване плем'я Таракъли. Відомо, що у XVI ст. невелика кількість юрюків була розселена османами між Дунаєм і Дністром. Сама назва “Таракъли” походить від найменування роду по тамзі, що має форму гребеня /таракъ/; буквально: ті, що мають “тамгой” – “гребінь”.²³

Тонгажи /Тонгизакъ/ - назва родового підрозділу роду Кият, що входить у родові об'єднання Шуллик арису Коньрат у каракалпаків. Н.А.Баскаков

пов'язує з цим родом і походження назви селища Токуз у Молдавії. "Токуз" - чисельник "дев'ять". Тут можна згадати, що в Уйгурському каганаті в VIII ст. зафіксовано два племінні союзи: токуз-огузи і токуз – татари.²⁴

До цього списку етнонімів на карті Я.Ф.Шміда можна додати деяке число сучасних топонімів Буджаку, в основному, на півдні Молдавії у районах, що межують з Одеською областю. Наприклад, Буджак /Буджак/ - назва населеного пункту. "Буджак" в перекладі означає "кут, бік", Бесарабія або Мала Татарія.²⁵

Буджакулуй /Буджак – улу/ - півострів на оз. Кагул у Ренійському районі Одеської обл., перекладається як "рід, покоління Буджаку". Улу "син".

Інша група топонімів походить від особистих імен ногайських мурз. Справа у тім, що у кочових народів кипчакської групи назви аулів і як наслідок, похідні від них найменування урочищ – пасовиськ часто носили патронімічний характер, багато аулів названі іменами історичних особистостей. Наприклад, Кантемир-мурза з ногайського роду Мансур, Кан, Хан + Темир "залізо" – давньотюркське чоловіче ім'я. До цієї низки імен можна віднести згаданого вже вище Касай-мурзу, або ім'я Качибей, що часто зустрічається у російських та литовських джерелах. Качибей - складне слово, що складається з двох частин: "Кічі" - малий, молодший та "бей". Таке сполучення у кримсько-татарській мові має значення "молодший пан, панич".²⁶

"Бабіле" і "Бабулі" – "Баба", дослівно "батько". Вживається також при шанувальному зверненні до старшого, форма звернення до шейхів у дервішів бекташі. Можна припустити, що вказані топоніми означають місця поклоніння святим; в Е.Челебі є опис такого місця на березі Дністра – Міяк-Баба - султан.²⁷ Байрамачи – особисте ногайське ім'я "Байрам".

Дервішккой – "село дервіша". Джангі-мурза – "Джан" - особисте ногайське ім'я, походить від перської "джан" – "дух", душа, життя".²⁸

Єк-мурза – "Єк" – "засівати, обробляти землю, розсаджувати"; ймовірно, можна перекласти як "сіятель".²⁹

Курманки – походить від особистого імені "Курман" – "жертвування, самопожертва, свято "курман байрам".³⁰

Кара-мамбет – особисте ногайське чоловіче ім'я, що складається з двох частин, "кьара" – "чорний", у деяких випадках символізує сторону світу – північ і "мамбет". Кухтай – особисте ногайське ім'я. Кошке-мурза.

Одаваше /Одабаше/ - "Ода" – турецький термін, означає "житло, вогнище", казарма у яничарів + "баші" – "голова, начальник" – "начальник підрозділу". Прізвище Одабашев /Одобаш/ особливо широко було розповсюджене у кримських татар.³¹ Омарбій – походить від

особистого арабського імені “Омар” + “бій” - “багатий, вельможний”; у ногайців відоме ім'я Умар.

Муртаза – назва острова в районі сучасного оз.Алібей. Особисте ім'я “Муртоза” походить від арабського “Муртоза” – “обраний”.³²

Салдан – Саук /Султан – Савук/ - назва складається з двох особистих імен: “Султан” – “монарх, володар, князь” і “Савук” – “чорний, смугляний”. Е.Челебі проїздив через це село по дорозі з Акерману до Бендер. У нього назва звучить як “Султан – Саваті – хан”.³³

Юшун – походить від татарського “юш” – “вогкий, мокрий”.³⁴ Ялпуг – назва озера і річки. Походить від татарського особистого імені “Алпбу-ла” /“Олбуга”/, “алп” – “богатир”, “буга” – бик, бичок” – “богатир-бик”.³⁵

Оз. Катлабуха – походить від особистого імені “Кутлубуга” складається з основи “кутлу” – “щасливий” і “буга” – “бик”; тобто “щасливий бик”.³⁶

Аналіз перелічених тюркських топонімів Буджаку дозволяє зробити деякі висновки і припущення з питання родо-племінної структури ногайців на цій території. За інформацією різноманітних джерел Буджак у XVIII ст. населяли декілька великих кочових об'єднань: Єтісан, Джембойлук, Єтішкуль, Орак-улу, Орумбет-улу або Ормамбет-улу і киргизькі улуси. Єтісан /Джетісан/ халкь представлений слідуючими родами: Кенегес кып. Буьркит кып. Маньгит. Йємбойлук /Джембойлук халкь представляють: Кирауйірім кып. Кирк. Канъли. Каракурсак. Тоғали. Месит кып. Сарай-ли. Йетішкыъл /Джетішкыъл/ халкь представлений родами: Конъират. Кашнувли. Кипшак. Костамғали. Найман кып. Киргизи представлені на карті Шміда двома назвами селищ – Вел.Киргиз і Мал.Киргиз, і на сучасній карті гідронімами – р.Киргиз і р.Киргиз – Китай.

Очевидно, що рід Ормамбет-улу разом з родами Конъират. Катаган. Козак. Хан. Китай /Ктай/, Канъли. Орак. Найман був у складі так званих икногайців – “білих ногаїв”, згаданих Мейєром в “Описании Очаковской землі”.³⁷ Походження топоніму Таракли вочевидь треба пов'язувати з балканськими кочовиками – юрюками, серед яких відоме плем'я таракли.

Осібнo в цьому списку тримається рід Буджак-улу. Сама назва роду свідчить про його місцеві коріння і можливо про час його формування. Появу ногайців у Буджаку можна віднести до 80-х рр. XV ст. – першої половини XVI ст., коли хан Менгли – Гірей почав заселяти його своїми підданими. Проте більшу половину XVI ст. джерела замовчують про буджакських татар або Буджакську орду. Кочових жителів регіону документи називають білгородськими казаками, білгородськими татарами, килійськими татарами. Мабуть саме у цей період формувався рід Буджак-улу, і матеріалом для цього були так звані білгородські казаки, тобто

втікачі із своїх родо-племінних організацій, які втратили соціальний захист роду.³⁸ Немає нічого дивного в тому, що кочовики на новому місці, в нових умовах відтворили соціальний організм, який у повній мірі відповідає їхньому господарському устрою і світогляду. Природно, що цей процес проходив під контролем адміністрації і кримських мангитів. Не можна також заперечувати участь у формуванні цього роду і балканських кочовиків-юрюків. Їхній тісний зв'язок з ногайцями Північного Причорномор'я і Криму простежений з кінця XV століття.³⁹

У XVII-XVIII ст. етнонім “буджаки” або “буджацькі татари” вже широко використовується у писемних джерелах на рівні з іншими ногайськими родами і племінними об'єднаннями. Іноді у документах використовується форма “буджакські і ногайські татари”, однак це зовсім не заперечує ногайського походження буджаків, тим більше, що при уважному розгляді під загальним іменем буджакських татар у джерелах фігурують роди Орак-улу і Орамбет-улу, належність до ногайців яких безперечна. Можна припустити, що ці два роди, переселившись у Буджак, зайняли провідне становище серед інших родів, відтіснивши на задній план аборигенів – рід Буджак-улу.

Звертає на себе увагу різний характер родо-племінних назв кочовиків Буджаку. Дослідникам історії кочових тюркських народів відомо, що зміна назв племен і народностей зустрічається дуже часто. Це відбувається під впливом наступних факторів:

1) Одне з кочових племен, що мешкають разом, панує над іншими. У цих випадках ім'я пануючого племені сучасниками приписується всім групам підлеглих племен. Наприклад, іменем монгольського племені Мангит східні автори називали до XVII ст. усіх ногайців, власне і самі ногайці спочатку іменували себе цим етнонімом.⁴⁰

2) Завойоване плем'я чи група племен, залишаючись під владою сильного завойовника, приймає його особисте ім'я. Так, назви деяких локальних груп ногайців пов'язані з іменем історичних осіб. До числа таких осіб належать касасьці /Касай/, Кантемир-улу, Орак-улу, Орамбет-улу, Деві-улу та ін.

3) Іноді назва племені привласнюється по способу життя чи роду занять. Найяскравішим прикладом такої назви є “Казак” від дієслова “камак” – тікати, бігти. Відомо, що у ногайців слово “казак” вживалось у значенні “втікач, злочинець, найманець”.⁴¹

4) Племенам надається назва тієї місцевості, де вони проживають. У нашому випадку це роди Буджак-улу, Каньли – “ті, що живуть вздовж річки”, Йембойлук // Джембойлук халк – “ті, що живуть вздовж р.Емби”.

5) Іноді назва племінного союзу свідчить про кількість племен, що об'єдналися: Йетішкуьл /Джетішкуьл – “сім трикутників”, Йетисан - /Джетисан – “сім десятків тисяч” і токуз-огузи – “дев’ять огузів”.

6) Назву рід отримує по тамзі, наприклад: топонім “Казаклія” у Молдавії від “Къаз айакъли урув” – родовий підрозділ роду Конъйр кув Йетишкульської орди. Назва походить від родової тамги, яка має форму лапи гуски – “каз айакъли”; Таракли ⁴².

Слід відзначити, що поряд з тюркськими родовими назвами – Канли, Кипчак, Козак, Токуз, Таракли та іншими – зафіксовані і монгольські за походженням – Мангит і Найман. Як відомо, окремі монгольські племена, що входили до складу військ Чингізхана зазнали змін внаслідок процесу тюркізації, що скінчився у XIV ст. Про це зокрема пише арабський автор XIV ст. ал-Омарі: “Вони /монголи/ змішалися і поріднилися з ними /кипчаками/, і останні отримали верх над природними і расовими якостями їх /монголів/, і всі вони стали кипчаки, як ніби-то вони одного /з ними/ роду, від того, що монголи оселились на землі кипчаків, вступили до шлюбів з ними і залишались жити в землі їхній /кипчаки/.”⁴³

Антропоніми в топонімії Буджаку свідчать про різноманітність ногайських особистих імен, значна частин їх утворена на основі окремих тюркських слів чи сполученні двох слів. Проте мають місце і арабсько-перські особисті імена та імена турецького походження – Алі, Курман, Омарбій, Муртоза, Гасан, Джан, Султан, Баба, Одабаше. Очевидно, поширення арабських особистих імен пов’язане з проникненням до Північного Причорномор’я мусульманської релігії.

Таким чином, тюркська топоніміка Північно-Західного Причорномор’я відображає тюрксько-монгольський характер ногайських племінних назв, що вказує на історичний зв’язок ногайського народу із Золотою Ордою. На підставі цього джерела можна стверджувати, що кочове населення Буджаку складалося з різних родів і родових об’єднань Ногайського союзу /Ногайської орди/, який розпався у другій половині XVI ст.

ПРИМІТКИ:

1. Карта Я.Ф.Шміда зберігається у фондах бібліотеки ОАМ НАН України.
2. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты.-М.-Л., 1940; Баскаков Н.А. Ногайско-русский словарь.-М., 1963.-С.490-493.
3. Баскаков Н.А. Родо-племенные названия кыпчаков в топонимии Южной Молдавии. //Топонимика Востока. Новые исследования.-М., 1964.-С.46-51.
4. Навширванов З.Ш. Предварительные заметки о племенном составе тюркских народностей, пребывавших на юге Руси и в Крыму //Известия Тавричес-

- кого общества истории, археологии и этнографии.-Т.3.-Вып.60.-Симферополь, 1929.-С.84.
5. Челеби Эвлия. Книга путешествия.-Вып.2. Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья.-М., 1979.-С.75; Статейный список подьячего Василия Айтемира, посылаемого в Крым с предложением мирных переговоров. //ЗООИД.-Т.18.-С.9.
 6. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты.-С.137.
 7. Кайдаров А.Т. К историко-лингвистической характеристике этнонима канглы /канлы //Тюркская Ономастика.-Алма-Ата, 1984.-С.47.
 8. Навширванов З.Ш. Вказ. праця.-С.80; Шихмурзаев Д.Н. Антропонимы поколения Уруса //Дагестанская ономастика.-Махачкала, 1991.-С.154.
 9. Навширванов З.Ш. Вказ. праця.-С.82.
 10. Челеби Эвлия. Книга путешествия.-Вып.2.. Примечание.-С.220-221.
 11. Навширванов З.Ш. Вказ. праця.-С.84.
 12. Баскаков Н.А. Родо-племенные названия кыпчаков...-С.49.
 13. Там само.
 14. Навширванов З.Ш. Вказ. праця.-С.83.
 15. Баскаков Н.А. Родо-племенные названия кыпчаков...-С.49.
 16. Там само.
 17. Бачинский А.Д., Добролюбский А.О. Буджакская орда в XVI-XVII вв. /историко-археологический очерк. //Социально-экономическая и политическая истории Молдавии периода феодализма.-Кишинев, 1988.-С.88; Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения.-М., 1979.-С.83.
 18. Ногайские народные сказки.-М., 1979; Нурмухамедов М.К., Жданко Т.А. Вказ. праця.-С.41-42; Магериалы по истории каракалпаков.-М.-Л., 1935.-С.31.
 19. Эденка Весела. Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья //Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы.-Вып.2.-М., 1969.-С.131; Челеби Э. Книга путешествия.-Вып.1.-М., 1961.-С.196.
 20. Навширванов З.Ш. Вказ. праця.-С.88; Еремеев Д.Е. К семантике тюркской этнонимии //Этнонимы.-М., 1970.-С.136.
 21. Челеби Э. Книга путешествия.-Вып.1.-С.41, 223.
 22. Навширванов З.Ш. Вказ. праця.-С.90; Прицак О. Не "дики" половці //Східний Світ.-1995.-№ 5.-С.8.
 23. Еремеев Д.Е. Этогенез турок.-М., 1971.-С.142; Баскаков Н.А. Родо-племенные названия кыпчаков...-С.49.
 24. Баскаков Н.А. Родо-племенные названия кыпчаков...-С.50; Челеби Э. Книга путешествия.-Вып.2.-С.55; Кляшторний С. Огузи Центральної Азії та огузи Приаралля. //Східний Світ.-1994.-№ 1-2.-С.66.
 25. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков.-М., 1978.
 26. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения.-М., 1979.-С.147.
 27. Севортян Э.В. Вказ. праця; Челеби Э. Книга путешествия.-Вып.1.-С.197.
 28. Шихмурзаев Д.М. Вказ. праця.-С.154.

29. Севортян Э.В. Вказ. праця.
30. Гараева А.К. Тюркизмы в русской исторической антропологии // Ономастика Татарии.-Казань, 1989.-С.112.
31. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения.-С.239.
32. Гараева А.К. Вказ. праця.-С.111.
33. Шихмурзаев Д.М. Вказ. праця.-С.157; Челеби Э. Вказ. праця.-С.41.
34. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения.-С.94.
35. Там само.
36. Аракин В.Д. Тюркские лексические элементы в памятниках русского языка монгольского периода. //Тюркизмы в восточнославянских языках.-М., 1974.-С.118.
37. Мейер А.К. Повествовательное, землемерное и естествословное описание Очаковской земли.-СПб., 1794.-С.87.
38. Гизер С.Н. Белгородские "казаки" первой половины XVI в. //Краткие сообщения Одесского археологического общества.-Одесса., 1999.-С.128-130.
39. Еремеев Д.Е. Происхождение юрюков и туркмен Турции и основные этапы их истории //Этнические процессы и состав населения в странах передней Азии. Труды института этнографии АН СССР, новая серия.-Т.83.-М.-Л., 1963.-С.37.
40. Бартольд В.В. История турецко-монгольских народов.-Сочинения. Т.V.-М., 1968.-С.212.
41. Навширванов З.Ш. Вказ. праця.-С.82; Бартольд В.В. Вказ. праця.-С.535.
42. Баскаков Н.А. Родо-племенные названия кыпчаков...-С.48.
43. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды.-Т.1.-СПб., 1884.-С.235.

ПЕТРОВА Н.О.

ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ СТАРООБРЯДЦІВ УКРАЇНСЬКОГО ПОДУНАВ'Я (порівняльний аналіз)

Своєрідна група росіян – старообрядців на етнографічній карті України з'явилася в XVII-XVIII ст. як наслідок хвилі протесту проти церковної реформи патріарха Нікона, а також проти кріпосницького гніту.¹ Внаслідок того, що російське населення приїжджало в південний регіон із різних регіонів Євразії, весільні звичаї росіян українського Подунав'я характеризувались розмаїттям локальних варіантів, які виникали також у зв'язку з тим, що ступінь запозичень з весільної обрядовості інших народів була неоднаковою в окремих селах в різні історичні періоди. Треба відмітити, що весільні звичаї росіян привертати увагу дослідників і часто знаходились в полі зору етнографів.² Весілля, найбільш яскравий та складний сімей-

ний обряд, тому досить оправданий той факт, що питання весільної обрядовості є частою темою етнографічних досліджень. Слід зазначити, що під терміном *весільний обряд* розуміється весь шлюбно-весільний комплекс та кожна обрядодія весільного циклу, які санкціонують шлюб згідно діючої релігії.³ Він має характерні відмінності в північному та південному регіонах, за нашими спостереженнями весілля росіян-старообрядців Одещини (липован), має південноросійську основу.

Дуже цікавим етнографічним джерелом вивчення духовної культури росіян-старообрядців українського Подунав'я є весілля старообрядців - липован с.Мирне Кілійського району Одеської області, яке збереглося досить яскраво. Наші експедиційні спостереження, проведені протягом останніх чотирьох років свідчать про те, що липоване зберегло його самобутність.

Дослідниками вже було зазначено, що не зважаючи на значну віддаленість поселень старообрядців, які мешкають на території Румунії, Болгарії, а також українського Подунав'я весілля в принципі проходить однаково⁴ і наші спостереження проведені на Одещині це підтвердили.⁵

Для порівняння нами будуть використані матеріали досліджень з типології та еволюції весільного обряду та фольклору в Болгарії (сс.Татарица, Казашко)⁶, а також матеріали з досліджень росіян-липован Добруджі (південно-захід Румунії)⁷.

Звичайним часом укладання шлюбу - *справлення* весіль в сс.Татарице и Казашко вважався час після Великодня та після Покрова.⁸ Дослідники пов'язують це з основним заняттям мешканців – рибальством (чоловіки на всю зиму уходили в море, – поверталися на Великдень, а осінню, після Покрови, знову уїжджали). Весілля в селі Мирному на Одещині зазвичай справляли з 19 січня (Водохреще) до Пасхального посту, від Великодня та до Петро-Павловського посту, від Петра та Павла до 27 листопада (початок Різдвяного посту). Дослідниками відмічається, що в Добруджі укладання шлюбу відбувається в зимово-весняний період, більше половині шлюбів укладаються протягом лютого, березня, квітня. При цьому суворо дотримуються християнських правил, тобто виключається час посту, для весіль відводяться такі дні, як субота та неділя.⁹ Вік укладання шлюбу для дівчат в болгарських старообрядців (с.Татарица та Казашко) – 16-17 років (після 20-ти їх уже вважали старими, і тоді вони брали шлюб з українцями або болгарами, хоча шлюб з болгарами не схвалювався). Дівчата-липованки в Румунії укладали шлюб в віці 19-22 років. Парубки в сс.Татарица та Казашко брали шлюб в 20, іноді – в 25 років, в румунських селах – в 22-25 років. Обрання нареченої відбувалося на святкових гуляннях. У росіян-старообрядців Болгарії існував

ничай, якщо парубок попросив у дівчини хустку - *шаличку*, то це означало, що вона та її батьки мають чекати сватів. Батьки майбутнього нареченого іноді самі обирали йому наречену, враховуючи свою особисту думку, в такому випадку вони примушували сина попросити хустку у обраної дівчини.¹⁰ В українському Подунав'ї серед старообрядців було прийнято укладати шлюби дівчатам, коли вони досягли віку 18-20 років, після 25-річчя дівчина вважалася *старою* і про неї казали, що вона *в девках засиделась*. Існувала певна черга укладання шлюбу серед дітей однієї родини, але з середини ХХ століття відмічається порушення традиційної черги вступу до шлюбу дітей (спочатку старші, потім молодші).

Весільні звичаї починалися з *сватовства*.¹¹ Сватати приходили батьки, родичі, іноді з ними приходив наречений, але це не було обов'язковим. В Мирному на Одещині, а також серед старообрядців Румунії близькі родичі нареченого за російським звичаєм відразу після сватання, в той же вечір, або наступного дня йшли на *на запивание* (*запой, запив*) - приходили до дому дівчини з своїми гостинцями де і "запивали" наречену. В болгарських старообрядців ця обрядодія відбувалась на останньому тижні перед весіллям (точніше – в четвер ввечері) в хаті нареченої: наречений приносив викуп та відбувалась церемонія частування гостей під час якої обирали свата (з боку нареченого) та сваху (з боку нареченої), які ставали головними керівниками на весіллі. В с.Мирному батьки молодого (або молодої) запрошували подивитись *подворье*. Обговорювались деталі проведення весілля.

Серед старообрядців Болгарії дослідниками зафіксована обрядодія *моление*, яка офіційно підтверджувала сватовство. Відбувалась вона в кінці *запивания*. Наречена, наречений та всі присутні молилися перед іконою (*по три поклони*), після чого обидві сторони не мали права відмовитись від укладання шлюбу. На цьому *запивание* завершувалось. В українському Подунав'ї нами ця обрядодія не зафіксована.

У болгарських та румунських старообрядців дослідниками не відмічаються обрядодії *договор* та *вечеринка*. В Мирному після сватовства, за 1-3 тижня до весілля відбувався *договор*, на якому уточнювався день весілля, склад приданого, кількість та склад запрошених та інші організаційні моменти.

Після *сватовства* та *запою* напередодні весілля у майбутньої невести збирались молоді парубки (друзі нареченого) та дівчата (подруги нареченої) на *вечерини* (*вечеринку*). На стіл накривали: печиво, бублики, м'ясо з картоплею, але основними повинні були бути солодкі блюда. У липован с.Мирне розповсюджена думка, що після проведення *вечеринки* (*вечерин*) наречена вже не відмовиться від весілля. Серед липован Румунії дослід-

ники відмічають розповсюдження *посиделок* дівчат з працею. Головна ціль *посиделок* була пов'язана з підготовкою приданого, учасники також співали пісень, розважались. Молодіжні *посиделки* завершувались напередодні весілля в п'ятницю ввечері *девишником* в домі нареченої та *вечерой* і *околотошной*, тобто *мальчишником* в нареченого.¹²

За декілька днів до весілля починались приготування до *девичника*. Приготування полягали в приготуванні різноманітного весільного печива - літні жінки випікали хліб та короваї (2 круглих великих короваї, печиво, горішки та хрустики (с.Мирне). Короваї прикрашали шишками.¹³ В болгарських старообрядців в оселі нареченої пекли два калача, посередині ставили яблуко та букетик васильків, по краях прикрашали фольгою (с.Татарица). В румунських липован випікали *калачі* - круглі хлібини, прикрашені плетенками та зооморфними фігурками. Для дівчат покупали цукерки. Кожна дівчина готувала собі вінок на *девичник*. В суботу ввечері наречена йшла до лазні (Татарица, Казашко). В неділю, напередодні вінчання, проходив *девишник*, *девичник*. В с.Татарица наречена ходила по селі та запрошувала подруг на *девичник*.¹⁴ В с.Казашко наречена не запрошувала подруг, вони збирались в оселі старшої подруги та йшли до нареченої, де відбувалося прощальне завітання коси нареченої по-дівочому. Одягнені в святкові плаття, вони йшли до нареченого - величали його, а потім йшли до нареченої. Відбувалося церемоніальне прощання: наречена з свахою зустрічали подруг у дверей. Дівчата по черзі підходили до нареченої, кланялись в ноги, цілувались та просили в неї пробачення. Всі сідали за стіл, дівчат пригощали вином та цукерками.¹⁵ В с.Мирному приблизно о 2 годині дня запрошені дівчата (подружки нареченої) приходили її одягати в весільну сукню, дівчатам одягали воскові букети. Після одягання нареченої, дівчата йшли за нареченим, при цьому співали пісні, танцювали. В с.Мирному, коли наречений приходив, за нареченою його відразу не пускали: парубки ставали напівколом, співали пісню "Ой, хто в нас хорошенький" (*Околишнюю*). Після виконання пісні парубки отримували від нареченого *околишнюю* - відро вина у вигляді *магарича* або гроші на вино, а також великий коровай, прикрашений шишками і тільки тоді наречений мав можливість пройти до нареченої.¹⁶ Після того, як наречений сплатив *околишнюю*, наречена виходила до нього та цілувала його родичів. Гуляли на *девишнике* всю ніч. По завершенні *девишника* наречений - *молодий* приводив своїх рідних та "викупав у дівок" наречену - *молоду*. Викуп супроводжувався піснею *Виноград*.

Коли *девишник* розходився, то різали коровай та роздавали незаміжнім дівчатам - *дівкам*. Завершувався *девишник* виконанням пісні *Летите ворони...*

Гостей на весілля запрошували батьки: батько нареченого та батько нареченої: окремо кожен своїх гостей.

У старообрядців Болгарії (с.Татарича) на відміну від липован с.Мирного парубки приходили до оселі нареченого *брать околишную*.¹⁷ До нареченого приходили дівчата з нареченою, величали його, получали вино, цукерки та уходили до оселі нареченої. Там також пригощались, співали пісень, ввечері до них приходили парубки з нареченим. Наречена роздавала калачі один дівчатам, а другий парубкам. Серед старообрядців Румунії дослідники відмічають обрядодію - *околотошину*, яку називають *мальчишником* у нареченого.¹⁸ Дослідники вважають, що обрядодія *околишная* – стародавній обряд, який вже втратив своє первісне значення, а в джерелах з російської писемної обрядовості майже не відмічений.

Власне весілля, його 1-й день – вінчання в старообрядців Румунії проходить в неділю, а в с.Татарича, с.Мирне відбувається в понеділок. (Обрядодії цього дня були досить детально описані деякими дослідниками).¹⁹ Сват вів переговори з братом нареченої, потім викупав її у подруг. С'ваха “повивала” наречену – заплітала волосся в дві коси та надівала кичку.²⁰ Після вінця молодих вводили на шлюбну постіль. Через дві-три години сват та сваха мили їх в окремих кімнатах та вели до гостей. Наречена дарувала всім присутнім червоні стрічки та букетики квітів, сватам та найближчим родичам – хустки. Молоді та всі гості йшли до батьків молодії. Мати молодії пригощала молоде подружжя жареною куркою, потім всі присутні йшли до оселі молодого, де також відбувалося частування. Вінчання в с.Казашко відбувалося після *девишника*, в той же день та супроводжувалося оригінальним викупом нареченої. До приходу нареченого зачиняли двері, вікна. Обидві сторони вели діалог: родичі нареченої просили родичів нареченого доказати, що вони *свої*, вимагали *знак показати*. Наречений показував в вікно хустку, яку отримав на *сватовстві*. Наречену вели в дім нареченого, де і проходило вінчання, після якого молодих вводили на постіль. Після шлюбної ночі сват та сваха йшли до батьків молодії – *честь нести*. Сваха несла горілку, червоного кольору, з червоною стрічкою (по дорозі пляшку демонстрували всім), а сват - велику пляшку з вином. В оселі молодії посланці кланялись в ноги її батькам та дякували за те, що *вскормили, вспоили и честной в люди определили*. Ввечері в оселі молодого гості дарували молодим. В с.Татарича дарування молодим відбувалося на 2-й день весілля - вівторок *дари*. В цей день останні елементи однакові в усіх старообрядців Болгарії: ходіння по селу – молоді обходять село, пригощають вином всіх, хто був присутній на весіллі. В оселі молодого збираються свати, родичі, влашто-

вуються веселі сценки з *ряженими*, в котрі приєднуються й глядачі. В с. Мирному коли обдаровували молодих обов'язково були *дари на шило на мило*: стояло декілька порожніх ваз і в них гості кидали дрібні гроші.

Обрядова дія *перезва*²¹ не відмічається дослідниками весілля в старообрядців сел Татарица и Казашко в Болгарії, але вона присутня в весільній обрядовості старообрядців українського Подунав'я, відмічається також і в Румунії. Деякі дослідники вважають, що цей звичай *перезви* липоване сприйняли в українців.²² Після *перезви* перевозили придане нареченої.

Короткий аналіз весілля старообрядців дозволяє зробити висновок про його складну структуру. В ній переплелись стародавні загальнослов'янські традиції, а також є напластування більш пізніх російських та українських елементів, що спостерігається в районах компактного мешкання цих народів.²³ Етнічна багатоплановість сучасного весільного ритуалу липован особливо яскраво проявляється в його фольклорному супроводженні, нажаль, рамки даної статті не дозволяють нам представити всі польові записи весільного фольклору липован Одещини.

Доцільним буде відмітити, що при укладанні шлюбу, згідно з звичаями старообрядців суворо дотримувались ендогамності. Виходили заміж, або женилися серед своїх – тобто згідно з волею батьків та власними почуттями обирали шлюбного партнера серед старообрядців свого населеного пункту, або з сусідніх сел. За *холов* виходили рідко, в такому випадку їх *мировали* (церковна обрядодія). При обранні шлюбного партнера в селах старообрядців Болгарії використовують зв'язки з росіянами-старообрядцями Румунії, а також старообрядцями, які мешкають в українському Подунав'ї. Одружуються з українками та росіянками, що мешкають в Болгарії, або Румунії, дівчата беруть шлюб з бодгарами та румунами, але цей відсоток невеликий.

В розглянутих регіонах не прийнято *уводити* дівчат, або укладати шлюб *за домовленістю*, хоча в інших регіонах, де мешкають старообрядці такі форми укладання шлюбу відомі, наприклад, серед росіян-старообрядців Латгалії.²⁴

Підсумовуючи порівняльно-типологічне дослідження весільного обряду старообрядців зазначених регіонів, можна дійти висновків, що це весільний обряд південноросійського типу, який не зважаючи на те, що населення знаходиться в іншомовному оточенні (українському, болгарському та румунському) на протязі тривалого часу зберіг стародавні форми російського обряду та фольклору, а також рідну мову. Разом з

тим треба зазначити, що весільний обряд старообрядців поповнювався та розширявся завдяки впливу української, болгарської, а також і румунської весільної обрядовості, що пов'язано з фактами укладення поліетнічних шлюбів.

ПРИМІТКИ:

1. Див.: Пономарев А.П. Русские в этнической истории Украины. //Русские в современном мире.-М., 1998.-С.116-125.
2. Чижигова Л.Н. Свадебные обряды русского населения Украины. //Русский народный свадебный обряд. Исследования и материалы. Л., 1978.- С.159-180; Чижигова Л.Н. Русско-украинские этнокультурные связи в южных регионах Украины. //Культурно-бытовые процессы на юге Украины. М., 1979. -С. 12-74.
3. Лобачева Н.П. Что такое свадебный обряд? (опыт изучения содержания брачно-свадебной обрядности) /Этнографическое обозрение/.- 1995.-№ 4.- С. 55.
4. Соколова-Москетти А.К. О единстве культурных традиций липован Подунавья. //Историчне краєзнавство Одещини. Одеса, 1995. - С.50-58; Критска-Иванова Е.Ф. Типология и эволюция русского свадебного обряда и фольклора в Болгарии (села Татарица и Казашко). //Русские: семейный и общественный быт.-М.: Наука, 1989.- С.198-221; Липинская В.А. Культурно-бытовые традиции русских-липован в Румынии. //Русские в современном мире.-М., 1998.-С.283-331; Винцлер А.Е. Свадебный обряд липован //СЭ.-1968.-№ 1.-С.138-147.
5. Петрова Н.А. Общее и особенное в свадебной обрядности липован (середина XX в.). //Записки історичного факультету.-Випуск 10.-Одеса, 2000.-С.118-134.
6. Критска-Иванова Е.Ф. Типология и эволюция...-С.198-221.
7. Липинская В.А. Культурно-бытовые традиции русских-липован в Румынии.- С.283-331.
8. Романска Цв. Ст. Фолклор на русите некрасовци от с.Казашко, Варненско.-София, 1959.-С.538.
9. Липинская В.А. Культурно-бытовые традиции русских-липован в Румынии. -С.312.
10. Критска-Иванова Е.Ф. Типология и эволюция...-С.199.
11. Петрова Н.А. Общее и особенное в свадебной обрядности липован (середина XX в.). //Записки історичного факультету.-Випуск 10.-Одеса, 2000.-С.118-134.
12. Липинская В.А. Культурно-бытовые традиции русских-липован в Румынии. //Русские в современном мире.-М., 1998.-С.312.
13. Петрова Н.А. Общее и особенное в свадебной обрядности липован (середина XX в.).-С.122.
14. Критска-Иванова Е.Ф. Типология и эволюция...-С.200.
15. Там само.
16. Петрова Н.А. Общее и особенное в свадебной обрядности липован (середина XX в.). -С.123-124.

17. Критска-Иванова Е.Ф. Наблюдения въерху сватбения фолклор на руските села Казашко, Варненски окръг и Татарица, Силистренски окръг //Бълг. Фолклор. 1977.-№ 2.-С.44-51.
18. Липинская В.А. Культурно-бытовые традиции русских-липован в Румынии.- С.312.
19. Критска-Иванова Е.Ф. Типология и эволюция...-С.200-212; Петрова Н.А. Общее и особенное в свадебной обрядности липован (середина XX в.).-С.127-128; Липинская В.А. Культурно-бытовые традиции...-С.312.
20. Петрова Н.А. Общее и особенное в свадебной обрядности липован (середина XX в.). -С.127.
21. Петрова Н.А. Общее и особенное в свадебной обрядности липован (середина XX в.). -С.129-130.
22. Липинская В.А. Культурно-бытовые традиции.-С.313.
23. Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры.-М., 1987; Чижикова Л.Н. Этнические традиции в современной свадебной обрядности сельского населения этноконтактной зоны (на примере Белгородской области). //СЭ.-1980.-№ 2.-С.10-24; Русские.-М., 1997.-С.471; Русские: семейный и общественный быт.-М., 1989.-С.216-217.
24. Див.: Макашина Т.С. Свадебный обряд русского населения Латгалии. //Русский народный свадебный обряд.-Л., 1978.-С.138-159.

СЕРЕБРЯННИКОВА Н.І.

ОСНОВНІ ФОРМУЛИ ЗАМОВЛЯНЬ В МЕДИЧНІЙ ОБРЯДОВІЙ ПРАКТИЦІ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ УКРАЇНСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ОДЕЩИНИ.

Замовляння - невід'ємна та найбільш усталена частина медичного обряду. Вони є одними з самих архаїчних фольклорних жанрів.¹ Та, незважаючи на те, що функції замовлянь носять утилітарний характер (наприклад, вилікувати хворого) – засновані вони на вірі в силу магічного впливу виголошуваного слова.

Найважливішою рисою текстів замовлянь є їх зв'язок з магічними діями. Важко з'ясувати, що в них в давні часи було головним, а що супроводжувальним. Скоріше за все, це були рівноправні компоненти єдиного комплексного дійства, в якому магія слова чи магія дійства тісно зв'язувались та уявляли собою органічну єдність. З часом одна з частин могла бути спрощена. В результаті цього в дея-

ких замовляннях головним стало слово, а дія короткою і схематичною, а то й відсутня зовсім; в інших скорочена словесна формула стала супроводжуватись розгорнутими та складними магічними ритуальними операціями.

В спеціальній літературі, присв'яченій вивченню замовлянь, не існує загальної їх типології. У контексті актуальності розроблення такої типології, ми пропонуємо робочу класифікацію магічних текстів (замовлянь) нашого регіону:

- розгорнуті замовляння;
- примовки;
- діалог-ритуал;
- замовляння-оберіг.

Зібраний матеріал дозволяє розглянути наступні питання: 1. прослідкувати співвідношення текстів з магічними діями в цих замовляннях; 2. Розглянути структуру замовлянь.

В нашій статті використовуються польові матеріали, зібрані в експедиціях 1996-2000 рр. в селах Кілійського району Мирне (Карячка), Десантне (Галілешти), Василівка (Васильєвка, Подковка), Шевченкове (Карамахмед), Приморське (Жебріани); Роздільнянського району Новокостянтинівка (Костянтинівка, Тарасівка) Одеської області, а також архівні матеріали Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М.Т.Рильського, зібрані в Одеській області.

Найбільш розповсюдженим видом текстів замовлянь є *розгорнуті замовляння* – особливі тексти формульного характеру, яким приписують магічну силу і які здатні викликати бажаний стан.² Знала такі тексти лише знахарка, вони зберігались в таємниці від тих, хто не був посвящений. Передавати замовляння можна було один раз й тільки тим, хто молодше знахаря, хто народився першою дитиною в сім'ї, в кого ще всі зуби були цілі і т.і. В замовляннях відсутні межі оповідання: вони можуть розширюватись, об'єднуватись з іншими, вкорочуватись (що підтверджується польовими матеріалами). В замовляннях відсутній причинно-наслідковий сюжет. Якщо й є якийсь оповідання, то розгортається воно за принципом аналогії.

Ключовими словами всіх замовлянь є фрази, спрямовані на вигнання захворювання. Тому в їхній структурі найбільш розповсюдженими формами є: звертання до хвороби з розширеною її характеристикою, опис очищення всього організму, опис місць, куди відсилається хвороба.³

Наведемо як приклад замовляння, яке читали від *пристріту* (1):

<i>Пресвятая Божжа матір! Моя помощниця. Стань мені у поміч пристріт вимовляти У благословенного (ім'я хворого). На сороки, на ворони, де собаки не блукали, і кури не співали... Іду пристріт виганяти. І туди я і пристріт, і навій, і лом.</i>	Звертання по допомогу до Божої Матері з наміром вигнати <i>пристріт</i> та інші хвороби. (На цьому місці також часто буває звертання до захворювання.)
<i>Із кості, із голови, із нутрі, з тварі, З зубів, губів, лом і навій,</i>	Опис очищення організму (цей перелік може розширюватись).
<i>Пристріт ізмовляти, на пусті степи висилати, На очерета, на болота, на крутії гори, на синє море. Де синє море грає, піском пересипає, Туди я болізни висилаю.</i>	Опис місця, куди відсилається хвороба.
<i>Пристріт чоловічий, пристріт жіночий, Пристріт парубочий, пристріт дівочий, Пристріт цурачий, пристріт качащий, Пристріт котячий, пристріт турецький, Пристріт свинячий, пристріт сходовий, Пристріт віхровий, пристріт вітряний, Пристріт заспаний, пристріт насланий, Пристріт прицілований, пристріт примілований, Пристріт північний, пристріт полуденний.</i>	Характеристика хвороби (її можливе походження).
<i>Тут тобі не бувати, тут тобі кості не ломати, Тут тобі червону кров не сцяти, жовту кість не ломати.</i>	Погрози (частіше вони вимовляються після переліку місць, куди висилається хвороба).
<i>Ізгезни, пропади твого рожденного, Молитвеного, хрещеного помазаного (ім'я хворого).</i>	Замок, який посилює сказані вже слова.

Після цього мочили ніж в свячену воду та хрестили ним хворого три рази. Потім треба було три рази плюнути на землю.⁴

Основною умовою успішного лікування є точне дотримання визначених народною традицією правил. Це час та місце дії, суворе регламентування поведінки людини, яка замовляє. Час дії: ранок перед сходом сонця, вечір перед заходом сонця, захід сонця, північ, при місяці; місце дії: хата, подвір'я, ганок і т.і.; особливі умови, заборони, які супроводжують читання замовляння: йти до місця, де буде відбуватися ритуал мовчки, ні з ким не розмовляючи, щоб ніхто не бачив; впровадивши обряд, не озирюючись йти до хати. Перед початком та по закінченні ритуального дійства можуть читатись молитви чи уривки з молитов. Майже всі замовляння та дії, які їх супроводжують, повторюються 3, 6, 9, 12 разів (найчастіше ці числа згадуються в самих текстах). Числа в замовлянні можуть перерховуватись й в зворотному напрямку, що повинно було символізувати біток хвороби. Наприклад:

Послала мати 9 сынов собирать ямень.

Ушли 9 пришли 8,

Ушли 8 пришли 7,

Ушли 7 пришли 6,

Ушли 6 пришли 5,

Ушли 5 пришли 4,

Ушли 4 пришли 3,

Ушли 2 пришел 1,

Ушел 1 не вернулся ни один.

(українці, с. Фурманівка, Кілійський район (2)).

Однак, при всій консервативності магічних текстів вони не є зовсім незмінними. Збереженню форми в більшій мірі сприяє відпрацьовані століттями стійкість композиції, мовні штампи в певних вузлових місцях, специфічна лексика, набір різноманітних, але достатньо чітко обмежених прийомів побудови тексту.⁵ Класична форма замовлянь складається із трьох незмінних частин: початок замовляння, ряд більш менш постійних формул складають основний текст, характерним є й кінець – так званий “замок”, який повинний посилити та закріпити дію сказаного. Але, далеко не завжди цієї форми дотримуються - замовляння є, по суті, динамічним жанром, хоч їхня динаміка суттєво обмежена. Найбільші зміни в архаїчних текстах відбулися під впливом християнства. Це визначилось в тому, що перед проведенням медичного ритуалу, знахар завжди читав молитву, часто в самому тексті згадувались Святі, Бог, Свята Тісмя (*Пресвятая Богородица, Великая помощница; Ордаана! Ордаана! От Бога создана;* після прочитання замовляння – *З Божою поміччю!*). Від кровотечі, наприклад, читали таке замовляння (3):

Пресвятая Богородиця!

Стань мені о поміч.

Зарізає Бог барана і приніс у церкву на жертву.

А біле море і біла церква,

І в морі біла церква і білий престол,

І білий батюшка в білому одітий.

Бог в жертву прийма барана, а кров затуля.⁶

Іноді, замість замовляння, знахар читав тільки молитву (що дуже часто зустрічається в старообрядницького населення).

“Відчитування” (лікування словом) іноді включає будь-які дії, особливо при лікуванні окремих хвороб (наприклад, “палити рожу” неможливо без підкурювання хворого підпаленою червоною ганчіркою, чи клоччям). Але супроводжувальні дії в таких актах, як правило, примітивні та нечисленні.

Більш прості формули замовлянь можна назвати *примовками*. Ці тексти замовлянь відрізняються від інших своєю структурою (в них немає початку, немає ані перерахування хвороб, ані перерахування можливих причин захворювання, ані переліку припустимих чинників її, ані опису процесу вигнання, ані розвернутої формули відсилу), рівнем побутування (такі тексти замовлянь можна використовувати в лікуванні не тільки професійний знахар, а також хто-небудь із близьких хворого). Складаються із одного-двох речень. На відміну від розгорнутих замовлянь, тексти коротких лікувальних формул не самостійні, вони не існують окремо від акціонального тексту, органічно з ним пов’язані. Іноді тільки дія розкриває зміст вербального тексту.⁷

Найбільш сталими їхніми структурними елементами можна вважати: 1. Звертання до захворювання, до персоніфікованого духу, якого збираються виганяти (*уроки, волос, чепень та ін.*) 2. Формула відгону, яка виражена дієсловом чи вигуком із значенням “піді” (*вийди, уйди, ступай, уйди, піді і т.і.*). 3. Компонент, який називає місце (з якого органу), об’єкт (з кого, від кого) із значенням “звідки” виганяється хвороба. 4. Останній компонент – просторовий локус (місце знаходження), рідше – об’єкт, на який повинна перейти хвороба (людина, тварина, рослина), із значенням “куди”. Структура примовки може ускладнюватись за рахунок введення елемента розповіді, в якому, наприклад, може йти мова про те, що буде з хворобою, якщо вона не виконає наказу піти. Два останні компоненти, які виділяються в структурі тексту – це локуси зі значенням “звідки” та “куди”. Для них характерна опозиція свій - чужий. Виганяється хвороба з людини (*візь мене, від мого тіла*), чи з якого-небудь певного

органу (з рта, з костей, з серця і т.д.). Часто перелічуються декілька органів. Хвороба може відсилатися на людину, на тварину, на рослини, люди звідки прийшла (на дівчину чорноброву, на коня, на колос).

Як приклад ми можемо привести слідуючі примовку:

Волос! Волос!

Вийди на колос!

Вийди на пески, на море!

Не мучь людей!

(росіяни, с. Мирне, Кілійський район (4))

Ці слова супроводжувались діями лікаря, який, прикладав до хворого місця пучок з колосків та чекав, доки волос не вийде на них.

Гикалка! Гикалка!

Піди до води!

Кого хоч напади!

Чи коня, чи корову, чи жидівку здорову!

(українці, с.Новокостянтинівка, Роздільнянський район (5)).

Після цього треба було випити води.

Одним из видів замовлянь можна назвати "діалог-ритуал". Такий тип замовляння складається з трьох частин: запитання однієї особи (лікаря), відповіді іншої (іноді відповідь давав сам знахар від особи сонця, місяця) та коментуючої, підсумкової частини, яку каже лікар. В більшості випадків його повторюють три рази. Знищення чи лікування хвороб за допомогою ритуального діалогу є, за суттю, замовлянням, в якому діалог є його вербальною частиною, а дія – акціональною.⁸ Як приклад можна привести слідуюче замовляння, яке використовувалось при лікуванні зубної болі:

-Місяцю! Місяцю!

Чи не болять в тебе зуби?

-Ні, не болять і не щемлять.

-Місяцю! Місяцю!

Чи не болять у мертвого зуби?

-Ні не болять і не щемлять.

То хай же у мене

Раба Божого (им'я хворого)

Не болять і не щемлять.

(українці, с. Шевченково, Кілійський район (6))

Часто читання такого типу замовлянь супроводжується цілою виставою, за участю одного знахаря чи разом з помічниками, які діють в відповідності із змістом замовляння.

Крім вищевказаних типів текстів замовлянь можна виділити замовляння, які носять характер оберегів (замовляння-оберіг). До них відносяться:

- замовляння, які читали над дітьми. (До них можна віднести також деякі колискові пісні)⁹:

*Крест на мене
Крест во мене
Крестом ограждаю
Врага отгоняю.*

(росіяни, с. Мирне, Кілійський район (7)).

- тексти замовлянь, які читали в певні дні, до деяких подій. Ці тексти повинні захистити від певних захворювань:

Коли прилітали лелеки, перший, хто їх побачить повинен сказати: *Лелеко! Лелеко! Нехай тобі ноги тріскаються, а не мені!* (8)¹⁰

Коли навесні гримів гром перший раз, треба було притулитись до вуги печі й сказати:

Заяче бігання, волова сила – щоб не боліла ні голова, ні спина!

- замовляння-обереги, які використовували в повсякденному житті від всіх захворювань:

Як неба і землі не вміряти, так і мене не наврокувати! (10)¹¹

На молодий місяць читали таке замовляння:

*Місяць, місяць молодой
Тебе крест золотой.
Тебе наповниться,
А мене на здоров'я.*

(росіяни, сс. Приморське, Мирне, Кілійський район (11)).

Всі замовляння-обереги супроводжувались простими магічними діями.

Таким чином:

В медичній обрядовій практиці східнослов'янського населення Одещини присутні слідуєчі типи медичних замовлянь: розгорнуте замовляння (1, 2, 3), діалог-ритуал (6), примовка (4, 5), замовляння-оберіг (7, 8, 9, 10, 11).

Практично всі ці тексти супроводжуються магічними діями. Але, в більшості випадків, ці дії є чисто символічними та малочисельними. Лише діалог-ритуал, виправдовуючи назву, супроводжується ритуальними діями, в яких приймають участь часто не тільки знахар та пацієнт.

В структурі всіх типів замовлянь також можна прослідкувати відмінності. Найбільш складна та повна структура є в розгорнутих замовляннях. Але вони можуть змінюватись, доповнюватись, та викорис-

товуватись окремими частинами. Діалог-ритуал характеризується менш складною, але більш сталою структурою. Примовки та замовляння-обереги є найбільш спрощеними текстами. Слід також відмітити, що всі види магічних текстів (крім розгорнутих замовлянь, які використовують лише "спеціалісти", знахарі.) є доступними більшості населення.

В структурі всіх типів замовлянь також можна прослідкувати відмінності. Найбільш складна та повна структура є в розгорнутих замовляннях. Але вони можуть змінюватись, доповнюватись, та використовуватись окремими частинами. Діалог-ритуал характеризується менш складною, але більш сталою структурою. Примовки та замовляння-обереги є найбільш спрощеними текстами. Слід також відмітити, що всі види магічних текстів (крім розгорнутих замовлянь, які використовують лише "спеціалісти", знахарі.) є доступними більшості населення.

Примітки

1. Виникли замовляння в глибоку давнину. Були відомі ще шумерські, асиріо-авілонські, давньоіндійські, давньоєгипетські замови-заклинання, разом з архаїчними міфами та ритуалами їх знаходять в Африці і Австралії, у сибірських народів; досліджувались замовляння у народів Європи, в тому числі германців та балтів. Магічні та заклинанні формули були знайдені навіть на найпростіших піктограмах, які були розповсюджені також у північноамериканських індіанців та в Індонезії.. Деякими дослідниками висловлювалась думка про те, що сама писемність виникла з потреб магії і в давні часи мала в основному магичне призначення. Слов'яни, особливо східні, серед інших прослідків язичництва, відносно добре зберегли замовляння. Як і інші фольклорні форми, замовляння збиралися, видавалися, вивчалися. Дослідженням замовлянь присвячена велика кількість праць: Ефименко П. Сборник мало-русских заклинаний.-М.,1874; Милорадович В. Украинские тайные знания и чары // Сб. Харьк. ист.-филол. о-ва.-Харьков,1913.-Вып.10; Українські замовляння.-К.,1993; Виноградов Н Заговоры, обереги и спасительные молитвы.-СПб., 1908 та інші.
2. Топоров В.Н. Заговоры и мифы // Мифы народов мира.-Т.1.-С.450; Басилов В.Н. Заговоры // Религиозные верования. Свод этнографических понятий и верований.-М.,1993.-С.82.
3. Вельмезова Е.В. Семантика пространства лечебного заговора: к типологии формул отсылки болезни (на примере восточнославянских и французских текстов) // Вестник Московского университета.-Филология.-Сер.9.-№4.-1999.-С.50; Шиндин С.Г. О возможном присутствии рефлексов архаического ритуала в русских заговорах // Славяноведение.-1993.-№3.-С.61; Степанов Є.Г., Таранюк Г.А. Водна термінологія українських замовлянь та її свідчення щодо прабатьківщини слов'ян // Мова та стиль українського фольклору.-К.,1996.-

- С.18; Українські замовляння.-К.,1993.-С.253-300; Бондаренко Г. Слова, що були споконвіку... // Неопалима купина.-1995.-№3-4.-С.214.
4. ІМФЕ, Ф.1-6, Од. збер.617, стор.225
 5. Лукінова Т.Б. Мовна архаїка слов'янських замовлянь // Мовознавство.-1998.-№2-3.-С.50.
 6. ІМФЕ, Ф.1-6, Од. збер.617, стор.228
 7. Усачева В.В. Словесные формулы в народной медицине славян // Славянское и балканское языкознание. Структура малых фольклорных текстов.-М.,1993.-С. 166.
 8. Топорков А.Л. Диалог-ритуал // Этнолингвистический словарь славянских древностей. Проект словника. Предварительные материалы.-М.,1984.-С.125; Толстой Н.И. Еще раз о славянском ритуальном диалоге // Славянское и балканское языкознание. Структура малых фольклорных текстов.-М.,1993.-С.92.
 9. Еремина В.И. Заговорные колыбельные песни // Фольклор и этнографическая действительность. -СПб., 1992.-С.29-33.
 10. ІМФЕ, Ф.1-3, Од. збер.329, стор.1
 11. ІМФЕ, Ф.1-3, Од. збер.329, стор.86

В.Г.КУШНІР

ДЕРЕВ'ЯНЕ ЖИТЛО СЕЛА БАШТАНКІВ

В 2000 році етнографічною експедицією історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова в селі Баштанків Кодимського району Одеської області зафіксовано найархаїчніше з існуючих в наш час жител і господарських селянських споруд в цьому регіоні.

Коли було збудоване житло, ніхто не пам'ятає, хоча за переказами літніх людей, дерев'яна хата, як тут її називають, є однією із трьох перших, що з'явилися в лісі на місці майбутнього села. Хати знаходились на достатньо великій відстані одна від одної і тоді ще не утворювали поселення. Скоріше обійстя спочатку існували як три хутірських господарства, на основі яких з часом і сформувалось село. До того ж, житло стоїть порівняно далеко від вулиці, майже в центрі присадибної ділянки, тоді як причілки сучасних жител знаходяться в декількох метрах від вулиці. Очевидно, що характерний для місцевості вуличний тип забудови з'явився пізніше, коли мешканці села ставили свої оселі обіч вулиці.

З трьох хат збереглась лише одна. Важка доля власників житла "сприяла" збереженню будівлі в її первісному вигляді. Господарка житла Іванкова Олена Микитівна, 1916 року народження, стверджує, що хата належала її дідусеві, яку він сам успадкував і не пам'ятав, хто з його рідні збудував це житло. Злиднення життя родини Іванкових не надавало їм можливості перейти у нову хату. Щоп

равда, колгосп збудував для Олени Микитівни поряд нове сучасне житло, однак вона відмовилась залишати помешкання своїх пращурів.

За довгі роки існування житло майже зруйнувалось. Під час пожежі згорів чотирисхилий солом'яний дах, впала стеля над "великою хатою". Однак будівля, пере-

крита тепер лише шиферним настилом, стоїть ще міцно. Вражає не лише існування, але й функціонування дерев'яних засувів і замків на дверях, якими й досі користується господарка.

Фото 1. Причілкова стіна житла

Хата "ставилась" серед лісу на очищеній ділянці. Від тих часів зали-

Фото 2. Кут житла

шилися пеньки від зрізаних дерев, в середині житла яких використовували як підставки для лавок. Ще не так давно односельці на прохання Олени Микитівни використовували їх і винесли із приміщення.

Споруда будувалась з горизонтально покла дених одна на одну дерев'яних колод, брусів, дощок тощо, які в кутах з'єднувались технікою врубу. Конструкція даху кріпилася до стін житла дерев'яними стрижнями. Така техніка зведення стін дозволяє віднести будівлю до категорії хата-зруб (фото 1,2), хоча споруда і має властиві їй особливості як то обмазка глиною та фарбування у червоний та білий кольори. Однакова по всьому периметру висота основи, на якій споруджувалась будівля, вказує на попередню підготовку (в даному випадку нівелювання площі під забудову, оскільки хата стоїть на схилі) майданчика для майбутнього житла.

В основу зрубу (нижня частина) клали очищені від кори дубові колоди діаметром близько 30 см. Наступні три яруси також складені із більш - менш прямих і добре

Фото 3. Фрагмент стелі

см рівні. Вони довші від нижніх і нависають над ними, утворюючи козирьок. Кінці верхніх брусів прикрашалися надрізом. Для скріплення стін будівлі до верхніх брусів по периметру споруди ладнався каркас.

Центрального сволока в житлі немає. Відсутність даху не дозволяє з'ясувати, яким чином він кріпився до вищезгаданої конструкції на стінах.

Верхні і нижні яруси стін зрубу складалися з цільних колод і брусів. Довжина колод середніх ярусів в прогонах між вікнами залежала від кількості вікон чи дверей та їх розмірів.

Стелю стелили делами (дилями), але лише в сінях. Над житловими приміщеннями зверху на балки покладено товсті дошки, що витесані сокирою із розколотого на частини дерева (фото 3). Їх обмазували глиною і білили каоліном.

Якості обробки дерев'яних заготовок не надавалось особливого значення, однак на естетичності зрубу різна товщина дерева, його кривизна тощо, не позначались. Це можна пояснити тим, що житло як із середини, так і зовні, обмазувалось глиною, під якою вади деревини не були помітними, тому не дивно, що лише кути будівлі вказували на те, що вона є зрубом.

Хата складалася із трьох частин: сіней, “великої хати” і “малої хати”. Розміри трьох приміщень різні. Площа “великої хати” складає 20 м², сіней - 15 м², “малої хати” - також 20 м².

Житло має сім вікон. Два вікна “великої хати” розміщені в чільній стіні, одне - в причілковій, маленьке віконце вмонтоване у затилковій стіні, але не в середній її частині, а ближче до сіней. “Мала хата” має лише три вікна: по одному на чільній і причілковій стінах та одне

обтесаних колод. Із таких же доброякісних колод складені ще три верхні яруси. Колоди між нижніми і верхніми ярусами мали різну товщину (в середньому близько 18 см) і конфігурацію в перетині, тобто покладені вперемішку. На колоду діаметром в 20 см клали колоду діаметром в 10 см, і навпаки. До того ж це могли бути бруси, дошки, не зовсім рівні кругляки. Весь зруб складався з десяти колод, брусів і грубих дощок. Верхні бруси розміром близько 15 x 18

Фото 4. Вікно

невеличке над припічком. Розміри великих вікон однакові - 65 x 45 см. Коробки вікна, до якої кріпиться рама, не існувало. Рама із чотирьох пнибок кріпиться в одних випадках до чотирьох товстих і масивних брусів, в інших - до двох бокових. Таким же чином монтували і двері (160 x 80 см), зроблені із чотирьох широких дощок. На відміну від вікон, верхній брус одвірка в середній частині має виріз, який не лише прикрашає двері, але й збільшує висоту входу.

Двері (відчиняються в середину житла) з чільної і затилювої сторони замикаються засувами і замками, виготовленими із дерева твердої породи. Двері чільної сторони (головного входу) мають замок, який складається із трьох частин: замка, засува та ключа. Корпус замка заввишки 40 см і завширшки 10 см при допомозі двох дерев'яних стрижнів прибитий до масивного одвірка (фото 5). В середині корпусу видовбані три вузькі продовгуваті вертикальні отвори для фіксаторів - дерев'яних пластин прямокутної форми завширшки 15 см. Кожний фіксатор на нижньому кінці мав форму стрижня. Якщо розміри пластин однакові, то довжина стрижнів (для ускладнення відмикання замка чужим ключем) різна. В положенні "замкнуто" фіксатори, лише завдяки

Фото 4. Двері

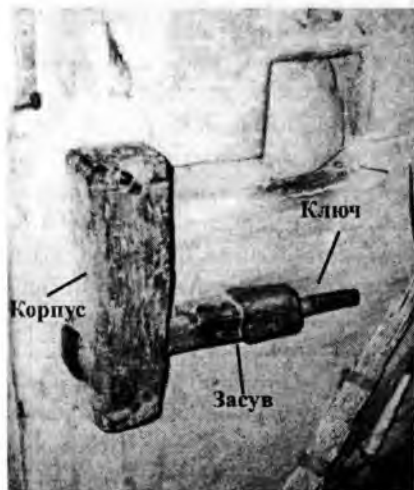
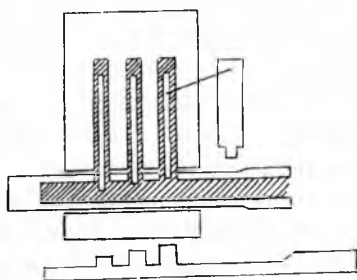

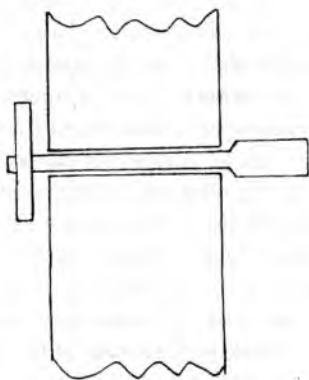
Фото 5. Замок

Мал. 2. Вид замка і ключа в перетині в положенні «замкнуто»

Фото 6. Замок-засув і
“защібка”

Мал.4. Вид “защібки”
в перетині

власній вазі, падають в отвори засува(Мал.2). Затиснутий фіксаторами засув не рухається в корпусі замка і відчинити двері неможливо.

Засув - це дерев'яний брус розміром 20 x 20 x 44 см, в середині якого видовбано канал для ключа. Верхня площина засува має три отвори, в яких в положенні “замкнуто” знаходяться стрижні фіксаторів.

Замкнути і відімкнути замок можна лише ключем. Ключ завдовжки 18 см на одному кінці має три виступи різної висоти, відстань між якими відповідала відстані між отворами на верхній площині засува. Лише за таких умов виступами ключа можна підняти фіксатори в каналі і, вийнявши засув, відчинити двері. Оскільки засув знаходився завжди в горизонтальному положенні, а замок закріплювався до одвірка з внутрішньої сторони житла, тому іззовні його не можна навіть бачити. Доступ до замка здійснюється через невеличкий, зроблений в стіні, квадратної форми отвір, крізь який, просунувши руку з ключем, відмикають чи замикають двері.

Двері затилкової сторони житла мають два пристрої замикання: замок - засув і “защібку”(Фото 6). Конструктивно вони значно простіші в порівнянні з вищезгаданим. Застосування таких спрощених запорів свідчить, що саме цими дверима користувалися у повсякденному житті. Замок-засув складається із планки-засува завдовжки 70 см і корпусу-скоби (60 x 7 x 12 см), який двома дерев'яними стрижнями прикріплений до одвірка.

Таким засувом замикають двері лише із середини житла. Для замикання житла іззовні використовують так звану "защібку". Це простий пристрій із дерева. Він складається із ручки завдовжки 30 см та поперечини завдовжки в 25 см. Ручка знаходиться в просвердленому в одвірку отворі, до якої з протилежного боку прикріплена поперечина. Така конструкція дозволяє поворотом ручки ставити поперечину в горизонтальне ("замкнуто") чи вертикальне ("відімкнуто") положення. (Мал.4). Отже "защібка" використовується лише для того, щоб під час виконання господарських робіт біля житла тримати двері зачиненими (прикритими) але не замкненими.

Фото 7. Піч, припічок, груба

Із сіней крізь двері можна увійти у "велику хату" і "малу хату". На жаль, сучасний стан "великої хати" не дозволяє відтворити первісний інтер'єр. Освоєння простору "малої хати" з часом в чомусь і змінювалось, та все ж інтер'єр залишився традиційним. Підлога тут земляна, регулярно підмазувалась глиною. На відміну від пофарбованих в червоний колір причілкових стін і затилля житла та сіней, стіни кімнати побілені. Біля входу ліва стоїть мисник, справа - відро з водою. Ліворуч від входу знаходиться піч, далі припічок або лежанка і груба, яка використовується для обігріву приміщення взимку і повсякденного приготування їжі. Піч і груба з'єднуються хатнім комином, крізь який дим через отвір (каглу) виходить в сіни і звідти в димний комин. Між грубою і причілковою стіною стоїть ліжко. Припічок та ліжко застелені домотканими конопляно-вовняними пілками, запічок запнутий фіранкою від стороннього ока.

Над припічком і грубою, від стіни до печі, нависає дерев'яна жердка для розміщення на ній рушників, налавників, хустин тощо. Одним кінцем жердка входить наскрізь в причілкову стіну, іншим закріплена брусом до стелі.

Під вікном причілкової сторони стоїть стіл. Біля столу в північно-східному куті стіни знаходився покуть. Ще недавно зі слів господарки тут було сім ікон: Ісус Христос, Матір Божа, св. Миколай, Іоан Хреститель (з ягням), св. Катерина, св. Параскева (з хрестом в руках), св. Пантелеймон (з гуртом людей навколо).

Вздовж чільної стіни, де раніше стояла лавка, знаходиться ліжко.

Порівнюючи житло - зруб з традиційними для села і регіону спорудами, спостерігається спільне і відмінне. До спільного, насамперед, відноситься розподіл житла на "велику хату" і "малу хату", сіни. Традиційним для даної місцевості є і освоєння простору житла, зокрема "малої хати", де піч, груба, припічок, ліжко розташовані вздовж затилкової стіни, стіл - біля причілкової, а довга лавка - під вікнами з боку чільної стіни.

Разом з тим житло-зруб вирізняється рядом особливостей не притаманних місцевим будівельним традиціям. Насамперед, технікою зрубу, яка існувала на Поділлі, де житла будували як із кругляка, так і з брусів 1. Картографуючи житла зрубного типу кінця XIX - початку XX ст, Т.В.Косміна зафіксувала найпівденніші з них в районах Могильов - Подільського і Брацлава Вінницької області, та в 50-60 - роках XX ст дерев'яні житла там вже не фіксуються 2. Знайдений Баштанківський зруб розширює зону побутування даного типу житлобудування на південному сході майже до степової зони, але схоже, що вказана традиція будівництва принесена сюди першими переселенцями, не знайшла свого продовження і чи не одразу ж зникла. Принаймні, ніхто із селян не може пригадати про існування подібного будівництва, не кажучи про специфічні назви, пов'язані з технікою зрубу. Природні умови межі лісостепу і степу сприяли розвиткові традиції каркасно-стовпових, саманних жител. Таке житло було дешевшим, адже ліс тут коштував дорого. Щоправда, проміжними в схемі розвитку між каркасно-стовповими і зрубними конструкціями залишилися споруди господарського призначення, стіни яких будувались технікою "в заміть". Стіни таких приміщень склалися із дошкоподібних заготовок, покладених одна на одну горизонтально між вкопаними в землю слупами - основою конструкції. І хоча стіни обмазувались з обох сторін глиною, білились, все ж вони були тонкими, а відтак холодними взимку. Насамперед з цієї причини, таку техніку і такі матеріали не використовували для спорудження жител. Але такі приміщення вважались більш придатними для утримання худоби, ніж каркасно - стовпові та саманні.

Відрізняється житло від більш пізніх і елементами декорування, одним з якого є фарбування стін. Житлові споруди тут біляться вапном чи крейдою і лише затилкова стіна фарбувалась в червоний колір. Сьогодні червону глину практично не використовують, хіба що фарбують нею, інколи, господарські приміщення, а ще в 50-60 роки XX ст. фарбування червоним затильної стіни було звичайною справою. Затилкова і причілкові стіни дерев'яного житла - зрубу і сіней пофарбовані червоною барвою. Ймовірно, для часів будівництва житла і насамперед для тих, хто пересе-

лившись сюди збудував перше житло, традиція декорування стін була саме такою, але з часом домінуючим став саме білий колір.

Не вписується житло і в систему вуличної забудови села. Розміщення садиби (земельна ділянка разом зі всіма спорудами) на порівняно великій відстані від вулиці вказує на можливість її появи до виникнення села.

Відмінні ознаки в сукупності схиляють до думки, що житло є найдавнішою спорудою в Баштанкові. Якщо вважати, що перші відомості про село датуються другою половиною XVIII ст, 3 а церкву побудували тут в 1777 році⁴, то житло з'явилося не пізніше середини XVIII ст. Крім питань, пов'язаних насамперед з традиціями житлобудування цього періоду, житло відображає початковий етап заселення території регіону і даного села зокрема, коли декілька родин першопоселенців, прибувши сюди безперечно з районів України, де спорудження дерев'яних жител технікою зрубу було традиційним. Ймовірно, саме вони стали засновниками села Баштанків.

ПРИМІТКИ

1. Косміна Т.В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX-XX ст.- К.,1980.-С.20.
2. Там же.- С.33.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область.- К.,1969.-С.529.
4. Приходы и церкви Подольской губернии // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета.- вып.9.- Каменец-Подольский, 1901.- С.829.

ГОРБУНОВ Ю.Є.

ПАМ'ЯТКИ ЛИПОВАНСЬКОГО ІКОНОПISУ БУДЖАКА XIX - XX СТ.

(за матеріалами експедиції ОНУ ім.І.І.Мечникова 1999 р.)

Старообрядницький іконопис Подунав'я до теперішнього часу залишається одним з найменш вивчених явищ в історії народної культури цього багатонаціонального краю, про що свідчить історіографія вивчення цього питання. Невелика стаття московської дослідниці Е. К. Гусевої, яка працювала у Придунайському краї у складі археографічної експедиції Московського університету, на сьогодні залишається єдиною науковою публікацією стосовно даної проблеми.¹

Не має сумніву що вивчення іконописної спадщини дозволить значно поповнити наші уявлення про духовний світ старообрядців, їхні бого-

словські та естетичні погляди, культурні зв'язки як із зовнішнім іноетнічним середовищем, так і з старообрядництвом інших регіонів.

Планомірне вивчення художньої культури старообрядців краю почалось влітку 1999 року етнографічною експедицією ОДУ ім. І. І. Мечникова, під керівництвом доцента кафедри археології та етнології України Пригаріна О. А. Під час польових робіт досліджені іконостасні ансамблі ряду старообрядницьких храмів Кілійського та Тарутинського районів Одещини, а також велика кількість ікон із домашніх зібрань. В даному повідомленні містяться деякі результати цієї розвідки.

Найперше слід зазначити, що як у домашніх "божницях" липован, так і в їх церковних зібраннях, представлені ікони не тільки місцевого виробництва, а й ті "образа", котрі свого часу були вивезені з місць виходу старообрядницьких переселенців, а також творіння, які з'явилися тут і розглядаються нами як художній імпорт.

В першу чергу, нашу увагу привернули ікони буджацьких старообрядницьких іконописних центрів. Ці творіння характеризуються єдністю самобутнього стилю з яскравими іконографічними і техніко-технологічними особливостями, що дає підставу говорити про місцевий іконопис старовірців, як про особливе "липованське письмо" ("письмами" по традиції називаються малі, як правило, регіональні іконописні школи).

Які ж риси та особливості визначають своєрідність місцевого липованського іконопису, в чому корінна його відмінність від створених тут робіт болгарських, молдавських, українських народних іконописців, які творили у лоні офіційного православ'я? Відповідаючи на це запитання, потрібно сказати, що старообрядницький і зокрема липованський іконопис був, певною мірою, канонічний за змістом і за художніми принципами відповідав давньоруському живопису. Інакше кажучи, липованські письма були свідомим, догматично обґрунтованим продовженням середньовічної традиції. Це виглядало жорсткою антитезою релігійному мистецтву синодальної церкви, де неподільно панував світський дух барокко та класицизму, а канонічні прийоми письма та композицій кінця XIX століття були вже забуті. Та все ж, при всій непохитності старообрядницьких підвалин, сучасна світська культура в тій чи іншій мірі просякала у всі сфери духовного життя старообрядця. Найкраще це відобразилось саме в іконі. Так основою композиції нерідко стає українська та західна гравюра, запозичується стильна барочна орнаментика, у зображенні все частіше фігурує архітектура нового, світського типу, вводяться елементи прямої перспективи, світлотіньового моделювання форм. Незважаючи на все це, семіотична тотожність з дониконівськими зраз-

кими була абсолютною. Символи “древлего благочестия” незмінно присутні навіть в самих еклектичних роботах буджацьких іконописців.

Дивує сюжетна розмаїтість творів, наявність рідкісних, а підчас унікальних композицій помітно виділяє липованський іконопис в строкатому конгломераті народних ікон краю. Серед досліджених старообрядницьких церковних ікон зафіксовані такі складні з “багаторівневою” семантикою символічні композиції як “Софія Премудрість Божа”, “Лоно Авраамово”, “Стена еси девам” та інші. Богословські ідеї, відобразившись у творчості старообрядницьких художників, проявлялись у вишуканих живописних метафорах та алегоріях. Ще одна особливість липованської ікони - домінування золотого покриття, яке несе, як відомо, не тільки декоративне навантаження². Щедро розлите золото на фонах, німбах, у невибагливому орнаменті одягу та архітектурних деталях - незмінна ознака липованської (так як і ветковської) ікони XIX - початку XX ст. Пізніше, в XX столітті, золото та срібло замінюються вохрою, алюмінієм, бронзою.

Більшість досліджених ікон місцевого походження датуються XIX - першою половиною XX ст. Серед них вирізняються за стилістикою (даються другою половиною XVIII ст.) привезені ікони. В них легко впізнаються твори митців із Ветки та Стародуб'я, де здавна існувала оригінальна іконописна школа³. Саме звідси на Дунай йшла одна з потужних переселенських течій.⁴ Щоправда у липован побувають і більш пізні (XIX - початку XX ст.) ветковсько-стародубські ікони, що постачались сюди на продаж. Як показало порівняльне вивчення атрибутованих ветковських⁵ та липованських ікон саме ветковсько-стародубська традиція значно вплинула на процес формування місцевого іконописного стилю. Разом з тим, в різні періоди липованський іконопис відчував досить сильний вплив балканської, молдавської та української традицій.

Дуже цікавими виявились ікони Нікольського собору у Вилкові, де зберігся прекрасний іконостас московської роботи часів будівництва храму (освячений в 1912 р.). Ікони написані в кращих традиціях старообрядницької класики, яка характерна для письма царських ізографів XVII ст. Живопис іконостасу помітно відрізняється стилем від більш ранніх ікон на солі та розвішаних на стінах храму.

Особливо примітні композиції Дванадесятих свят (друга половина XIX ст.), які написані в місцевій майстерні. В них втілені естетичні ідеали дунайського старообрядництва. Ці яскраві, насичені різноманітними деталями роботи ніби межують між канонічною іконою та мистецтвом народного лубка з присутнім йому духом наївного реалізму. Для ікон цієї групи характерні живописні, з використанням перспективи композиції, обмежене використання

золота. Простір насичений звичайними атрибутами пейзажу: ярами, порослими травою, перелісками, невисокими пагорбами, кучерявими хмарами. На фоні цього "світу живої природи" фігурки святих навпаки - статичні, майже безтілесні, посилюється щільним золоченням, скрізь вкриті одягом - "ризами". Насамперед цим стильовим синтезом - злиттям традицій руського середньовічного живопису та елементів реалістичного мистецтва визначається нижньодунайська старообрядницька ікона. Разом з тим, ікони Нікольського храму дають матеріали достатньо пізнього періоду місцевого іконопису.

З більш давніми стильоутворюючими зразками ми познайомились у церкві Казанської Богоматері у сусідньому селі Приморському.

Як встановлено Е.К. Гусевою, ікони, які утворюють широкий багатоярусний іконостас, писались місцевими майстрами під керівництвом підрядника Бородіна до часу освячення храму в 1912 році⁶. Однак, поза увагою залишилося те, що в Казанській церкві Приморського чи Жебріян, як раніше називалось село, збереглась значна частина старовинного іконостасу, створеного для першої жебріянівської церкви (на її місці зведена нині існуюча). Ікони знаходяться в трапезній. Всі вони датуються першою третьиною XIX ст. та складають єдиний комплекс, що ймовірно містився в будівлі старого жебріянівського храму. Живопис цих стильних, виконаних на золотому фоні ікон, добре зберігся і репрезентує достатньо високий рівень майстерності липованських художників того часу. Безперечно ця група мистецьких зразків заслуговує монографічного дослідження. Відзначимо тільки, що письмо жебріянівських ікон явно орієнтоване на ветковсько-стародубську традицію. Відхід від неї відчутний лише в більшій канонічності художніх форм, у відмові від нарочитої барочної декоративності, властивій мистецтву Ветки XVIII - початку XIX ст. Далі, як показують ікони більш пізнього періоду, тут формується своя самобутня манера, яка синтезувала ветківські традиції та іконописний стиль центрально-руських старообрядницьких майстерень. В кінці XIX - першій половині XX ст. у Жебріянах досить активно діяла майстерня Воробйових. Ікони Ларіона Воробйова, складні за композицією монументальні роботи. Вони зберігалися в Казанській церкві, та у місцевих жителів. Підписані ним твори зафіксовані в ряді старообрядницьких громадах Буджака, наприклад, в Мирному.

Іконостас церкви преподобної Параскеви також датується початком XX ст., однак, як і у Приморському, тут збереглося багато із колишнього художнього убранства - чотири дивовижні ікони євангелістів містяться на нефах під банями храму. Ці високо професійні роботи першої третини XIX ст. ще багато в чому схожі з іконописним стилем Ветки, що простежується в великій кількості барочних елементів, характері просторових будівель, особливостях обробки одягу (золотопробільне письмо в "перо").

Інші тенденції в липованському мистецтві відображують більш пізні ікони нового іконостасу, які за своїм стилем близькі до іконопису старообрядницької Москви, Мстери. Така зміна стильових орієнтирів пояснюються тим, що на початку XX ст. в цих місцях заїжджі московські майстри створили цикл ікон для храмів в Ізмаїлі та Вилкові. Ці рафіновані, різко відмінні від місцевих, ікони, звісно, подобались нижньодунайським художникам, які переймали досвід московських колег. Результатом такого синтезу стилів - місцевого липованського та московського - є нині існуючий іконостас у Мирному, ікони якого написані на золоченому різбленому, декорованому холодними емаллями левкасі. Це робить їх схожими на ікони московських майстрів Вилкова, однак риси місцевого стилю проступають досить виразно: в типажі характерних округлих ликів, в манері письма риз, прикрашених в народному стилі пишними квітами та листям.

Відзначимо, що у вбранні храму є і більш пізні ікони, створені тут у першій половині - середині XX ст. Серед них - образи найбільш шанованих в народі "заступників": Ніколи, Харлампія, Ангела-хранителя, особливо шанованої в селі Параскеви. Є і зовсім "свіжі" (10 - 15-річної давності ікони, написані кілійським іконником Філатом Шевцовим. Письмо цієї групи творів фольклорне за духом. В ньому сильно відчувається україно-молдавський вплив: перевага ніжних блакитних тонів, багатство квіткових прикрас, наївно добродушні вирази ликів. Можна відзначити і балканські мотиви, запозичені від болгарських переселенців. Насамперед, це канонічне письмо із візантійськими рисами іконописного стилю, які присутні і в старих молдавських іконах та фресках (наприклад, Успенської церкви в Каушанах 1766 р.). Все це імпонувало старообрядцям та цілком відповідало нормам їх віровчення та естетики.

Багато цікавих спостережень зроблено в Анновці Тарутинського району. Хоч більша частина художнього вбрання місцевої Покровської церкви пограбована, збереглося немало робіт місцевого старообрядницького мистецтва. Серед них пізній шар ікон. Значна їх частина належить пензлю анновського іконописця Афанасія Лисова, творчість якого припадає на 30 - 60 -ті роки XXст.

Афанасій Лисов - син ізмаїльського єпископа Арсенія, довгий час жив та помер в Анновці. Як згадує його онука У. А. Золотарьова, сам єпископ був зайдлим книжником, колекціонером, письменником, майстром "перешлетного дела". Син владики славився мистецтвом знаменного співу, професійно займався іконописом, пробував себе і в "парсунному письмі". Нами знайдено портрет роботи Афанасія Лисова, якій зображує його батька в святительському вбранні - такий тип творів в старообрядницькому мистецтві зустрічається виключно рідко.

Іконописна спадщина останнього анновського ізографа достатньо багата, включає "розхожі" сюжети - різні ізводи Богоматері, образи Ніколи, Марії Єгипетської, хрести - розп'яття. Роботи ці, потрібно визнати, не відзначаються майстерністю, але написані "з душею", в суворій відповідності до вимог канону. Привертає увагу близькість анновських ікон та живописних творів з Придністровськими, де на основі ветковської традиції склався свій характерний тип письма, дещо відмінний від нижньодунайського. Як згадують старожили, велика кількість жителів Анновки замовляли ікони саме в селі Великоплоське поблизу Тирасполя. Зв'язки з значним іконописним центром Великоплоським зберігаються впродовж всього XX ст. Справа в тому, що саме вихідці з Великоплоського були засновниками Анновки на землях князя Гагаріна в 1870 р.⁸ Ще й нині зберігаються сімейні, релігійні, економічні зв'язки обох общин. Хоча стосунки із старообрядницьким Подунав'ям тут ніколи не були особливо міцними, мешканці Анновки не втрачали контактів із старообрядницькими релігійними центрами Подністров'я: Бендерами, Тирасполем, Великоплоським. Звідси за повідомленням уставщика Є. А. Спічника у разі необхідності поступали для анновської общини ікони, книги, церковне начиння.

Подальше розширення географії польових досліджень, накопичення нових джерел дозволять на основі комплексного підходу значно розширити наші знання про іконописне мистецтво Буджака.

ПРИМІТКИ:

1. Гусева Э.К. Памятники старообрядческой живописи конца XVIII - XIX в. // Русские письменные и устные традиции и духовная культура. - М., 1982. - С. 151-161.
2. Про значення золота в мистецтві епохи середньовіччя див.: Аверинцев С.С. Золото в системе символов ранневизантийской культуры // Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. Сб. статей в честь В.Н. Лазарева. - М., 1973. - С.43-52.
3. Тарасов О.Ю. Икона и благочестие. Очерки иконного дела в императорской России. - М., 1995. - С. 163.
4. [Кельсиев В.И.] Очерк истории старообрядцев в Добрудже // Старообрядцы в Румынии. Русские писатели о липованах / Сост. В.А. Липинская. - М., 1994. - С. 101.
5. Нечаева Г.Р., Лявонцева С.И., Шклярау Ф.Р. Веткаускі музей наронай тварчасці. - Мінск, 1994. См. так же: Гребенюк Т.Е. Художественное своеобразие ветковских икон // Мир старообрядчества. - Вып. 4. - М., 1998. - С. 385-395.
6. Гусева Э.К. Указ. соч. - С. 155.
7. Полиптик Молдов. Артэ молдовеняске дин вякуриле XIV - XIX. - Кишинэу, 1985. - С. 134-135.
8. Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. - 1909, № 35, С. 1038.

Розділ III ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ПАЛАМАРЧУК С.В.

КІЛІЯ МОЛДАВСЬКОГО ПЕРІОДУ.

За збігом різних історичних обставин середньовічна історія сучасного українського міста на Дунаї – Кілії – складна і довготривала. Її молдавський період в вітчизняній історіографії відображений дуже коротко. Він розподіляється на два етапа, перший з яких розглянуто раніше¹.

Найменше свідчень про ранню Кілію до середини XIV ст., що була розташована на острові в гирлі Дунаю. Ще менше відомостей про обставини і час виникнення кілійського поселення на лівому березі Дунаю майже сто років по тому. У відомій перієгесі – “Список городов русских дальних и ближних”, датованій кінцем XIV ст., вказано Нове село, яке в радянській історіографії традиційно відноситься саме до цього пункту. На карті-вкладинці у М.М.Тихомирова Кілія позначена на правому березі Дунаю, а Нове село – на лівому, трохи ближче до моря. Отже він припускає, що “Нове село в гирлі Дунаю, можливо, – Нова Кілія, що показують біля Чорного моря в гирлі Дунаю на картах XVII ст.”². Думку М.М.Тихомирова розділяють інші автори. Але відповідно до “Списку” Кілія віднесена до болгарських і волоських міст, які розташовані на Дунаї “об ону страну”, а Нове село – “на усть Дунаа” поряд з Акоюкрою. Звернувши увагу на низку, в який Нове село назване, можна вважати, що воно відноситься також до правобережжя. Припущення, що Акоюкра ідентифікується з сучасною Каліакрією, сумнівно, бо тоді вона б мала бути “на морском берегу” поряд з Варною та Каварною і далеко від дельти Дунаю. Таким чином, ряд, в якому Нове село згадане, не має чіткої прив’язки, але не відноситься безпосередньо до морського берегу та зв’язан з дельтою праворуч. До лівого берега Дунаю і до Кілії Нове село, на наш погляд, відношення не має.

Л.Л.Польовий в свій час висловив думку, що вже в першій половині XV ст. на лівому березі Дунаю існувало молдавське селище, укріплення якого пізніше добудував Штефан III; про те, що “свою приватну нову Кілію, яку не слід змішувати з острівною” мав господар Александр Добрий, писав на початку XX ст. П.Н.Халіпша³, але підтверджень цьому нема ні археологічних, ні історичних. Та й сама ситуація для заснування значного поселення у період загострення боротьби за владу в Молдавії в інтервалі між

1435 та 1448 р., тим більш за часом волосько-трансильванського панування у Кілії була не зовсім сприятлива. Але з освоєнням кілійськими мешканцями озер, «што к тому городу слухают», на протилежному лівому березі Кілійського гирла Дунаю, якісь поселення могли виникти, спочатку як рибальські селища, що адміністративно відносились до острівної Кілії. Остання була фортеця-містечко, яку сучасники називали замком або градом. П.Бирня наводить уривок про цю кам'яну фортецю з хроніки Штефана Великого, опублікованої І. Богданом: в 1456 р. Штефан оточив її і «начаша рвати град Келийский и тако рваша вес день.»⁴ Зараз важко гадати, як і де само він це робив, якщо то була острівна фортеця, чи вже якась кам'яна споруда на лівому березі (?), документів щоб це пояснити, не знайдено. За нашою версією, фортеця, імовірно, була острівною Кілею.

Так чи інакше справжнє освоєння лівого берегу Дунаю молдавським населенням почалось тільки під час правління Штефана, онука Олександра Доброго, який продовжуючи політику діда, прагнув укріпити своє князівство. Він почав з відвоювання Кілії, яка знаходилась під угорською владою, або, як вважають інші дослідники, під волосько-трансильванським кондомініумом, з осені 1448 р. Дві перших спроби, згадані вище у 1456 р., ще до вступу на престол, та у 1462 р., виявилися невдалими. В останній Штефан навіть сам був поранений. Невдалою виявилась й спроба султана Мехмеда II, який намагався захопити фортецю. організував морську експедицію із 25 трирем та більше ніж 150 кораблів влітку 1462 р.⁵ вслід за Штефаном. Успіх мала особиста політика Штефана щодо заохочення торгівлі та налагодження відносин з купцями, грецькими, італійськими та ін. При черговій спробі завоювати Кілію у 1465 р. її ворота були відкриті зсередини⁶: впливові мешканці міста віддали перевагу молдавському господарю.

Приєднання Кілії до Молдавії невдовзі відобразилось у документах тієї доби, зокрема у грамотах 1466 р. про право безмитної торгівлі в цьому місті, надане мешканцям молдавського села Негоешти та ченцям Побратського монастиря⁷. Саме в цей час, почало, імовірно, розвиватись молдавське поселення на лівому березі. Однак чи існувало воно як окреме поселення, чи як придаток старовинного міста на острові, поки що невідомо, але скоріш за все як єдине місто на двох берегах.

Перше десятиріччя другого етапу молдавського періоду – з 1465 р. – привело до змін у міському устрою. Відновлений інститут подвійного комендантства, що був застосований у 1446 р. відображає високий статус міста у державній системі князівства. Історія зберегла імена управителів міста: у 1470 р. відомі пиркалаби (коменданти) «келийские» пан Гоян та

пан Пашко. І все ж віддаленість міста від одвічних молдавських земель та його незручне для князівства місцезнаходження, примусили Штефана будувати нову фортецю на лівому березі Дунаю та перенести центр міста. Тим більше, що Кілія у дельті мала переважно торгове значення, і стара фортеця не відповідала новим потребам оборони земель князівства, а навпаки створювала загрозу захоплення та утворення форпосту протидіючою стороною, чи Угровлахією, чи Туреччиною. Тому Штефан прийняв єдине вірне рішення щодо новобудови. Другою частиною його плану стало руйнування старої фортеці.

Нова фортеця побудована у 1479 р.. На протязі кількох років поряд з нею виросло місто, яке разом із фортецею отримало назву Кілі Нова. Кілі Нова продовжила лише деякі традиції острівного міста-фортеці, і роль її збільшилась оборонним значенням як південного форпосту Молдавії.

Побудова нової фортеці відображена в низці документів тієї епохи. В літопису Штефана Великого, що опублікував О.Горка, зокрема, приведені дані молдавсько-германської хроніки про те, як «в місяце июне 22 дня воевода начал возводить каменные стены вокруг Килии» силами 800 майстрів та 16000 помічників і завершив ці роботи 15 липня⁸. П.Бирня наводить опубліковані І. Богданом свідчення анонімного молдавського літопису 1479 р.: «22 июня начаша зидати град Келии и съвърши ся того же лета 16 июля»⁹. Перша фраза підтверджує наявність поселення із назвою Кілія на лівому березі до початку будівництва, друга – отримання поселенням з початком будівництва статусу «град». Зміна статусу супроводжувалась інтенсивним зростанням міста, яке підтверджується ретроспективним аналізом деяких джерел наступного періоду.

Відомо, що Кілі Нову в 1484 р. було здано султану Баязиду II тільки після багатоденного опору, та й то завдяки зраді «Мамолако кастеллано» (коменданта), – як наводить Н.Йорга¹⁰, – який представляв інтереси турецьких купців. За Й. Хаммером, на основі турецьких хронік, облога та штурм тривали 11 днів, з 6 по 15 липня. Молдавський літопис Григорія Уреке говорить, що Кілію було взято 14 липня за пиркалабами Пашко та Максимом, в останньому дослідники припускають згаданого вище Мамолако.

Деякі складові структури молдавського міста можна виявити в різних документах та хроніках. Так в посланні краковця Іохана Урсіна Георгію Монтано від 1484 р., описується штурм Кілії і вказано, що жителі посаду (suburbium) сховались у фортеці (urbem intrat). Повністю лист наводиться мовою оригіналу у Н.Йорги¹¹ Згадування Урсином субурбиума виявляє, що поряд із фортецею, яка оточувала більш раннє поселення, за п'ять років

виріс посад, якого не було раніше. Можливо, він виник на основі поселення будівельників. Дехто з них міг залишитися тут на постійне проживання. Опис самої фортеці є в хроніці турецького літописця Турсун Бея 1497 – 1500 рр. Ця хроніка перекладена та вивчена Ф. Бабінгером¹². В ній вказується, що фортеця була схожа на острів, тому що її оточував глибокий рів, заповнений водою з Дунаю, а стіни та вежі були такими високими, що під час облоги вороги не могли на них піднятися¹³. В першій половині XVI ст. фортецю описав літописець султана Сулеймана Пишного Насух Матракчи, який згадує про 12 веж в стінах фортеці та браму, яка виходила на пристань, а також посад поза стінами фортеці не менший за розміром від оточеного стінами¹⁴. Літописець навіть зробив малюнок міста. На ньому ще немає великої кількості мечетей й мінаретів, які є на гравюрі у книзі Ніколааса Клеємана (XVIII ст.). Вперше літопис Матракчи опублікований Х.Г.Юрлудином і перекладений Н.Белдічану¹⁵. Якщо вважати, що до 1538 р. фортеця не була значно змінена османцями, то вона мала попередній, тобто молдавський вигляд. За деякими даними в указаному році Кілія дуже постраждала, але була відновлена за наказом султана Сюлеймана.

Щодо внутрішньої структури міста, дослідниця османської Кілії М.М.Александреску-Дерска Булгару привела хюкм (регламент) Баязида 889/1484 р., опублікований Н. Белдічану, про конфіскацію нерухомості на користь держави¹⁶. В документі вказані магазини (лавки) різних профілів, будинки жителів, лазня та ін. Судячи з цього документу можна виявити місця служби «попів фортеці» – православні церкви, причому не одну. Також згадується «сторож коней невірних» – мабуть існували стайні. М.М.Александреску-Дерска Булгару, за даними реляції нікопольського єпископа Пилипа Станіславова 1659р., гадає, що в Кілії Нової не було римсько-католицької церкви для італійських купців та рагузан, хоча згадує про комуна на чолі із консулом, посилаючись на П.Панайтеску¹⁷. Дуже сумнівно, щоб та комуна зберігалась на протязі двох століть – XV–XVI ст., бо важко уявити безперервність тут латинської традиції з генуезьких часів. Н.Йорга вважав, що генуезька факторія, зазнала занепаду "вже на другій день після Нікопольської катастрофи" (1396 р.)¹⁸, у всякому разі генуезькі документи Кілії після 1403 р. не відомі. Отже й свідчення молдавського періоду відсутні. Не має підстав об'єднувати дані різних періодів, тим більш, що вони відносяться до різних пунктів, острівної та лівобережної Кілії.

Щодо господарсько-економічної сторони міського життя, то вона в першу чергу визначалася торгівлею. М.С.Грушевський підкреслював, що крім транзиту товарів східних «тут був важний торг для руських товарів, власних і ще більше – транзитних, західних...»¹⁹. Не менше значення мало

рибальство, торгівля соленою та сушеною рибою; також були розвинуті ремесла і сільське господарство²⁰.

Про чисельність населення молдавської Кілії говорити складно. Прийнята раніше чисельність населення у Білгороді 20 тисяч чоловік, а в Кілії – не набагато менш, мабуть перебільшена. Сучасні дослідження дозволяють зробити деяке корегування. Розрахована цифра для самого крупного торговельного центру Північного Причорномор'я – Кафи. За підрахунками на 1467 р. тут зафіксовано всього 4 тисячі жителів (мається на увазі дієздатне населення – голови родин), що із рахунку 4 особи на родину, дало можливість визначити загальну кількість населення Кафи в 10–15 тисяч чоловік²¹. Кілі в гирлі та Кілі Нова були безумовно меншими, хоча в порівнянні з молдавськими містами, наприклад, столичною Сучавою, де в XV ст. нараховувалось 5 тисяч чоловік, все таки ж Кілія Нова була крупнішою, але навряд чи досягала розмірів Кафи.

Якщо запропонована версія походження Кілії Нової вірна, то вона як фортеця і форпост Молдавського князівства проіснувала всього п'ять років. Однак саме за цей короткий термін була побудована кам'яна фортечна споруда й виникло нове місто. П.Бирня, який присвятив монографію містам Пруто–Дністровського межиріччя XV – початку XVI ст., відзначив важливе місце Кілії в системі захисту від турок та в міській мережі князівства²². Всі фортеці Молдавії були підпорядковані безпосередньо господарю, який особисто призначав для управління ними пиркалабів – комендантів фортець та військових адміністраторів найближчих районів²³, тобто намісників, причому з числа важних сановників князівства. Для утримання фортець до них звичайно приписувались сусідні села, але про навколишнє кілійське оточення молдавського періоду відомості не знайдені.

Молдавська Кілія Нова – перспективне й досить велике молоде місто з могутньою фортецею – цілком є дітище Штефана Великого та його бурхливої епохи. Однак їй не судилося залишитись у складі молдавського князівства. Історія середньовічної Кілії перших етапів її існування доводить, що це місто пройшло свій унікальний шлях розвитку не типовий ні для румунських, ні для молдавських міст того часу.

На основі аналізу сукупної інформації середньовічну історію Кілії як міста можна розділити на кілька хронологічних періодів: генуезький – десь з середини XIV – на початок XVст.; угроволоський, I етап – з початку XVст. по 1426(7) р.; молдавський, I етап – з 1426(7) по 1448 р.; трансильвансько-волоський або угроволоський, II етап – з 1448 по 1465 р.; молдавський, II етап – з 1465 по 1484 р. та османський – з 1484 по 1812 р. Три перших періода,

відносяться до Кілії на острові в гирлі Дунаю, заключна частина третього та останній – до Кілії Нової. Дослідженню Кілії османського періоду присвячена окрема заключна стаття з історії середньовічної Кілії.

ПРИМІТКИ:

1. Паламарчук С.В. Середньовічна Кілія: політичні реалії та міська інфраструктура // Записки історичного факультету ОДУ. – Вип. 10. – Одеса, 2000. – С. 142.
2. Тихомиров М.Н. «Список русских городов дальних и ближних» // Исторические записки. – Т. 40. – 1952. – С. 227 та карта-вкладка.
3. Полевой Л.Л. Деревянное и каменное гражданское строительство в городах Молдавии в XVI – первой половине XVII вв. // Этнография и искусство Молдавии. – Кишинев, 1972. – С. 54; Халиппа П.Н. Бессарабия до присоединения к России. Исторический очерк. – Кишинев, 1914. – С. 7.
4. Бырня П.П. Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье. – Кишинев, 1984. – С. 69.
5. Stoicescu N. Vlad Tepec Prince of Walachia. – Bucharest, 1978. – P. 82.
6. Ibid. – P. 110.
7. Бырня П.П. Вказ. праця. – С. 173.
8. Alexandrescu-Dersca Bulgaru M.M. Date asupra cetatii si orasului Chilia sub stapinirea otomana (sec. XV – XVII) // Peuce – Tulcea, 1977. – T. VI. – P. 247.
9. Бырня П.П. Вказ. праця. – С. 148.
10. Jorga N. Studii istorice asupra Chiliei si Cetatii-Albe. – Bucuresti, 1899. – P. 89.
11. Ibid. – P. 279.
12. Tursun Bei. Tarih-i Ebu-l Feth Sultan Mehmed Han, ed. Mehmed Arif. // *Türk Osmani Endjumeni Medjmuasi*. – N26-28 – 1914 – 1916. – P. 186; Babinger Fr. Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Werke. – Leipzig, 1927. – P. 26. Цит за: Alexandrescu-Dersca Bulgaru M.M. Ibid. – P. 248.
13. Alexandrescu-Dersca Bulgaru M.M. Ibid. – P. 248.
14. Idem.
15. Yurdaydin H.G. Matrakci Nasuh. – Ankara, 1966. – P. 15, 119–126. Beldiceanu N. La Moldavie Ottomane a fin du XV-e siecle // *Revue des Etudes islamiques*. – XXXVII – 2 – Pl. XVIII. Цит. за: Alexandrescu-Dersca Bulgaru M.M. – Ibid.
16. Alexandrescu-Dersca Bulgaru M.M. Ibid. – P. 255–256.
17. Ibid. – P. 251.
18. Jorga N. Lucruri noi despre Chilia ei Cetatea Albr // *Memoriile seciunii istorice*. – Seria III. – T. V. – Mem. 8. – Bucuresti, 1925. – P. 326.
19. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. T. VI (XIV – XVIII ст.). – К., 1995. – С. 62.
20. Грекул Ф.А. Социально-экономический и политический строй Молдавии второй половины XV века. – Кишинев, 1950. – С. 107, 133; Галяс В.Н. Килия. – История городов и сел УССР. Одесская область. – К., 1975. – С. 477.
21. Balard M. Les formes militaires de la colonisation genoise (XIII-e – XV-e siecles) // *Castrum 3: Gierre, fortification et habitat dans le monde Meditteraneen au moyen age*. – Rome, 1988. – P. 67–70.
22. Бырня П.П. Вказ. праця. – С. 70.
23. Там само. – С. 80, 182.

ЧОРНОМОРСЬКА ПРОБЛЕМА В ДЕРЖАВОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНА П.ОРЛИКА

Історичні й геополітичні умови від найдавніших часів орієнтували Україну на південь, до Чорного моря, яке, на протязі всієї історії українського народу відігравало важливу економіко-комунікативну роль. Добробут не лише населення Північної Надчорноморщини а й всієї держави залежав від можливості вільного використання багатств Чорного моря та його узбережжя, як осередку економічного й культурного розвитку. Чорне море - морські ворота України - сполучало нашу Батьківщину з державами та цивілізаціями Малої, Передньої й Дальньої Азії, з Кавказом, з близьким та далеким Сходом, з Заходом, і навіть з Північчю. В складних перепетях історичної долі України ступінь опанування землями Надчорноморщини та їхнього захисту, а тим самим і володіння вільним доступом до Чорного моря було важливим чинником у діяльності та програмних документах низки українських керманічів у різні часи.

Важливою, але недостатньо дослідженою, залишається до наших часів ця актуальна проблема для економічного, соціального та державницького розвитку України під час діяльності гетьмана П.Орлика. Студії істориків, головним чином акцентуються, перш за все, на аналізі величезного значення “Пакту і Конституції законів та вольностей Війська Запорізького”, яку дослідники об’єктивно оцінюють як першу демократичну конституцію в Європі¹. В той же час поглиблене вивчення як друкованих джерел, так і архівних матеріалів, дозволяє висвітлити значення доробку П.Орлика у планах та спробах розв’язання чорноморської проблеми для українського державотворення.

В преамбулі до “Пакту і Конституції законів та вольностей Війська Запорізького” (1710 р.), що в історіографію увійшли під назвою “Конституції” П.Орлика, було задекларовано незалежність і соборність України й наголошено на споконвічній тягlostі української державності. Шістнадцять пунктів обумовили найголовніші засади майбутнього державобудівництва України після її визволення від московської зверхності: теренова недоторканність українських кордонів по річку Случ; обмеження влади гетьмана як у внутрішній, так і у зовнішній політиці; виборність чиновників; гарантії від економічного гноблення “рядового і простого народу”; гарантію широких прав і недоторканності особи; панівне становище православної церкви, повернення її в лоно Константинопольського патріарху².

В цьому документі відбито велике значення чорноморської проблеми для поступового розвитку України. Підкреслено, що ще з давнини предки українців володіли і землею, і морем аж до "Восточного Панства" (Візантії). Через втручання іноземців (Польщі, Московії) процес державобудівництва в Україні гальмувався і переривався. Цей документ мав на меті забезпечення подальшої безперервності розбудови української держави, включаючи поновлення спрямованості державної політики до Чорного моря¹. Таким чином, важливо відмітити й той факт, що "Конституція" була узгоджена та прийнята представниками основних політичних сил, які десятиліттями змагались між собою за зверхність в Україні: гетьманом, як верховною владою козацько-гетьманської держави, старшиною, як її провідною верствою, запорізькими козаками, як військовою силою. П. Орлику вдалось, через обмеження, з його ініціативи, гетьманських привілеїв, повернути до себе козацьку старшину. Важливим чинником слід вважати визнання гетьмана запорозькими козаками, інтереси яких гетьман зумів узгодити з загальнодержавними. Все це робило можливим спробу визволення України від Московської зверхності, не тільки шляхом дипломатичних змагань, а й спираючись на збройну силу січовиків. Так, вважав П. Орлик, можна було реалізувати ідею соборної України.

Чорноморська проблема після Полтавської катастрофи 1709 р., що призвела до московської військової окупації України та щораз більшого обмеження автономних прав козацько-гетьманської держави, стала особливо актуальною для українського державотворення, яке вело свою традицію від ранніх козацьких часів та знаходило своє продовження у Б. Хмельницького, П. Дорошенка, П. Іваненка (Петрика), стала притаманною і для політики П. Орлика. Він, керуючи політикою екзильного уряду, що мала на меті визволення України з-під московської влади, намагався висунути українську справу на міжнародний форум і організувати нову антимосковську коаліцію. П. Орлик всіляко намагався використати змагання іноземних держав на користь України. Нашу Батьківщину під своєю протекцією прагли мати і Швеція, і Туреччина, і Кримське ханство. Шведський король Карл XII активно проводив переговори з Кримським ханом Девлет-Гіреєм, який очолював провоєнно налаштовану партію в Порті, щодо продовження війни проти московського царя. Таким чином, шведи прагнули закріпити свої геополітичні впливи в Чорноморщині. У шведсько-кримських переговорах сторонами активно використовувався український чинник. П. Орлик із запорозькими козаками був привабливим союзником і у воєнних діях проти Московщини, а в подальшому - як чорноморська торгівельно-транзитна держава.

Туреччина, лишаючись грізним супротивником, всіляко намагалась уникнути будь-якої конфронтації з європейськими державами. Однак перехрещення геополітичних зацікавлень різних держав на Чорноморщині віщували неминучий збройний конфлікт. Саме в цей час ще один суб'єкт Чорноморського басейну - Молдова спробувала забезпечити свої інтереси, як держава з вже існуючим судноплавством. Під час Прутського походу 1711 року господарь Молдови Д.Кантимир (1673-1723) спробував визволитись від турецької зверхності, прийнявши російське підданство, про що свідчить указ Петра І і договір у Луцьку. За цим договором, який було укладено між Молдовою та Московською державою, визнавалось панування господарів й обумовлено східний кордон Молдови по Дністру⁴. Саме з цього часу й напротязі всієї політичної діяльності П.Орлик прагнув використати Молдавський чинник в українському державотворенні, й зокрема у розв'язанні чорноморської проблеми.

При допомозі Туреччини й Криму П.Орлик та його уряд планували вирішити низку українських проблем, головною з яких на той час була ліквідація зверхності Московської держави.

Благодатний ґрунт для втілення своїх планів у життя, як вважав П.Орлик, він мав в Україні, коли Туреччина проголосила війну цареві 19 листопада 1710 року. Цю думку підтверджують повідомлення Д.Голіцина, російського воєводи в Києві, про козацько-старшинські та міщанські настрої на Гетьманщині в цей час⁵. Гетьман усіляко намагався використати свої старі зв'язки з однодумцями на Лівобережжі, прагнув об'єднати всі українські сили. Велась переписка з гетьманом Лівобережної України І.Скоропадським. Петро І, який отримував донесення про жваві контакти П.Орлика та І.Скоропадського, остерігався їхнього спільного виступу⁶.

Основні засади співробітництва між Україною та Кримом було відбито в союзному договорі 23.01.1711 року. Проект договору складався з 23 статей. Більшість пунктів договору були традиційними з точки зору тяглості українсько-татарсько-турецьких взаємин. Так, друга стаття пропонувала за основу майбутнього союзу взяти угоду 1648 року, що підписали Б.Хмельницький та Іслам-Гірей III. Договір обумовлював політичні гарантії обох держав: непорушність кордонів, невтручання у внутрішні справи, заборона укладати мир зі спільними ворогами без обопільної згоди. Економічні гарантії залишилися без змін від більш ранніх угод: право на володіння і використання запорожцями Пониззя Дніпра, урівнення в правах православних купців з мусульманськими у межах Османської імперії взагалі, й Кримського ханства, зокрема. В договорі було відбито намагання українських керманичів дипломатичним шля-

хом розв'язати неминучі суперечки з сусідами, з якими співпадали інтереси у торгівлі й користуванні природними багатствами Чорномощини - вирішити один з найважливіших аспектів чорноморської проблеми - економічний. В цій акції відбилась також прагнення уряду П.Орлика узгодити свої геополітичні зацікавлення в Надчорноморському регіоні, як військово-стратегічному і торгівельному форпості⁷.

У березні 1711 року гетьман П.Орлик з 16-тисячним козацьким військом, яке було посилене загонами татар і поляків вийшов на Правобережжя. Похід довів, що його визвольні наміри мають чималу підтримку в Україні: місцеві жителі інколи вливались у військо цілими полками. Мало не все Правобережжя приєдналось до акції. Однак, через зрадницьку поведінку татар, які почали плондрувати край та брати ясир, військо П.Орлика розпалося, Козаки кинулись рятувати українців, польський загін вирушив до Польщі.

Намагання вирішити чорноморську проблему між Туреччиною і Московією, і значення при цьому українського фактору відбилися в Прутській угоді 12.07.1711 року. За цим мирним договором владу П.Орлика обидві держави визнавали на Правобережжі та Запорозжжі, а Лівобережжя дісталось Московщині⁸. Місцеве населення з правого боку Дніпра зганялось царськими військами на лівий берег, проти прихильників П.Орлика проводились репресії⁹. Однак, навіть спустошеним краєм, якого росіяни зрештеш за угодою, заволоділи поляки. Росія зобов'язувалась повернути Туреччині Азов з околицями, зруйнувати зведені фортеці на Азовському морі та Дніпрі. Це була спроба Порти повністю заволодіти північним напрямком торгівельних і військових комунікацій, які простягались з Чорного моря. За таких умов П.Орлику не вдалось втілити в життя державну ідею України, з виходом на міжнародну арену через Чорноморщину.

Нова нагода реалізації державотворчих задумів у П.Орлика та його уряду з'явилась в 1712-1713 роках. Турки і татари, бачили здобуту гетьманом підтримку українського населення. У Порти ці обставини відроджували сподівання, схожі на ті, що їх вона колись пов'язувала з діяльністю П.Дорошенка - утворення Українського князівства, яке б виконувало роль буфера проти московської експансії до Чорного моря. Згодом планувалось прилучення його території до васальних Турецьких князівств Молдови та Валахії. Тому Порта всіляко підтримувала П.Орлика, як Правобережного гетьмана¹⁰. Він продовжував збройну боротьбу за Правобережну Україну аж до 1714 року, яка після певних успіхів, закінчилась невдало через хибну політику Туреччини та Криму. Страшенні збитки, завданні татарами, відвертали від акції місцеве населення¹¹. За договором від 22.04.1714 року між Польщею та Туреччиною, який було ук-

ладено в Царгороді, Правобережна Україна надавалась Польщі. “Український проект” Туреччини зазнав невдачі. В листопаді 1714 року Туреччина наказує Кримським союзникам змусити козаків припинити боротьбу за Правобережжя. Того ж таки року П. Орлик подався до Швеції, а далі діяв як екзилний гетьман у Франції, в Німеччині. До самої смерті у 1742 році, разом з однопдумцями, він намагався дипломатичними заходами домогтися визволення України з-під московського ярма.

Таким чином, П.Орлик реально оцінював вагу Чорного моря для Української держави як стратегічно-комунікативного осередка, зв’язуючої ланки зі світом. Чорноморська проблема займала поважне місце в його політичній діяльності. Це відбилось вже у його першому державному документі в якості гетьмана - “Пакті і Конституції законів та вольностей Війська Запорізького”. У вирішенні життєвих державних проблем П.Орлик намагався спертися на дипломатичні чинники у міжнародних відносинах тогочасного світу: Швецію, Туреччину, Кримське ханство, Польщу, Буджацьку орду, казанських й астраханських татар, донських козаків. Інтереси майже всіх їх у більшій чи меншій мірі перехресчувались на Чорному морі. П.Орлик намагався активно використовувати інтереси та суперечки іноземних держав, щоб наблизитись до вирішення чорноморської проблеми на користь українського народу. І хоча споконвічне тяжіння Української держави на південь, до Чорного моря в той час не було реалізоване, однак життєдайність ідеї Соборної України з виходом у світ через морські ворота була помітно відбита в діяльності гетьмана П.Орлика.

ПРИМІТКИ:

1. Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. - Спб, 1905.; Антонович В. Коротка історія козаччини. - К., 1991.; Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. - Т. 3. - К., 1991; Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. - К., 1992.; Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. - К., 1993.; Різниченко В. Пилип Орлик - гетьман України. - К., 1996.; Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. - Львів, 1991.; Крупницький Б. Гетьман П. Орлик (1672-1742): його життя і доля. - К., 1991.; Субтельний О. Мазепинці. - К., 1994.
2. Пакт і Конституція законів та вольностей Війська Запорізького // Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. - Т. 3. - К., 1991. - С.347-356.
3. Там само .
4. Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДАК). - Ф. 51. - Оп.3. - Спр. 46. - Арк. 2.
5. Див. Соловьев С. История России с древнейших времен. - М., 1963. - С.398-402.
6. Письма и бумаги императора Петра Великого. - М., 1975. - Т. IX. - С. 110.

7. Документи переговорів між гетьманом Пилипом Орликом і ханом Девлет-Гіресем 1710-1711 рр.// Субтельний О. Мазепинці.- К., 1994.- С. 184 -190.
8. Прутський мир юля 11 дня// ЯворницькийД. Історія запорізьких козаків.-Т. 3.-К.,1991.- С. 373-374.
9. ЦДІАК.- КМФ-1.- Оп.1.- Спр. 42.- Арк. 12-29.
10. Привілей турецького імператора, що надає гетьманові запорожців Пилипові Орликові володіння Україною з цього боку Дніпра// Субтельний О. Мазепинці.- К., 1994.- С. 195-197.
11. ЦДІАК. - КМФ-1.- Оп.1. - Спр.44. - Арк.1-8; Спр.47.- Арк. 6-11.

ДІАНОВА Н.М.

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ МІСТ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (НА ОСНОВІ ДЖЕРЕЛ С-ПЕТЕРБУРГСЬКИХ АРХІВІВ).

На сучасному етапі розбудови Української держави значно зростає актуальність питання про національний склад населення міст різних регіонів України. Це пояснюється не лише переосмисленням поглядів на деякі аспекти вітчизняної історії. Дослідження цього питання має вагомим значення і для вивчення процесу заснування та розвитку міст, і для аналізу соціально-економічного розвитку краю.

Вперше проблема етнічного складу населення Російської імперії привернула до себе увагу лише на початку XIX століття. Царський уряд, який послідовно втілював у життя політику русифікації, не сприяв її розгляду. Тож відомий російський статист К.Ф. Герман у 1819 році з власної ініціативи зробив спробу визначити чисельність населення країни за національною ознакою. Проте вона не увінчалась успіхом, бо досліднику не вдалося зібрати усі необхідні для підрахунків дані¹.

Починаючи з 40-х років XIX століття, офіцери Генерального штабу поряд з питаннями, пов'язаними з географією і статистикою, досліджують і народонаселення Росії². Серед опублікованих ними матеріалів слід відзначити ряд цінних статистичних даних, які відображають загальну кількість міського населення губерній півдня України, динаміку його чисельності та соціальний і етнічний склад. Але окремо міські жителі за етнічною ознакою не досліджувались.

Опубліковані в 1859-1868 роках “Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба,”³ теж містять свідчення про кількість населення в містах, проте і тут немає інформації про його національний склад.

“Списки населенных мест Российской империи”⁴, видані Центральним статистичним комітетом МВС у 1861-1885 роках, не висвітлюють питання про етнічний склад міського населення, а вказують лише на його чисельність.

Вагомий внесок в дослідження народонаселення Росії в цілому вніс академік П.І. Кеппен. Наслідком його 10-ти річної плідної праці стало видання “Этнографической карты Европейской России” та коментарів до неї⁵. Автор приводить дані про чисельність етнічних меншин /не враховуючи росіян та українців/ в губерніях імперії. Так у Херсонській губернії найбільш багаточисельними меншинами були молдаване (75 000 осіб) та євреї (22 870), в Катеринославський – греки (32 633 особи) і вірмени (14 931 особа). Основну частину населення Бессарабської області становили молдаване (406 182 особи), помітну групу представляли болгари (64 736 осіб). В основу своїх підрахунків учений поклав матеріали ревізій та церковні документи. На жаль, в його роботі відсутні дані щодо кількості міського населення за етнічним складом.

В сучасній історіографії проблемі чисельності і етнічного складу міського населення у дореформений період теж приділяється недостатньо уваги. Так у роботах В.І.Наулко⁶ досліджується лише національний склад повітів та губерній. До того ж В.М. Кабузан, який є дослідником народонаселення Росії у першій половині XIX століття, піддає В.І. Наулко критиці за висновок про неможливість дослідження етнічного складу населення України до 1897 року. Сам він вважає, що матеріали ревізії та церковно-приходські списки П.І. Кеппена дають змогу вирішити цю проблему⁷. Однак у своїх роботах автор досліджує етнічний склад населення Новоросії та її губерній, не торкаючись при цьому міських жителів.

В свою чергу О.Дружиніна піддає сумніву ті абсолютні цифри щодо кількості кожної національності в Новоросійських губерніях, які В. Кабузан отримав на основі “Приходських списків”.⁸ Розцінюючи ці “Списки” як цінне джерело для вивчення етнічного складу населення, дослідниця звертає увагу на той факт, що в багатьох з них під загальною цифрою подається кількість росіян та українців, українців з невеликою кількістю білорусів тощо. Тож опрацювання даних, які містять “Спис-

ки", потребує, на її думку, особливої методики, описання якої В. Кабузан не приводить у своїх роботах.

В зв'язку із тим, що не вівся спеціальний облік і немає окремих праць, присвячених проблемі етнічного складу населення міст Російської імперії в цілому і Південної України зокрема, то для його дослідження є можливість розглянути деякі аспекти, скориставшись матеріалами церковно-приходських списків і державної статистики. У 1857-1858 роках П.І. Кеппену вдалося зібрати ці списки з більшості губерній. Зараз вони зберігаються у С-Петербурзькому філіалі архіву Російської Академії Наук (ПФА РАН). Саме ці джерела дають уяву про національний склад міського населення. В більшості приходів, поряд із загальним числом прихожан, вказується точно їх кількість за національною ознакою.

Однак дані щодо чисельності міського населення, які отримані за списками, дещо відрізняються від офіційних. Так, наприклад, у Катеринославі в 1858 році за церковно-приходськими списками проживало 11 542 особи⁹. За офіційними даними Міністерства Внутрішніх Справ ця цифра становила 12 752 душі¹⁰.

Така розбіжність може бути пов'язана із слідуючими причинами. По-перше, не всі міські жителі ходили до церкви, а значить і не були занесені до списків. До того ж, адміністративно-поліцейський облік теж не відзначався високою точністю. В.М. Кабузан вважає, що цифри офіційної статистики дещо перебільшували справжню чисельність населення¹¹. Відсутність чіткого розмежування міщан на прописаних та наявних, на думку дослідника приводила до подвійних підрахунків.

В свою чергу приходські списки Кеппена, серед яких є і списки єврейського населення, дають змогу більш точно визначити кількість євреїв, які намагались уникнути будь якого державного обліку, бо справедливо пов'язували його із необхідністю сплати податків. За церковними документами у Катеринославі мешкали жителі слідуючих національностей: 7896 українців, росіян та білорусів, 3330 євреїв, 174 росіянина та 142 поляка¹².

Більш чітку картину можемо спостерігати на прикладі м. Верхньодніпровська Катеринославської губернії. Тут за статистичними даними 1858 року мешкало 3161 особа¹³, а за приходськими списками – 2258, серед яких: 2204 українці, 26 поляків та 328 євреїв¹⁴.

Попередньо опрацьовані дані приходських списків по Катеринославській губернії приведенні в таблиці 1.

Таблиця 1. Етнічний склад населення міст Катеринославської губернії на 1858р. (у %) ¹⁵

Назва міст	Кількість населення за офіційними даними	Кількість населення за "Приходськими списками"	% охопленого списками населення	українці	росіяни	Українці та росіяни	поляки	євреї	поляки, італійці, німці, французи	Молдавани	греки
Катеринослав	12 752	11542	90.5		1.5	68.5	1.2	28.8			
Олександрівськ	3855	2225	58	93.6			1.8	4.6			
Бахмут	12409	12153	98	61.9	30.98		0.02	7.1			
Верхньодніпровськ	3161	2258	71	86.2			1.0	12.8			
Новомосковськ	10138	5580	55	71.5	17.9		0.2	10.4			
Павлоград	8764	7712	88	82.8			0.3	16.9			
Слов'яносербськ	2981	2278	76	84.8	1.7			11.5		1.9	
Маріуполь	5289	3627	68,5	11,0					0.8		88.2

Церковні списки не дають змоги визначити точну кількість представників усіх націй, бо не всі приходи вказують їх чисельність окремо. Так у чотирьох православних соборах Катеринослава поєднується загальна кількість українців та росіян, правда у двох із них – Преображенському та Успенському, підкреслюється, що переважну більшість становлять українці. Як видно із таблиці, за винятком Катеринослава, де окремо кількість українців не вказана, та Маріуполя, де проживали в основному греки (88,2%), більшість населення в містах губернії була представлена українцями. Звичайно ці дані не претендують на високу точність, бо розрахунки велися по відношенню до чисельності населення за приходськими списками, які не завжди співпадали із даними Міністерства Внутрішніх Справ. Користуючись офіційними даними МВС про населення міст¹⁶ та підрахувавши за церковними документами кількість українців у цих містах, можна зробити спробу визначити приблизну питому вагу українців серед міського населення. Так у Олександрівську проживало 3855 осіб, серед яких за приходськими списками було 2081 українців. Тож питома вага становитиме 54%. Ця цифра значно занижена, бо за списками загальна кількість жителів була лише 2225 осіб. За аналогічними розрахунками питома вага українців у Бахмуті становила 61%, у Верхньодніпровську – 70%, у Павлограді – 73%, Слов'яносербську - 65% та Маріуполі – 7,6%. Ці цифри ще раз підтверджують думку про те, що серед міського населення Катеринославської губернії більшість жителів становили українці.

Дані про етнічний склад міського населення Херсонської губернії на основі приходських списків, представлені в таблиці 2.

Таблиця 2. Етнічний склад населення міст Херсонської губернії на 1857р. (у %) ¹⁷.

Назва міст	Кількість населення за офіційними даними	Кількість населення за "Приходськими списками"	% охопленого списками населення	Українці	Росіяни	Українці та росіяни	Українці та молдаване	Греки	Поляки, італійці, німці, французи	євреї	Поляки	Сербі
Херсон	41140	20557	50	25.2	5.9	24.2		0.2	1.6	42.9		
Берислав	6403	4826	75	87.5						12.5		
Олександрія	7384	4039	55			88.5				11.5		
Новогеоргіївськ	6814	3615	53	64.5	35.5							
Ананьєв	10169	5895	58				87.5			12.0	0.5	
Бобриньць	7216	4187	58	79.0						21.0		
Вознесенськ	5452	6392	100			96.8					3.2	
Єлісаветград	23537	12918	55	37.6	7.4	18.8				36.8		
Новомиргород	4228	4533	100	90.0								10.0
Овідіополь	1857	1803	97				100.0					

"Приходські списки" враховують далеко не все населення. То ж у Херсоні маємо змогу дослідити лише 50% жителів, Олександрії та Єлісаветграді - 55%, Ново- георгіївську - 53%, Ананьєві та Бобринці - 58% і лише в Овідіополі, Вознесенську та Новомиргороді майже усе населення. Так як у Миколаєві та Одесі церковно- приходські списки охоплюють відповідно 21% та 30% жителів, то аналіз їх етнічного складу приводить недоцільно.

Слід звернути увагу й на те, що єврейські списки більш точні, ніж дані церковних приходів і враховують майже все єврейське населення. У таблиці представлено відсоток євреїв по відношенню до кількості жителів за церковно- приходськими списками. Але маючи офіційні дані щодо загальної кількості міських жителів і кількість євреїв у містах, можемо підрахувати їх питому вагу у кожному місті. Тож у Херсоні вона становитиме 21%; у Бериславі-9,4%; Олександрії-6,3%; Ананьєві-6,9%; Бобринці-12,1%; Єлісаветграді-20%.

Слід зазначити, що в Одесі на 1858р проживали 13204 єврея ¹⁸, тож їх питома вага по відношенню до усього населення становила 11,5%. Американська дослідниця П. Герліхі притримується теж приблизно такої цифри, бо вважає, що на 1861 рік єврейська етнічна група зросла до 17 тисяч осіб ¹⁹.

Використовуючи вже вище описану методику, яка ґрунтується на комбінованому поєднанні статистичних матеріалів²⁰ і даних приходських списків, визначимо питому вагу українців у деяких містах. В Бериславі вона становила 66%, у Бобринці-46%, у Новомиргороді-95%, у Новогеоргіївську-58%.

Приходські списки дають можливість визначити етнічний склад Акерману на 1858р. 3 4429 осіб, які значаться у списках, українців було - 21,8%; росіян - 5,0%; вірмен - 19,3%; болгар - 16,7%; греків - 17,4%; євреїв - 19,8%²¹. За офіційними даними населення міста становило 23 061 особу²². Мінімальна кількість українців (за списком) – 965 осіб, тож їх питома вага – 4.2%. Ця цифра дуже відносна, бо церковні списки врахували лише одну п'яту частину жителів.

Певну уяву про національний склад населення Ізмаїлу, Рені та Кілії дає відомість, яка була складена спеціальною комісією для перевірки 8-го народного перепису в Ізмаїльському градоначальстві. Попередньо опрацьовані її дані представлені в таблиці 3.

Таблиця 3. Етнічний склад населення міст Ізмаїльського градоначальства, пропущеного по 8-й ревізії (1833 рік)²³.

Етнічний склад	Ізмаїл		Рені		Кілія	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Українці	2234	47.0	153	15.6	635	42.6
Росіяни	1156	24.3	111	11.4	334	22.4
Греки	159	3.3	131	13.4	-	-
Молдавани	509	10.7	241	25.0	422	28.3
Болгари	111	2.3	341	34.9	-	-
Вірмени	76	1.6	-	-	-	-
Євреї	510	10.8	-	-	99	6.7
Усього за відомостями	4755	100.0	977	100	1490	100
Усього офіційними даними	6252		2647		4146	

В даному випадку можна було дослідити лише склад певної частини населення. Так за офіційними статистичними даними 1833 року у Ізмаїлі мешкало 6252 особи²⁴. Тож приблизна питома вага українців у місті була – 36%. У Рені, де загальна кількість населення становила 2647 осіб²⁵, за національною ознакою аналізувалась майже його третина. Більшість жителів були болгарами. В Кілії мешкало 4146 осіб²⁶, тож з близько третини жителів більшість представляли українці (42.6%).

Необхідно зазначити, що підрахунки етнічного складу міського населення першої половини 19 століття не проводились. Перші статистичні дані МВС, де вказувалась кількість міських жителів за національною ознакою, з'явилися лише у 1897 році. Але й тут чисельність українців і росіян не розділялась і подавалась загальною цифрою у графі під назвою "росіяни". За цими даними на кінець 19 ст. у більшості міст Херсонської губернії переважну кількість населення становили українці з росіянами²⁷. Подібна картина була у всіх містах Катеринославської губернії²⁸ та Бессарабії, які входять нині до Південної України²⁹.

Слід відзначити, що протягом першої половини 19 століття відбувалась активна міграція російського населення до міст Південної України. Цьому в значній мірі сприяв їх стрімкий економічний розвиток, а значить і потреба у кваліфікованих ремісниках. Вищий рівень життя і кращий заробіток приваблювали до південноукраїнських міст жителів з російських губерній. Процес природної асиміляції деякої частини українців в значній мірі посилювався політикою русифікації, яку наполегливо здійснював царський уряд. Та попри все спостерігається висока питома вага українців у більшості міст регіону.

Помітну етнічну групу серед міського населення краю становили євреї. Саме тут вони могли максимально самореалізуватися. Указом уряду від 9 грудня 1804 року³⁰ їм дозволялося займатись підприємницькою діяльністю, внутрішньою та зовнішньою торгівлею та записуватись до цехів. Це привело до посилення позицій цієї етнічної групи в житті міст і збільшення її чисельності, особливо в портових містах.

Певну частину населення південноукраїнських міст представляли іноземні переселенці. Це, перш за все, ремісники і купці, яких вабили широкомасштабні перспективи. Серед них – греки, які мешкали переважно в Маріуполі, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Ізмаїлі, Рені; німці, французи, італійці та болгари, які селилися переважно у щойно розбудованих причорноморських портах, та інші. Такої великої кількості представників самих різних націй, які проживали у Південній Україні, не було у жодному іншому регіоні імперії. Кожна етнічна група зробила свій внесок у загальну справу економічного освоєння краю, розбудову та розвиток його міст.

ПРИМІТКИ:

1. Герман К.Ф. Статистические исследования относительно Российской империи. – С-Пб., 1819. – 4.1.: О народонаселении.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи (Издано при Первом Департаменте Генерального штаба). – Т. 1-17. – С-Пб., 1848-1858.
3. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Т. 1-25. – С-Пб., 1859-1868.
4. Списки населения мест Российской империи. – Т. 1-2. – С-Пб., 1860-1861.
5. Кеппен П.И. Об этнографической карте Европейской России. – С-Пб., 1853.
6. Наулко В.И. Этнический состав населения Украинской ССР. – К., 1965; Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1975.
7. Кабузан В.М. Народ России в первой половине 19 века: Численность и этнический состав. – М., 1992. – С. 41.
8. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1960гг. – М., 1981. – С.6.
9. ПФА РАН – Ф.30. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 5-8; 401-419.
10. С-Пб РГИА – Ф. 1288. – Сп. 25. – Спр. 18. – Арк. 2-4.
11. Кабузан В.М. Народ России в первой половине 19 века ... – С.105.
12. ПФА РАН. – Ф. 30. – Оп.2. – Спр. 18. – Арк. 171; 401-419.
13. С-Пб РГИА – Ф. 128. – Оп. 25. – Спр. 18. – Арк. 2-4.
14. ПФА РАН. – Ф. 30. – Оп.2. – Спр. 18. – Арк. 171; 401-419.
15. Там же – Ф. 3. – Оп.2. – Спр. 18. – Арк. 5-419; С-Пб РГИА – Ф. 1281. – Оп. 5. – Спр. 58. – Арк. 176.
16. Городские поселения в Российской империи. – Т. 2. – С-Пб., 1861. – С. 127-205.
17. ПФА РАН. – Ф. 30. – Оп.2. – Спр. 64. – Арк. 5-453; 467-577; С-Пб РГИА – Ф. 1290. – Оп. 4. – Спр. 84. – Арк. 1; 22-36.
18. ГАОО – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 68.
19. Herlihy P. Odessa: A History, 1794-1914. – Harvard Ukrainian Research Institute. – Р. 117.
20. С-Пб РГИА – Ф. 1288. – Оп. 25. – Спр. 78. – Арк. 2-6.
21. ПФА РАН. – Ф. 30. – Оп.2. – Спр. 5. – Арк. 114; 811. – Спр. 82. – Арк. 6.
22. С-Пб РГИА – Ф. 1288. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 4.
23. С-Пб РГИА – Ф. 571. – Оп. 1. – Спр. 1467. – Арк. 256^{аб}.
24. Обозрение состояния городов Российской империи в 1833 году. – С-Пб., 1834. – С. 58, 59.
25. Там же.
26. Там же.
27. С-Пб РГИА – Ф. 1288. – Оп. 25. – Спр. 78. – Арк. 30-48.
28. С-Пб РГИА – Ф. 1288. – Оп. 25. – Спр. 18. – Арк. 21-31.
29. С-Пб РГИА – Ф. 1288. – Оп. 25. – Спр. 7. – Арк. 16-27.
30. ПСЗ – Т. XXVIII – № 21.547.

ПРИВАТНІ КРЕДИТНІ ЗАКЛАДИ ОДЕСИ (1796-1830 рр.)

Історичний досвід доводить, що перехід до ринкових відносин не здійснити без створення працюючого фінансового ринку. Тому для розробки і введення у дію нових економічних програм, однією з найважливіших умов є вивчення економічного досвіду в минулому. Чимало корисного матеріалу може дати вивчення історії формування кредитної системи України дореволюційного періоду. Феноменальний розвиток Одеси з початку XIX ст. і до 1870 років був обумовлений комплексом факторів, серед яких вирішальну роль безперечно відігравала зовнішня торгівля. Вона мала безпосередній вплив і на становлення в місті кредитно-банківських установ. Складовою частиною їх історії були кредитно-банківські установи перших десятиріч існування міста.

Спеціальних праць присвячених історії розвитку кредитно-банківських установ в Одесі в XIX ст. до сьогоднішнього дня не створено. Дослідників цікавили більш широкі теми, тому література в основному має опосередковане відношення до проблеми.

Відомості про створення в Одесі перших торгових будинків, які займалися й кредитуванням є у А.Скальковського, Д.Атлас, К.Смольянінова, О.Орлова. Суто юридичному аспекту фінансового життя Одеси присвячена праця Д.Мейєра.

Практично єдиною з західних дослідників, яка спеціально займалась економічними питаннями розвитку Одеси зазначеного періоду є П.Херліхі, автор багатьох статей та монографії «Одеса 1794-1914.», для написання яких були використані не тільки вітчизняні, але й закордонні матеріал, що робить їх дуже цінними.

Джерельна база для розгляду їх розвитку досить широка хоча і опосередкована, а сама історія розвитку тогочасних кредитно-банківських установ належить до найменш розроблених питань минулого народного господарства країни.

В Одесі банківський промисел розвивався із самого її заснування. Незважаючи на стрімкий розвиток, приватний кредит знаходився майже на нелегальному становищі, завдяки указу 1754 "О наказании ростовщиков", дія якого була підтверджена у 1800 та 1815 рр.¹. Умови запропоновані владою для надання кредиту були не вигідні для банкірів.

З самого започаткування міста, його діячі намагались якимось змінити цю ситуацію. Так, в 1798 р. голова магістрату Одеси підполковник Кесь-Оглу, який також виконував обов'язки попечителя грецьких та інших іноземних поселенців міста, прохав імператора Павла I про заснування торговельного банку, який би давав позики під заставу як нерухомості, так і товарів². Але це прохання не було задоволено. В 1802 р. на вимогу Департаменту шляхів сполучення Одеський будівельний комітет склав звіт про становище порту, стан торгівлі і ті заходи, які необхідно вирішувати на всіх рівнях. Члени комітету скаржились на те, що через біржові спекуляції населення, яке потребує мідної монети, несе збитки до 4-5% паперовими асигнаціями. Комітет писав: "Самый верный способ положить конец такой монополии - это устроить контору по обмену бумажных денег"³.

Тільки в 1804 р. була створена «променная контора»⁴, а в 1806 р. облікова контора⁵, але і після появи контор ситуація в кредиті не змінилась, бо кошти, які були надані конторам для ведення операцій, були краплиною в морі необхідного місту кредиту.

Радянський історик 1920-х рр. І.М.Бровер поділяв кредит на приватний організований (одеські і бердичівські банкіри) і приватний неорганізований (приватні особи)⁶. На жаль, на період I половини XIX ст., дуже важко, а іноді і просто неможливо відмежувати організований приватний кредит від неорганізованого, через відсутність відомостей, оскільки неорганізований кредит здебільшого ніде не реєструвався. Відомості про приватний кредит можливо знайти тільки якщо позику надавали під забезпечення векселя, що оформлявся через одеські контори нотаріусів, але більшість векселів просто не збереглася до нашого часу (після повернення грошей вексель знищувався). Реєструвались лише справи, коли позикодавець звертався до Одеського комерційного суду з позовом проти боржника, який з різних причин не розраховувався у зазначений термін, ось в таких справах завжди зберігались копії векселів, які були засвідчені нотаріусом.

Одними з найбільш відомих купців – дисконтерів в перші два десятиліття існування міста були Іван Ростовцев та брати Іван та Семен Андросови.

Іван Ілліч Ростовцев, який народився в 1770 р., і в 1796 р. зі своєю сім'єю переїхав в Одесу з Катеринославського намісництва. В свої 26 років Ростовцев І.І. був купцем II гільдії, з капіталом 2100 карб.⁷, і в 1798 мав три будинки та пивний завод⁸. З перших років купець брав участь в міських справах, в 1796 р. був обраний в Одеський магістрат, який займався господарськими справами міста, де виконував різні доручення. Купець займався внутрішньою торгівлею, його спеціалізацією були рогата худоба та сіль. Оскільки обіг його торговельних операцій іноді значно перевищував його

заявлений капітал, то він як і багато інших купців користувався кредитом⁹. Це не завадило йому пізніше самому в свою чергу надавати позики іншим мешканцям Одеси, що займалися торгівлею. Більшість його клієнтури не відома, але на підставі розрізнених даних можна вважати, що він кредитував переважно міщан, які займалися торгівлею, і не мали за законом права брати кредит у державних закладах¹⁰.

В 1800 р. І.І. Ростовцев став купцем І гільдії¹¹, але його нащадки не успадкували справу батька, а обрали кар'єру чиновників. Його син Павло Іванович Ростовцев був членом Приказу громадської опіки¹², а онук Єфим Павлович Ростовцев особистим почесним громадянином, виконував обов'язки гласного в міський думі¹³.

Іван та Семен Андросови, елізаветградці за походженням, з'являються в Одесі в той же час, що і І.Ростовцев. І.І.Андросов згадується в 1798 р., як купець з капіталом 5 тис. карб., власник двоповерхового будинку в Одесі, і будинків в Очакові та Елізаветграді. За відомостями О.Орлова він торгував "красним товаром" власного виробництва¹⁴. Обидва брати брали участь у громадському житті міста. В 1799 р. І.І. Андросов був обраний ратманом до Магістрату, С.І. Андросов разом з І.І. Ростовцевим був обраний у біржові депутати, крім того він перебував у 1812-15 р. на посаді міського голови. Після цього він займався будівництвом портових споруд, одержуючи за це великі гроші¹⁵, і приділяючи багато уваги кредитуванню. Так в 1829 р. був проданий будинок купця Івана Балашова для покриття 2 векселів на суму 4 075 карб.¹⁶, яку надав С.І. Андросов. Традиції сім'ї Андросових, продовжували нащадки С.І. Андросова, діти Івана обрали іншу кар'єру. Так, Микола Іванович Андросов у 90-х рр. XIX ст. був приват-доцентом Новоросійського університету на кафедрі мінералогії та геології¹⁷.

Банківськими справами в дореформений період займались, переважно, звичайні торговельні дома, які поєднували торговельні операції з банківськими, останні поступово стали давати основний прибуток. Але виникали установи, які спеціалізувалися саме на кредитних операціях. Зокрема, у 1801 р. було засновано банкірський дім Фур'є¹⁸. Пізніше розпочав діяльність заклад Рено І., а потім Родоконаки Ф. (1819), Раллі І. (середина 20-х р.), Тработті А.(1833) і Мааса А.(1838 р.)¹⁹.

Кредитуванням більш-менш постійно займались і інші, в тому числі Михайло Крамарев, Григорій Маразлі. Серед тих для кого кредитування не було постійною справою зустрічались відомі люди – можна назвати одеського купця І гільдії Гавріїла Логінова, майора Паува та неаполітанського консула Фелікса де Рібаса²⁰. В Одесі було багато дрібних лихварів, які позичали під високі відсотки невеличкі суми.

Таким чином уява про майже цілковиту відсутність в Україні і в Одесі організованого приватного кредиту в I половині XIX ст., як раніше вважали дослідники, не відповідає справжньому стану речей. Такий кредит існував і навіть мав свої постійні центри, один з яких був в Одесі. Одеса в I половині XIX ст. була грошовим та кредитним ринком для всіх чорноморських і азовських портів, а частково і для Москви²¹. Кредитні операції одеських банкірів мали суто торгівельний характер і були тісно пов'язані з діяльністю одеського порту, в цьому і полягало величезне значення одеських кредитних установ, бо торговельний кредит був найслабкішим місцем в українській кредитній системі.

ПРИМІТКИ:

1. ПСЗ. -Т. XXXV.- № 25997
2. Смольянинов К. История Одессы. – Одесса, 1853. – С. 102
3. РГАВМФ. – Ф. 315. – Оп. 1.- Спр.117.-Арк.5
4. Боровой С.Я. Кредит и банки России. – М, 1958.- С. 91-92
5. ДАОО.- Ф.2.-Оп. 1, - Спр.9.-Арк.8.
6. Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. -Т.1.- Одеса, 1931.- С.125.
7. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 г.- Одесса, 1885.-С.109
8. Там само. – С.132
9. Там само.
10. Одесский вестник.-1829.- 4 декабря
11. Скальковский А. Первое тридцатилетие города Одессы 1795-1825.-Одесса, 1837.- С.295.
12. Новороссийский календарь на 1835. -Одесса: Гор.тип., 1834. - С.104.
13. Новороссийский календарь на 1860. -Одесса: Гор.тип., 1859. - С.56.
14. Новороссийский календарь на 1891. -Одесса: Экономич. тип., 1890. -С.293.
15. Ващенко В.П., Петухов Г.Е. Начало формирования на Юге Украины буржуазии в строительстве (конец ХУІІІв.-1861г.) // Тезисы Областной историко-краеведческой конференции.,-О.:ОКФА,1991.- С.34-36.
16. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 г.- Одесса, 1885.-С.132
17. Одесский вестник.-1829.- 19 января.
18. Смольянинов К. История Одессы. –Одесса: Одесская городская типография, 1853.- С.103.
19. Анянич Б.В. Банкирские дома в России 1860-1914.-Л,1991.- С.5.
20. Одесский вестник.-1832.- 25 января. Одеса 1794-1894. – Одеса, 1895.- С.182

УЧАСТЬ КУПЕЦТВА В ОДЕСЬКОМУ ТРАНЗИТІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Одеська транзитна торгівля першої половини ХІХ ст. одна з важливих сторінок в історії міжнародного транзиту через українські землі. Серед маловивчених аспектів цієї торгівлі лишається питання участі в ній купецтва.

Як відомо найбільшого успіху Одеський транзит (переважно маршрут Броди-Одеса) мав за часів «Континентальної блокади». Так, Г.Сікар відзначав, що лише у 1808 р. транзитна торгівля принесла купцям імперії не менше 1 226 800 крб. «чистого прибутку.» «Біля двох частин цієї суми, - писав Г.Сікар, - або 817 868 карбованців лишилося на місці [тобто в Одесі -Т.Г.]; інша частина розійшлася в околицях і по шляхам в Броди і Молдавію¹.» А.Скальковський вважав, що в зазначеному 1808 р. лише за одну навігацію транзит приніс купецтву Півдня України «за підрахунками сучасних негоціантів до 2 000 000 крб. прибутку²» (це було написано в 1865 р. коли курс асигнаційного карбованця в порівнянні з 1808 р. значно впав). О.Оглоблин додавав: «Не менш скористалися з транзитного торгу Броди - вільне місто (porto-franco), що зайняло дуже важливу позицію на тому шляху³». Радянська дослідниця З.Орлова відзначала, що оскільки «корінне купецтво» (російське та українське) у тогочасній транзитній торгівлі участі майже не приймало населення України великих прибутків від транзиту не отримало («...порядкування транзитним рухом зосереджувалося не в нас і ми мали користь тільки від перевозок⁴»). Транзит занепадав вже у 1811 р. коли «Франція, використовуючи всі можливі засоби, щоб відвернути від Одеси транзит і спрямувати його на Боснію, через Іллірію,» досягла успіху. На думку Г.Сікара припинення транзиту в 1811 р. лише Одесі завдало збитків «до двох мільйонів карбованців щорічно, за перевезення, відправлення та страхівку..., не кажучи вже про інші вигоди, яких позбудуться місцеві негоціанти, що вони їх від транзитної торгівлі мали⁵».

Коли згідно з указом від 1818 р. одеська транзитна торгівля відродилася (у значно менших обсягах) як частина так званого «Закавказького транзиту», провідне місце в ній, за словами А.Скальковського, зайняли купці Одеси та Тифлісу. «...У 1823 році, - відзначав він, - деякі одеські купці наважилися скористатися правами транзиту 1818 р.... і відправили невеликій вантаж товарів в Редут-Кале, на східному березі Чорного моря для відправлення звідти у Тифліс. Ця спекуляція була такою вдалою, що зробила справжній переворот в грузинській торгівлі. Тифліські вірмени самі

вирушили до Лейпцигу і куплені товари відправляли в Трієст для постачання морем у Одесу, або суходелом на Броди та Радзивілів до того ж міста⁶). П.Мілер підтверджував, що провідне місце в транзитній торгівлі займали купці Тифлісу, але вказував на значну участь в ній купців м. Броди («Найближчу участь в цій транзитній торгівлі, - писав він. - ...приймали євреї міста Броди. Вони займалися транспортуванням куплених в Лейпцигу товарів до борту корабля в Одесі і частково кредитовими операціями. Так, між іншим, за їх підтримкою тифліські вірмени отримали кредит у лейпцигських торгових домів»). За словами П.Мілера, тифліські купці здебільшого ще в Австрії передавали свій товар євреям-перевізникам, які брали на себе всі формальності при переході через кордон та транспортування вантажу («величезними фурами з 8-12 конями») до Одеси⁷.

Після скасування пільг «Закавказького транзиту» 1831 року одеська транзитна торгівля занепадала і це призвело до втечі за межі Російської імперії (до Туреччини) не тільки маршруту товарів, але й купців («Вірмени-капіталісти, - писав П.Мілер, - в руках, яких був закавказький транзит, після його скасування зосередили свої операції на лейпцизьких товарах, які вони відправляли через Трапезунд. Через це з Кавказу, який і без того був бідний капіталами за кордон пішли значні суми...⁸»). Тогочасна преса відзначала, що скасування пільг транзиту та посилення митного нагляду призвели до занепаду торгових оборотів мешканців м. Броди (Так, «Коммерческая газета» ще у 1830 р. відзначала, що «...операції євреїв сильно зменшилися і ніхто з значних тутешніх купців на січневу ярмарку до Лейпцигу для закупівлі товарів не поїхав,» а «Одесский вестник» у 1835 р. писав про банкрутство в Бродях внаслідок посилення контролю на російському кордоні одного великого торговельного дому⁹). Проте попри складнощі купці м. Бродів, за даними «Одесского вестника» ще деякий час продовжували успішно розвивати окремі галузі транзитної торгівлі («З деякого часу, - писала газета у 1834 р., - через Одесу привозять досить значну кількість чаю... він привозиться до Німеччини з портів Океану, а звіти перевозяться сюди транзитом з Бродів...Цією торгівлею займаються особливо євреї...¹⁰»).

Відомості про купецтво яке приймало участь у одеському транзиті 1820-х рр. наводили відомі статистичні збірки «Государственная внешняя торговля» (в період дії транзиту на початку XIX ст. це видання прізвища купців не публікувало). Так, у 1824-1826 рр. серед купців, які торгували в Одесі та Радзивілові четверо (А.Драгнімер, А.Хавкін, Касаткін та Х.Рималівер) мали обсяги річної транзитної торгівлі більше 100 тис. крб., а у трьох (Ю.Натанзон, З.Брац та М.Цвібак) обіги транзиту в окремі роки перевищували 1 млн. крб. Так, Мендель Цвібак, який у 1824 р. привіз

транзитних товарів на 2.5 млн. крб. У 1827-28 рр., визначну роль в транзитній торгівлі став відігравати одеський купець Д.Палеолог. Так у 1828р. (тоді через війну були перекриті шляхи морського сполучення і багато одеських купців були змушені зайнятися сухопутним транзитом) він привіз до Радзивілова та Одеси транзитних товарів на суму 3,4 млн. крб. Справжнім «королем транзиту» серед купців м. Броди був Натанзон. У зазначеному 1828р. обіги його торгівлі сягнули 6,3 млн. крб. Так само, як і деякі інші бродські, радзивилівські та одеські купці Натанзон у товарообміні Російської імперії займався виключно транзитом¹¹.

На шпальтах «Одесского вестника» відомості про купців, що займалися в Одесі транзитною торгівлею з'явилися лише з 1834 р. - часу, коли ця галузь товарообміну вже занепадала. Так, з 111 купців, які приймали участь в зовнішній торгівлі Одеси у 1834 році, транзитом займалися лише чотири¹². З 1836 року газета «Одесский вестник» започаткувала традицію окремо вказувати купців, що мали найбільші обсяги у різних галузях зовнішньої торгівлі міста. Так, за даними 1837 року газета повідомляла: «Найбільші операції, у вивозі за кордон здійснені одеським 1-ої гільдії купцем Джеймсом Кортації, у довозі з-за кордону одеським 1-ої гільдії купцем Федором Родоюнакі, а у транзиті радзивилівською 1-ої гільдії купчихою Розалією Закс¹³».

За даними газети Розалія Закс з 1833 до 1839 рр. мала найбільші обсяги транзитної торгівлі, щороку вони значно перевищували 1 млн. крб. У зазначений період Р.Закс контролювала більше 50% всього одеського транзиту. Певну конкуренцію їй міг скласти хіба одеський купець першої гільдії Іван Рубо. Проте лише в 1837 р. І.Рубо привіз транзитних товарів на суму трохи більше 1 млн. крб. (транзит Р.Закс в 1837 р. сягав 1,5 млн крб), в інші роки розміри його товарообміну були набагато меншими.

Слід зауважити що і для Р.Закс і для І.Рубо транзит був головною галуззю торгівлі. Ці купці очевидно спеціалізувалися саме на міжнародному транзиті. Деякі інші одеські негоціанти (такі як К.Дезарта, Д.Кортації, Г.Маразлі, А.Беліно, Л.Штігліц, Ф.Лауро та ін.) час від часу приймали здебільшого «символічну» участь у транзиті. Починаючи з 1840 р. і Р.Закс і І.Рубо вже не фігурують в списках учасників одеської зовнішньої торгівлі. Можливо, що саме відхід цих купців спричинив значне падіння обсягів одеського транзиту загалом.

Протягом 1840-х рр. в транзитній торгівлі Одеси приймали участь купці Г.Видра, В.Клебер, М.Гальперсон, М.Гартенштейн та ін. Проте лише радзивилівський купець першої гільдії Даниїл Гартенштейн у 1840 р. та радзивилівський купець першої гільдії Шоель Бернштейн у 1844 р. привезли транзитних товарів на суму більше 300 тис. крб.¹⁴ Обіги тран-

зитної торгівлі інших купців були набагато меншими. На початку 1850-х рр. одеський транзит зовсім занепав і жоден з учасників товарообміну міста вже не спеціалізувався на цьому виді торгівлі (так Д.Гертенштейн та Л.Дувідов, які займалися цими операціями у 1850 р. привезли транзитних товарів відповідно всього на 31 тис. та 57 тис. крб., при тому, що загальні обіги їх зовнішньої торгівлі перевищували 200 тис. крб.¹⁵).

ПРИМІТКИ:

1. Сикар Г. Письма об Одессе. -С.Пб., 1818. -С.72, 73.
2. Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. -С.Пб., 1865. -С.49.
3. Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. -Х., 1931. -С. 38.
4. Орлова З. Транзит України в минулому та сьогочасна проблема // Наукові записки Київського інституту народного господарства. -1927. -Т.8. -С. -183.
5. Сикар Г. Вказана праця. -С.128,129.
6. Скальковский А. Вказана праця. -С.92.
7. Милер П. Русская транзитная торговля в XIX столетии // Русское экономическое обозрение. -1903. -№5 -С.97,98.
8. Там само. -С. 105.
9. Броды // Коммерческая газета. -1830. -15 января; Броды // Одесский вестник. -1835. -9 января.
10. Одесская торговля в 1834 году // Одесский вестник. -1835. -2 января.
11. Государственная внешняя торговля в разных ее видах. -С.Пб.,1825-1831.
12. Одесская торговля в 1834 году // Одесский вестник. -1835. -9 марта
13. Одесская торговля в 1837 году // Одесский вестник. -1838. -5 марта.
14. Одесская торговля в 1840 году // Одесский вестник. -1841. -29 ноября; Одесская торговля в 1837 году // Одесский вестник. -1844. -3 февраля.
15. Одесская торговля в 1850 году // Одесский вестник. -1851. -14 февраля.

НАДИБЬСКА С.Б.

УЧАСТЬ МІСТ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У РОЗВИТКУ ТРАНСПОРТУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Під час запровадження в народному господарстві країни значних реформ відбуваються суттєві зміни у ролі міст як важливих торгово-економічних центрів, а також вузлових і кінцевих пунктів транспортної системи регіону. Питання про міста Півдня України в пореформений період у зв'язку з розвитком і функціонуванням транспорту в цей період окремо ще не висвітлено в роботах дослідників. Окремі питання розвитку

залізничного, гужового та водного транспорту висвітлюються в працях В.Верховського, С.І.Гловайського, С.В.Кульчицького, І.О.Гуржія, Г.А.Диктєря, Л.Г.Мельника, З.В.Першиної, І.С.Слабєєва¹. У працях зазначених та інших авторів є розрізнені відомості, що пов'язані з нашим питанням, проте окремо воно не виділяється.

Напередодні реформ 60-70 рр. XIX ст. в південноукраїнські міські порти довозилася велика кількість хліба та інших сільськогосподарських продуктів для збуту на зовнішні ринки. Перевозити величезні маси експортних товарів доводилося гужовим та водним транспортом. Гужові перевезення здійснювалися і на значні відстані від районів виробництва.

Це були найбільші у світі гужові тракти². Бездоріжжя, дорожнеча кормів, залежність від випасів і водопоїв надзвичайно підвищували тарифи за доставку хліба. Так, за доставку одного возу хліба (5 чвертей) від Балти до Одеси сплачувалося від 1 до 1,2 крб.³

Важливу роль у транспортній системі відігравав також водний транспорт, який був значно дешевшим у порівнянні з гужовим. Основна частина вантажів річкового транспорту Півдня України припадала на Дніпровський, Південнобузький і Дністровський басейни. У басейні Дніпра, за підрахунками А.Суботіна, знаходилося більше як 3/4 Катеринославської, 1/3 Херсонської, понад ? Таврійської губерній⁴, але нижня частина Дніпра через пороги практично залишалася відрізаною від його верхів'їв. Певна кількість товарних вантажів транспортувалася по Південному Бугу. Судноплавство на Дністрі залежало від рівня води, тому було сезонним. Крім інших, великою незручністю була звивистість русла Дністра, що значно збільшувало відстань перевезень. Серйозною перешкодою була також відсутність судноплавного виходу з річки до моря через мілководдя гирла, що не дозволяло доставляти вантажі безпосередньо до Одеси і примушувало вивантажувати їх у Парканах чи Малаках для подальшого гужового перевезення.

Як вважав В.Г.Сарбей, розвиток торгівлі гальмувався й занедбаністю шляхів сполучення. Річки для цього використовувалися слабо. Пароплавів майже не було. Транспортні судна були дерев'яними, а пристані не мали причалів і вантажно-розвантажувального обладнання. Не в кращому стані перебували й морські порти. Доставка продукції з одного чорноморського порту до іншого коштувала, як правило стільки скільки коштувало подібне перевезення вантажу до Англії⁵. Тому питання щодо зниження вартості перевезень постало надзвичайно гостро для народного господарства Росії та Півдня України, зокрема. Цього можна було досягти шляхом поширення парового транспорту, проте на перше місце, як найбільше злободенна, виходить заліз-

нична проблема. У 1865 році в царській Росії було всього 3,5 тис. верств залізниць, тоді як в Англії – 22 тис.км, у Франції й Німеччині – по 14 тис.км, у США – 56 тис.км залізниць⁶. Південноукраїнські міста відіграли визначальну роль у будівництві залізниць на Україні. Питання про будівництво залізниць на Україні, насамперед, у районі, що тяжів до Одеси, виникло ще у 1836 р., коли вже почала проявлятися невідповідність між потребами в засобах транспорту і їх станом⁷. Спочатку висувалася ідея будівництва залізниць на кінній тязі, які мали з'єднати Одесу з хліборобськими районами Київської, Подільської і Херсонської губерній. Але цей проект не було здійснено. Справа у тому, що у самих містах Півдня України, зокрема в Одесі, стан шляхів був жалюгідним. Брущатих доріг ще не було. Тому чимало міських чиновників вважали за потрібне спочатку вирішити проблему зі шляхами у самих містах, а потім будувати залізницю між ними⁸. Проти будівництва залізниці з Одеси тоді виступив і міністр фінансів Е.Ф.Канкрін, який вважав “за краще це починання віддати часу”⁹. Замість цього уряд вирішив поліпшити основні чумацькі хлібовозні шляхи до Одеси з Київської і Подільської губерній. У 1841-1843 рр. на цю справу було витрачено 1 млн.крб. Проте, це не привело до бажаної мети, бо не була ліквідована дорожняча чумацького транспорту, зв’язана з витратами чумаків на утримання волів у дорозі. Поміщики – члени спеціального комітету по поліпшенню шляхів - виступили проти придбання казною спеціальних пасовиськ вздовж шляхів для годівлі чумацької худоби¹⁰. Це зрозуміло, бо власники земель вздовж чумацьких шляхів заробляли великі гроші, дозволяючи чумакам годувати худобу на пасовиськах, і не хотіли втрачати великі прибутки через продаж цих земель державі. У 1858 р. нарешті було створено комітет залізничних шляхів¹¹, який розробив ряд великих програм залізничного будівництва, зокрема, і на Півдні України.

Залізничний транспорт мав сприяти прискоренню доставки вантажів у порти, що поряд із розгортанням парового судноплавства повинно було посилити позиції південноукраїнського експорту товарів, передусім у Європу, у його конкуренції з американським експортом. У 1863 р. було закінчено будівництво залізниці Одеса-Паркани (на Дністрі). Прийшов час вирішувати проблему залізничного сполучення від портів до головних сільськогосподарських районів виробництва товарного хліба¹².

Причорноморські міста України були безпосередньо зацікавлені у зростанні портів та їх товарообігів, адже бюджет міста в значній частині формувався за рахунок діяльності порту і торговельних операцій. Зокрема, слід зазначити такі статті прибутків міста, як надходження з власників барж та підвізних човнів, з усіх кораблів, що прибували під іноземними прапорами, з хліба, що вантажився за кордон, з каботажних суден, тощо¹³.

Початковим пунктом першої значної залізниці було обрано м.Балту. Цей вибір пояснювався, головним чином, становищем Балти, як торговельно-промислового вузла на чумацьких трактах до Одеси, Вінниці та Проскурова і до Бессарабії зі східної частини Херсонської губернії. Балта ще до будівництва залізниці була важливим відправним пунктом хлібних вантажів, що спрямовувалися до Одеського порту ("Балтський шлях"). У 1863 р. почалося спорудження залізничної лінії від Балти до Одеси (196 верств). У 1869 р. було закінчено будівництво всієї залізниці від Крюкова до Одеси з відгалуженням від ст.Роздільна на Тирасполь¹⁴.

У 1876 р. було встановлено залізничний зв'язок Одеси з Києвом, а отже з лініями, що йшли далі на північ. Відгалуження на Кременчук з'єднало Одесу з Харковим і Лівобережною Україною. Після відкриття Суецького каналу (1869 р.) РТТІТ розробило план перетворення Одеси на центр ближньо-східного транзиту для Румунії та Австрії¹⁵. План не було реалізовано, але в економічному житті Одеси залізниці відіграли велику роль, передусім тим, що сприяли значному збільшенню вивозу хліба через Одеський порт.

При розгляді питання про прокладання напрямків залізниць враховувалися побажання міських дум, земств, адміністрацій губерній, повітів щодо будівництва залізничних станцій у тих чи інших містах.

Взагалі, розташування багатьох південноукраїнських міст не є випадковим, а зумовлено спрямуванням головних транспортних шляхів. Вздовж цих шляхів постали і більш-менш успішно міста¹⁶.

В містах Півдня України, що ставали й залізничними станціями поширюються різноманітні складочні операції. Кількість таких станцій значно зростає, особливо на південно-західних залізницях¹⁷. Це сприяє як зростанню зайнятості міського населення, так і збільшенню кількості міських робітників. Разом з тим, зростали й торговельні підприємства. Так, в Одесі у 1897 р. таких підприємств було вже 4157 з обігом 191681 і прибутком 2162995, у Миколаєві – 871 з обігом 83847 і прибутком 33577 і т.д.¹⁸ Навіть сучасні російські дослідники стверджують, що "з поширенням залізниць в Україні центр економічного життя перемістився в південний та південно-східний райони"¹⁹.

Як стверджують деякі автори статистичних оглядів (Шмідт, Павлович), міста набувають в цей час значення осередків, які обслуговували транспорт. Важливими містами – залізничними станціями постали в регіоні Одеса, Херсон, Миколаїв, Балта, Симферополь, Севастополь, Кіровоград, Феодосія, Євпаторія, Ольвіополь та деякі інші.

У зв'язку з наростанням темпів промислового перевороту в Росії та Україні, будівництвом все більшої кількості парових суден, зросла по-

треба в регіоні і, в першу чергу в портових містах, у кам'яному вугіллі. Побудова залізниці, що зв'язала південноукраїнський регіон з Донбасом, вирішувала й цю проблему. У портових містах будувалися під'їзні шляхи для доставки продукції безпосередньо до причалів.

Одеса, через яку йшло на той час біля чверті усього російського хлібо-експорту, стала одним з найбільших центрів світової хлібної торгівлі. Якщо у 1862 р. товари, що пройшли через Одеський порт оцінювалися у 37 млн.крб., то у 1893 р. – у 128 млн. За розмірами своїх обігів Одеський порт посідав друге місце у країні, трохи поступаючись лише Петербурзькому²⁰.

Значно зростає роль й вага чорноморсько-азовських міст-портів серед портів імперії. Якщо у 1876-1880 рр. питома вага чорноморсько-азовських портів в експорті хліба дорівнювала 29,2%, а балтійських – 52,1%, то вже у 1893-1896 рр. південні порти вивозили 59,0% хліба, а балтійські лише 33,1%²¹.

Залізничні колії, що були підведені до українських портів – Одеси, Севастополя, Миколаїва, Маріуполя, значно полегшували доставку хліба на світові ринки, сприяли економічному зміцненню і зростанню південноукраїнській міст. Одеса займала перше місце серед портів Росії по вивозу зерна, основна маса якого транспортувалася південно-західними Фастівською та Харківсько-Миколаївською залізницями²².

З побудовою залізниць на них переходить основна маса вантажів, що досі транспортувалися чумаками. Адже більшість залізниць, споруджених на Україні у перші 25 років повністю, або у значній мірі збігалися з напрямками найважливіших чумацьких шляхів. Вже на кінець 80-х років склалися умови, що привели до остаточного занепаду чумацького промислу.

Важливо зазначити, що напрямки залізничних ліній у вирішальній мірі залежали від наявності у тому чи іншому мікрорайоні міст, як центрів внутрішньої торгівлі і транспортних вузлів. Залізниці прокладалися саме таким чином, щоб максимально використати наявні міста як промислові, торговельні і транспортні центри. Залізниці обумовили зростання невеликих населених пунктів, окремих станцій у більш-менш помітні міста. У містах формувалися значні групи транспортних робітників і підприємців у сфері транспорту. Зокрема РТПіТ було засновано з місцеперебуванням його управління у Петербурзі, а головної контори – в Одесі. У цілому ж, безпосереднє керівництво практичною діяльністю товариства, яке викупило й Одеську залізницю, було зосереджено саме в Одесі. Діяльність РТПіТ мала величезний вплив на підприємницьке життя Одеси, на торговельну сферу, на розвиток порту і міста.

У пореформений період невинно зростав рухомий склад дніпровського річкового транспорту, а також його вантажна потужність. Якщо у

1886 р. у басейні Дніпра навантажувалося 7397 суден і сплавлено 8272 плоти, то через десять років, у 1896 р., число навантажуваних тут суден зросло до 22118 і плотів до 9868²³. Згідно з переписом 1890 р. на всьому Дніпрі та Південному Бузі було 234 парових судна²⁴. Найважливішими дніпровськими містами-пристанями на півдні України були Верхньодніпровськ, Катеринослав, Нікополь, Херсон.

У 1881 р. на Південному Бузі налічувалося 1019, а у 1896 р. – 4751 судно. За 1894–1897 рр. по ньому в середньому щороку перевозилося 28 млн. пудів товарних вантажів²⁵. Важливими містами-пристанями на цій річці були Ольвіополь, Вознесенськ, Миколаїв.

У пореформені роки досить швидко розвивалося судноплавство по Дністру. За період з 1893 до 1897 рр. ним щорічно перевозилося у середньому близько 10 млн. пудів товарних вантажів²⁶. Значною пристаню Дністра були Паркани, а найкрупнішим містом-портом при гирлі стали Маяки.

Отже, міста Півдня України відіграли важливу роль у розвитку транспортної системи регіону у пореформений період. Вони були не лише осередками промисловості й торгівлі, а й транспортними центрами. Саме наявність міст зумовила напрямки функціонування важливіших шляхів: гужового, водного і, особливо, залізничного транспорту. Залізниці пов'язали в єдину мережу міста Півдня України. Міста визначали й спрямовували розвиток транспортної системи регіону і, водночас, розвиток транспорту дуже вплинув на різноманітні позитивні процеси, що відбувалися у містах: в них зростали, ставали потужнішими й підвищували товарообіг порти. Торговельна діяльність південноукраїнських портів, передусім Одеського, особливо після підведення до них залізниць, в значній мірі була головним містоутворювальним фактором. Розширювалася міська інфраструктура, відбувалася забудова міст, з'являлися великі групи транспортних робітників, промисловців і підприємців, зростала торгівля. Це був об'єктивний процес, пов'язаний з прогресивними формами народного господарства у другій половині XIX ст.

ПРИМІТКИ:

1. Верховский В. Краткий исторический очерк начала и распространения железных дорог в России по 1897 год включительно. СПб., 1898; Иловайский С.И. Исторический очерк пятидесятилетия общества пароходства и торговли. – Одесса, 1907; Кульницкий С.В. Развитие железнодорожного транспорта на Украине в дореволюционный период. – Реферат дис.канд. экон.наук. – К., 1963; Главные морские порты Украины. – Одесса, 1993; Гуржій І.О. Ук-

- райна в системі всеросійського ринку 60-90-х років 19 ст. – К., 1968; Дихтяр Г.А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. – М., 1960; История Украинской ССР в 10 т., т.4. – К., 1986; Слабесв І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. – К., 1963 та інші.
2. Белінський Є.Ф. Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (друга половина XIX ст.)// Нариси економічної історії України дожовтневого періоду. К., 1963. – С.119-120.
 3. Взгляд на выгоду и возможности постройки железной дороги (между Одессой и хлебоборными западными губерниями)// Одесский Вестник. – 1952. - №53-54.
 4. Субботин А. Экономическо-статистический обзор бассейна Днепра. К., 1894. – С.8.
 5. Сарбей В.Г. Історія України. – К., 1995. – С.122.
 6. Соловьева А.М. Вказ.праця. – С.150.
 7. Одесса 1794-1894. – Одесса, 1898. – С.193.
 8. Див.наприклад, Чижевич О.О. Город Одесса и одесское общество (1837-1877)/ / Из прошлого Одессы. – Сборник статей. Сост.Л.М.Де-Рибас. – Одесса, 1894. – С.12-15 и др.
 9. Слабесв І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. К., 1964. –С.115.
 10. Там само.
 11. Комітет залізничних шляхів постав як дорадчий орган при уряді, його компетенції підлягали питання економічної і загальнодержавної доцільності будованих залізниць. Після припинення діяльності комітету у 1871 р. його функції виконував комітет міністрів.
 12. Белінський Є.Ф. Вказ.праця. - С.119.
 13. Главные морские порты Украины. – Одесса, 1993. - С.29-30.
 14. Верховский В. Вказ.праця. – С.18-20; Андреев П. Юго-западные железные дороги. – К., 1896. – С.17.
 15. Одесса. – Одеса, 1956. – С.54.
 16. Богуненко Д.И. Города Одесской области// Труды Одесского государственного университета им.И.И.Мечникова. – Том 152. – Вып.20. – Одесса, 1962. – С.188-189.
 17. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XX ст. – Одеса, 1925. – Т.8. – 173 с.
 18. Слабченко М.Є. Вказ.праця. – С.175; Лященко П. Эволюция аграрных отношений. – С.54.
 19. Изметьева Т.Ф. Россия в системе европейского рынка (конец XIX – начало XX ст.), - М., 1991. – С.65.
 20. Одесса. – Одеса, 1956. – С.55.
 21. Багатчук С.С. Роль залізничного транспорту у формуванні національного ринку України (друга пол. XIX – поч. XX ст.)// Історіографічний збірник. Вип.9. – К., 1999. - С.43; Биллимович А.Д. Товарное движение на русских железных дорогах. К., 1902. - С.73

22. Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1883. — Кн.2. - №36. - С.588.
23. Статистический сборник министерства путей сообщения. 1896 год. — Вып.50. — СПб., 1898. — С.XVII.
24. Там само, 1893 год. — Вып.34. — С.XXIV.
25. Гуржій І.О. Вказ.праця. — С.91.
26. Там само. — С.92.

МИСЕЧКО А.І.

ДО ТРАДИЦІЇ СВЯТКУВАННЯ ШЕВЧЕНКОВИХ ДНІВ В ОДЕСІ.

Перша письмова згадка в Одесі про Т.Шевченка та його творчість з'явилась ще за життя поета у 1844 р. в газеті "Одеський вісник", у рекламній оповістці про продаж його поеми "Тайдамаки" Ст. Петербурзького видання 1842 р. у відомій у місті книгарні П.І.Григор'єва.¹

Тобто Т.Шевченко у свої 30 літ став відомим в Одесі. З часом його життя стало символом нації. Життя і творчість Поета стали об'єктом дослідження ще за життя.

Після смерті Т.Шевченко став уособленням українського народу. Його творчість стала віддзеркаленням реалій життя та дороговказом для майбуття народу. Шевченківські дні стали символічними, в ці дні вірні сини і дочки України, не зважаючи на всілякі утиски і заборони, звертали свої погляди на долю українського народу.

Традиція відзначення шевченківських днів в Одесі сягає 70-80-х років XIX ст., коли члени одеської української громади започаткували це свято. В день народження великого Кобзаря збирались громадівці на квартирі в кого-небудь зі своїх друзів, зачитували реферат про творчість Т.Шевченка, обговорювали його, читали і співали вірші поета.

Так вже 25 лютого (9 березня) 1871 року в залі Карузо в Одесі був виступ духовного хору з Київської російської опери під управлінням М.Я.Вороніна².

А в неділю 28 лютого в біржовій залі хор в 100 осіб під керівництвом Олександра Кулини давав благочинний концерт. В програмі концерту була духовна музика українських композиторів "Молитва" та інші твори Д.Бортнянського, та А.Веделя³.

О.Кулина керував хором Успенської церкви, а у великому хорі брали участь хористи Покровської та церкви, що була на кладовищі.

Видається не випадковим влаштування концертів духовної музики саме до 10-ї річниці з дня смерті Т.Г.Шевченка.

В 1879 році 25 лютого до 65-ї річниці з дня народження Поета “Одеський вісник” присвятив половину газети Т.Г.Шевченко. Під рубрикою “Листи до редакції” було вміщено розлогу статтю під назвою “Напоминание о Т.Г.Шевченко”. У статті цитуються пророчі слова П.Куліша, висловлені ним у С.-Петербурзі 26 квітня 1861 року при відправці домовини Т.Шевченка в Україну: “... знайдуця люде, що твоє святе СЛОВО на святе ДІЛО обернуть. Ми тобі воздвигнемо тисячі і десятки тисяч живих монументів, розпростерти дух твій спасений поміж людьми... Твоїм слідом, Тарасе, всі ми пійдемо”⁴.

Окрім цієї статті було надруковано й інші матеріали про Т.Шевченка, і список жертводавців на пам’ятник і школу імені Поета.

З початком 80-х років редактор “Одеського вісника” Павло Зелений намагався влаштувати публічне вшанування Т.Шевченка. В призначений день зібралось багато поважної публіки – цвіт одеської інтелігенції, але з наказу генерал-губернатора, якій надійшов несподівано, свята не відбулося. Адже в наказі категорично застерігалось: “щоб ніяких промов не було” в пам’ять “крамольного” поета.⁵

Проте громаді не падали духом і продовжували творчо відзначати шевченківські дні в Одесі. Вони збиралися на великій квартирі в когось із своїх щороку. “За традицією вечір починався відчитом про літературний та культурний рух на Україні в минулому році, після був реферат про Шевченка, далі декламації і співи...” – згадував відомий одеський літературознавець, бібліограф та історик М.Ф.Комаров.⁶

З відкриттям народної аудиторії почали влаштовувати вечори там, але без, зазначення, що то є шевченківський вечір, через те, що адміністрація не дозволяла проведення свята Кобзаря, проте більшість програми вечора була з Шевченка і про Шевченка. Проведення цих заходів брало на себе літературно-артистичне товариство.

Так тривало з року в рік. Редакція “Одеського вісника” взяла на себе клопоти про збирання коштів на українську школу імені Т.Г.Шевченка в Каневі та встановлення пам’ятника на могилі поета. Часопис відкрив для цього спеціальний банківський рахунок, повідомляв про кожну пожертву, друкував листи читачів з України, Кавказу, багатьох губерній Росії, у яких висловлювалася всенародна повага і любов до поета-борця. “Одеський вісник” залучив до цієї шляхетної справи й інші місцеві видання. Йому допомагав навіть “Новоросійський телеграф”, який не відзначався прихильністю до України. Зібрані кошти було передано сво-

яку поета В.Г.Шевченку. Зрозуміло, що влада не дозволила заснувати школу. Гроші пішли на Шевченкову світлицю, побудовану поряд з могилою Поета.⁷

Після революційних подій 1905 року, які сильно струсували й Одесу, цар Микола II змушений був "дарувати" всілякі свободи народу. Після виходу його Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. одеські громадівці вирішили створити українське товариство "Просвіта" в Одесі, на зразок галицької "Просвіти", яка носила ім'я Т.Г.Шевченка. Після 1905 року українська інтелігенція намагалась перевидати в повному обсязі "Кобзар" Т.Шевченка саме в Одесі, де була досить давня традиція українського книгодрукування, завдяки відомому в Європі книговидавцю Ю.Фесенко, проте "Кобзаря" було видано в Ст.Петербурзі за сприянням відомого українського громадського діяча В.Доманицького. Саме це видання "Кобзаря" в Одесі широко поширювали просвітяни.

Вперше відкрите святкування шевченкових роковин відбулося у "Просвіті" в 1906 році. Українців вітали всі національно-культурні товариства Одеси, які на той час також були створені, а від польського товариства до погруддя Т.Шевченка було покладено вінок із шанобливим надписом.⁸ Газета "Вісти", яку видавали одеські просвітяни, останній свій 4-5 номер присвятила майже виключно Т.Г.Шевченку.

У 1907 році "Просвіта" організувала величавий вечір присвячений Кобзарю. На вечір було спеціально запрошено відомого кобзаря П.Ткаченка, який зачарував одеську публіку виконанням думи про Морозенка, козацьким маршем та піснею про Сагайдачного.⁹

10 березня в Покровській церкві (Олександрівський проспект, зруйнований більшовиками в 30-х роках, яка належала у 20-х роках до Української Автокефальної Православної Церкви) була відправлена панахида по Т.Шевченку, а до присутніх сотень людей священник М.Шаравський промовив слово в пам'ять поета українською мовою.

Одеські просвітяни виставляли драматичною секцією товариства і п'єси Кобзаря в театрах міста, в чому їм допомагали актори й музиканти мало не всіх театрів Одеси.¹⁰ Після закриття "Просвіти" в Одесі восени 1909 року славну традицію шевченкових роковин продовжили інші українські товариства: "Одеський український клуб", Товариство "Українська хата" в Одесі та низька інших просвітницьких організацій і театрів. Одеська ж преса постійно повідомляла про урочисті заходи, пов'язані з шевченківськими роковинами.

Одесити готувалися відзначити столітній ювілей поета. В умовах столипінської реакції святкування шевченківських днів знову стали на-

півпідпільними. “Просвіту” восени 1909 року було закрито, проте українські товариства збирали кошти, щоб можна було відкрити пам’ятник Кобзарю у Києві.

Столітній ювілей влада в Одесі не дозволила святкувати. Коли ж студенти університету в Одесі спробували організувати це свято, тоді ректор від імені адміністрації зачитав царський указ, в якому говорилося, що “Імператорська всемілість, виходячи з того, що згаданий художник і поет є особистим ворогом дому Романових, офіційне відзначення цього дня забороняє по всій Російській імперії і, в першу чергу в малоросійських губерніях”.¹¹

В порту вантажники замовили панахиду по Т.Шевченку в церкві св. Миколи-Угодника, коли ж прийшли жандарми, щоб припинити службу, священник їм відповів, що “Богу богове, а Кесарю кесарево”. Тоді жандарми пішли з порту під радісні вигуки робітників.

Студенти ж університету, яких контролювали жандарми на вул. Дворянській, вибралися через двір, разом з гімназистками Маріїнської гімназії та інших учбових закладів міста дісталися на Фонтан, сіли у рибальські човни, і до самої ночі море було вкрите смолоскипами, де лунали вірші та пісні великого Кобзаря, інших революційних поетів. Наступного дня з університету було звільнено кількох студентів за “самовольство”. Тоді студентські громади організували одноденний страйк в знак протесту на заборону святкування Т.Шевченка та звільнення їх побратимів.¹² Грузинська та вірменська студентські громади надіслали з Новоросійського університету вітальні телеграми до київської газети “Рада” з приводу славного ювілею Кобзаря.

Ось так своєрідно Одеса відзначила великий ювілей українського поета в умовах нової хвилі заборон на прояви українства напередодні I світової війни. За часів Центральної Ради та Директорії в Одесі широко і гучно відзначалися шевченківські дні. Були багатотисячні мітинги, інші велелюдні заходи. Про ці події відгукувалася одеська преса.¹³ В цей час в Одесі, нарешті виходить кілька перевидань “Кобзаря” Т.Шевченка. Але чи не найбагатолюдніше шевченківське свято в Одесі відбулося за нової влади.

Захопивши Одесу 20 лютого 1920 р., більшовики не могли відмовити численним українським партіям та організаціям відзначити шевченкові роковини 9 березня. Проте дозвіл було дано із застереженнями, “щоб ніяких петлюрівських прапорів не було”.

Зранку в день народження Кобзаря з усіх околиць до центру почали стікатися потоки людей, щоб влаштувати свого поета, який закликав їх

встановити на бій за свою волю, в тій чи іншій колоні здіймалися блакитно-жовті прапори, дівчата йшли з синьо-жовтими стрічками у волоссі, а дітей батьки прикрасили блакитно-жовтими бантами, таким чином демонструючи свою єдність із національними гаслами великого Кобзаря. Значний вплив на проведення української багатотисячної маніфестації в Одесі мали старшини та стрільці Української Галицької Армії, яка опинилася на Великій Україні, і частина з яких перейшла на бік денікінців, а згодом і більшовиків, створивши Червону Українську Галицьку Армію (ЧУГА). Сама значна частина її бійців перебувала на той час у місті. Вони змогли зібрати значну суму грошей на будівництво монумента Кобзареві в Одесі.¹⁴ Більшовицька влада не змогла простити такого зухвальства українцям. Організатори свята були згодом заарештовані, а по місту прокотилася хвиля арештів та розстрілів. Значна частина національно свідомих вояків Галицької армії, які перебували в Одесі, була заарештована і розстріляна. З часом шевченківські дні стали більшовицькою монополією. З року в рік відзначали свято поета-революціонера, наголошуючи на цьому в численних помпезних вечорах і концертах, не згадуючи про Шевченка як про національного Поета.

Проте, за сприятливих умов політики перебудови, одеські українські діячі, розпочали активізацію своєї діяльності і в неформальних умовах відкрито відновили святкування шевченківських свят. Саме на одному із таких свят, яке проходило в одній з дитячих бібліотек на Пересипу, де були присутні одеські письменники, вчителі та учні з навколишніх шкіл, зародилась ідея створити "Товариство шанувальників української мови і культури імені Т.Г.Шевченка". Товариство було створено восени 1988 р. Його очолила енергійна жінка, завідувача дитячою бібліотекою №10, Наталя Білінська. В умовах "гласності", "демократизації суспільства", товариство швидко розрослося і стало частиною Всеукраїнської організації, яку очолив поет і громадський діяч Д.Павличко. З часом це товариство було перейменовано у "Південну громаду", яка згодом влилась до Всеукраїнського товариства "Просвіта" ім. Т.Г.Шевченка. Яскравим прикладом продовження традиції відзначення шевченкових роковин в Одесі є постійне їх святкування в дитячій бібліотеці, яка в минулому році отримала почесне ім'я продовжувачів справи Т.Шевченка в Одесі і далеко за її межами батька і сина – Івана та Юрія Липів.

Наталя Білінська в 1990 році домоглася створення першої української дитячої бібліотеки по вулиці Б.Хмельницького. І з першого ж року

існування бібліотеки запровадила відзначення шевченківських свят. У щорічному відзначенні свята активну участь беруть учні та вчителі навколишніх шкіл, зокрема гімназії №4, науковці, письменники, громадсько-політичні діячі.

Щороку свято готується за новим сценарієм, який розкриває життєвий і творчий шлях Кобзаря, виховує патріотизм і любов до своєї Батьківщини у молодого покоління. Діти, пізнаючи Т.Шевченка, самі переймаються його ідеями волі, братства, справедливості. Очевидно, що, відзначаючи свято Т.Шевченка з любов'ю і бідлю за своє, вони згодом стануть носіями його немирущого слова і піднімуть свою Україну з колін до могутності і процвітання.

Традиція шевченківських днів в Одесі жива і поширюється. В школах, бібліотеках, учбових і культурних закладах міста, відзначаються свята з дня народження українського Кобзаря. І хочеться вірити, що не дивлячись на важкі часи ствердження Т.Шевченка як національного поета, нове покоління одеситів сприйматиме, вивчаючи його спадщину, як свій дороговказ.

ПРИМІТКИ:

1. Т.Г.Шевченко в одеській пресі //Бібліографічний покажчик. У 2-х частинах. Ч.І.(1844-1917). -Випуск II.-Одеса.1999.
2. Одеський вісник. 1871.-№41.-С.2.
3. Одеський вісник. 1871.-№43.-С.2.
4. Одеський вісник. 1871.-№43.-С.3.
5. Комаров М.Шевченкові дні в Одесі //Рада №75.1907.-с.3.
6. Там само.-С.3.
7. Мисечко А. Та сама свита, але не так пошита //Чорноморські новини №56.1992 -С.3
8. Мисечко А. Зеркало судьбы народной (К 125-летию "Просвity") //Юг №191.1993.-С.4.
9. Одчот українського товариства "просвіта" в Одесі за 1907 рік.-Одеса.1908.-С.17.
10. Там само. -С.12.
11. Олійників О. Річниця поета і царське свято //Горизонт.1988.№1.-с.150.
12. Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т. Одеса на зламі століть (кінець ХІХ-початок ХХ ст.).Одеса.Маяк.1998.-С.116.
13. З.-Горов И. Памяти Т.Г.Шевченко //Южная мысль.1917. 28 февраля. №1839.
14. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія Галицького стрілецтва. Львів. Каменяр. 1990.-С.159.

І.А. ЛИННИЧЕНКО: «УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» ТА СПРАВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.

Серед викладачів Новоросійського університету кінця ХІХ- початку ХХ століття велику зацікавленість «українським питанням» виявив відомий вже на той час професор російської історії, учень В.Б. Антоновича, Іван Андрійович Линниченко.¹ Відношення вченого до національної освіти українців стає більш зрозумілим через призму його поглядів на місце українського народу, його історії та культури в Росії.

Формування поглядів І.А. Линниченка почалося під впливом батька відомого автора підручників з загальної та російської історії. Його лінію продовжили і класична гімназія м. Києва та університет Св. Володимира. Їх антиукраїнський вплив на майбутнього вченого частково нейтралізувався його знайомством з В.Б. Антоновичем. Згадуючи атмосферу тих років, І. А. Линниченко писав, що його вчитель вічно жив під страхом репресій та покарань.²

Вважаючи себе малоросом, молодий історик з самого початку наукової діяльності почав вивчати історію свого народу, присвятивши їй кандидатську дисертацію «Віче в «Київській області».³ Значно поглибилися його знання під час роботи над докторською дисертацією «Риси з історії станів в Південно-Західній (Галицькій) Русі ХІV - ХV ст.», високооціненій В.Б. Антоновичем та перекладеній на українську мову в Галичині.⁴ На відомих в Москві «Етнографічних блинах», які влаштовував вчений з 1888 р. по 1906 р., не раз обговорювалися питання історії України. Учасниками бесід були визначні вчені, культурні та політичні діячі. Ядро цього своєрідного гуртка складали професори Ф.Е.Корш, В.Ф.Міллер, Д.Я.Самковасов, М.І.Соколов, А.С.Хаханов, М.Н.Сперанський, а також В.І.Сизов, П.Н.Мілюков, С.О.Долгов, Н.Я.Янчук, В.В.Богданов.⁵ Саме тут відточував свої погляди І.А.Линниченко.

Проблеми історії України посідали все більш помітне місце в творчості вченого. В Новоросійському університеті, де він працював з 1884 по 1886 рр. та з 1896 по 1920 рр., Іван Андрійович прочитав цілу низку курсів, безпосередньо пов'язаних з цим напрямком його наукової діяльності. Найвідоміші з них: «Історія Польщі та Литовсько-Руської держави», «Історія Литовсько-Руської держави та Малоросія». В списку реко-

мендованої ним літератури були роботи В.Б.Антоновича «Нарис історії Великого князівства Литовського», Д.Н. Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії», М.А.Маркевича «Історія Малоросії» та інші. Серед рефератів, написаних студентами під його керівництвом були і праці з історії України. Зокрема, в 1903 р. студент П. Бондаренко представив реферат «Міста Лівобережної України в XVI-XVIII ст.». ⁶

Вчений став визнаним фахівцем з історії Київської Русі, взаємовідносин Русі та Польщі періоду раннього середньовіччя, історії станів Південно-Західної Русі XIV-XVст. Ці ж теми входили в сферу інтересів М.С. Грушевського - основоположника нового погляду на історію України. Діаметральність підходів вчених до проблем з історії України стала причиною полеміки між ними.

Вихід в 1904 р. роботи М.С. Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» з запереченням схеми великодержавних вчених змусив І.А. Линниченка до дискусії з автором. Він зразу ж написав досить велику статтю під назвою «Малорусский вопрос и автономия Малороссии», вказавши, що вона є відкритим листом М.С.Грушевському. Разом з тим в ній давалась оцінка вимог українських партій. ⁷ Врахувавши, що умови часу не дадуть змоги М.С.Грушевському відповісти відверто на всі запитання, вчений відклав друкування статті. В доповненому вигляді вона вийшла в 1917 році. Проте її зміст став відомий М.С. Грушевському раніше, завдяки особистим зустрічам та листуванню з І.А. Линниченком. ⁸

Розділяючи ідеї російської державної школи, І.А. Линниченко заперечував існування в минулому самостійної української культури, ⁹ хоча признавав, що для нього, як для малороса, цей факт не менш тяжкий, ніж для М.С.Грушевського. ¹⁰ Пояснення і компенсацію його для українців вчений бачив в створенні міцної централізованої держави. ¹¹ В своїй розгромній рецензії на лекції І.Огієнка, ¹² оцінюючи стан розвитку української культури, він намагався довести, що українській народ не створив «нічого оригінального і культурноцінного». ¹³ Пізніше ця рецензія, доповнена полемікою з М.С. Грушевським, переросла в статтю під назвою «Малорусская культура». Чимало енергії витратив вчений і на з'ясування походження назв «Малоросія» та «Україна», розгорнувши з цього приводу дискусію з С.П. Шелухіним. ¹⁴ В своїх роботах «Малая Россия или Украина» ¹⁵,

«Что такое Украина» І.А. Линниченко виступав противником назв «Україна», «український». «Малоросійську» історію він вважав лише невід'ємною частиною загальноросійської історії ¹⁶, обвинувачував М.С. Грушевського в захопленні вузько-національними симпатіями. ¹⁷

Стоячи на позиціях сильної централізованої держави, І.А. Линниченко тільки теоретично допускав можливість автономії, не бачачи для неї умов в Росії,¹⁸ вважав, що автономія ослабить державу,¹⁹ а тому категорично виступав проти як автономії України, так і державного статусу «малоросійської» мови в ній.²⁰ Українській мові він відводив тільки другорядну, переважно допоміжну роль «місцевого вжитку», вважаючи її «макаронічним жаргоном»,²¹ «однострунним інструментом», нездатним «точно і яскраво висловити свої думки наукові та літературні».²²

Головне завдання вчений бачив в створенні згуртованої нації зі всіх народів імперії, вважав, що при національній єдності в правовій державі місцеві плеємні інтереси не постраждають.²³ «Що може мати правова держава проти розвитку місцевої мови, місцевих звичаїв, проти релігійних обрядів окремих національностей?»²⁴ - в цих роздумах історика відчувається внутрішня боротьба, незадоволення політикою уряду з національного питання. Він сподівався, що «при свідомій дружній праці для однієї спільної мети всі місцеві особливості зможуть розвиватися без перешкод».²⁵

Намагаючись бути об'єктивним, І.А. Линниченко визнавав несправедливість урядових репресій проти українців, вказував, що вони були викликані перебільшенням загрози українофільства для державної безпеки.²⁶ Жупел сепаратизму, на думку вченого, став причиною підозрілого відношення влади до всього українського. Це, в свою чергу, викликало заходи уряду, які гальмували не тільки народну освіту, але й його просвіту. Історик визнавав справедливість нарікань українців на те, що протягом тривалого часу «книжки малоросійською мовою або не дозволяли друкувати, або піддавали особливій, кваліфікованій цензурі. Спектаклі та концерти малоросійською мовою забороняли або дозволяли з особливими обмеженнями».²⁷ Він відзначав, що «особливо переслідувалось викладання малоросійською мовою - це вважалось вже цілком політичним злочином».²⁸

Ставлення І.А. Линниченка до національної освіти українців базувалося на офіційній теорії триєдиного російського народу і відрізнялось від урядового тільки тим, що він визнавав необхідним початкове навчання рідною мовою, вважаючи, що це значно полегшить справу і скоротить час. Проте вчений наполягав на необхідності вже в початковій школі поряд з рідною мовою вивчати і російську, вбачаючи тільки в ній достойний засіб спілкування та розвитку науки і культури. Викладання в середніх та вищих учбових закладах, на його думку, повинно було обов'язково відбуватися лише загальнодержавною літературною російською мовою, оскільки без її знання ні малоросійської історії, ні малоросійської літератури вивчати науково не можна.²⁹

На вимоги введення українських кафедр він відповідав, що рідною мовою допустиме вивчення тільки місцевої історії та літератури, але й оно не бажане з наведених вище причин.³⁰

Питання про українські кафедри обговорювалося в приватній розмові І.А.Линниченка з М.С.Грушевським незабаром після його підняття в Росії. Результатом спілкування став ряд полемічних статей М.С.Грушевського, викликаних діаметральною протилежністю поглядів обох істориків.³¹ Прізвище опонента автор не називав, цілком справедливо вважаючи, що таких чимало і потрібно довести їм всім необхідність українознавчих дисциплін та кафедр. Саме І.А.Линниченко робив доповідь з цього питання на засіданні Ради професорів Новоросійського університету, яка розглядала заяву студентів про введення 4 українських кафедр: з історії України, історії української літератури, української мови та права українського народу. Аргументи вченого були покладені в основу відповіді Ради студентам. В ній зазначалось, що Рада нібито і не проти задоволення вимог українців, проте на перешкоді стоять об'єктивні причини: 1) не має викладачів, які добре володіють українською мовою; 2) дисципліни, з приводу яких було порушено клопотання, уже включенні до учбових планів, тільки під іншими назвами: а) так «Історія України-Русі - це «Історія Південно-Західної Русі», оскільки Київське князівство або Південно-Західна Русь - частина старої Русі, яку тепер називають «Україна»; б) українська мова - частина російської мови, оскільки вони спільного походження; в) відповідно, «Історія української літератури» - складова частина історії російської словесності, яка викладається в курсі «Історії стародавньої російської словесності і письменства» в зв'язку з тим, що в той період творів української літератури було найбільше. В супереч реальності І.А. Линниченко стверджував, що в даний час цих творів мало, тому в курсі «Історії нової російської літератури» про них умовчується. Так, зокрема, побудовані підручники О. Пипіна та І.Соболевського; г) «Історії українського права» як науки не існує взагалі; 3) мало української літератури, недостатньо письменників та професорів, які бралися або взяли б тепер за вироблення українського правопису та книжок; 4) зовсім мало було слухачів, коли викладалися ці науки російською мовою, а як будуть вони викладатися українською, то, можливо, їх і зовсім не буде; 5) задовольнивши вимоги українців, доведеться задовольняти вимоги грузинів, євреїв, вірменів та інших; 6) на заснування українознавчих кафедр при університеті потрібно чимало коштів, яких не має.³²

Ці ж аргументи І.А. Линниченко повторив студентам і тоді, коли вони звернулися до нього особисто з такою ж пропозицією. Для заспокоєння

студентів він додав, що заснування українознавчих кафедр належить до компетенції Державної Ради, а виділення коштів - Міністерства народної освіти. А поки що університет, при наявності зайвих коштів, може ввести окремі українські курси і платити запрошеним лекторам; коли ж таких коштів не буде, то слід би українцям гуртом їх зібрати, хто скільки може, щоб платити вченим за їх науку.³³

Це питання ще раз було порушене студентами весною 1907 року. Відуючи О. Грушевського, рідного брата відомого історика України М.С.Грушевського, з його першою лекцією в Новоросійському університеті, представник української студентської «Громади» закликав професорів йти назустріч потребам українського народу в його прагненні до національної освіти за змістом та формою. На це І.А.Линниченко, виступаючи від імені викладачів, відповів: «Рада професорська, що пурається українською мовою в нашому університеті, нічого не має проти таких лекцій; справа залежить від студентської згоди з професором».³⁴ Ця позиція здається вже більш поміркованою. Та, на жаль, вона не була такою насправді. І.А.Линниченко чудово знав, що справа залежить не від згоди студентів з професором, а від офіційного дозволу, якого не було. Він вважав, що такою відповіддю заспокоїть студентів, сподіваючись, що ні один викладач без офіційного дозволу вести заняття українською мовою не буде.

Українська студентська «Громада», прийнявши його слова за дозвіл, запропонувала О.Грушевському читати свої лекції з «Історії внутрішнього устрою Київської Русі, Литви і Польщі в XIV-XVI ст.» українською мовою. Відомий патріот свого народу, добрий знавець його історії та літератури відповісти їм не зміг. Протягом 3 семестрів 1907-1908 рр. він на свій страх і ризик вів заняття українською мовою, усвідомлюючи, чим це йому загрожує.³⁶

Так І.А. Линниченко став частково причетним до звільнення О.С.Грушевського з Новоросійського університету і початку викладання в університетах Росії українською мовою.

Оцінюючи стан розвитку українського народу, вчений намагався бачити дві сторони медалі: «Я анітрохи не захищаю ...великоросів. Вони дуже винні в цьому відчуженні своєю самовпевненістю, своєю суворістю і підчас жорстокістю до своїх же братів кровних, яким відмовляли так довго в певних правах спадщини. Але стільки ж винні і менші брати - вони винні в інертності, лінощів, відсутності єдності в намаганні захищати свої права».³⁷ Звинувачення справедливі, але їх автор не помітив, що саме «малоросійство» було причиною відзначених ним негативних рис українців і поряд з урядовими заборонами гальмувало розвиток національної освіти народу.

Таким чином, І.А. Линниченко в своєму ставленні до національної освіти українців йшов на крок попереду самодержавства, безперечно визнаючи лише необхідність початкового навчання рідною мовою.

ПРИМІТКИ:

1. Платонов С.Ф. Иван Андреевич Линниченко: Некролог // Известия АН СССР. Серия 6.-1926.-№15-17.-С.1415.
2. Державний архів Одеської області (ДАОО).Ф.153.-Оп.1.-Спр.84.-Арк.39.
3. Мирошніченко В.А. К биографии И.А. Линниченко // Записки історичного факультету ОДУ.-Одеса,1999.-С.190.
4. Линниченко И.А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии.-Пгт.-Одесса,1917.-С.35.
5. ДАОО.-Ф.153.-Оп.1.-Спр.521.-Арк.5 зв.
6. Отчет о состоянии и деятельности ИНУ в 1902 г.-Одесса,1902.-С.35.
7. Линниченко И.А. Малорусский вопрос...-С.4.
8. Там само.-С.6.
9. Там само.-С.18.
10. Там само.-С.13.
11. Там само.-С.14.
12. ДАОО.-Ф.153.-Оп.1.-Спр.158.-Арк.1-3.
13. Линниченко И.А. Малорусская культура.-Одесса,1919.-С.12.
14. Линниченко И.А. Что такое Украина.-б/м,б/г.-С.1-14.
15. ДАОО.-Ф.153.-Оп.1.-Спр.603.-Арк.9-12.
16. Линниченко И.А. Малорусский вопрос...-С.6.
17. Там само.-С.14.
18. Там само.-С.37.
19. Там само.-С.38-40.
20. Там само.-С.32.
21. Линниченко И.А. Малорусская культура.-С.8.
22. Там само.-С.9.
23. Линниченко И.А. Малорусский вопрос...-С.39.
24. Там само.
25. Там само.
26. Там само.-С.22.
27. Там само.-С.32.
28. Там само.
29. Там само.-С.34.
30. Там само.-С.36.
31. Там само.-С.6.
32. Рідний край.-1907.-2 березня.
33. Рідний край.-1907.-№ 12.
34. Рідний край.-1907.-24 березня.
35. Рідний край.-1908.-25 листопада.
36. Русская речь.-1908.-2 марта.
37. Линниченко И.А. Малорусский вопрос...-С.20.

ОРГАНІЗАЦІЯ НОВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ В ОДЕСІ: БЕРЕЗЕНЬ 1917 РОКУ.

В останні дні лютого 1917 року Одеса жила звичним життям. На сцені Міського театру (нині Оперний театр) йшли постановки "Евгенія Онегіна", "Кармен", "Мазепи", "Аиды". З великим успіхом в ілюзіоні "Експрес" демонструвався фільм за драмою А.Каменського і за участю В.Кавецької "Содержанец и содержанка", а в "Колізеї" - грандіозний фільм-ілюстрація за трилогією Д.Мережковського "Смерть богів" (Юлиан отступник). Як писали газети, це була перша в Росії інсценіровка виконана в масштабі світових картин, на яку було витрачено 100 тис. руб. і в якій було задіяно 10 тис. осіб. В Одеській міській управі також йшла повсякденна робота. Так, скажімо, на засіданні 28 лютого вона прийняла постанову про зарахування до почесних громадян міста Одеси В.І.Єлісеєва з його дружиною М.Ільїною з занесенням їх імен до книги Почесних Громадян¹. Єдине, що, можливо, свідчило про загострення ситуації, хоч для Одеси це не була новина, так це почастішання крадіжок, що викликало занепокоєння як громадськості, так і урядових органів, свідченням чому є відповідний наказ виконуючого обов'язки градоначальника підп-ка В.Єсаулова².

Отже громадськість міста не сприймала серйозно публікації газет про дебати в Думі щодо загострення продовольчого питання і цін на хліб в Петрограді. Але коротке телеграфне повідомлення про зміну влади в столиці, яке надійшло пізно вночі 28 лютого³, порушило розмірений ритм життя південного міста. Найбільше це повідомлення занепокоїло урядові і громадські установи. Тому вже ввечері 1 березня під головуванням головного начальника Одеського воєнного округу генерала від інфантерії М.І.Ебелова відбулося розширене засідання, яке закінчилось пізно вночі. 2 березня о 12 годині генерал М.Ебелов знову збирає нараду, на яку були запрошені представники військової і цивільної адміністрації, університету, воєнно-промислового комітету, біржевого комітету і товариства фабрикантів і заводчиків. Після завершення наради М.Ебелов видає "Наказ по Одеському воєнному округу на театрі воєнних дій", який ще завершується словами: "Долг перед Государем и Родиной - святой залог победы над жестоким и упорным врагом"⁴. На нараді також відмічалося, що жителі міста, проявляючи великий інтерес до подій, зберігають спокій, працюють всі театри, заповнені публікою.

Але вже починаючи з п'ятниці 3 березня події почали розвиватися з блискавичною швидкістю. Той же М.Ебелов видає наказ про те, що всі розпорядження нового уряду повинні виконуватися місцевими органами державної влади. В.о. градоначальника В.Єсаулов скликає у себе всіх членів своєї установи, представників міського громадського управління, представників купецтва, міщанства і ремісників. Зібрання виступило на підтримку нового ладу. Події в північній столиці спонукали до дії і місцевих громадських діячів, які утворили Громадський комітет з метою сприяння новому уряду в налагодженні життя в країні, організації роботи для потреб армії і облаштування тилу. Тільки міське управління (міський голова і міська управа) зайняло вичікувальну позицію.

Почало організовуватись і робітництво. Цього ж дня відбулися збори робітників, а також представників деяких політичних організацій, на яких були присутніми 42 особи і де серед іншого обговорювалися питання про організацію Ради робітничих депутатів і було обрано організаційне бюро в складі 7 чоловік ⁵.

Серед українців Одеси першими проявили активність студенти. На зборах 3 березня вони прийняли звернення до Н.С.Чхеїдзе і О.Ф.Керенського, як до передових борців за народні ідеали, яке надіслали їм поштою. В документі містилися вимоги автономії України у федеративнім союзі народів, скликання українського сейму, введення української мови в усіх установах і школах на терені України, відкриття українських університетів, звільнення зі заслання українців-галичан, постановки і повного вирішення українського питання на майбутній мирній конференції ⁶.

4 березня стало днем відозв, звернень. Так, Громадський комітет випускає відозву, підписи під якою виявили ті організації, які його утворили. Це - Комітет Румунського фронту, Всеросійський союз міст, Комітет Румунського фронту Всеросійського земського союзу, Одеський обласний воєнно-промисловий комітет, робочий комітет зі створення Ради робітничих депутатів, Комітет воєнно-технічної допомоги, кооперативний комітет, Український коаліційний комітет, Рада Новоросійського університету, Центральний комітет організованого студентства Новоросійського університету, Товариство промисловців півдня Росії, Одеське відділення Імператорського руського технічного товариства, Рада присяжних повірених, Одеський комітет к.-д. партії, Одеський комітет с.-р. партії, Одеський комітет с.-д. робітничої партії, Одеський комітет Бунда, Одеський комітет соціалістсько-територіалістської робітничої партії ⁷.

Робочий комітет щодо створення Ради робітничих депутатів звернувся до робітників міста обирати депутатів до Ради. Одеське студентство звер-

нулося до всіх студентів університетів країни. Подав голос і міський голова Б.Пелікан, який закликав жителів міста до спокою і витримки.

Цього ж дня одеські українці провели перші свої збори, на яких обговорювалися злободенні політичні питання і на яких було вирішено об'єднати українські організації в Одеський український керівничий комітет. Збори направили вітальні телеграми Виконавчому комітету Державної думи, Раді робітничих депутатів, О.Керенському і Н.Чхеїдзе. Цікавою видається текст телеграми направленої українською мовою на ім'я М.В.Родзянка: "Одеські українці вітають в вашій особі нащадка славного українського сотника Родзянки. Дай, Боже, Вам силу й успіх! Нехай в Вашім серці розцвіте пишно те добро, яким було налите серце Вашого славного предка"⁸.

5 березня починається планомірна робота Громадського комітету. Після обговорення комітет направив Голові Ради Міністрів кн. Г.Є.Львову телеграму, в якій просив направити до Одеси комісара для встановлення більш тісних зв'язків з новим урядом, розпустити нинішній склад міського управління і призначити нові вибори до Одеської міської думи, а до цих виборів визнати Громадський комітет розпорядчим органом міського господарства.

Цього ж дня в Економічному клубі відбулися річні збори членів "Української Хати". Після вирішення організаційних питань, а саме обрання членів правління, до якого увійшли Благовіщенський, Бурдін, Гордієвський, Лимар, Липа, Соколовський, Тиква, Шмігель, - було прийнято ряд рішень, серед яких постанова про видання української преси в Одесі, заснування Українського дому та звернення до громадськості Одеси щодо останніх подій на українській мові⁹.

Понеділок 6 березня стало днем початку діяльності Одеської ради робітничих депутатів. Після двох попередніх днів виборів до Ради за нормою представництва 1 депутат на 100 робітників цього дня в театрі Болгарова в 4-й годині відкрилось перше засідання Ради робітничих депутатів і представників армії і флоту, на якому були присутні 225 депутатів від 50 фабрик і заводів та 18 представників від частин армії і флоту, присутність яких вплинула на назву новоствореної організації¹⁰. На зборах було обрано Виконавчий комітет у складі 21 особи, прийнято привітальну телеграму Петроградській раді і заслухано повідомлення представників армії і флоту.

Обраними до Виконавчого комітету Ради виявилися: Борисов, Боркун, Волков, Володін, Гніденко, Гольдман, Дудюк, Кангун, Коган, Маланич, Мельников, Мілований, Овсянкін, Романченко, Сапельников, Сіренко, Чижигов, Хаїн, Хусід, Ярошевський. 7 березня вони зібралися на перше засідання виконкому, де серед інших розглядали питання про організацію

міліції; про видання “Известий Совета Рабочих Депутатов и представителей Армии и Флота г.Одессы”; про усунення Одеського міського самоуправління і заміну його представниками робітників і громадськості; про делегування представників від Ради до Громадського комітету ¹¹.

Що стосується організації міліції і взагалі питання охорони правопорядку в місті то ці проблеми були чи ненайактуальнішими. 6 березня в приміщенні Бульварної дільниці відбулась нарада всіх приставів, які виявили готовність виконувати всі розпорядження нового уряду. В цей же день в.о. градоначальника В.Єсаулов звернувся до Громадського комітету з проханням призначити дільничих комісарів, які б допомагали йому контролювати дії поліції. Комісарам в свою чергу мала допомагати міліція, яка мала складатися із студентів і робітників. 7 березня Громадський комітет обрав 12 таких комісарів ¹². Цього ж дня припинило своє існування в Одесі жандармське управління і охоронне відділення.

7 березня за ініціативою Українського керівничого комітету відбулися загальні збори українських організацій, на які прибув делегат з Катеринослава, колишній керівник Одеського українського товариства І.Гаврилюк. Збори як завжди пройшли жваво і дієво, було прийнято ряд резолюцій. Новациями стали питання про скликання губернського українського з'їзду, про постановку питання перед Центральною радою про скликання всеукраїнського з'їзду. В цей же день відбулися загальні збори “Української Хати”, де було вирішено направити до Києва делегатів для вирішення загальнополітичних питань, а також на села для роз'яснення становища в країні. І справді 10 березня на засіданні Центральної ради виступив представник Одеського керівничого комітету, який проінформував зібрання про діяльність цієї організації і заявив, що “політично-національним мінімумом комітету є домагання демократичної республіки для України, себто навіть Гетьманщини і цілковитої самостійності, коли се можливо” ¹³.

Та найвизначнішою подією в Одесі 7 березня стала грандіозна маніфестація. Спочатку на Соборному майдані відбувся велелюдний мітинг, потім його учасники рушили Дерібасівською до Думського майдану, де відбувся військовий парад, а потім знову мітинг. Мітинги проходили під гаслами підтримки нового ладу, війни до переможного завершення. Серед виступаючих були начальник штабу Одеського воєнного округу генерал Н.А.Маркс, в.о. градоначальника В.Є.Єсаулов, голова воєнно-промислового комітету М.В.Брайкевич.

На мітингах 7 березня більшість виступаючих висловлювали недовіру міському управлінню і в першу чергу міському голові і його оточенню. Так сталося, що в Одесі, починаючи з революції 1905-1907 рр., посади градоначальника

чальників і міських голів займали в основному чорносотенці. За сприяння градоначальника Одеси І.В.Сосновського, який свого часу був камергером двору, в 1913 р. міським головою було обрано чорносотенця Б.О.Пелікана ¹⁴.

Наступного дня відбулося засідання міської управи, на якому з доповіддю виступив член управи П.С.Аркудінський. Він заявив, що Одеська міська управа залипилася єдиним органом в місті, який не визнав нової влади, що кидає тінь на всіх членів управи, хоч насправді виною цьому є лише Б.Пелікан і його оточення. А тому необхідно прийняти таке рішення, яке б увільнило цих осіб від виконання обов'язків. Результатом засідання стала постанова управи, згідно якої відповідно до поданих заяв міський голова Б.Пелікан (хоч власноручно написана ним заява датована 9 березня) та його товариш Л.Мечников звільнялися зі своїх посад, а їх обов'язки тимчасово покладалися на П.С.Аркудінського і С.П.Глушкова-Поппандопуло ¹⁵. Цього ж дня за наказом генерала М.Ебелова колишній міський голова Б.Пелікан, його товариш Л.Мечников, їх співробітники С.Альбранд, В.Кахов, барон К.Бюллер, колишній начальник розшукової поліції Г.Гіршфельд, його помічники Д.Смоляєв і А.Дон-Донцов, а також начальник одеської тюрми Г.Перелешин були заарештовані ¹⁶. Відразу відмітимо, що 10 березня Громадський комітет виразив недовіру всьому складу міської управи і того ж дня заяву про відставку підписали: П.Аркудінський, І.Сеньків-Корчак, П.Прокудін, С.Глушков-Поппандопуло, Н.Нікітін і директор курортів А.Ушаков ¹⁷. А вже біля 13-ї години комісари Громадського комітету С.Шелухін, Гутник, Грекк, І.Луценко, Месрсон і Я.Пономаренко почали приймати справи міської управи.

9 березня одеські газети надрукували повідомлення про те, що призначений старою владою на посаду одеського градоначальника колишній таврійський губернатор генерал-майор Н.А.Княжевич відмовився від цієї посади і відправився на фронт. А вже наступного дня на ім'я М.Брайкевича надійшла телеграма, в якій повідомлялося, що Тимчасовий уряд доручив виконувати обов'язки одеського градоначальника підп-ку В.Есзулову ¹⁸. До основних функцій цієї посадової особи належали питання охорони правопорядку і вирішення продовольчих проблем.

11 березня на засіданні Громадського комітету відбулися вибори нового міського голови, його товариша і членів управи. Після тривалого обговорення міським головою було обрано М.В.Брайкевича, його товаришем доктора В.М.Богущького ¹⁹, членами управи: С.Б.Лазарович (фінансовий відділ), С.А.Рисся (торгівельний), Н.К.Корде (земельний), Н.С.Алексєєва (народна освіта), М.Ф.Безчастнова (санітарно-технічний), Я.М.Пономаренка (будівельний); були дообрані 14 березня С.С.Налбатов (лікарняний), А.А.Коваленко (військовий) і завідувач юридично-

частиною Я.Е.Ліберман²⁰. Новообраній управі довелось вирішувати за-недбані питання міського господарства за відсутності будь-яких коштів, тому що попередники залишили у спадок порожню скарбницю.

12 березня зранку відбулися збори депутатів Ради робітничих депутатів дообраних після 6 березня. Зібралося 400 депутатів від 40 тис. робітників. Було обрано Виконавчий комітет Ради у кількості 52 особи (21 особа - 6.ІІІ., 25 - 12.ІІІ., 6 - від залізничників і торгових моряків). О 5-й годині дня в залі Міської думи під головуванням Н.К.Корде відбулися загальні збори Одеської ради робітничих депутатів за участі 700 делегатів. Збори прийняли наступні резолюції: 1) про створення профспілок; 2) про організацію міліції; 3) про заміну поліції раненими солдатами і офіцерами; 4) про покращення утримання карних ув'язнених²¹.

Загалом у березні тричі відбувалися загальні збори Ради і 9 разів засідав виконком, на шести з них головував І.Гніденко, на двох А.Дудюк і на одному Г.Лур'є. Питання, які на них розглядалися, торкалися чи не всіх сторін життя міста.

Морально-юридичним оформленням відданості новому державному ладу став акт прийняття присяги на вірність Російській державі. Одеський градоначальник своїм розпорядження запрошував всіх громадян, які проживали у градоначальстві і які досягли 12-річного віку, прибути до місцевих храмів і молитовних домів своїх віросповідань для принесення присяги. Першими були приведені до присяги службовці міського управління на чолі з товаришем міського голови В.Богущим²².

22 березня до Одеси прибув комісар Тимчасового ряду Л.О.Веліхов, розпорядження якого повинні були виконувати всі урядові органи. В перші дні свого перебування в місті комісар робив візити, візити робили йому, він відвідував військові частини, громадські організації, виступав на мітингах, зібраннях тощо. Під час одних таких відвідин військові льотчики вмовили його прокататись на літаку. Виконуючи посадку машина зазнала аварії, зарилась носом у землю, але ніхто не постраждав.

Тому реально влада в Одесі продовжувала належати Громадському комітетові, який мав чи ненайбільшу підтримку серед громадськості міста, про що свідчить той факт, що майже всі громадські і політичні організації направили до нього своїх представників. На кінець березня чисельність комітету досягла 300 членів, його щотижневі засідання відвідувала велика кількість зацікавлених осіб, що зрештою почало негативно відбиватися на його діяльності. Намагання ж надати цій інституції більшої конструктивності, створивши Виконавче бюро, увінчалось успіхом лише 7 квітня. Для робітничих мас реальною владою став Виконавчий комітет

Ради робітничих депутатів, для українців Одеси - Український керівничий комітет. 31 березня воєнки-українці започаткували створення ще одного органу влади - Одеської української військової ради.

ПРИМІТКИ:

1. ДАОО. - Ф.16. - Оп.93. - Спр.10. - Арк.8.
2. Одеський листок. - 1917. - 28 лютого.
3. Хроніка революційних подій в Одесі (лютий 1917 - січень 1918 рр.) Одеса, 1958. - С.9.
4. Одеський листок. - 1917. - 3 березня.
5. Там само. - 4 березня.
6. Там само. - 6 березня.
7. Там само. - 5 березня.
8. Там само. - 6 березня.
9. Там само. - 7 березня.
10. ДАОО. - Ф.3829. - Спр.94. - Арк.2-3.
11. ДАОО. - Ф.3829. - Спр.90-а. - Арк.бзв.
12. Одеський листок. - 1917. - 8 березня.
13. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. Т.1. 4 березня - 9 грудня 1917 р. К.: Наукова думка, 1996. - С.40.
14. Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко Т.О. Одеса на зламі століть /кінець XIX - початок XX ст./ - Одеса: Маяк, 1998. - С.52.
15. ДАОО. - Ф.16. - Оп.93. - Спр.19. - Арк.1-3.
16. Одеський листок. - 1917. - 9 березня.
17. ДАОО. - Ф.16. - Оп.93. - Спр.19. - Арк.4.
18. Одеський листок. - 1917. - 11 березня.
19. Там само. - 12 березня.
20. ДАОО. - Ф.16. - Оп.93. - Спр.22. - Арк.3-4.
21. Одеський листок. - 1917. - 13 березня.
22. ДАОО. - Ф.16. - Оп.93. - Спр.20. - Арк.1.

СУРАЙ Ю.І.

ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА ПРЕСА І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ (1917 РІК).

В історії періодичної преси недостатньо вивченою є проблема ролі загальноросійської преси у висвітленні українського питання в революційну добу. А між тим військово-політична ситуація в Україні в 1917 році являлася однією із провідних тем загальноросійських газет. Серед того-

часних засобів масової інформації великою популярністю користувалися газети соціалістичної орієнтації. Дослідження джерелознавчого потенціалу та громадсько-політичної ролі цих друкованих органів забезпечує більшу ступінь об'єктивності при вивченні історичного процесу, дає можливість краще відчувати поліфонічність революційного 1917 року.

Періодична преса партій соціалістичної орієнтації (більшовицьку періодику ми не включаємо в об'єкт нашого дослідження) одержала значний розвиток після Лютневої демократичної революції. Серед центральних загальноросійських газет соціалістів-революціонерів та соціал-демократів найбільший інтерес викликають: “Дело Народа”, “Воля Народа”, “Рабочая газета” і “Единство”. Саме ці газети, як свідчать архівні документи, мали найбільше поширення в Україні.¹

Друкований орган ЦК партії есерів – газета “Дело Народа” була, за висловом відомого політичного діяча того часу М.Суханова, “першою великою соціалістичною газетою”.²

В її редакцію входили О.Гуковський, П.Сорокін, В.Чернов та ін. Основними рубриками газети були “Із життя партії с.-р.”, “По Росії”, “Війна”, “Преса і життя”, “Армія Республіки”. Редактором-видавцем був С.Постніков.

Іншою авторитетною газетою есерів, яка виражала позицію правого крила партії, була “Воля Народа”. В її виданні активну участь приймали О.Аргунов, В.Міролюбов, Є.Сталінський та ін. Вона мала не лише подібні до “Дела Народа” рубрики, а часто і спільних публіцистів, таких як: В.Чернов, П.Сорокін.

Партія соціал-демократів меншовиків видавала в 1917 р. “Рабочую газету”. Спочатку вона виходила як орган організаційного комітету і Петроградської організації РСДРП, а пізніше як орган ЦК партії. Видавцем газети був В.Крохмаль, активними співробітниками Л.Аксельрод, П.Аксельрод, В.Дан, В.Засуліч, Л.Мартов та ін. Основними рубриками газети були: “Із життя партії”, “Із провінції”, “Професійний рух”, “Листи в редакцію” та ін.

На правому фланзі соціалістичної преси знаходилась газета одного із піонерів соціалістичного руху в Російській імперії Г.В.Плеханова – “Единство”. В ній активно співробітничали П.Дневницький, Л.Дейч, І.Алексинський, В.Ольгін та ін. Найхарактерніші рубрики “Единства”: “Серед робітників”, “Партійне життя”, “Провінція”, “Останні вісті”.

Джерелознавчий аналіз соціалістичної преси необхідно проводити з урахуванням політичної позиції партії, її програмних документів, а також тактичних намірів в той чи інший період розвитку революційного та національно-визвольного руху. Так, в одному із основних питань тієї доби, а саме питанню відношення до війни і миру, правоесерівська “Воля Народа” підтримувала

тезу “війна до переможного кінця”; центристська “Дело Народа”, засуджуючи війну, виступила все ж таки за збереження боєздатної армії, а лівоесерівські газети (“Знамя труда” та ін.) по суті підтримували більшовиків. Газета “Единство” в питанні війни і миру займала позицію близьку до кадетської преси, а “Рабочая газета”, намагаючись об’єднати всі групи і течії в соціалістичному русі, витримувала центристську лінію. Слід підкреслити, що саме через призму основного питання соціалістична преса до жовтня 1917р. розглядала і суспільно-політичну та військову ситуацію в Україні. Однак необхідно постійно враховувати генезу політичної позиції цих друкованих органів.

Орган есерівського ЦК “Дело Народа” вже з перших своїх номерів приділяла увагу українському питанню. Але з огляду на час в номерах переважають матеріали військово-політичної ситуації в Україні. Аналізуючи ситуацію на Чорноморському флоті, “Дело Народа” констатувало, що “Чорноморський флот знаходиться в повній бойовій готовності і пильно слідкує за ворогом”.³ Варто підкреслити, що на відміну від соціал-демократичної преси, есерівська значну увагу приділяла українському селянству.⁴ Цікавим для дослідника може виявитись і матеріали “Дела Народа”, де дається критика кадетських та прокадетських газет в Україні.⁵

Аналіз публікацій в газеті “Воля Народа” та їх порівняння з матеріалами “Дело Народа” показує, що перша газета притримувалась дещо іншої лінії при оцінці ситуації в Україні. Стосовно Чорноморського флоту правоесерівська газета не обмежувалась констатацією його бойової готовності, а відкрито закликала до бойових дій. Так, в опублікованому “Вітанні делегатам Чорноморського флоту і сухопутних військ” говорилося: “Товариші чорноморці! Ви сміливо і відкрито сказали правду... що сидіти в окопах неможна, що треба йти вперед... тільки війною можна припинити війну”.⁶

Серед матеріалів газети “Единство” особливий інтерес мають статті Г.Плеханова “Війна і мир”, “Хай живе автономна Україна”, “Тимчасовий уряд і український рух”. Лідер російського соціал-демократизму захищав право українського народу на самозахист. Г.Плеханов і раніше підкреслював, що “система тісних взаємовідносин між націями припускає існування націй, а зовсім не їх знищення”.⁷ Але разом з тим в газеті “Единство” він підкреслював: “Ми, соціал-демократи, в переважній більшості своїй далеко не прибічники крайнього федералізму. Ми добре знаємо його недоліки”.⁸ В плеханівській газеті ми знаходимо такі цікаві документи, як листи і кореспонденції з України від робітників, солдат, матросів. Ці матеріали дозволяють досліднику визначити питому вагу активного прошарку населення України, який розділяв погляди правої загальноросійської соціал-демократії.⁹

“Рабочая газета” на відміну від інших соціалістичних газет вміщує багато матеріалів не лише про політичні та військові події, а і про настрій серед робітників, контакти робітників і студентства, професійний рух.¹⁰ На її шпальтах дослідник знайде інформацію про українську соціал-демократичну пресу, в тому числі в Петрограді, про мітинги робітників в Харкові, ліквідацію старої поліції в Одесі та ін.¹¹

Після лютневої політичної кризи в Петрограді загальноросійська есерівська і меншовицька преса продовжила приділяти значну увагу становищу в Україні. Звернення соціалістичної преси до українського питання стимулювалося непинним ростом національно-визвольного руху в Україні. Слід відзначити, що на відміну від кадетської преси есерівські газети починають публікувати позитивні матеріали про українізацію військових формувань. Типовою являється замітка, в якій говорилося, що “формування військових частин з українців, по суті не вносять ніяких нововведень в той порядок, який фактично вже діє і нічим шкідливим для оперативних дій армії при наступі себе не проявило”¹². Однак публікації подібного зразка продовжувались недовго. Після того, коли Генеральний секретаріат України заявив 24 вересня про взяття на себе обов’язків управління краєвим¹³, інтонації петроградської соціалістичної преси на адресу українських політиків стають суворішими. Все частіше появляються статті, спрямовані проти створення українських військових формувань. Так, “Дело народа” в статті “Націоналізація багнета” зробили висновок, що “формування національних частин... шкідливі для справи піднесення боєздатності армії”¹⁴. Газета “Единство” теж наповнюється публікаціями, в яких говорилося про “жахливе ослаблення боєздатності армії”¹⁵.

Слід враховувати, що в цей період Тимчасовий уряд все частіше проявляв роздратування діями Центральної Ради. Врешті решт в Петроград був запрошений основний склад українського уряду “нібито, – як писав В.Винниченко, – для участі в конференції”. В дійсності, ставилася мета “арештувати Генеральних Секретарів у Петрограді, а в Києві розігнати Центральну Раду”¹⁶. Все частіше на сторінках проурядової соціалістичної преси стали лунає голоси про збереження єдиної державності¹⁷. Цікаво, що саме в цей період видатний український вчений В.І.Вернадський писав у своєму щоденнику, що в газетах “Воля Народа” і “Дело Народа” “безкінечна кількість неправди перемішана з правдою”¹⁸.

Однак після жовтневого збройного повстання і встановлення більшовицької влади матеріали загальноросійської соціалістичної преси змінюють свій характер. Прийнятий Раднаркомом декрет про пресу, згідно з

яким стали закриватися ворожі новій газеті, викликав велике занепокоєння у соціалістів-революціонерів та соціал-демократів меншовиків. На протязі багатьох номерів більшовицький декрет піддавався різкій критиці. Статті під красномовними назвами: “Геть катів вільного слова”, “Нові жандарми” та інші свідчили про відношення демократичних соціалістів до більшовицького закону¹⁹.

Боротьба більшовиків за соціалістичною есеро-меншовицькою пресою спочатку носила ідейно-політичний характер. Але із зміцненням їхньої влади видання опозиційного змісту попадають під лезо репресій. Вже в листопаді 1917р. меншовицька “Рабочая газета” стала виходити під назвою “Факел”, пізніше “Молния” “Новый луч”; плеханівська “Единство” стала називатися “Нашим единством”. Така ситуація була проаналізована в меншовицькій пресі. В статті “Охота за пресою” газета “Молния” писала: “Те що охота більшовиків за газетами перетворилась уже в спорт. Почуття спортивні з’являються і в публіки, яка із зацікавленням питає вранці, чи вийшли газети і під якими назвами”. Замість “Дня” появилася газета “В темную ночь”, замість “Воли народа” просто “Воля”, замість “Народного слова” і “Слова в цепях” – “Запретное слово”²⁰.

Умови, в які була поставлена преса, привели до різкого скорочення періодичних видань, зверження масштабів їх розповсюдження в Україні. Типову ситуацію, яка склалася, намалювала есерівська “Дело Народа”. По свідченням її кореспондентів в Україні “дістати можна лише “Правду більшовиків” та з великими труднощами – “Дело Народа”²¹. Це підтверджують і рядки із “Щоденника” В.І.Вернадського, який саме із газети “Дело Народа” отримав інформацію про “вражаюче за цинізм, - за його словами, - рішення більшовиків про свободу преси”²².

В цей період газеті “Дело Народа” став провідним опозиційним до більшовиків періодичним виданням всеросійського масштабу. На її сторінках систематично друкуються матеріали, в яких аналізується військово-політична ситуація в Україні. 4 листопада, характеризуючи становище на Південно-Західному фронті, газета повідомляла: “Виконавчий комітет Південно-Західного фронту продовжує різко засуджувати політику авантюризму, на якому стала частина петроградського гарнізону та петроградських робітників під керівництвом більшовиків”.²³ Цікаво відзначити, що порівнюючи політику Раднаркому і Центральної Ради, “Дело Народа” підкреслювало, що коли в Києві “влада перейшла до Центральної Ради, відразу було піднято питання про свободу преси”²⁴.

Загальноросійські газети є цікавим джерелом з історії війни між Раднаркомом Росії та Центральною Радою. Статті під назвами “Війна з Ук-

райною", "Міжусобна війна", "Рада і більшовики" стали постійно з'являтися на сторінках періодичних видань. "Дело Народа" різко засудило відомий "Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради", назвавши його ультиматумом. "На думку більшовицьких диктаторів, - писала газета, - вони мають право тримати свої війська і свою червону гвардію на Україні і в кожний момент проводити через територію республіки свої армії, які посилаються проти тих, кого вони вважають ворогами".²⁵ А наступного дня в передовій статті цієї газети говорилося: "Якщо влада Раднаркому викликає війну між братніми народами і голод серед робітників і селян, яких ці комісари обіцяли визволити від всілякого гніту і експлуатації, то хіба не ясно, що ця влада повинна піти ..?"²⁶ А меншовицький "Новий Луг", даючи політичну оцінку цим подіям, писав: "Війна з Радою означала б нову громадянську війну в середовищі російської демократії, війну проти українського селянства та українських солдат"²⁷.

Необхідно звернути увагу на спеціальну рубрику, яку ввів центральний друкований орган есерів, що називалася "Смольний і Рада": Під цією рубрикою з хронікальною послідовністю висвітлювався розвиток взаємовідносин між Раднаркомом Росії і Центральною Радою, аналізувалися антиукраїнські дії більшовицької влади. Матеріали цієї рубрики мають значну джерелознавчу цінність. Вони вміщують дані про ситуацію на Румунському фронті, про арешт штабу української крайової Ради в Петрограді, про погром в петроградському комітеті українських есерів, про відмову Раднаркому українській фракції Центрального Виконавчого Комітету в запропонованому посередництві при переговорах РНК і Центральною Радою і т. ін.²⁸ Велика увага приділялась критиці дій більшовиків по відношенню до українських солдат Західного і Північного фронтів. Так, 16 грудня газета опублікувала інформацію про арешт Української ради Західного фронту, а через день повідомляла про переслідування українців XII армії Північного фронту²⁹. Ця унікальна інформація відсутня в інших джерелах цього періоду.

Значне місце на сторінках газет соціалістів-революціонерів відводилось матеріалам про становище на Чорноморському флоті. 27 грудня "Дело Народа" виступила з повідомленням, в якому говорилося: "Командуючий Чорноморським флотом адмірал Немитц надіслав офіційну заяву Генеральному секретарю про визнання ним Української республіки"³⁰. Однак подібну інформацію потрібно співставляти з іншими документами та дослідженнями. Насправді адмірал О.В.Немитц командував Чорноморським флотом з серпня по грудень 1917 року, після чого був

відкликаний в Росію. А з 12 грудня на чолі флоту став адмірал Саблія М.П., з іменем якого зв'язані спроби українізації флоту³¹.

Після створення в Україні більшовицького уряду – Народного секретаріату і переходу Раднаркому Росії до рішучих агресивних військових дій проти Центральної Ради, російська соціалістична преса засудила “класове прикриття” цієї агресії. “Дело Народа” в статті “Політика Смольного” з іронією писала, як Петроград організував в Україні “священні дружини для боротьби з буржуазією, до якої він, звичайно, зачисляє і Центральну Раду”³². Порівняльний аналіз загальноросійських соціалістичних газет і української преси, зокрема газети “Нова Рада”, свідчить, що в листопаді–грудні 1918 року вони мали спільну ідейно-політичну платформу стосовно оцінки політики Раднаркому Росії.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що всебічне вивчення військово-політичної ситуації в Україні в 1917 р., позиції провідних політичних сил Росії в українському питанні неможливе без комплексного вивчення загальноросійської та української преси, порівняльного аналізу матеріалів партійної періодики з іншими джерелами цього надзвичайно важливого періоду у вітчизняній історії.

ПРИМІТКИ:

1. Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3156. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 13, 14, 17.
2. Суханов Н.Н. Записки о революции. В 3-х тт. – Т.1. – М., 1991. – С. 271.
3. “Дело Народа”. 1917, 18 березня.
4. “Дело Народа”. 1917, 22 березня.
5. “Дело Народа”. 1917, 14 квітня.
6. “Воля Народа”. 1917, 10 травня.
7. Плеханов Г.В. Год на родине // В кн.: От первого лица. – Москва, 1992. – С. 5.
8. “Единство”, 1917, 2 червня.
9. “Единство”, 1917, 16 червня, 23 червня та ін.
10. “Рабочая газета”, 1917, 18 березня, 26 квітня та ін.
11. “Рабочая газета”, 1917, 19 березня, 11 квітня та ін.
12. “Дело Народа”, 1917, 4 липня.
13. Див.: Революционное движение в России в сентябре 1917г. Общациональный кризис. – М., 1961. – С. 534–535.
14. “Дело Народа”, 1917, 3 жовтня.
15. “Единство”, 1917, 21 жовтня.
16. Винниченко В. Відродження нації. – Ч.П. – Київ–Відень, 1920. – С. 59.
17. Див. “Дело Народа”, 1917, 15 жовтня.
18. Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921. – К., 1994. – С. 28.
19. Див. “Дело Народа”, 1917, 28 жовтня, 30 жовтня та ін.

20. "Молния", 1917, 26 листопада.
21. "Дело Народа", 1917, 18 листопада.
22. Вернадский В.И. Дневники. 1917-1921. – К., 1994. – С.31.
23. "Дело Народа", 1917, 4 листопада.
24. "Дело Народа", 1917, 10 листопада.
25. "Дело Народа", 1917, 7 грудня.
26. "Дело Народа", 1917, 8 грудня.
27. "Новий Луг", 1917, 13 грудня.
28. Див. "Дело Народа", 1917, 9 грудня, 13 грудня, 15 грудня.
29. "Дело Народа", 1917, 16 грудня, 17 грудня.
30. "Дело Народа", 1917, 21 грудня.
31. Кравцевич В. Український державний флот. – К., 1992. – С.119.
32. "Дело Народа", 1917, 29 грудня.

БОГАН С.М.

С.Ф.ЗАБОЛОТНИЙ – КЕРІВНИК СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАННЯ НА ОДЕЩИНІ.

Однією з найменш досліджених сторінок історії України ХХ століття є селянський повстанський антибільшовицький рух 1918-1923 рр. Радянська пропаганда залишила нащадкам саркастично-зневажливий портрет українського повстанця, втілений в образ бандита Попондопуло з відомого кінофільму "Весілля в Малинівці". Але виникає питання – чому ж більшовицька влада не могла впоратись з такими нікчемами і п'яницями ще три роки після того, як здолала регулярні, добре вишколені і озброєні армії А.Денікіна, П.Врангеля та С.Петлюри? Упродовж десятиліть комуністична влада намагалася стерти з народної пам'яті образ селянина-повстанця, який після поразки визвольних змагань за волю України зі зброєю в руках боронив свою землю. Архівні матеріали більшовицьких органів влади і карних органів, а також радянська історична література, присвячені історії ВНК-ДПУ, на які в основному доводиться спиратись у дослідженні цієї проблеми дають відомість лише про колишній фах чи посаду у владних структурах або військове звання в петлюрівській і царській арміях отаманів повстанських загонів. Рідше називають справжні прізвища. Так, наприклад, з однієї із таких наукових праць можемо дізнатись лише про те, що отаман Мордалевич - колишній царський штабс-капітан і полковник військ УНР. Отаман Дерещук - колишній військовий

комендант УНР в м. Умані й командир полку петлюрівської армії. Полковник військ УНР Орлик (справжнє прізвище - Карпенко) - колишній поручник царської армії¹. Більш яскраві образи українських повстанців дають спогади самих учасників повстанських угруповань з якими з'явилась можливість ознайомитись із 90-х років, завдяки політичним змінам у державі. Показовими тут є спогади Ю.Городянина-Лісовського (псевдонім - Горліс-Горський) "Холодний Яр" і М.Дорошенка "Стежками Холодноярськими". Але сам Ю.Городянин-Лісовський просив читачів не ставитись до його спогадів як до стовідсоткового історичного джерела². Так чи інакше проблема вивчення життя та діяльності отаманів повстанських загонів залишається дуже складною.

Більшістю повстанських загонів на Одещині, які були об'єднанні у велике з'єднання, що мало назву "Чорноморського війська" або "Наддністрянської дивізії" керував отаман Заболотний. Безперечно він був фігурою номер один у повстанському русі в Одеській губернії. Його прізвище найчастіше зустрічається в документах, історичній літературі, спогадах. В 20-х роках про нього було написано повість, знято повнометражну кінострічку – при тому, що тоді українське радянське кіно було ще в зародку.

Достовірних документів про особисте життя отамана Заболотного, на жаль відшукати не вдається. Проблемаю навіть є встановлення справжнього імені ватажка (як і інших аналогічних історичних постатей), оскільки у більшості авторитетних джерел він фігурує саме як "отаман Заболотний". У фондах колишнього Архіву Одеського обкому КПУ, а нині Державного архіву Одеської області (ДАОО) зберігаються копії листівок і звернень отамана, підписані – "С. Заболотний". Радянський письменник Д.Бузько, автор написаної по свіжих слідах і виданої у 1924 р. повісті "Лісовий звір", присвяченої отаманові Заболотному, протягом усієї своєї неприхильної оповіді називає його ім'ям "Семен Федорович". Але сучасний дослідник визвольних змагань 1917-1920-х рр. на Україні Р.Коваль, посиляючись на спогади доньки одного з партизанів, які знаходяться в його особистому архіві, стверджує, що отамана звали Архипом. Спогади старих людей, які в той час були у підлітковому віці й мешкали в районі дій повстанських загонів, свідчать, що взагалі Заболотних було двоє (інший був керівником повстанців нижчим за рангом). Це створює певний компроміс, тим більше, що Архип міг бути братом або близьким родичем Семена.

На єдиний, що збереглася, фотографії С.Заболотного бачимо молоду, років 25-30 людину. Сучасники отамана оповідають, що він народився в останнє десятиліття XIX століття в селі Тридуби Балтського повіту Херсонської губернії. Д.Бузько стверджує, що майбутній отаман закінчив

школу садівництва (імовірно в Балті, Одесі чи Тирасполі), служив унтер-офіцером у кінній гвардії Російської армії, брав участь у I-й світовій війні, де відзначився хоробрістю³.

Лютнева революція 1917 року висунула Заболотного в число найбільш знаних людей повіту – його поважали селяни за те, що був серед ініціаторів справедливого розподілу між селянами колишніх поміщицьких земель. Принципове відстоювання прав селянства додавало йому авторитету і підтримки населення.

Можна припустити, що перші збройні формування С.Заболотний сформував ще у 1918 р. Але те, що балтські повстанці боролися проти білих і червоних у 1919 році саме під його керівництвом є незаперечним фактом. На початку 1920 року С.Заболотний виступає керівником і координатором дій більшості українських повстанських загонів на Одещині і очолює Дієву повстанську раду.

У квітні 1920 року, почувши про наближення рейдових частин Армії УНР, яка в той час перебувала у Зимовому поході по тилах білих і червоних, селянство Балтського і Ананьївського повітів Одеської губернії під проводом отамана Заболотного підняло антибільшовицьке повстання, завдаючи ударів по запілля 45 і 47 стрілецьких дивізій червоних. Після тривалого бою, в якому обидві сторони зазнали відчутних втрат, повстанці оволоділи повітовим центром Балтою. 17 квітня 1920 року загін отамана С.Заболотного, за підтримки повсталих проти більшовиків мешканців міста оволодів містом Ананьїв. Частина червоної залоги відступила до залізничної станції Жеребкове, де зайняла оборону. Начальник штабу Армії УНР у Зимовому поході генерал-хорунжий Ю.Тютюнник надіслав С.Заболотному підкріплення силою до 400 багнетів з 2 гарматами. Петлюрівці атакували Жеребкове і розгромили червоні частини. У бою загинуло 220 червоноармійців, в тому числі 31 комуніст⁴. Повстанці утримували Ананьїв ще протягом восьми діб після того, як їх залишили регулярні підрозділи Армії УНР, відбиваючи атаки на місто 41 червоної дивізії. 25 квітня повстанці відступили. Але бої не припинялись. На придушення повстання більшовики кинули значні сили.

Влітку й восени 1920 року з'єднання отамана С.Заболотного оперує у Балтському повіті. Більшовицьке зведення від 16 жовтня 1920 року, в якому повідомляється про політичне становище у вказаному повіті, досить лаконічне: "Всюди банди і обстріли"⁵. Повстанці відбивали конфісковане у селян збіжжя і худобу, повертали їх власникам, знищували продподаткову документацію, нападали на продзагони і військові об'єкти, ліквідовували радянський партійний апарат, здійснювали терор щодо

представників більшовицької влади і чекістів. Зведення від 20 жовтня 1920 року констатує, що “розверстку у Балтському, Савранському і Кривоозерському районах повністю зірвано”⁶. Безперечно, що в цьому основна заслуга належала саме з’єднанню отамана Заболотного.

Разом з бойовими операціями загони С.Заболотного проводили широку пропаганду серед населення. Про це свідчать копії листівок і звернень, збережені у ДАОО. З якими словами звертався отаман до українського селянина? Зберігаємо правопис і мову оригіналу:

“До населення України.

Ограблений, замучений, затуманений, працюючий люд України! Ти повірив більшовикам і віддав на поталу своє право, свою віру, землю, свій край, своїх синів злодіям, каторжанам і чужинцям. Вже два роки, китаїці та жида кращих синів свого народу тисячами розстрілюють у чрезнайках, ще й вивозять тисячами до Московщини: аби народ український залишався темний, щоб не було кому боронити його.

Хліб селянин не встиг ще впорати, робітник що-небудь зробити, як більшовики слину розпускають на їх невсипущу роботу, – обдурюють, грабують, багатіють і тікають в чужі землі. Червоноармійці бачать кінець большевизму, вбивають комуністів і переходять до повстанців. Чують комуністи свою смерть, хочуть забрати хліб, щоб було чим купити мир, щоб хоч трохи ще показувати в чужій, не своїй хаті.

Годі терпіти! До роботи брати! До оборони свого Краю, Прав, Віри! Смерть злодіям-комуністам! Ломіть бадилля – Советську Власть – валіть на прах! Нехай не буде того зілля на наших батьківських полях!

Дієва повстанська Рада. Отаман Чорноморського Війська С.Заболотний”⁷.

Наприкінці 1920 року оперування великими повстанськими силами в Одеській губернії було надзвичайно ускладнено. Її північні райони були густо обставлені червоними частинами, які перебували ледве не в кожному селі, позбавляючи повстанців підтримки з боку населення. Враховуючи це під тиском чисельних каральних загонів і регулярних частин Червоної армії, з’єднання отамана Заболотного змушене було передислокуватися з Балтського повіту у Брацлавський повіт Подільської губернії. В цей час навколо отамана знаходилося лише ядро з числа осіб, які не могли легалізуватися. Загін налічував 60 кінних і 75 піших бійців при 4 кулеметах.

З початком весни 1921 року більшовицькі зведення з Балтського і Первомайського повітів повідомляють про суцільне припинення конфіскації продовольства⁸. Це було закономірним, адже навесні 1921 року з’єднання Заболотного знову повернулось до Одещини. Тоді загін отамана вже складався з 800 вершників і 150 піхотинців на тачанках і підво-

дах при 16 кулеметах. Це була грізна сила і червоне командування зробило спробу перешкодити передислокації Заболотного, кинувши навперейми 12 стрілецьку дивізію. Але на допомогу отаманові С.Заболотному підійшли загони отаманів Якова Кощового і Лиха-Дорошенка, які оперували в районі Саврані та Ольгополя. Спільними зусиллями повстанці самі нанесли червоним кілька відчутних ударів, розгромили штаб 12 дивізії і, зірвавши їх оперативний план, змусили відступити⁹.

Повернувшись у рідну місцевість, С.Заболотний одразу ж розпочав активну протидію роботі продзагонів. 4 квітня 1921 року він здійснив напад на село Полянецьке, де зосереджувались продзагони. Після жорстокого бою червоні були розгромлені, а зерно вивезене і повернуте селянам. Повернення повстанцями зерна та інших конфіскованих продуктів зміцнювало авторитет і підтримку повстанського руху серед місцевого населення. Більшовики в свою чергу застосовували надзвичайно жорстокі санкції проти підтримуючого повстанців населення. Відомість про те, що жителі якогось села надали допомогу повстанцям продуктами або місцем постою, могли стати причиною розправи над ними. Так було спалено село Попова Гребля на Балтівщині, а всі заможні селяни – розстріляні. Отаман С.Заболотний відповів на це листом, в якому попередив, що Українська дієва повстанська Рада оголошує суворий терор всім сім'ям партійних працівників і червоноармійців¹⁰.

Архівні документи свідчать, що коли справа стосувалася помсти, Семен Заболотний слів на вітер не кидав. Так, коли обстріляні неподалік села Грузьке чекісти розстріляли у цьому селі шістьох заможних селян і спалили три хати, Заболотний наздогнав в семи кілометрах від села Кедросівки цей загін і його хлопці порубали 16 чекістів¹¹.

Влітку і восени 1921 року з'єднання С.Заболотного нараховувало приблизно до 3 тисяч бійців, в основному за рахунок загальної мобілізації національно свідомих озброєних селян губернії. Значні повстанські підрозділи, кількістю 300–500 багнетів було розташовано у Савранському, Будейському, Черницькому, Кишевському, Бондурівському і Переймському лісах¹².

Існують достовірні відомості про те, що при підготовці Другого Зимового походу Центральний український повстанський комітет на чолі з генерал-хорунжим Ю. Тютюнником разом з повстанкомом генерал-хорунжого А. Гулого-Гуленка в Кишеневі розробляли план прориву Бесарабської групи військ УНР з Румунії на територію Одещини з метою об'єднання із з'єднанням С.Заболотного і, в разі успіху, подальших спільних операцій в запіллі червоних, спрямованих на піднесення повстання проти більшовиків. Коли врахувати, що в цьому плані таку важливу роль відво-

дилося отаманові Заболотному, можна уявити наскільки вагомою фігурою він був у тогочасній військово-політичній ситуації.

Розуміючи, що лише військовими і репресивними заходами знищити з'єднання С.Заболотного неможливо, чекісти розкидали по району дії повстанців широку мережу інформаторів і почали збирати про отамана агентурні відомості, аби ліквідувати його особисто і тим обезголовити повстанський рух на Одещині.

Перебіг полювання за отаманом С.Заболотним можна простежити за двома джерелами. Це – звіт Балтського повітового ДПУ повіткому КП(б)У та книга Д.Бузька “Лісовий звір”.

Взимку 1921-1922 років до ядра загону С.Заболотного було заслано агента ДПУ на псевдо “Професор”. Ним був майбутній автор повісті “Лісовий звір” Дмитро Бузько. Задля здобуття довіри і авторитету серед повстанців останній виявляв чудеса хоробрості, без жалю знищуючи комуністів і червоноармійців.

“Професор”-Бузько, описуючи особистість Семена Заболотного, доповідав: “Отаман на добро не зазіхав. Мав дві пари білизни, френч, потерті штани й потоптані чоботи. Кожух-ченчуру з кенгуру, сукном критий, зняли йому хлопці з забитого командира-сибіряка та сиву шапку.

–Ось, де моє добро, – клав руку на карабін і наган. – Є ще шабляка.

Надзвичайно добрий мав інстинкт небезпеки. Якусь дикунську спостережливість до того, що могло стати загрозою його життю. Властиво, цей живий інстинкт дужий первісною силою природи, був причиною того, що банда під його проводом завжди виходила сухою з води”¹³.

Влітку 1922 року внаслідок важкого бою загін Заболотного було розсіяно. Невеликій групі з отаманом на чолі вдалося пробитися з пастки і зникнути. За ви роком долі в їх числі був Бузько.

За допомогою своєї агентурної мережі чекістам вдалося вистежити район перебування отамана Заболотного. По його слідах було надіслано так званий “летючий загін”. Але отамана попередив власний агент у Балтському повітовому ДПУ і йому пощастило уникнути пастки. Так тривало кілька місяців.

Одного разу група Заболотного нашттовхнулася на чисельний чекістський загін, який полював на неї. Відбувся запеклий бій, в якому полягли більшість повстанців. Під отаманом поранили коня, але йому і ще кільком воякам вдалося вирватись. І знову біля Заболотного був Бузько.

Діставши інформацію про те, що С.Заболотний планує кілька діб бути у селі Фернатія, Бузько передав її до Балтського ДПУ. Хату, в якій перебували повстанці, було оточено. Відбулася перестрілка. Заболотний відмовився здатися у полон і продовжував відстрілюватись. Тоді червоні зігнали

до подвір'я заручників з числа мешканців села, пообіцявши в разі продовження опору розстріляти їх. Отаман і його побратими здалися. Це сталося 7 серпня 1922 року¹⁴. За вироком ревтрибуналу Семена Заболотного було розстріляно. Таку інформацію подають партійні архівні матеріали. Радянська історична література, присвячена історії НК-ДПУ на Україні підтверджує інформацію про арешт і розстріл С.Заболотного.

Дослідження життя і діяльності керівника повстанського руху проти Радянської влади на Одещині Семена Заболотного дає можливість зробити наступні висновки. Простежити життєвий шлях і діяльність отамана повстанського загону на Україні можна на основі співставлення архівних джерел і таких джерел як спогади сучасників і художня література. На сьогодні це єдина можливість провести наукове дослідження в цьому питанні. Керівником чисельного повстанського угруповання могла стати людина, яка мала авторитет серед місцевого населення ще з початку революційних перетворень першої чверті XX століття і яка мала досвід створення збройних формувань у 1918-1919 роках. Не можна на превеликий жаль, базуючись на наявну джерельну базу, бути до кінця впевненими у достовірності імен та прізвищ керівників повстанських угруповань. Показовою є наукова праця В.Ф.Верстюка "Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы" видана у 1991 році. В ній автор повстанського отамана Галайду називає Алайдою, а славнозвісного завдяки відомому роману Ю.Горліса-Горського "Холодний Яр" отамана В.Чучупаку називає Чучулакою¹⁶. Якщо це не помилка друку, то це типова неточність, яка допускається дослідником такої історичної проблеми як повстанський рух на Україні у 1918-1923 роках.

Про політичні погляди і світогляд повстанського отамана можна дізнатись при аналізуванні таких джерел як копії листівок і звернень. В цілому проблема вивчення життя та діяльності керівників повстанських загонів потребує подальшого поглибленого вивчення архівних матеріалів.

ПРИМІТКИ:

1. Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции. Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции. - К., 1988. - С. 19.
2. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. - Львів, 1993. - С.12.
3. Боган С.М., Янчук О.Б. Останній гайдамака Одещини. - Одеса, 2000. - С. 2.
4. Історія міст і сіл УРСР. В 26 томах. -Т.10.-К., 1969.-С.146.
5. ДАОО.-Ф.3.-Оп.1.-Спр.14.-Арк.87.
6. Там само.-Спр.210.-Арк.12.

7. Там само.—Арк.14.
8. Там само. - Арк.8.
9. Кучер О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр.—Х., 1971.—С.129.
10. ДАОО.—Ф.3.—Оп.1.— Спр.14.—Арк.135.
11. Там само.—Спр.265.— Арк.22.
12. Там само.— Ф.1.—Оп.1.— Спр.210.— Арк.16.
13. Бузько Д. Вибрані твори. —К., 1971.— С.153-154.
14. ДАОО.—Ф.1.—Оп.1.—Спр.118.—Арк.14.
15. Верстюк В.Ф. *Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. /Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории. Сборник научных трудов.— К., 1991.—С.132.*

КРИВДІНА І.Б.

ДИСИДЕНТИ-ПРАВОЗАХИСНИКИ В БОРОТЬБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХХ СТОЛІТТЯ)

Правозахисний рух 1976 - 90-го років в Українській РСР був течією загального руху опору інтелігенції тоталітарній держави в Радянському Союзі у 1960 - 80-х роках. Дисидентський рух в Україні має давні традиції. В умовах перебування країни під владою сильних сусідніх держав з певними застереженнями рух опору можна ототожнювати з національно - визвольним, національним рухом, а під останнім розуміється й національне відродження.¹

Отже, діяльність правозахисної Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ) була одним з перших кроків демократично настроєної інтелігенції останньої чверті ХХ століття до побудови незалежної Української держави. Хоча в Декларації про створення УГГ від 9 листопада 1976 р. зазначалося, що своїм головним завданням група вважає правозахисну діяльність, але кожен з документів УГГ ставив перед українською та світовою громадськістю важливі проблеми української державності, політичної, економічної, духовної незалежності.²

Участь в роботі групи Л.Лук'яненка та І.Кандиби - членів - засновників так званої Української робітничо - селянської спілки (УРСС), яка ще в 1959 році ставила за мету досягнення незалежності України, давала сподівання на те, що ідеї шістдесятників знайдуть підтримку й будуть еволюціонувати далі.³

Процес лібералізації в СРСР у другій половині 80-х років, що згодом почав трансформуватися у процес демократизації, послідовно пройшов ряд етапів. Спочатку дозована гласність і плюралізм у засобах масової інформації, пізніше створення політичних клубів та неформальних об'єднань, потім - народних фронтів, і нарешті - партій. Колишні інакомислячі приймали активну участь у цих процесах, які згодом привели до незалежності України.

Після виходу з ув'язнення і повернення на батьківщину ряду відомих дисидентів - правозахисників, зокрема Вяч. Чорновола, Мих. і Богд. Горинів відновлює свою діяльність Українська Гельсінська Група, заснована ще в 1976 році. Саме на її основі згодом була створена Українська Гельсінська Спілка (УГС), яка відіграла важливу роль у формуванні політичної опозиції в Україні.

7 липня 1988 року була оприлюднена «Декларація принципів» УГС, першим серед основних принципів було проголошено «відновлення української державності». ⁴ В «Декларації» зазначалося, що «майбутнє співжиття народів СРСР ми уявляємо можливим у формі конфедерації незалежних держав, перехідним етапом до чого може бути федерація суверенних демократичних республік - «Союз СРСР» на основі політичної, економічної та культурної децентралізації». ⁵

Один із засновників УГТ І. Кандиба пропонував внести в «Декларацію принципів» УГС пункт, де йшлося б про повну самостійність України. Федеральний законодавчий орган уявлявся авторам документу як однапалатний парламент з рівним представництвом союзних республік. ⁶ Важливе значення мала пропозиція внести до Конституції статтю про громадянство України та визнання статусу української мови як державної. ⁷

На вересневих зборах Всеукраїнської Координаційної Ради (ВКР) УГС було ухвалено нову політичну лінію: перейти до прямої агітації за вихід України зі складу СРСР. Голова виконкову УГС Л. Лук'яненко підготував з цього приводу «Проект програми Української демократичної спілки» (УДС - один із варіантів майбутньої назви організації). ⁸

З часом постало питання про створення на базі УГС нової партії. 29 - 30 квітня 1990 року у Києві відбувся Установчий з'їзд Української Республіканської партії (УРП). Була прийнята Програма і Статут, обрано головою партії колишнього політв'язня Л. Лук'яненка, заступниками - С. Хмару та Г. Гребенюка. Метою діяльності УРП в програмі визначено: «Створення Української Незалежної Соборної держави як неодмінної умови політичного, економічного, культурного відродження, консолідації та самопоступу народу України». ⁹

Щодо ідеології УРП, то Л.Лук'яненко характеризував її як ту, що «включає три елементи: прагнення національного визволення, заперечення безправ'я, утвердження демократії. Цю ідеологію можна назвати національно - визвольною».¹⁰

Народний рух України за перебудову (НРУ) - громадське об'єднання на зразок народних фронтів Прибалтики - ще одна опозиційна сила України в даний період.

Серед організаторів Руху була група діячів, чиї погляди на зміст роботи організації не поділялися переважною більшістю його ініціаторів - мова йде про членів УГС. Вони відрізнялися від основного складу зачинателів Руху своїм твердим переконанням у злочинній, антинародній діяльності КПРС - КПУ, в колоніальному статусі України, в необхідності рішучої боротьби за визволення українського народу з-під російської неволі. Тому на тих зборах, в яких вони брали активну участь, рішення, як правило, були радикальнішими від рішень інших зібрань.

Установчий з'їзд НРУ відбувся 8 - 10 вересня 1989 року у приміщенні Київського політехнічного інституту. Зібралось тоді 1109 чоловік.¹¹ Загалом на з'їзді не вживалося терміну «незалежна Україна». Обраний Головою Секретаріату Руху М.Горинь виступив за етапність в творенні української держави через федерацію, а через якісь час - конфедерацію.¹²

Радикальнішими були доповіді членів УГС Л.Лук'яненка, В.Барладяну, В.Чорновола. Л.Лук'яненко звертав увагу на існування страху, який люди, що прагнуть незалежності України, ще не можуть подолати.¹³ В.Чорновол висловлювався за повну державну незалежність України, здобуту мирними, демократичними, конституційними шляхами.¹⁴ А в промові В.Барладяну звучали різкі випадки на адресу КПРС та взагалі ленінізму.¹⁵

На з'їзді було прийнято Програму НРУ, яка по ключовим положенням відрізнялася від Проекту, опублікованого 16 лютого 1989 року. Порівняльний аналіз цих документів дає змогу уявити рівень зростання політичної, національної свідомості суспільства та зачинателів Руху.

В Проекті зазначалося: «Рух визнає керівну роль комуністичної партії в соціалістичному суспільстві...».¹⁶ В Програмі не тільки не визнавалося керівна роль партії, а навіть співпраця з нею відхилялася.¹⁷ Якщо в Проекті є передбачення «перетворення СРСР у справжній союз братніх суверенних народів», то в Програмі підкреслювалося: «Головною метою діяльності Рух визнає побудову в Україні демократичного і гуманного суспільства і створення суверенної української держави, яка будуватиме свої стосунки з іншими республіками СРСР на підставі нового Союзного Договору».¹⁸

Таким чином, Програма НРУ показала більшу зрілість керівників організації в підходах до основних питань майбутнього Української республіки в порівнянні з Проектом. Це було результатом змін, які зазнали суспільство та Рух за півроку, що розділяють вихід цих документів.

Намагаючись охопити численні проблеми колоніальної Української РСР, з'їзд прийняв низку документів: «Звернення до народу Української Радянської республіки», «До робітників і селян України», «До всіх неукраїнців на Україні», «Проти антисемітизму», «Заява на підтримку прагнень кримсько-татарського народу», «К русскому населению Украины», «До українців, що проживають на території РСФСР і обрали своєю мовою російську», «Проект закону про мову в Українській РСР», резолюцію «Про національну символіку» та «Звернення до військовослужбовців УРСР, працівників української міліції та КДБ», «Про сталінізм і сталінщину».¹⁶ Тобто Рух безпосередньо звертався до складних питань життя українського народу, намагаючись знайти на них відповіді й змінити ситуацію на краще.¹⁹

Програмові положення Руху знайшли широку підтримку серед населення республіки, передусім західних її областей. У платформі Львівської крайової організації Руху містилися вимоги прийняття закону про суверенітет України та нової Конституції, запровадження інституту громадянства, скасування статті 6 Конституції тощо.²⁰

Серед політичних дій Руху були: участь в демократизації Виборчого закону, участь в нараді ЧЗ громадських організацій, де було ухвалено виборчий Маніфест Демократичного блоку України, акція поховання на Байковому кладовищі поетів Ю.Литвина, В.Стуса та О.Тихого, які загинули в радянських таборах.

Рух значно активізував свою діяльність, що прослідковується в організації мітингів на підтримку Литви в квітні 1990 року, в святкуванні 500-ліття Запорізької Січі, виході органів організації («Народної газети», «Вісника Руху», «Оглядача», «Експрес - новин» тощо).

Річниці об'єднання Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки в єдину державу був присвячений такий агітаційно-пропагандистський захід, як «оживий ланцюг» між Києвом і Львовом 21 січня 1990 року. Ще 15 січня на засіданні Центрального Проводу НРУ обговорювалася підготовка до святкування Дня Соборності України.²¹ А в київському мітингу прийняли участь М.Горинь, Л.Лук'яненко, Ю.Бадзьо. Свято сприяло піднесенню національної свідомості українського народу.

Радикалізація Руху, що відбувалася протягом 1989 - 90-го років, відбивала радикалізацію поглядів в суспільстві. Основними результатами Всесії

НРУ (червень 1990 року) стали рішення про скликання других зборів, де мали відбутися зміни в програмі та організаційній побудові Руху.²¹ В ухвалі зазначалося, що «державний суверенітет України не може бути обмежений новим Союзним договором».²² Тому «потрібна не перебудова, а повний демонтаж тоталітарної системи», - підкреслювалося в ухвалі II зборів НРУ.²³

З назви організації були зняті слова «за перебудову». Головною метою Руху проголошено побудову ненасильницьким шляхом незалежної демократичної Української держави. У прийнятих документах містився заклик утворити економічні кордони України, створити Українську національну армію та ін.²⁴

Ще однією політичною силою, яка виступала за незалежну демократичну Українську державу, була Демократична партія України (ДемПУ). Провідним теоретиком цієї партії був відомий правозахисник, літературознавець Ю.Бадзьо, який ще на початку 1989 року склав Проект програми Української партії демократичного соціалізму та державної незалежності.²⁵ Наприкінці травня 1989 року опубліковано Маніфест Демократичної партії України, проект Статуту затверджено 22 вересня 1990 року, а Установчий з'їзд відбувся тільки в грудні.

Демократи виступали за повну незалежність України, проти підписання нового Союзного договору. Було визначено: щоб стати «нормальною структурою демократичного суспільства, КПУ мусить позбутися тоталітаризму в ідеології та практиці, вийти зі складу КПРС, її майно підлягає націоналізації».²⁶ Головою Національної Ради партії обрали Ю.Бадзя. У своїй програмі він наголошував, що ДемПУ може відіграти «роль центру, роль рівноваги».²⁷

Влітку 1990 року політичний спектр України ставав дедалі різноманітнішим. Намагалася заявити про себе «Українська Духовна Республіка» (УДР). Ідею УДР висунув О.Бердник, колишній член УГГ. 5 - 7 липня в Коломії на Івано - Франківщині відбувся «Перший Всесвітній Собор Святої України», на якому лунали заклики до відродження духовності та проголошувалася «незалежність Духовної України».²⁸

Існувала також й така структура як об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ), створена на початку квітня 1990 року у Львові. Очолив його один із засновників УГГ, колишній політ'язень І.Кандиба. ДСУ базувалася на ідеології ОУН, прагнула досягти незалежності України мирним демократичним шляхом, але не через вибори, проведені «окупаційною владою».²⁹

У січні 1989 року у Львові відбувся перший з'їзд Українського християнсько - демократичного фронту (УХДОР), який згодом (в квітні 1990 року)

трансформувався в Українську християнсько - демократичну партію (УХДП). Очолив партію В.Січко. УХДП увійшла до складу Християнсько - Демократичного Інтернаціоналу.³⁰ Основною програмовою метою було проголошено боротьбу за створення незалежної України поза рамками Союзу РСР на базі консолідації усіх християнсько - демократичних та національних сил шляхом їх колективного чи індивідуального членства в УХДП.

Взагалі, в цей період прослідковується тенденція по об'єднанню сил опозиції. Звернемо увагу на задану вище нараду 43 громадських організацій України. В ухваленому Маніфесті Демократичного блоку не було вимоги нового союзного договору, йшлося про реальний політичний і економічний суверенітет України, наголошувалася необхідність прийняття нової Конституції України, легалізації УГКЦ і УАПЦ.³¹

У липні 1990 року в Києві було створено Спілку демократичних сил України, яка виступала за «незалежну демократичну без'ядерну Українську Республіку».³² На II зборах Руху була висунута ідея формування передвиборчого блоку «Демократична Україна». Замість нього на початку 1991 року утворено коаліцію «Суверенна демократична Україна».³³

Наприкінці січня 1991 року у Харкові відбулася Установча конференція Демократичного конгресу - коаліції партій, організацій та рухів соціально - демократичної, ліберальної, загальнодемократичної і національно - демократичної орієнтації. В ухваленому конгресом зверненні містився заклик передати всю повноту влади Раді Федерації та парламентам суверенних республік, замість союзного провести республіканські референдуми з питанням перетворення СРСР на «добровільну співдружність суверенних держав», а якщо не вдасться - дати негативну відповідь на питання союзного референдуму про збереження «оновленої федерації». Конгрес виступав за якнайшвидшу підготовку Договору про співдружність суверенних держав.³⁴

А 20 серпня 1991 року під час заколоту ГКЧП відновила діяльність коаліція партій, рухів, громадських організацій «Незалежна демократична Україна», яка допомогла опозиційним силам виробити єдину позицію і рішуче виступити проти заколотників, що призвело до проголошення 24 серпня України незалежною державою.³⁵

Таким чином, внесок демократичних сил у здобуття Україною незалежності є незаперечним. І роль колишніх дисидентів - правозахисників у цьому процесі важко переоцінити. Українська інтелігенція знайшла в собі сили знову піднятися на боротьбу за відродження національної ідеї, незалежності, мови, культури. Але значна частина проблем демократів, що стояли перед ними до серпня 1991 року, як-то проблеми активізації

роботи на східній Україні і серед національних меншин, подолання ейфорії, проявів вождизму, бюрократизації структур, відсутність достатньої координації дій між новоствореними партіями, міжпартійна боротьба - й надалі чекали свого вирішення. Вся робота по закріпленню позицій на політичній арені нової незалежної держави, забезпеченню стабільності при побудові реальної державності була попереду. І на демократію покладалися великі надії в розбудові української державності.

ПРИМІТКИ:

1. Колесник З. «Регіональне» як чинник формування української національної історіографії // Записки історичного факультету, вип. 1. - Одеса, 1995. - с. 48 - 56.
2. Декларація про створення Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських угод / Українська Гельсинська Група: документи і матеріали. - Т.-Б.: Смолоскип, 1983. - с. 12.
3. Проект програми УРСС / Українська суспільно - політична думка в ХХ столітті. - Т.-Б.: Смолоскип, 1983. - с. 172.
4. Декларація принципів УГС // Пути. - 1989. - № 1.
5. Там само.
6. Там само.
7. Кас'янов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 - 80-х років в Україні. - К.: Либідь, 1995. - с. 67 - 68.
8. Проект програми Української демократичної спілки. / Лук'яненко Л. Коментар нашої короткої партійної програми. - К.: Либідь, 1990. - с. 1 - 20.
9. Установчий з'їзд Української Республіканської партії. - К.: Либідь, 1990. - с. 9 - 10.
10. Там само. - с. 12 - 13.
11. Архів Центрального Проводу НРУ. Установчі збори НРУ за перебудову. Стенографічний звіт. - Арк. 11.
12. Доповідь М.Гориня на Установчому з'їзді НРУ // Літературна Україна. - 1989, - 28 вересня.
13. Матеріали Установчого з'їзду НРУ за перебудову. // Літературна Україна. - 1989. - 15 травня..
14. Там само.
15. Там само.
16. Проект програми НРУ // Літературна Україна. - 1989. - 16 лютого.
17. Програма НРУ // Літературна Україна. - 1989. - 28 вересня.
18. Там само.
19. Матеріали I з'їзду НРУ // Літературна Україна. - 1989. - 15 - 19 квітня.
20. Декларація Львівської регіональної організації НРУ // Віче.-1989.- № 1.
21. Архів Центрального Проводу НРУ. Ухвали Центрального Проводу Руху. - Арк. 48

22. Матеріали V сесії НРУ, червень 1990 // Вісник Руху. - 1990. - № 5.
23. Матеріали II з'їзду НРУ // Літературна Україна. - 1990. - 28 вересня.
24. Там само.
25. Бадзьо Ю. Проект програми Української партії демократичного соціалізму та державної незалежності / Ідейні засади ДемПУ. - К.: Либідь, 1990. - с. 15 - 24.
26. Установчий з'їзд ДемПУ // За вільну Україну. - 1990. - 16 грудня.
27. Там само.
28. Маніфест Демократичного блоку України // За народний парламент. - 1989. - № 1.
29. Бердник О. На порозі нового світиння // Золоті ворота. - 1991. - № 1.
30. Об'єднання Державна самостійність України // Поклик волі. - 1990. - 18 вересня.
31. Українська християнсько - демократична партія // Там само. - 1990. - 21 квітня.
32. Гарань О.В. Убити дракона. - К.: Либідь, 1993. - с. 123.
33. Там само. - с. 125.
34. Там само. - с. 126 - 127.
35. Там само. - с. 131.

БАКОВЕЦЬКА О.О.

РОЛЬ ПРЕСИ В АКТУАЛІЗАЦІЇ ПРОБЛЕМ КУЛЬТУРИ В 1991 – 1998 РОКАХ. (НА МАТЕРІАЛАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)

З проголошенням незалежності України почався період національного відродження, збирання духовних сил нації, розвитку української культури. В радянські часи проводилася політика ідеологічної уніфікації культури, що негативно позначалося на культурно-мистецькому житті. Зараз культура не являється інструментом організації соціуму, але культуротворчі процеси в умовах економічної кризи розвиваються не просто. Комерціалізація освіти, книговидавництва, мистецтва створює несприятливу атмосферу для гармонійного розвитку культури.

Для всебічного вивчення культурних проблем в 90-і роки ХХ століття необхідне комплексне вивчення діяльності всіх гілок влади в нашій державі. Аналіз законів, прийнятих Верховною радою, Указів Президента, рішень місцевих органів влади показує, що в Україні створені певні умови для розвитку культури. Так у 1992 році були прийняті "Основи законодавства України про культуру"¹. В цьому ж році 6 лютого Президенту країни підписав "Указ про невідкладні заходи з соціального захисту діячів літератури та мистецтва в умовах переходу до ринкових відносин". Місцеві органи влади також не обходять осторонь в своїй діяльності проблеми розвитку сучасної культури. Так, наприклад, відповідно з рішенням Одесь-

кого облісполкому за №63 9 грудня 1994 року обласне управління охорони нерухомих об'єктів культурної спадщини, повинно було провести інвентаризацію нерухомих пам'яток історії і культури в Одесі, прийнятих під охорону держави і тих, що знаходяться у віданні Одеського облісполкому². В 1995 році вийшов Закон України "Про музеї та музейну справу". В повному обсязі він був надрукований в "Одесских известиях" за 1995 рік³. В 1997 році була прийнята Постанова Кабінету Міністрів України від 5 червня "Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися закладами культури і мистецтв", крім того, в тому ж році Міністерством Культури видано наказ за № 182 від 11 квітня 1997 року "Про заходи щодо реформування культурно-дозвільної сфери". З метою забезпечення його виконання в Миколаївській області 3-4 квітня 1997 року було проведене виїзне засідання колегії та 2-денний семінар з завідуючими та головними бухгалтерами райміськвідділів культури, керівниками обласних організацій, де конкретно були обговорені заходи щодо реформування галузі на місцях. В тому ж з 1 липня вступило в дію розпорядження про встановлення стипендій творчим працівникам. В "Одесском вестнике", з цього приводу, була надрукована бесіда з начальником управління культури одеської області. Р. Бродавко, де він прокоментував це рішення, а також торкнувся питання його реалізації: дев'ять стипендій одеських відділень Спілок письменників, художників, театральних діячів, кінематографістів і композиторів повинні були згідно з рішенням своїх колег отримувати грошову винагороду⁴. У 1998 році була прийнята постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада "Про нормативи забезпечення населення клубними закладами", а також Указ Президента України від 29.12.98 року № 1386/98 "Про Всеукраїнський огляд народної творчості"⁵.

Крім перелічених законів, указів, розпоряджень, треба звернути увагу на кроки різних гілок влади, які були у напрямі співпраці з діячами культури та науки в питаннях створення певних умов розвитку культури. Вже у 1992 року підсумком роботи об'єднаного пленуму творчих спілок України, який проходив у Києві, було рішення про створення Фонду культури та мистецтв, а також ради творчих союзів при Президенті України, як суспільного центру, який повинен був координувати їх об'єднану діяльність та захищати права творчих спілок та їх членів.

Учасники пленуму пропонували розробити наукову концепцію розвитку української культури, а також прийняти державні програми розвитку мистецтва охорони та реєстрації пам'яток історії та культури України, створити державний гуманітарний Фонд для підтримки культури та мистецтва в Україні і фінансування конкретних програм⁶. В 1993 році

в “Южной правде” була надрукована “Програма розвитку духовності” – підсумок спільної роботи діячів культури з представниками органів влади⁷. 3 травня 1994 року у Херсоні функціонує відділення історико-культурних проблем Півдня України Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського Національної Академії наук України. Велику допомогу в організації відділення надало управління культури обласної Ради народних депутатів. Подібні академічні регіональні центри не раз створювалися в Україні, але в скрутних економічних умовах їх вік був інколи недовгим. Але там, де місцева влада була зацікавлена у наукових розробках, наукові установи не тільки плідно працювали, але й розросталися. Приміром може бути Львів, де зі скромного відділення ІМФЕ НАН, виріс Львівський інститут народознавства⁸.

Важливу роль у розвитку культури відіграє періодична преса, являючи собою культурно-історичний феномен, вона одночасно є суб'єктом історичного процесу, фактором, що актуалізує проблеми культурного розвитку країни. Закономірно, перелічені заходи різних гілок влади, які були спрямовані на розвиток культури, не є повними без урахування законів, указів, розпоряджень, які стосуються періодичної преси.

16 листопада 1992 року був прийнятий Закон України “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”⁹. У 1994 році був підписаний Указ Президента України від 07 вересня за № 502/94 “Про заходи щодо впорядкування цін на окремі періодичні видання”. 16 квітня 1997 року за № 332/97 “Про державну економічну підтримку вітчизняних друкованих ЗМІ”. В цьому ж році була прийнята постанова Кабінету Міністрів України від 17 листопада за № 1287 “Про державну реєстрацію друкованих засобів масової інформації, інформаційних агентств та розміри реєстраційних зборів”, тощо. Відповідно до Закону України “Про друковані засоби масової інформації” Комітет інформації провів, починаючи з 1994 року, перереєстрацію всіх друкованих ЗМІ, які були зареєстровані з початку 1990 року¹⁰. Але, перелік дій влади, щодо створення певних умов розвитку культури та її складової частини – преси, не дає можливості в повному обсязі оцінити її дійсний стан.

Вивчення періодики Півдня України, коли ми звертаємося до цифр показує таке: у 1994 році в Миколаївській області вийшло 2482 номери державних газет разовим тиражем 136,5 тис. примірників, в 1995 році вийшло на 73 номери менше, у зв'язку з чим загальний тираж зменшився на 1287,6 тис. примірників. Починаючи з 1996 року разовий тираж державних газет знизився на 39,4 тис. примірників, або на 30%, а кількість номерів – на 141, у 1997 році – на 10.9 тис. примірників. Фінансовий

стан редакцій значно погіршав в 1998 році. Несплачені борги друкарням за виготовлення газет у 1998 році значно збільшилися. За рік витрати на видання зросли на 111,9 тис. грн., в основному через збільшення цін на папір, загально видавничі та редакційні витрати в 1,2 рази питома вага їх у загальних витратах складала 54%¹¹.

Наведені вище цифри доводять – заходи, які приймає влада щодо створення сприятливих умов розвитку культури або недостатні, або не мають практичного втілення, що в свою чергу спричиняє значну кількість проблем. Саме пресі відводиться роль у цьому процесі якомога об'єктивніше висвітлювати ті проблеми, які є для суспільства сучасного етапу розвитку найгострішими, акцентувати на них увагу, робити спроби в напрямку пошуку виходу з такого стану.

Якщо звернутися за допомогою до статистики, ми бачимо, що найбільша увага серед публікацій, котрі присвячені проблемам культури, приділяються мові. Мовне питання сьогодні не можна розглядати ізольовано від усієї політичної, соціально-економічної та культурної ситуації, зараз втрачено ту ініціативу в мовній політиці, яка починала народжуватися в час здобуття незалежності. Причини – і в об'єктивних обставинах (кризовий стан суспільства, зниження престижу українськості внаслідок соціальних розчарувань), і в суб'єктивних (незацікавленість державних структур, “втома” громадських інституцій, пряма політична протидія з боку певних груп). Закон про мови не виконується, програми підтримки української мови (як і культури), не здійснюються – як через відсутність належного фінансового, технічного, організаційного забезпечення, так і через брак або невиявленість державної волі.

У нинішній складній ситуації державна мовна політика має поєднувати цілеспрямованість і рішучість з розсудливістю, тактовністю і навіть обережністю в засобах.

Цей підхід полягає в поступовому створенні об'єктивних обставин, які робитимуть українську мову потрібною і престижною і конкурентноспроможною на всіх рівнях. Зробити це непросто, з огляду на глибину зрусіфікованості українського суспільства.

З а цих умов абсолютно необхідною стає рішуча і широка державна підтримка української культури та українського слова (книга, газета, радіо, телебачення), української освіти – за допомогою ринкових і законодавчих механізмів. Зрештою, ми знаємо, таку систему заходів розроблено й запроваджено, але державі не вистачає волі прийняти її і здійснювати. Роками не ухвалюються законопроекти, які покликані створити умови для відновлення і розвитку українського книгодрукування, зняти по-

датковий зашморг з української книги і навести лад у ліцензуванні й оподаткуванні іноземної естрадної навали, яка сьогодні спустошує і фінансові джерела української культури; заблоковано системні заходи, які пропонує Рада з мовної політики при Президенті України.

Однією з причин стагнації й навіть регресу є те, що кожен, навіть найобережніший крок у бік розширення сфери функціонування української мови викликає протести з боку відомих внутрішніх і зовнішніх політичних вил, звинувачення у порушенні прав людини.

Не менш складним є питання стану, в якому опинилися заклади культури на селі. Зміна підпорядкованості сільських клубних закладів, відсутність постійного контролю за їх діяльністю з боку відділів культури, ненадання методичної та практичної допомоги, низька заробітна плата сільських працівників культури, здебільшого значна її затримка, переведення працівників культури на режим неповного робочого дня, скорочення ставок, відправлення у відпустку без збереження заробітної плати, тривалістю від 1 до 8 місяців, негативно впливає на розвиток культури на селі. Ця проблема звичайно знаходить своє місце на сторінках місцевих видань в цілому ряді публікацій. Зокрема, в статті "Наступление на сельскую культуру, кто его останавли?", автор висловлює думку, що занедбане становище культури може зупинити тільки одне – коли сільські ради будуть мати стабільні власні джерела поповнення бюджету і стануть заможними. А відбудеться це, якщо вони будуть отримувати долю орендної плати за землю, або долю прибутку від сільського господарства, самостійно створивши високорентабельні підприємства. Тільки так може з'явитися можливість, і на цьому наполягає автор, вкладати власні кошти в розбудову соціальної сфери села. А поки що надія на державну адміністрацію, котра право чинна своїми розпорядженнями не допустити закриття клубів та бібліотек, руйнації та продажу їх приміщень, бо ті мізерні кошти, котрі держава відраховує на культуру, неможливо використовувати на інші потреби¹².

Вихід з скрутного становища, до якого зараз потрапили – це передача закладів культури на тимчасове утримання сільгосппідприємствам, половина з яких збиткова, має дві сторони. Адже, з одного боку керівники господарств, куди передані заклади культури, вважають вирішувати долю працівників культури за своє право. Часто звільнення та прийом на роботу проходить без узгодження з відділами культури, заробітну платню встановлюють невідомо з яких розрахунків, в середньому від 15 до 60 гривень, примушують виконувати ту чи іншу роботу, не пов'язану з основною. З іншого боку, серед розмаїття негативного при передачі сільських закладів культури господарствам, є низка позитивного. При

недостатньому бюджетному фінансуванні, вдалося зберегти значну кількість закладів культури областей, клубних працівників, що забезпечують основну діяльність, а також сприяння розвитку та відродження української національної культури, залучення населення, особливо дітей до творчості, відволікання їх від негативного.

Не менш складним є стан, в якому опинилися бібліотеки та їх працівники. У 1991 році в "Надніпрянській правді" надруковано було звернення працівників профспілкової бібліотеки Херсонського суднобудівного виробничого об'єднання. Суть звернення зводиться до того, що бібліотеку, яка знаходиться на території заводу, ось вже 40 років, вирішили виселити з приміщення, котре вона займала¹³. Такі звернення та публікації є неодноразові і з'являються у пресі сучасного періоду розвитку суспільства, досить регулярно. В 1996 році був виданий наказ відділу культури за № 15 від 13 вересня, в якому було сказано: "В зв'язку з відсутністю фінансування, провести скорочення вакантних посад". Це рішення поставило бібліотеки під загрозу закриття, що закономірно викликало незадоволення і значну кількість критичних статей та колективних листів з вимогою "з'ясувати деякі положення наказу"¹⁴. В публікації "Нужны ли нам библиотеки?" Л. Северин, директор Центральної бібліотечної системи для дорослих м. Миколаєва, дає відповіді на ці та інші запитання. За даними опитування директорів ЦМБ близько 80% працівників бібліотек Миколаївської області отримують від 10 – 20% до 50% посадового окладу (який складає 65 – 70 грн.). Були випадки закриття сільських бібліотек на тривалий період (від 3 місяців до 1 року) через відсутність коштів у господарств на їх утримання¹⁵. За останні роки значно погіршав якісний склад бібліотечних фондів сільських та районних бібліотек – через нестачу коштів бібліотеки зменшилось без нових надходжень та без періодичних видань. Крім того, відбулися значні зміни в мережі бібліотек. Так, по Миколаївській області в 1995 році кількість бібліотек налічувала 625, у 1996 році – 616, 1997 році – 585, 1998 році – 577. В 1998 році нараховувалась 28 аварійна бібліотека, 70 потребували капітального ремонту¹⁶.

Значну увагу сучасна преса звертає на питання, пов'язані з театральним життям. Театр завжди чуйно відкликався на зміни, які відбуваються в суспільній свідомості, а в "смутні часи" були "разом" "поряд" або "над людиною, але ніколи не були безпристрасними спостерігачами подій, які відбуваються.

За останні роки значно змінилась звична картина театального життя. Наші театри почали працювати в нових, дуже складних умовах, з однієї сторони – жалюгідні кошти на постановочні витрати (а також затримки заробітної плати), з іншої – слабке відвідування. Але це відбувається

усіма театральними колективами. Так, наприклад, в Миколаєві Російський драматичний театр, дійсно знаходиться у досить скрутному стані і навпаки – український театр драми та комедії, який відкрився у 1994 році після довгочасного ремонту¹⁷ ніколи не відчував дефіциту у глядачах. Відповідь на питання, чому так по різному складається доля театрів, які знаходяться однаково в тяжких умовах, намагаються дати учасники диспуту, який розвернувся на сторінках газети “Вечерняя Одесса”¹⁸. В 1992 році в Києві проходив з’їзд Спільки театральних діячів України, головною метою котрого був захист прав театального працівника, підтримка творчих починань. На цьому з’їзді постало питання про перехід театрів на працю к конкретною системою, яка є чи не єдиним шляхом до інтенсивного розвитку театальної справи¹⁹.

Серед розмаїття негативного та цілої низки проблем культура сучасної України все ж не стоїть на одному місці. Відроджується пісенна творчість. Велику любов і широке визнання має на Півдні хоровий спів. В цьому жанрі працюють багато хорових колективів: академічних, народних, фольклорних, дитячих, молодіжних тощо²⁰. Всенародною любов’ю по праву користуються самодіяльні фольклорні ансамблі пісні та танцю. Розвиваються українсько-кримськотатарські фольклорно-музичні зв’язки. За останні 10 років відбувся сплеск сучасної української пісні, з’явилося багато талановитих естрадних виконавців. Відбувається також відродження в деякій мірі театральне життя, виникає багато нових мистецьких колективів, театрів – студій²¹. Також позитивні тенденції намічаються і в українській літературі. Сьогодні ми є свідками та учасниками процесу “історичного виправдання” творчості тих письменників, творіння яких, в силу соціальних причин, довгий час замовчувались, хоча і становили естетичну цінність. Центральне місце, сьогодні в літературі належить публіцистиці, що пов’язано з високим рівнем політизації суспільства. Всі ці здобутки та ряд інших, також не були позбавлені уваги з боку преси²².

Водночас, треба відзначити, що роль преси в актуалізації проблем культури не зводиться лише до констатації та оцінки фактів, які мають місце. Коли періодика тільки з’являлась, в ній бачили “головним чином, інструменти та засоби розповсюдження вже існуючої в суспільстві культури – високої або низької, в залежності від того, як оцінювалась продукція, яка йшла по її каналам. Але з ростом їх числа, потужності та ролі дослідники прийшли до висновку, що преса сама створює масового споживача, який має певний смак, носія конкретного попиту саме на їх продукцію. Тобто преса не тільки пасивний передавач культурних цінностей, але й активний фактор їх створення.

ПРИМІТКИ:

1. Відомості Верховної Ради України.-1992-№21.-С.294.
2. Одесские известия.- 1994. – 7 грудня.
3. Одесские известия.- 1994. – 5 вересня.
4. Одесский вестник.- 1997.- 3 червня.
5. Радянське Прибужжя.- 1999. – 4 січня.
6. Одесские известия.- 1992. – 26 листопада.
7. Южная правда.- 1993. – 26 липня.
8. Херсонский вестник.- 1994. – 31 січня.
9. Відомості Верховної Ради України.- 1993.- № 1.
10. Друковані періодичні видання Миколаївської області. – Миколаїв.- 1997.
11. Там само.
12. Одесские известия.- 1992. – 26 серпня.
13. Наддніпрянська Правда.- 1991. – 12 листопада.
14. Вечерняя Одесса.- 1996. – 21 листопада.
15. Вечерний Николаев.- 1994. – 14 квітня.
16. Інформація про стан бібліотечної галузі Миколаївської області. –М., 1998.
17. Радянське Прибужжя.- 1997. – 3 березня; Одесский Вестник.- 1997. – 4 березня
18. Вечерняя Одесса.- 1996. – 2 березня.
19. Одесские известия.- 1992. – 14 лютого.
20. Херсонский Вестник.- 1992. – 8 серпня; Наддніпрянська Правда.- 1993. – 20 лютого.
21. Одесский вестник.- 1997.- 4 березня; Одесский вестник.- 1997. – 10 квітня; Вечерняя Одесса.- 1993. – 26 червня.
22. Радянське Прибужжя.- 1994. – 3 березня; Наддніпрянська Правда.- 1995. – 31 січня.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КОРОЛЕВИ ЄЛИЗАВЕТИ І АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКА ВІЙНА ПОЧАТКУ 60-Х РОКІВ XVI СТОЛІТТЯ.

Перші роки правління королеви Єлизавети (1558-1603) ознаменувались певними успіхами Англії на міжнародній арені. Достатньо виграшні для Лондону умови Като-Камбрезійського миру усунення французького впливу на теренах Шотландії, розгортання релігійної реформи надихали політичне керівництво Англії на продовження активної зовнішньої політики. Відображенням її стала англо-французька війна 1562-1564 рр. Певною мірою вона виявилась продовженням попереднього англо-шотландського конфлікту та мала з ним деякі спільні риси. Однією з передумов задіяльності Англії у французькі справи стала, як і у випадку Шотландії, політична нестабільність в країні-супротивнику. Англійські політики намагались використати на свою користь релігійні виступи гугенотів у Франції, як раніше кальвіністів Шотландії.

Активним прибічником англійського втручання в континентальні справи виступав посол Англії у Парижі сер Ніколас Трогмортон. Енергійний політик, який свого часу розраховував увійти до Таємної ради королеви Єлизавети, надсилав до Лондона чисельні рекомендації з питань зовнішньої політики. Вимушений у роки правління королеви Марії Тюдор емігрувати за кордон, Трогмортон з тих часів виніс свої антикатолицькі переконання. Як посол у Франції він мав завдання добитись усунення французів від проведення наступальної політики у шотландському конфлікті. Під впливом цих обставин Ніколас Трогмортон дійшов до думки про необхідність широкого використання протестанського фактору у зовнішній політиці.

Позиція англійського дипломата не була чимось незвичним у середовищі політиків, і багато в чому співпадала з ідеями італійця Ніколо Макіавеллі. Недарма сучасники Трогмортона вважали невинновипадковістю те, що він був тезкою італійця. Головні праці Макіавеллі достатньо широко розповсюджувались у Європі. Англійське суспільство, як свідчить праця Ф.Рабба¹, активно, хоча і різнопланово сприймало положення нової науки про керування державою, запропонованої Макіавеллі. Сер Трогмортон досить своєрідно визначив умови забезпечення безпеки Англії. Він вважав, що

Франція, зіткнувшись дома зі значними опозиційними рухами, змовами, а ще гірше повстанням, не зможе втручатись у внутрішнє життя своїх сусідів Англії і Шотландії. Тому завдання англійської дипломатії полягало, на його думку, у таємному втручанні у справи Франції з метою створення внутрішніх безпорядків. Трогмортон визнав, що для цих цілей найбільш підходить підтримка протестантської релігії. "Якщо у Франції підніметься буря, - писав він у Лондон, - потрібно підтримувати протестантів, що буде слугувати їй /королеві Єлизаветі – О.Д./ цілям. Як король Іспанії підтримує папистів в своїх та інших країнах, так вона повинна підтримувати протестантів у себе і скрізь"². Подібна політика, плекав надію Трогмортон, зробить королеву арбітром і провідником християнського світу³.

Вже в червні 1560 р., після першого перебування послом у Парижі і ознайомленням з тамтешньою ситуацією, Ніколас Трогмортон в листі до королеви Єлизавети запропонував скористатися смутами у Франції та висадити війська у Бресті і Нормандії. Правда, він рекомендував здійснити таку експедицію, як допоміжний засіб у вирішенні шотландського питання. Сесіль, якому королева Єлизавета передала лист сера Трогмортонна, відмітивши несвоечасність подібних мір, у принципі не був проти застосування запропонованих методів⁴.

Їх час надійшов, коли у Франції вибухнула на початку 1562 р. перша релігійна громадянська війна. З цього часу посольська кореспонденція сера Трогмортонна містить поради, прохання, рекомендації, вимоги щодо втручання у французькі справи на боці протестантів⁵, проте на цей раз він робить наголос скоріше на загальнопротестантських, ніж власне англійських інтересах. Саме в цей час в кінці квітня до Лондона прибув представник принца Конде, лідера французьких гугенотів, формально з поясненням причин виступів гугенотів і проханням допомоги. Наслідком візиту стало посольство до Франції сера Генрі Сідні. Згідно інструкції він разом з сером Трогмортоном повинен був запропонувати посередництво у справі досягнення злагоди між королівською владою і гугенотами. Звичайно, його місія не мала перспектив на успіх, зате привела до посилення зв'язків між англійськими і французькими протестантськими політиками. Особливу зацікавленість французькими справами виявив Роберт Дадлі, фаворит королеви Єлизавети. Крім власних амбіцій та корисних розрахунків Дадлі на шлях допомоги протестантам штовхали його недавні таємні зносини з послом Іспанії в Англії де Квадрою, які отримали широкий розголос. Роберт Дадлі сподівався з допомогою короля Філіппа II одружитись з королевою Єлизаветою. За умовами секретної угоди Англія з королевою Єлизаветою і королем Робертом поверталась

до католицизму⁶. І тому у виправдання своєї попередньої позиції Дадлі демонстрував таку ревність у справах протестантизму. Питання про військове втручання у релігійну війну у Франції на боці гугенотів обговорювалось у Лондоні в липні-серпні 1562 р. В оточенні королеви противниками прямої англійської інтервенції виступали католицькі лорди та Уільям Сесіль. Останній був прибічником опосередованої допомоги принцу Конде через фінансування німецьких найманих військ⁷. Проте остаточне рішення приймалось з урахуванням нових пропозицій, які надійшли від гугенотів: передачу в руки англійців міста Гавра. Королева Єлизавета коливалась і декілька разів відмовлялась від французької експедиції. Нарешті в кінці серпня, як повідомляв Уільям Сесіль сера Трогмортон була досягнута домовленість: "Гавр буде зданий (англійцям - О.Д.) і в Страсбурзі принцу будуть передані 100000 крон і потім ще 40000 на допомогу Гавру і Руану, а Гавр буде повернуто після повернення Кале та усієї суми в 140000 крон"⁸. Договір між королевою Єлизаветою та принцом Конде і Лігою Реформ про надання військової допомоги французьким гугенотам підписали 20 вересня 1562 р. у Хемптонкорті⁹. Проте і після цього навіть Уільям Сесіль не мав точного уявлення не тільки про строки відправки військ, а навіть про те, відбудеться вона чи ні¹⁰.

Все ж експедиція до Нормандії відбулась. Командував англійськими військами рідний брат Роберта Дадлі граф Уорвік. Паралельно з військовою акцією проводилось її дипломатичне прикриття. Замість посла сера Трогмортон, дискредитувавши себе зв'язками з гугенотами, королева Єлизавета відправила до Парижа сера Томаса Сміта, давнього приятеля Уільяма Сесіля з часів навчання у Кембриджі. З'явившись у Франції в кінці вересня сер Сміт виправдовував англійське втручання перед королівським двором прагненням не допустити переваги герцогів Гізів, ворогів королеви Єлизавети, над королівським домом Валуа, та повернути Кале або ж компенсувати його втрату. Враховувалось в Лондоні бажання королеви-регентки Катерини Медічі зберегти стосунки з Англією. Майже одночасно до протестантських німецьких князів направили Генрі Ноуллза з метою отримати допомогу для принца Конде та обговорити справи захисту протестантизму.

Король Філіпп II у відповідь на лист королеви Єлизавети через посла де Квадру заявив протест відносно "захоплення Франції". З цього приводу у Таємній раді відбулась сутичка між Уільямом Сесілем і де Квадрою, в ході якої англійський радник всю відповідальність за втрату Кале поклав на іспанську сторону¹¹, тобто Іспанія ставала одним із чинників англо-французького конфлікту. Можливо тому король Іспанії зайняв позицію невтручання, хоча на його допомогу розраховували як в Парижі, так і в Лондоні.

Проте доля війни вирішувалась не при королівських дворах, а на полях Нормандії, причому не на користь англійців. 4 жовтня англійські війська зайняли Гавр, а вже через декілька днів Уільям Сесіль у листі до посла сера Сміта відверто сумнівався у спроможності англійців захистити Дьєп і Руан. І хоч він покладав єдину надію на Гавр, та не виключав можливості виводу військ взагалі із Франції¹². Незабаром його передбачення виправдались, правда, частково. В кінці жовтня англійський гарнізон залишив Дьєп, а 19 листопада здався Руан. В руках англійців залишився тільки Гавр.

Ситуація у Франції стала предметом постійних обговорень у Таємній раді. Становище ускладнювалось погіршенням здоров'я королеви Єлизавети: на початку жовтня вона захворіла на віспу. Хвороба виявилась настільки тяжкою, що навіть стало питання про призначення наступника королеви. Головна дилемма вимальовувалась таким чином - виводити усі війська із Франції чи залишати їх там. Нарешті, переважила думка Уільяма Сесіля про укріплення Гавра та продовження французької експедиції¹³.

Кінець 1562 та перша половина 1563 р. для англійських політиків були наповнені постійною напругою. За свідченням англійських послів у Франції (початок грудня 1562 р.) у гугенотів наростало бажання примиритись з королівською владою. Крім того, гугеноти підозрювали англійців в намаганні домовитись з Катериною Медичі та залишити їх наодинці з католиками. Справді, їх підозри були небезпідставні, що підтверджує переписка Сесіля з Трогмортеном. Тяжким випробуванням для обох сторін стала поразка гугенотів 19 грудня 1562 р. при Дре і захоплення у полон принца Конде. Тільки після неї в листах Сесіля зазвучала тема можливих змін в планах гугенотів відносно Гавра і Кале¹⁴.

Прогнози Сесіля підтвердились навесні 1563 р. 19 березня католики і гугеноти Франції підписали Амбуазький договір, який знаменував закінчення першої громадянської війни. Цьому, поряд із внутрішніми чинниками, сприяли зовнішні: присутність англійських військ та фінансова і військова допомога іспанців католикам. Останнє викликало серйозні занепокоєння Катерини Медичі щодо втручання короля Філіппа II у французькі справи. Послаблення ж Франції йшло в руслі інтересів Іспанії. Тому й намагалась Катерина Медичі якнайскоріше закінчити внутрішню ворожнечу.

В умовах замирення спроби англійських дипломатів шляхом фінансування найманців адмірала Коліньї продовжити громадянську війну не мали шансів на успіх. Старі домовленості між королевою Єлизаветою і гугенотами втратили силу. В переговорах, які велись в травні - червні між представниками королеви Єлизавети і короля Карла IX ні на яке повернення Кале французам не погоджувались. Жорстка позиція французької сторони

пояснювалась відмовою гугенотських лідерів від домовленостей підписаної в Хемпторкорті угоди, об'єднанням гугенотських і католицьких сил та спрямуванням їх на боротьбу з англійською присутністю у Франції. Англійський гарнізон у Гаврі опинився у скрутному становищі. Лондонські урядовці виявились неспроможними надати йому дійову допомогу, а французи перекрили усі шляхи постачання на суші. А з кінця червня 1563 р. у місті з'явилась чума, епідемія якої в той час охопила Європу. На початку липня щодобово вмирало більше 70 англійських вояків. Якщо в травні - червні гарнізон налічував близько 4,5 тисяч оборонців, то в середині липня граф Урвік доповідав у Лондон, що кількість боєздатних солдат знизилась до півтори тисячі. Незважаючи на це, англійський командувач заприсягався оборонятись до смерті. Проте королева Єлизавета наказала йому здатись і 27 липня він виконав її розпорядження. Бажання французів вигнати англійців виявилось таким сильним, що вони погодились на достатньо почесні для англійців умови капітуляції.

За таких обставин про повернення Англії Кале не могло йти мови. Однак англійським політикам відразу згодитись на подібний крок виявилось надзвичайно важко. В 1563 р. головним театром англо-французької війни стали прилеглі до Франції морські простори, в першу чергу проливи Па-де-Кале і Ла-Манш. За деякими даними каперські свідоцтва від королівського уряду Англії отримали біля 300 капітанів англійських кораблів¹⁵. Та подібна війна не мала шансів на успіх. Після тяжких переговорів 11 квітня 1564 р. в місті Труа дипломати підписали мир між королем Франції Карлом IX і королевою Англії Єлизаветою¹⁶. Договір став надзвичайно важливою дипломатичною перемогою Франції та тяжкою поразкою Англії. Навіть вибір місця підпису договору символізував таке співвідношення результатів. Річ у тому, що 21 травня 1420 р. у Труа був підписаний договір, який віддавав французьке королівство Генріху V Англійському. "Другий договір Труа" підкреслив реванш Франції, змив "безчестя" першого договору. Згідно його статей, англійська королева відмовлялась від своїх претензій на Кале в обмін на 222 тисячі крон. Крім цього, вона зобов'язувалась не втручатись у французькі справи на боці гугенотів. Та найважливіше полягало в тому, що договір покладав кінець територіальним зазіханням Англії на французькі землі.

Поразка у війні з Францією мала для королеви Єлизавети довготривалий ефект. На думку К.Ріда, Англія увійшла у війну у кращому становищі, ніж коли вона вийшла з неї. І хоч для країни було ліпше залишитись без Кале і Гавра, ніж з ними, для королеви Єлизавети це стало тяжким психологічним ударом. Проте він дав і позитивні наслідки: у королеви Англії

вкоренилась глибока відроза до військових справ та було остаточно покінчено із "заграваннями" Роберта Дадлі і через нього королеви Єлизавети із Іспанією та католицизмом¹⁷. Важливий урок усієї кампанії, як вважав Р. Уернхем, полягав у спростуванні тези про єдність протестантизму. Він привів до втрати сподівань на допомогу закордонних протестантських сил англійській справі¹⁸. Крім того, виявилось, що війна з Францією не обов'язково веде до війни з Шотландією, а франко-шотландський союз не настільки міцний, аби його неможливо було порушити. Одночасно війна показала марність будь-яких розрахунків на залучення Іспанії до спільних антифранцузьких акцій. Більше того, саме іспанська адміністрація Нідерландів скориставшись появою в Лондоні чуми, занесеної евакуйованими з Франції англійськими солдатами, розпочала "торгівельну війну" проти Англії в той час, коли англо-французька війна формально продовжувалась. Загалом же, англо-французька війна, знявши "синдром Кале" (хоча і не остаточно, часом він ще буде проявлятися в політиці англійців) сприяв відходу від династійної політики Англії, елементом якої виступали закордонні володіння у Франції. Поразка у війні змусила провести переоцінку зовнішньополітичних пріоритетів і сприяла поступовому формуванню нових засад зовнішнього курсу Англії.

ПРИМІТКИ:

1. Raab F. The English. Face of Mackiavelli. – L., 1964. – P. 50-76.
2. Calendar of State Papers, Foreign series of the reign of Elizabeth. – V. IV. – L., 1872. – N. 151 (Дані – CSP. For. Eliz.)
3. Rowsey A.L. Raleigh and Trockmortons. – L., 1962. – P. 36.
4. CSP. For. Eliz. – V. IV. – N. 282.
5. Ibid. – N 192, 203, 230, 231, 259...
6. Read C. Mr. Secretary Cecil and Queen Elizabeth. – L., 1955 – P. 234 - 235.
7. CSP. For. Eliz. – V. IV. – N. 367.
8. A Collection of State papers, relating to affairs in the reigns of King Henry VIII, Edward VI, Mary and Elizabeth, left by William Cecil, Lord Burghley. – V. II. – L., 1759. – P. 214
9. Dumont J. et Rousset de Missy J. Corps universel diplomatique du droit des gens contenant un recueil des traites d' alliance de paix, de treve, de neutralite... Amsterdam, 1728. – T. V. – Pt. I. – P. 29-30.
10. A Collection... - P. 223.
11. Read C. Op. cit. – P. 253
12. A Collection... - P. 281.
13. CSP For. Eliz. – V. IV. – N. 418.
14. Read C. Op. cit. – P. 257.

15. Calendar of Letters and State Papers relating to English affairs, preserved principally in the archives of Simancas. – V. I. – L., 1892. – P. 392.
16. Dumont J. – Op. cit. – P. 126–128.
17. Read C. Op. cit. – P. 260.
18. Wernham R. *The Making of Elizabethan Foreign Policy, 1558 – 1603.* – Berkelly, 1980. – P. 36.

КУЛАЧИНСЬКИЙ М.М.

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ВЧЕННЯ ТОМАСА ГОББСА

Томас Гоббс Малмсберийський (1588-1679) – великий англійський політичний мислитель і філософ-матеріаліст належить до числа тих деяких неабияких особистостей, що були у свій час першовідкривачами в науці про суспільство і державу. Він народився в 1588 р. у м. Малмесбюри в родині священика. Ще в дитячому віці Гоббс проявив видатні здібності і схильності до політичних знань і класичних мов.

Так, наприклад, у віці 14 років він здійснив віршований переклад з грецької мови на латинську «Медеї» Евріпіда¹. У 15 років Гоббса приймають в Оксфордський університет, у 1607 р. він одержує ступінь бакалавра і в свої 20 років Гоббс вже читає лекції з логіки².

Дана стаття присвячена короткому аналізу походження державності, що, була, однак об'єктом дискусій серед різних учених світового співтовариства.

Перший політичний рукопис Т. Гоббса «Елементи Закону природи і політики» (*The Element of Law Natural and Politic*), що вийшла у світ в 1640 р., показала його як сформованого мислителя, що виступає прихильником сильної державної влади, що, на його думку, може надати людям мир, стабільність і порядок, а головне, уберегти їх від неминучої загибелі в революційному хаосі³. Ці проблеми турбували вченого і були для нього першочерговими⁴.

Громадянські війни в Англії, що відбувалися в 30-40-х рр. XVII століття переконали Гоббса в правильному виборі з його погляду найбільш прийнятної форми держави для Англії. Абсолютна монархія в Гоббса – це найбільш ефективна і придатна держава в сформованих політичних реальностях. У республіці ж, де сувереном є збори обраних від народу особ, де кожен представник з цих зборів крім своїх повноважень, є носієм свого власного природного обличчя, а це означає, що як би така людина у своїй якості політичного обличчя ретельно не піклувалася про забезпечення загального блага,

вона, однак, більш-менш ретельно піклується так само про забезпечення свого блага, блага своєї родини, своїх родичів і друзів, і, якщо загальні інтереси зіштовхуються з його приватними інтересами, те природно, цей представник буде віддавати перевагу своїм приватним інтересам⁵.

Такі висновки англійський філософ робить виходячи з природних якостей людини, тому що сама людина, як індивід, є честолюбною та властолюбною особою, а також має звичку критикувати і втручатися в питання державного керування, а такі звички людини необхідно контролювати, оскільки на такій підставі держава не може повноправно існувати, а головне, виконувати свої зобов'язання, згідно яким вона існує⁶.

У сформованій соціальній реальності Гоббс, завдяки своїй політичній неупередженості, виявився між «двох вогнів». Він був неуго�дний ні роялістам, ні республіканцям. Будучи прихильником монархічного пристрою держави Гоббс усе-таки рахувався з політичними реальностями своєї країни. В його розумінні піддані повинні підкорятися як демократичному, так і монархічному режиму в державі. Суверену завжди належить уся повнота верховної влади⁷. Додержавний стан людей філософ пов'язував із соціально-політичними дійсностями що відбувались в Англії в сучасний період, оскільки розгул хаосу та анархії, відсутність моральних принципів, порушення правових норм, показують щире обличчя людини, а головне таке положення речей унеможлиблюють мирне співіснування індивіда з подібними йому соціальними особами.

В.С. Нерсисянц погоджує категорію волі людини в Гоббса із силою, тому що сила людини в англійського філософа – це основа права, тобто людина є настільки вільною, наскільки вона відчуває себе сильною⁸.

Однак сам Гоббс не зупиняється тільки лише на силі людини. Навіть якщо один індивід фізично чи сильніше перевершує розумом іншого подібного йому індивіда, те той індивід, що відчуває себе слабкіше перед подібним йому індивідом, має досить сили, щоб шляхом таємних чи махінацій у союзі з іншими індивідами, яким також грозить небезпека від сильного, можуть його просто вбити⁹. І в цьому змісті воля і незалежність кожного індивіда в природному стані обертається несвободою для суспільства, тому що всяка людина необмежена у своїх можливостях, що дає йому підставу претендувати на все, включно майно і життя подібного йому індивіда. І, здається, що при такому стані речей немає виходу. Вихід же в суспільстві за Гоббсом тільки один – це договір людей про мирне співіснування. Адже люди, зрештою, прагнуть позбутися від важкого стану війни, що є необхідним наслідком природних пристрастей людей. Тому згода людей про мирне співіснування плавно перехо-

дить у єднання, а саме єднання, говорить Гоббс, - це підпорядкування волі всіх людей волі однієї людини або волі одних зборів¹⁰.

Причому прагнення до мирного співіснування філософ не пов'язує з чисто гуманними, і, отже, добрими намірами людини. Людина в Гоббса – це, насамперед егоїст, наділений властолюбними рисами, спрагою до багатства і почуттєвих задовольень: «У природному стані кожна людина має право на усіх..., і навіть на життя іншої людини»¹¹. Тому доти, поки зберігається право на все, жодна людина не може бути упевнений у тім, що зможе прожити увесь той час, що природа звичайно надає людині¹².

Має рацію думка англійського вченого Г.Гуча, який підкреслював у Гоббса дві властивості державної влади: її нерозділений абсолютний характер, а також і те, що в розпорядженні державної влади є меч війни і правосуддя, тобто цивільні закони, що являють собою веління влади¹³.

У державі індивід у всякому разі не повинний переступати через закони, створені державою у відношенні людей, що у ньому живуть і вважаються підданими, у протилежному випадку порушник законів повинний нести покарання, інакше держава втратить авторитет в очах підданих, а значить воно не зможе бути тим штучним утвором рук людини, створеним його захищати і головне зберігати йому життя, і тоді люди знову перейдуть у природний додержавний стан. Але перед тим як створити державу, при наявності згоди людей жити у державі, потрібна соціальна база, на підставі якої можна будувати державний будинок. І як основа такої бази виступають природні закони. В якійсь мірі можна погодитися з В. Вальденбергом у тому, що природні закони по Гоббсу, - це прояв здорового розуму, що називається природним чи натуральним (Natural), що в даному випадку одне і теж, тому що він складає частину людської природи¹⁴.

Більшість людей визнають світ благом, що ототожнюється з законами природи, тому що за необхідності прагнення до миру, а значить до блага, випливає, власне, із природи людини. Стан соціального спокою уявляється для всіх благом, саме прагнення до стану світу уже визнається благом і добром, що є тим критерієм, тією нормою добра, що розум людський давно шукав. Природні закони є як би внутрішніми регуляторами поведінки людини, завдяки яким він задумується про свій порятунок і збереження свого життя. У зв'язку з цим закони природи вічні, тому що незмінний розум, що дає їм юридичний зміст.

Однак необхідно також звернути увагу на причину, що веде людей до природних законів. І так причиною в Гоббса виступає страх. Люди бояться за своє життя, за свій стан, а саме головне, як мені здається, люди

боятися людей, оскільки відчують себе не захищеними від домагань на їхнє життя і стан від подібних їм людей.

«Люди за своєю природною суттю більше прагнуть до панування, чим до суспільства, якщо тільки їм не заважає страх, тому походження великих і тривалих людських союзів залежить від взаємного страху»¹⁵.

Самі ж природні закони людського гуртожитку (як справедливість, безпристрасність, скромність, милосердя і поведінка щодо інших, тому що ми бажали б, щоб так відносились стосовно нас) без держави, фактично не можуть бути втілені в реальність.

«Природні закони недостатні для збереження світу оскільки ці закони в природному стані мовчать» – затверджує автор¹⁶.

Саме ж правило прийняття сувереном суспільного договору в Гоббса виглядає абстрактно. Цінним, однак, для нас є те, що тут просліджується логічна тенденція згладжування стосунків між людьми в ім'я великої мети – збереження життя індивідів, матеріальних цінностей, можливостей нормально співіснувати в державі. Усе це, поза всяким сумнівом, може забезпечити суверен (персональний чи колегіальний), наділений функціями верховної влади. При цьому природні закони, що є первинною правовою основою на початковому етапі утворення держави, згодом стають іманентною частиною державних законів, що виходять від верховної влади, і, є в Гоббса її веліннями до суспільства. При цьому важливо відзначити, що стосовно самої влади ці закони є діючими в межах установлених нею самої, але у відношенні підданого вони наділені трьома юридичними елементами, тобто гіпотезою, диспозицією і санкцією. Таким чином, ми спостерігаємо в політичній концепції Гоббса двояку ситуацію. З однієї сторони ми бачимо в ній визначені прогресивні риси, тобто великий мислитель, що є апологетом абсолютної влади Гоббс, уперше додає походженню абсолютної влади світський характер, заснований на суспільному договорі, а не на провіденціалізмі. З іншої ж сторони, люди, які відреклись один раз від своїх прав, крім права на життя, не можуть за своїм бажанням одержати ці права назад від суверена мимо його волі, у всякому разі, мирним шляхом. У даному випадку дозволити зазначений конфлікт мирним шляхом представляється неможливим

І в даному контексті проблеми відомий дослідник І.В.Немченко права, коли пише про те, що влада суверена (як персонального, так і колегіального) у Гоббса настільки велика, наскільки можна її собі предста-

вити, тобто вона не може в обхід чи за згодою або незгодою бути передана іншому обличчю або бути загубленою¹⁷. Але хіба піддані, які дали можливість суверену бути їх верховним правителем, не можуть обмежити або забрати цю можливість і передати її іншому суверену, як це трапилося в 1688 р. у період «славної революції»? Хоча потрібно віддати належне Гоббсові в тім, що він визнає радикальні зміни в державі, що ведуть до обміну суверенів, але тоді в цьому випадку така зміна виглядає як протизаконна поведінка підданих стосовно держави, обличчям якої є суверен. Адже суверен у Гоббса не може бути обвинувачений у будь-чому, або бути покараним його підданими: він сам судить, сам приймає необхідні рішення для збереження миру; він єдиний законодавець і вищий суддя в суперечках; він також вирішує питання війни і миру, обирає магістратів, радників і командирів, заохочує і карає своїх підданих¹⁸. І якщо ж суверен позбавився своїх повноважень, то це означало або зміну суверена, або соціальну катастрофу для суспільства і перехід його в природний стан або поразку суверена у війні, але тоді піддані мають повне право не підкорятися суверену і чекати милості від переможця, а також вже вважати його своїм сувереном, оскільки колишній суверен не захистив своїх підданих і втратив, таким чином, усі права вважатися сувереном.

Об'єктивно політична модель держави в Гоббса добре мирилася з диктатурою національного конвенту демократичного парламенту, що володіє функціями верховної влади і монархом, що повинний мати ті ж функції. При цьому жодна з форм державної влади не повинна бути змішаною, оскільки змішана форма держави не може сприяти волі громадян, тому що як тільки починаються розбіжності, то відновляється громадянська війна і право приватного меча, що гірше всякого підпорядкування¹⁹.

Безумовно, кожна доба, володіючи своїм соціальним змістом, несе в собі суспільну індивідуальність в особі своїх філософів і політичних мислителів.

До числа таких мислителів епохи класичних революцій заходу XVII століття, що відбили перехід до нової формації, видне місце займає відомий політичний мислитель, філософ-матеріаліст, а також апологет абсолютної влади – Томас Гоббс, роботи якого досить адекватно показують магістральну тенденцію зародження правової державності.

Заслуга ж Гоббса перед суспільством полягає в тому, що йому удалося створити свою теорію утворення абсолютної держави, що базується на суспільно-договірних початках, додавши йому при цьому

світський характер, а також указати мету і задачі підданих, що цінуються перед державою, завдяки яким воно може існувати. Накопичений з роками політичний досвід Т. Гоббса поза всяким сумнівом визнається як загальноєвропейський політичний досвід, відбитий у гуманістичній традиції політичної думки Західної Європи, політичні аспекти якого є актуальними в даний час.

ПРИМІТКИ:

1. Hobbes Th. The Author's Life Written by Himself and Dr. Blackbourne. // *The Moral and Political Works of Thomas Hobbes of Malmsbury with Historical and Critical Remarks on his Writings and Opinions.* – London., 1750 – P.11
2. Ibidem, – P. 11-12
3. Sabine H. George. A History of Political Theory. Third edition. – New York., 1961. – P. 456; Peck, Linda Levy Hobbes on the Grand Tour: Paris, Venice, or London? // *Journal of the History of Ideas.* – 1996. – vol. 57. – No 1. – P.178
4. Peck, Linda Levy Hobbes on the Grand Tour..., – P.178
5. Hobbes Th. Leviathan: or the Matter, Form and Power of a Common Wealth Ecclesiastical and Civil. // *The Moral and Political Works of Thomas Hobbes of Malmsbury with Historical and Critical Remarks on his Writings and Opinions.* London., 1750. – P.148; Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. – / Пер. с англ. И предисл. А. Ческиса. М., 1936. – С.113
6. Hobbes Th. Leviathan ..., – P.149
7. Гоббс Т. Левиафан ..., – С.114
8. Нерсисянц В.И. История политических и православных учений XVII – XVIII вв. – М., 1989. – С.124
9. Hobbes Th. Leviathan..., – P. 149
10. Гоббс. Т. Философские основания учения о гражданине /пер. с лат. и предисл. В. Погосского. – М., 1914. – С. 94
11. Гоббс Т. Левиафан..., – С. 118
12. Там само, – С. 118
13. Gooch G. P. Political thought in England from Bacon to Halifax. – L., – 1915. – P. 5
14. Вальденберг В. Закон и право в философии Гоббса. – Спб., – 1900, – С. 181
15. Hobbes Th. Leviathan..., – P. 164
16. Ibidem, – P. 165
17. Немченко И. В. Томас Гоббс и английская буржуазная революция середины XVII века. – Дисс. /канд. ист. наук/. – М., – 1981. – С. 78
18. Hobbes Th. Leviathan..., – P. 178
19. Гоббс Т. Левиафан..., – С. 127.

ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНІ ІДЕІ М.Ж.А. КОНДОРСЕ І ФОРМУВАННЯ ФРАНЦУЗЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ.

Філософсько-історичний аналіз людського суспільства передбачає висвітлення питання про поділ історії на певні періоди, епохи або етапи. В цьому сенсі слова ми можемо говорити про існування парадигми історичного часу, яка дозволяє нам уявляти в якому напрямі історія розвивається, які етапи вона проходить в процесі довгої еволюції, чим ці етапи відрізняються один від одного і які критерії існують для їх виділення.

Значний внесок в розвиток теоретичних уявлень про парадигму історичного часу внесли французькі філософи –просвітителі XVIII століття, і, зокрема, М.Ж.А.Н.Кондорсе. Останній розподіляв весь історичний процес на дев'ять епох¹, даючи відповідну характеристику кожній з них. Перші три епохи, за думкою французького філософа, були початковою стадією самореалізації індивідів в галузі виробництва та суспільних відносин².

Четверту та п'яту епохи Кондорсе пов'язує з Стадавньою Грецією та Стародавнім Римом. Особливу увагу тут філософ приділяє думці про єдність світової історії, взаємовплив культур народів Заходу і Сходу в часі при певній відмінності правових культур їх цивілізацій³. Шоста і сьома епохи охоплюють середньовіччя, яке французький філософ характеризує як період занепаду⁴. Кондорсе пише, що в кінці доби середньовіччя, відбувається поступовий розвиток науки завдяки тому, що людський розум набуває нову енергію. Найбільш освічені люди оголосили війну релігійному фанатизмові і невігластву, що призводить до появи восьмої епохи –періоду книгодрукування і розквіту наук. Тут Кондорсе по суті справи має на увазі добу Відродження⁵.

Дев'ята епоха, за думкою Кондорсе починається від Декарта і завершується подіями Великої французької революції та встановленням республіканського уряду у Франції. Прогрес філософії породжує ідею рівності. Вказана доба характеризується в багатьому тим видатним внеском, який внесли в розвиток її науки Декарт, Локк, Лейбніц, Вольтер, інші її великі вчені та філософи⁶.

Аналізуючи події французької революції, Кондорсе зазначає, що філософські ідеї, і, в зокрема, філософія історії, були її ідеологією. Він цілком правильно зазначає, що її керманічі надихались ідеями Вольтера, Руссо та інших французьких просвітителів. Це дійсно так, бо думки

Вольтера, Руссо, Монтеск'є, інших французьких просвітителів про «ідеї, які керують світом»,⁷ дуже вплинули на радикальне оновлення суспільства і виникнення правової державності.

Філософія історії французьких просвітителів, їх уявлення про соціальний зміст категорії історичного часу дуже вплинули на процеси громадянської суверенізації у Франції, якісне оновлення категорії державного суверенітету країни.

Моральне право індивіду беззастережно до його національної та станової належності самореалізуватись в соціальному часі суспільства, визнане філософами –просвітителями як аксіома, рішуче відкидає філософську та політико-правову традицію офіційного галіканізму.⁸ Галіканські стереотипи провіденційної циклічності історії, часу як соціальної статичності станів, самореалізації індивіду як підневільного підданця церкви та держави терплять ідейне банкрутство в очах французького суспільства.

Просвітительська парадигма історичного часу має пряму проекцію на філософію права, і тим самим, і на прагматико-законодавчі акти революційної Франції стосовно суверенізації індивідуальних і колективних прав її громадян.

Надзвичайно важливим принципом, введеним у 1789 р. у конституційну практику Франції Національними Установчими Зборами після проголошення Декларації прав людини і громадянина був принцип суверенітету нації, що істотно вплинув на розвиток правової державності у Франції і рішуче поривав з колишньою політико-правовою традицією та її трактуванням поняття державного суверенітету.

Розглянемо більш докладно сутність субстанціональної субституції, яка відбулася у соціально-філософському і політико-юридичному розумінні категорії державного суверенітету, основним елементом якої відтепер на рівні державних структур буде виступати не монарх, а нація.

Раніше, протягом ряду століть політичний лад абсолютистської Франції ґрунтувався по суті справи на отождоженні монархічної держави й особистості монарха. Найбільше повно воно виражено в приписуваному Людовику ХІУ крилатому афоризмі: “Держава - це я.” З ним цілком солідаризується інший найвідоміший корифей офіційного галіканізму єпископ Боссює.⁹

Варто сказати, що дуже часто таке ж змішання понять монарха і держави виявляється в супротивників абсолютної монархії ХVІ-ХVІІІ ст., які, полемізуючи з ідеологами абсолютизму також констатують це отождоження, але шкодують про нього і ведуть дискусію з приводу його.

Як ми бачимо проблема державного суверенітету в інтерпретації Боссює й інших апологетів офіційного галіканізму в сутності зводиться до

проблеми верховенства королівської влади в суспільстві і державі.

Три найважливіші реалії життя - король, країна, нація, - виступали для самої широкої маси французів часів не тільки Боссюе, але і Монтеск'є, як складові єдиного і всеосяжного політичного і культурно-етнографічного цілого - національної держави. Останнє сприймалося як свого роду духовна єдність, главою якого виступав король.

Влада короля, еманация якої, як і в період середньовіччя, багато в чому виступає держава, у свідомості французів ґрунтувалася як би на трьох основах: релігійно-конфесійній, станово-феодальній і римсько-правовій.

Особливе значення при цьому набувала перша: адже за найрідшим винятком піддані короля Франції були людьми віруючими. Богообранність монарха, сакраментальний характер його особистості й у силу цього величезний духовний авторитет сприймалися як саме собою належне як у "низах", так і в "верхівці" суспільства.

Релігійно - конфесійна основа королівської влади була тісно зв'язана із системою феодально-станової залежності підданих від монарха. До XVII ст. категорії васалітету дворян стосовно короля трансформуються в основному в клієнтельні відносини, однак соціально-генетичний зв'язок перших і других робив стійкими в середовищі дворянства уявлення - стереотипи про особисту вірність сюзерену-монарху.

Прийняття франкськими королями ще в V столітті християнства сприяло існуванню в країні досить стійких багатовікових юридико-політичних норм і традицій, заснованих на римському праві. Це також сприяло підвищенню авторитету королівської влади. Ще в XIII століття королівські легісти ввели у французьке законодавство знамениту формулу: "Король є імператором у своєму королівстві".

Починаючи з XIV-XV ст. ця формула буде і вагомим правовим аргументом французьких королів проти політичних домагань Ватикану. Нею скористається по суті справи і Боссюе в галіканській декларації 1682 року й у своїх теоретичних трактатах¹⁰.

Влада французького короля в очах його підданих у XVII, і деякою мірою й у наступному столітті була оточена визначеним релігійно-містичним ореолом. Сам титул його "король Франції" /*roi de France*/ ніс у собі містику, тому що "Франція" виступала як деяка духовна сутність, що стоїть над "земною твердінню", надреальність, а не як регіонально-географічний простір і національна співдружність людей. Раціонально-логічне розчленування й осмислення громадського життя і політичних відносин було ще надбанням окремих вільнодумців і дуже часто викликало в суспільстві протест.

Церква грає в ієрархії ознак держави, що складають реальний зміст загальної категорії державного суверенітету у Франції XVII-XVIII ст. винятково важливу роль.

Як соціальна структура і політико-правова інституція суспільства вона є, як про це вже деякою мірою говорилося вище, іманентним елементом державної влади королівської Франції, і в силу цього суб'єктом правотворчості, а як стан складовою частиною всього державного механізму, а не тільки держапарату феодальної Франції. Основою цього є союз монархії і церкви. Духовний стан феодальної Франції активно впливав і на правоздатність короля-суверена керувати державою, надаючи його владі сакральний для маси підданих характер.

Всі істотні ознаки французької феодальної держави так чи інакше несуть у собі конфесійно-церковний елемент. На нашу думку їх існує не менш 5.

Отже, мова йде про нижченаведені ознаки:

1) абсолютистська держава - організація всього пануючого класу, складовою частиною якого виступає духовництво;

2) держава має у своєму розпорядженні апарат примуса, у якому клір відіграє значну роль;

3) розпорядження держави, що представляють фактично взаємно санкціоновані монархією і церквою правові акти, мають загальнообов'язкову силу для населення країни;

4) наявність особливої фінансової бази, що складається з податків і інших видів феодальної ренти, яка йде в основному в на утримання світського і церковного державного апарату;

5) існування станового ладу, гарантом якого виступає абсолютистська монархія й офіційна церква.

Сказане вище свідчить про те, що церква була немов би державою в державі і будь-яка значна зміна елементів державного ладу неминуче зачіпала її соціальні і політичні інтереси. З іншого боку, якісне відновлення змісту французького суверенітету було неможливе без наступу на монополію церкви в житті суспільства і держави.

На відміну від абсолютизму політичний режим Конституанти ґрунтувався на іншому політико-правовому фундаменті. Наріжним каменем його було визнання тотожності нації і держави.

Король не визнавався втіленням держави, державність відтепер асоціюється з політичним організованою нацією. Остання розглядається як постійно функціонуючий суспільний колективний організм¹¹.

Старий феодальний розподіл французького суспільства призводив до того, що стани, провінції і прошарки населення відстоювали свої законні

інтереси в рамках станового егоїзму і регіонального партикуляризму. І тільки монарх виступав як уособлення національної єдності і втілення загальних інтересів нації.

В роки французької революції в тотожності “король-держава” відбудеться дуже істотна субституція, де місце монарха займе нація. Це, звичайно, не було випадковістю, тому що революція зуміла реалізувати єдність самої нації. Факторами утвердження цієї єдності були остаточне становлення системи ринкових відносин, зрілість французької національної демократії, зародження структур правової держави. У цьому зв'язку можна відзначити те, що одними з перших наслідків революції, і притому найбільш вирішальними в сфері політико-правової системи стали політична консолідація нації, перетворення Генеральних Штатів в Установчі Збори, скасування станів і новий адміністративний розподіл Франції на департаменти, округи і комуни.

Володіючи суверенітетом, сама нація не може від нього відмовитися, тому що, як твердить конституція 1791 р. “суверенітет є інтегральним”¹². Відмовлення нації від суверенітету, тобто влади над собою самою, за думкою “батьків” французького конституціоналізму, розглядається ними як неприпустимий, тому що спричиняє деградацію і загибель усього національного суспільства. Логічним наслідком цього в тексті конституції є безумовна аксиоматичність політико-філософської і правової тези, що міститься в ньому, про те, що тільки нація має право надавати тому чи іншому уряду владні функції. Останнє, однак, означає представлення права не на володіння суверенітетом, а тільки на його здійснення від імені нації. У силу встановлюваного конституцією правопорядку ніхто не має права привласнювати собі частково чи цілком суверенні права нації: ні конституційний монарх, ні будь-які посадові особи, ні будь-яка частина населення. Набувши суверенітету, нація не може віддати будь-кому ні за правом народження, ні в силу особистих якостей індивіду, чи інших обставин. Володіючи в цілому владою над собою, тільки нація має право вказати того чи тих, хто від її імені буде здійснювати владні функції.

Нове трактування поняття суверенітету, що ми знаходимо в конституційних актах Франції 1789-1791 р., підкреслює, що нація складається з індивідів, права яких і формують суверенітет нації; останній же відтепер не є сумою клієнтельно-правових відносин громад, станів і провінцій, що зв'язані структурами влади монарха і церкви.

На закінчення зазначимо, що одним з факторів становлення якісно нового змісту державного суверенітету Франції були філософсько-історичні ідеї просвітителів, їхнє нове бачення категорії історичного часу.

Нова парадигма історичного часу, висунута просвітителями, мала величезне значення для самоусвідомлення французами доби Революції своєї громадянської суверенності і права бути конституційним етнополітичним колективом.

ПРИМІТКИ:

1. Кондорсэ Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума.-М: Соцэкгиз,1936. - С.16.
2. Там само. -С.17-53.
3. Там само. . - С.53-99
4. Там само. . - С.100-114.
5. Там само. . -С.128.
6. Там само. . - С.175; Condorcet M.A. Reflections sur la Revolution de 1688 et sur celle du 10 aout 1792. s.l. s.a. - P. 23-24.
7. Lettres de M. le marquis Dargense et de Mr de Voltare sur l'affaire Calas. - s.l.1765. - P.1-8.; Voltaire. Essai sur les moeurs.- P: Garnier freres.1963. - T.1. - P.3-903.; ejusd. Elements de la philosophie de Neuton mis a la portee de tout le monde. - Amsterdam, Ledet, 1738; Rousseau Jean-Jasques. Du contrat social//Oeuvres completes. - P: Gagnehin et Raymond,1964. - v III, P.349-562.; Монтескье Ш.Д. О духе законов//Избранные произведения. - М.:ГИПЛ,1955. - С.159-734.
8. Richelieu J.A. Testament politique d'Armand du Plessis, cardinal duc de Richelieu. - Amsterdam, Deshordes,1688. - Partie 1. - P.168-17 V; Bossuet J.B. Correspondance. - P: Hachette, 1909. - T. 1. - P.58-69.
9. Ibid. - P. 72-76.
10. Bossuet J.B. Defense de la celebre declaration du clerge du 19 mars 1682 sur la puissance ecclesiastique. - Amsterdam, 1745. - T.1.; ejusd. Discours sur l'histoire universelle. - Bruxelles, 1843. - T.1.
11. Constitution francaise de 1791. - Dijon, 1791. - P.2.
12. Ibid. - P. 13.

ГРЕБЦОВА І.С.

ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. У СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ ГРЕЦЬКОЇ ОБЩИНИ ОДЕСИ.

У кінці XVIII-першій половині ХІХ ст. на нещодавно приєднані до Російської імперії південні території спрямувалися переселенці з країн, що знаходилися під турецьким володарюванням. Помітне місце серед них належало вихідцям з Греції. У Новоросійському краї виникли численні грецькі общини, серед яких найбільш успішною і суспільно-активною стала

одеська. Характерними рисами розвитку грецької общини Одеси були динамізм і неухильне зростання добробуту значної частини її членів, в основі якого лежала вдала комерційна діяльність. Велика кількість представників грецької общини займалася зовнішньою та внутрішньою торгівлею, віддаючи перевагу чорноморській торгівлі пшеницею.

Грецькі переселенці розгорнули енергійну культурно-просвітницьку діяльність, приділяючи значну увагу справі поширення освіти. Вже в 1817 р. було відкрите грецьке комерційне училище в Одесі, що утримувалося на кошти общини. Засновниками і членами правління училища були видні підприємці: І. Амвросиу, О. Кумбарі, О. Маврос, Д. Інглезі. До складу викладачів училища входили відомі педагоги-просвітники Г.Геннадіос, К.Вардалахос, учасник грецького національно-визвольного руху Г.Лассаніс.

Широко розуміючи задачі національної освіти, представники грецької общини прагнули заснувати друкарню для друкування книг і підручників грецькою мовою. З цієї метою в 1818 р. в місті була заснована друкарська компанія, директорами якої стали К. Папахаджі, О.Кумбарі і К.Артіпов. Друкарня була готова взяти на себе також публікацію книг латинським шрифтом. Майже два роки в міністерстві народної освіти обговорювалося питання про її відкриття. Однак відповідь була невтішною. В ній підкреслювалося, що в цей час неможливо почати “друкування грецьких і латинських книг в Одесі, передбачуване до заснування товариством”¹. Відмова пояснювалася відсутністю спеціальних цензорів на місцях і виробленням положень про їх майбутню діяльність.

5 липня 1827 р. при грецькому комерційному училищі все ж таки розпочала свою роботу друкарня, завдяки якій видання в Одесі книг на грецькій мові стало реальністю. Зразки своєї продукції, згідно з правилами того часу, друкарня систематично відправляла в Головне управління цензури для повторного розгляду центральними цензурними органами². Аналіз опублікованої літератури дозволяє в загальній масі творів виділити дві основні групи: 1) роботи, пов’язані з проблемами неоелліністики (словники, підручники грецької мови); 2) переклади наукових творів іноземних авторів. При цьому переважну кількість видань складала учбова література.

Успіхи в підприємницькій діяльності і розвитку освіти обумовили ще одну особливість становлення грецької общини, а саме стійку увагу до періодичної преси. Прагнення отримувати постійні вісті про життя батьківщини, потреба в своєчасній інформації для інтенсивної торгової діяльності підштовхували вихідців з Греції вже в першій третині XIX ст. систематично випускати грецькі газети і журнали. Однак жорсткі цензурні правила, в умовах

яких розвивалася російська періодична преса, передбачали отримання іноземної періодики в провінції тільки через Петербург і Варшаву³. У кінці 30-х - 40-і рр. ХІХ ст. почастишали скарги греків на невчасне отримання ними преси з Греції. Передплатники адресували до центральних і місцевих цензурних органів численні прохання про спрощення цензурних формальностей для видань, що виписуються ними. Переконливим прикладом тому служить скарга грека К.Стаммо на труднощі в отриманні ним газети "Евтерпа", що видавалася в Афінах. Він зазначав, що грецька преса подовгу розглядається як в Одеському цензурному комітеті, так і в Петербурзькому комітеті цензури іноземної, внаслідок чого передплатники "позбавляються корисного для них читання і схильні відмовитися від підписки"⁴.

Близьким за значенням до прохання К.Стаммо є лист відомого державного і суспільного діяча, публіциста О.С. Стурдзи, що був греком по материнській лінії і надавав постійну допомогу одеській грецькій общині. Автор дивувався, чому в Одесі "надто утруднене" отримання періодичних видань з Греції, і вважав "нез"ясовним непорозумінням таку перевагу західних журналів пред східними"⁵.

У відповідь на ці прохання уряд після довгого обговорення пішов на деякі поступки. У фондах Державного архіву Одеської області збереглася справа "Про призначення наглядача одеської другої гімназії Граматікова цензором грецьких і болгарських газет", матеріали якої свідчать, що в 1852 р. було полегшено отримання періодичної преси з Болгарії і Греції. До складу справи входять відомості про газети і журнали, що надходили до цензурних органів, відомості про кількість їх передплатників у містах краю. Так, в Одесі, за даними відомостей, в 50-ті рр. ХІХ ст. представники грецької общини систематично отримували політичну, літературну і комерційну газету "Афіна" (1835-1864), політичну і літературну газету "Евдомас" (1850-1857), що видавалися в грецькій столиці. Великою популярністю в краї користувалися суспільно-політичні тижневики "Нова Пандора" (Афіни), "Філаліфіс" (Корфу) і "Еон" (Афіни). При цьому найбільшу кількість передплатників мали видання "Еон" і "Нова Пандора". Наприклад, в Одесу на початку 1853 р. надходило 19 примірників політичної і літературної газети "Нова Пандора", а політичний і літературний тижневик "Еон", що видавався з 1838 р. по 1854 р., мав вісім передплатників в Одесі і по одному в Кишиневі, Ніжині, Ізмаїлі, Керчі, Бердянську, Таганрозі і навіть Москві⁶. Багата кількість грецьких родин виписувала також центральну і регіональну російську періодику.

На початку 60-х рр. ХІХ ст. спробу заснувати журнал на грецькій мові для греків Одеси і краю зробив відомий український композитор

П.І.Ніщинський, доля якого була тісно пов'язана з Грецією. П.Ніщинський, син сільського священослужителя Київської губернії, в юні роки вчився в Києво-Подільському духовному училищі. Вже в цей період виявилися його музичні здібності і вокальна майстерність. У 1849р. він був прийнятий в Київську духовну семінарію. Талановитого семінариста помітив Київський архімандрит Антонін, який, отримавши призначення на посаду настоятеля посольської церкви в Афінах, викликав його для посилення церковного хору.

Знаходячись в Афінах, П.Ніщинський багато часу приділяв вивченню грецької культури і мистецтва, брав участь в реставрації пам'ятників християнства. Тут він продовжив свою освіту: закінчив філологічний і богословський факультети Афінського університету і захистив дисертацію на ступінь магістра. По поверненню на батьківщину в 1857 р. П.Ніщинський на короткий час поселився у Петербурзі, де викладав грецьку мову і літературу в духовній семінарії. Незабаром в зв'язку з хворобою дружини він переїхав до Одеси. П.Ніщинський вирішив спробувати тут свої сили у видавничій справі, заснувавши літературно-комерційний журнал для грецьких переселенців "Меркурій"⁷. У клопотанні в Одеський цензурний комітет він підкреслював, що в Одесі "існують журнали і газети майже на всіх тих мовах, які мають значну частину своїх представників в загальній масі міського населення"; в той час як "грецьке населення міста, що складає значне число власне міських жителів, так і взагалі жителів Новоросійського краю, не має для себе журналу на вітчизняній своїй мові"⁸.

Програма включала шість розділів. Перший з них - "Словесність" - передбачав публікацію повістей, розповідей, віршів грецьких і зарубіжних літераторів (в перекладі грецькою мовою). Розділ "Наука і мистецтва" включав археологічні, історичні і статистичні публікації. У розділі "Торгівля і промисловість" розміщувалися статті, замітки, кореспонденції про комерційно-підприємницьку діяльність переважно представників Новоросійського краю. Тут же публікувалася інформація практичного характеру для комерсантів: ціни на товари, відомості про рух суден і т.п. Програма містила розділ "Бібліографія і критика", характерний для більшості центральних і місцевих періодичних видань тієї пори. У рубриці "Замітки Меркурія" вміщувалися щотижневі новини, що являли собою хроніку міських подій. У останньому розділі публікувалися приватні оголошення, за рахунок яких основна маса газет і журналів країни вирішувала свої фінансові проблеми. У той же час "Меркурій" не мав самого популярного і необхідного для грецьких поселенців розділу - "Політичний огляд". Перший номер газети вийшов в січні 1861 р. Мате-

ріальну допомогу виданню надавали греки Н.Бенардаки, М.Маврос, М. Вуцина, П.Калогерас, А.Кайзерлі.

На сторінках “Меркурія” іноді виступали молоді грецькі поети і прозаїки. П.Ніщинський не мав можливості утримувати постійний штат співробітників. Редагування, коректуру, а часом і друкарський набір йому доводилося здійснювати самому. На жаль, редактору не вдалося зробити газету цікавою для широкого кола читачів. Видання мало тільки 83 передплатники. Вагомою причиною цього стала вузькість офіційно дозволеної програми. “Меркурій” виходив протягом 1861 р., а вже в січні 1862 р. редактор змушений був повідомити зі сторінок “Одесского вестника” про припинення видання за браком коштів і передплатників⁹.

Ряд одеських греків були не тільки постійними читачами зарубіжної і російської періодичної преси, але і самі брали участь у виданні регіональної періодики. Їх виступи на сторінках “Одесского вестника”, літературних альманахів були епізодичними, але завжди змістовними. З великим ентузіазмом частина з них відносилася до співпраці в науковому збірнику “Записки Одесского общества истории и древностей”. Перший том “Записок” вийшов в 1844 р. Редакція у вступній статті обґрунтувала появу збірника таким чином: “Ставлячи собі в один з найголовніших обов’язків видання трудів своїх, товариство з самого початку існування невсипуще піклувалося про виконання цієї задачі. Завдяки старанності співчленів та інших осіб, рухомих співчуттям до мети, яку воно собі призначило, в матеріалах не було недоліку”¹⁰. Серед постійних співробітників і кореспондентів “Записок” помітне місце належало вихідцям з Греції - високо освіченим людям з важкою долею, що зуміли зробити свій внесок в розвиток російської науки.

Співробітником “Записок Одесского общества истории и древностей” з самого початку їх видання був нащадок старовинного грецького роду О.Ф.Негрі. Він починав свою службу при дворі молдавського господаря К. Іпсиланті, де одружився з його старшою дочкою, а пізніше, разом з ним і сім’єю прибув в Росію. У Києві вперше почалася публіцистична діяльність О.Негрі. Тут він написав статтю для журналу “Вестник Европы” в підтримку прав греків-фанаріотів - правителів Валахії, вміщену в п’ятому номері за 1812 р.

Ряд років О.Негрі працював в міністерстві іноземних справ. Знання турецької, грецької, арабської, французької мови дали йому можливість успішно завершити декілька дипломатичних місій. Так, в 1818 г. О.Негрі як радник взяв участь в посольстві генерала О.П.Єрмолова до іранського шаха. У 1820 р. він був направлений посланником в Бухару для встановлення торго-

вих зв'язків і повернення російських полонених¹¹. Протягом російсько-турецької війни 1828-1829 рр. О.Негрі знову був на дипломатичній службі.

За станом здоров'я в 1837 р. дипломат переїхав в Одесу. Тут О.Негрі після заснування Одеського товариства історії і старожитностей став його активним учасником, а з листопада 1844 р. - віце-президентом. Він багато працював над перекладами текстів зі східних мов. Для "Записок Одесского общества истории и древностей" О.Негрі переклав фрагменти турецького рукопису, що довгий час знаходився в Криму і належав мурзі Мурату Аргінському, список якого був придбаний бібліотекою товариства. Він став дослідником і перекладачем ряду турецьких актів, що зберігалися в міському музеї старовин і бібліотеці товариства; арабського напису про будівництво в 1313 р. першої мусульманської мечеті в Криму; фірману, даного в 1757 р. турецьким султаном Мустафою митрополиту Гедєону на Кримську єпархію. Ним внесені істотні зміни в переклад 158 арабських і турецьких написів, що знаходяться в Бахчисараї. Роботи О.Негрі опубліковані в двох перших томах "Записок Одесского общества истории и древностей"¹².

Найбільш тісно з розвитком одеського друку зв'язав своє життя уродженець Константинополя М.Г.Палеолог. Він отримав освіту в бухарестському ліцеї, де його батько служив при дворі господаря Валахії. На початку 20-х рр. XIX ст. М.Палеолог прийняв участь у грецькому повстанні, був ад'ютантом керівника руху О. Іпсиланти. Після поразки повстання поселився в Одесі, де викладав в грецькому комерційному училищі в період, коли його директором був К.Вардалахос, який високо цинив М.Палеолога і бачив в ньому свого наступника. Після від'їзду К.Вардалахоса на батьківщину в 1827 р. М.Палеолог став доглядачем училища. У період перетворень в Рішельєвському ліцеї, що проводилися наприкінці 30-х рр. XIX ст. попечителем Одеського учбового округу Д.М.Княжевичем, вже відомий в місті педагог М.Палеолог був запрошений на посаду викладача грецької мови в гімназію при ліцеї. Він підготував і опублікував в Одесі ряд своїх робіт на грецькій і російській мовах, тісно пов'язаних з його викладацькою діяльністю: "Собрание отрывков из греческих прозаиков и поэтов" (1833), "Грамматика новогреческого языка" (1842), "Разговоры русско-французско-греческие" (1844), "Краткая грамматика эллинского языка, составленная К.Вардалахосом" (1854), "Первоначальные упражнения в новогреческом языке" (видання шосте, 1856) та інші¹³.

Наукова і педагогічна діяльність М.Палеолога була високо оцінена громадськістю міста, про що свідчать публікації на сторінках популярної в краї газети "Одесский вестник". Так, в статті газети за 1844 р. під назвою

“Бібліографічний прогноз”, підкреслювалося: “Завдяки досвідченості і працьовитості М.Г.Палеолога ми вже маємо на російській мові граматику новогрецької мови. Нещодавно він же видав тримовні розмови, в яких слідами теорії проведена практика, визначено вживання живого слова”¹⁴.

На першому ж засіданні Одеського товариства історії і старожитностей М.Палеолог був прийнятий до його складу. Більш двадцяти років він був енергійним учасником товариства. Особливе значення М.Палеолог додавав співпраці в науковому збірнику, виступивши в числі ініціаторів його заснування. Для “Записок Одесского общества истории и древностей” він підготував ряд перекладів. У другому томі автор вмістив некролог, присвячений пам’яті видного грецького суспільного діяча і вченого С.Ю.Дестуніса, в третьому - опублікував дві статті в розділі “Географія”, а для четвертого тому підготував повідомлення “О Евангелии, писанном на пергаменте и принадлежащем Алексанропольской церкви”¹⁵.

З періодичною пресою М.Палеолога пов’язував і інший напрям його діяльності. З 1845 р. до кінця своїх днів він був цензором Одеського цензурного комітету. Спочатку М.Палеолог успішно суміщав роботу цензора з викладанням в грецькому комерційному училищі. Однак в квітні 1848 р. вийшов спеціальний документ, в якому чітко формулювалися зміни в статусі і обов’язках цензурних чиновників. У ньому підкреслювалося, що уряд знаходить засоби посилити роль цензорів, поліпшити їх матеріальне становище, але разом з тим вважає доцільним “поставити непорушним правилом, щоб цензори не мали ніяких інших обов’язків, не відволікалися від цензурних занять, і не брали би участі в редакції періодичних видань”¹⁶. Це означало, що М.Палеолог повинен був залишити роботу в грецькому комерційному училищі, якою він так дорожив. По його наполяганню попечитель учбового округу склав клопотання в Головне управління цензури з проханням зберегти за М.Палеологом право викладання в училищі, враховуючи, що він “виконує обов’язки цензора без всяких упущень і зі старанністю”¹⁷. Така можливість у вигляді виключення була йому надана.

Надзвичайно важкими для М.Палеолога стали 50-ті рр. XIX ст., коли одного за іншим він втратив двох синів - випускників Рішельєвського ліцею, що померли від тяжкої хвороби. У 1859 р. сталася нова трагедія: М.Палеолог був звинувачений в розкраданні грошей зі скрині вбитого доглядача грецького училища М.Міссаріті. Хоч в ході слідства з’ясувалося, що він вилучив з паперів доглядача всього лише гроші, що належали грецькому училищу в присутності трьох свідків - вчителів, але наполегливі обвинувачення з боку племінників убитого, тривалий розгляд цієї карній справі остаточно підірвали його здоров’я. М.Палеолог помер.

в грудні 1862 р., а його вдова ще довгий час домагалася від уряду пенсії за майже двадцятип'ятирічний термін служби чоловіка по відомству міністерства народної освіти¹⁸.

Активну участь у виданні "Записок Одесского общества истории и древностей" приймав також О.Ф.Панагідор-Ніковул. Його сім'я родом з Константинополя; батько деякий час працював при пруському дворі, а потім перейшов на російську службу і декілька років був радником Г. О.Потьомкіна¹⁹. У 1785 г. О.Панагідор-Ніковул був зарахований офіцером на військову службу в Катеринославський легкокінний полк. Пішовши у відставку, він жив в Криму, де всерйоз захопився археологією. Пізніше, переселившись в Одесу, продовжував наукову роботу. Ставши членом товариства історії і старожитностей, О.Панагідор-Ніковул незабаром був призначений бібліотекарем, і зробив вагомий внесок в розвиток бібліотеки товариства. У "Записках Одесского общества истории и древностей" він був автором наукових статей, вміщених в розділі "Географія", займався перекладом на російську мову давньогрецьких авторів, деякі з його перекладів опубліковані в трудах товариства²⁰.

Таким чином, помітне місце в житті грецької общини Одеси, яка в першій половині ХІХ ст. динамічно розвивалася, займала періодична преса. Для одеських греків отримання газет і журналів з Греції було тією ниткою, яка зв'язувала їх з батьківщиною. Зарубіжна і російська преса стала для них джерелом відомостей про міжнародні події, насамперед про становище справ у Греції. Грецькі купці черпали з газет і журналів необхідну для комерційної діяльності інформацію. Багато представників грецької общини Одеси були не тільки постійними читачами періодики, але й активними учасниками її видання; стаючи співробітниками органів регіонального друку, вони сприяли її розвитку в краї.

ПРИМІТКИ:

1. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). - Ф. 2. - Оп. 1. - Спр. 40. - Арк. 25.
2. Російський державний історичний архів (далі - РДІА).- Ф. 772.- Оп.1.- Спр. 460.- 5 арк.
3. ДАОО.-Ф. 1.- Оп. 173 (1855).- Спр. 32.- Арк. 22-29.
4. РДІА.- Ф. 772.- Оп. 1.- Спр. 2274.- Арк. 1.
5. РДІА.-Ф. 772.- Оп. 1.- Спр. 2692.- Арк. 1-2.
6. ДАОО.-Ф. 1.- Оп. 172(1852).- Спр. 77.- Арк. 16-19.
7. РДІА.-Ф. 772.- Оп. 2.- Спр. 5467.- Арк. 1-8.
8. ДАОО.-Ф.8.- Оп.1.-Спр.26.- Арк. 22.
9. Одесский вестник.- 1862. - 27 января.

10. Записки Одесского общества истории и древностей.-1844.-Т. 1. - С. 1.
11. Там само. -1858.- Т. 4.- С. 414-415.
12. Там само.-1844 -Т. 1.- С. 379-392; - Т. 2.- С. 680-684.
13. Там само.-1863 -Т. 5.- С. 953-956.
14. Одесский вестник.-1844 -27 января.
15. Записки Одесского общества истории и древностей.-1850 -Т. 2.- С.798-804; - 1853.- Т. 3.- С. 130-134, 135-143; -1858. - Т. 4.- С. 464- 465.
16. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 год. - СПб., 1862.-С. 320
17. РДА.-Ф. 772.- Оп. 1.- Спр. 3042. -Арк. 1.
18. ДАОО.-Ф. 8.- Оп. 1.- Спр. 31.- Арк. 99; - Спр. 33.- Арк. 76; РДА.-Ф.775. - Оп. 1(1864).- Спр. 80.- Арк. 1.
19. Записки Одесского общества истории и древностей.-1853 -Т. 3.- С. 518.
20. Там само.-1850 -Т. 2. -С. 232-244.

БЕРЕЗІН С.Є.

КАФЕДРА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В СТРУКТУРІ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ: 1866-1916 РР.*

Дисциплінарне оформлення всесвітньої історії в університетах Російської імперії ХІХ – початку ХХ століть йшло шляхом утворення спеціалізованих підрозділів на факультетах – кафедр, та формуванням у їхніх рамках циклу навчальних курсів.

Відкритий у 1725 році, університет при Академії Наук у Санкт-Петербурзі не був розділений на факультети, - замість цього (за “Регламентом Академії Наук і Мистецтв” від 25 липня 1747 року) обумовлювалося, що “лекції мають бути трьох класів: математичні, фізичні і гуманіора”. До останнього відносилися, у тому числі: “географія, історія, генеалогія й геральдика” та “стародавності й історія літеральна”. Згідно “Проекту утворення Московського університету” від 12 січня 1755 року, на його філософському факультеті було введено посаду “професора історії”, в обов’язок якого входило “показання історії універсальної й Російської, також стародавностей і геральдики”.

У новому статуті Московського університету, прийнятому 5 листопада 1804 року (дія якого була поширена на Казанський і Харківський, згодом – Санкт-Петербурзький і Дерптський університети), декларувався поділ “єдиної” кафедри історії. На відділенні словесних наук філософського факультету вводилися кафедри “загальної історії, географії і статистики”.

та “історії, статистики й географії Російської держави”. Затверджений 26 липня 1835 року, загальний статут Російських університетів вичленував із них статистику і географію, - на першому відділенні філософського факультету були створені кафедри “всесвітньої історії” та “російської історії”.¹

Наступним кроком в організації російської університетської історичної науки стала зміна статусу першого відділення філософського факультету, перейменованого “Височайшим повеленням” від 25 січня 1850 року в історико-філологічний факультет.² По загальних статутах Російських університетів (від 18 червня 1863 року і 23 серпня 1884 року) до його складу увійшла кафедра “загальної історії”.³

Статут 1863 року визначив, що “кафедри розподіляються між професорами ординарними й екстраординарними, але можуть бути довірені й доцентам, не більш, однак же, як на три роки”.⁴ На практиці поняття “кафедра”, як правило, ототожнювалося з ординарною професурою по одному з фундаментальних розділів науки, що входили до кола університетського викладання. Але й під час відсутності ординарного професора кафедра не припиняла своєї діяльності - при наявності екстраординарних професорів, доцентів і приват-доцентів, учбові дисципліни розподілялися між ними. Також заняття могли проводитися як позаштатним викладачем, так і “за дорученням” факультету, викладачем іншої кафедри.

Дію статуту 1863 року було поширено і на Імператорський Новоросійський університет (далі - ІНУ), відкритий 1 травня 1865 року. З одинадцятих кафедр історико-філологічного факультету чотири являлися “власне історичними”: загальної (тобто всесвітньої) історії, російської історії, церковної історії, теорії й історії мистецтв. Але унаслідок нестачі професорсько-викладацького складу не усі вони своєчасно розпочали роботу, - у 1865/1866 навчальному році не проводилися заняття і по кафедрі всесвітньої історії.

Тільки у 1866 році, “...приймаючи до уваги необхідну потребу заміщення кафедри загальної історії і враховуючи відомі учені заслуги професора колишнього Рижського ліцею... історико-філологічний факультет у засіданні своєму 25 травня” представив Раді ІНУ кандидатуру Пилипа Карловича Бруна. У серпні того ж року він був допущений до роботи в університеті.⁵ (З 1866/1867 навчального року – виконуючий обов’язки доцента, 1868/1869 навч. р. – екстраординарний професор, 1869/1870 навч. р. – заслужений професор; у 1871/1872 – 1879/1880 навч. рр. – позаштатний викладач).

Деякий час кафедру загальної історії очолював Олександр Густавович Брікнер (квітень 1867 року – виконуючий обов’язки екстраординарного професора, з початку 1867/1868 до 1871/1872 навч. р. - ординарний

професор). У 1877/1878 навч. р. її “зайняв” ординарний професор Олександр Семенович Трачевський, що працював у ІНУ до 1890 року. Більш двадцяти років на кафедрі викладав Федір Іванович Успенський (з 1874/1875 навч. р. – доцент; з 1878/1879 навч. р. – екстраординарний, з 1879/1880 по 1894/1895 навч. рр. – ординарний професор). Також на кафедрі викладали: у 1891/1892 – 1893/1894 навч. рр. – заслужений ординарний професор Василь Карлович Надлер; у 1894/1895 – 1896/1897 навч. рр. – екстраординарний професор Роберт Юрійович Віппер; та у 1898/1899 – 1905/1906 навч. рр. – виконуючий обов’язки екстраординарного професора Євгеній Миколайович Щепкін. Останній, після обрання його у 1905 році депутатом I-ї Державної Думи, був змушений на деякий час (аж до 1917 року), покинути викладацьку діяльність в університеті. Призначений замість нього на посаду екстраординарного (з 1907/1908 навч. р. – ординарного) професора, Іван Іванович Іванов досить недовгий час працював в ІНУ, – починаючи з 1909/1910 навчального року, кафедра загальної історії офіційно вважалася вакантною.

До початку 1917 року,⁶ в якості “молодших викладачів”, на кафедрі працювали: доцент Володимир Миколайович Пірогов (з 1878/1879 по 1883/1884 навч. рр.); приват-доценти Георгій Омелянович Афанасьєв (у 1884/1885 – 1889/1890 та 1892/1893 – 1894/1895 навч. рр.), Франц Станіславович Режабек (з 1888/1889 по 1905/1906 навч. рр.), Павло Миколайович Ардашев (з 1899/1900 по 1900/1901 навч. рр.), Володимир Едуардович Крусман (з 1911/1912 навч. р.) та Петро Михайлович Біцільлі (з 1912/1913 навч. р.). Трагічно склалися долі І.М.Бондаренко (приват-доцента з 1909/1910 навч. р.), який загинув у 1911 році, та Олександра Леопольдовича Коцейовського (приват-доцента з 1915/1916 навч. р.), – він помер від тифу у 1918 році, невдовзі після захисту магістерської дисертації.

Таким чином, на кафедрі загальної історії ІНУ за період з 1866/1867 по 1915/1916 навчальні роки працювали 16 викладачів. Троє з них одержали “німецьку” освіту: П.К.Брун (Дерптський університет), О.Г.Брікнер (Генський, Гейдельберзький і Берлінський університети) та В.М.Пірогов (Гейдельберзький, Берлінський і Лейпцигський університети). Курс наук у Московському університеті закінчили П.М.Ардашев, Р.Ю.Віппер, І.І.Іванов, О.С.Трачевський, Є.М.Щепкін; у Санкт-Петербурзькому – О.Л.Коцейовський, В.Е.Крусман, Ф.І.Успенський; у Харківському – В.К.Надлер. Вихованцями Новоросійського університету були Г.О.Афанасьєв, П.М.Біцільлі, І.М.Бондаренко та Ф.С.Режабек.⁷

Аналіз науково-дослідної роботи в галузі всесвітньої історії викладачів ІНУ в цілому, вже знайшов висвітлення у літературі,⁸ однак, безсумнівно,

вимагає подальшого, більш глибокого вивчення. Ми дозволимо собі лише вказати основні напрямки творчої діяльності викладачів кафедри загальної історії. Крім домінуючої “новістики” (у першу чергу, вивчення історії Англії, Німеччини та Франції), у сферу наукових інтересів членів кафедри входили й історія стародавнього світу (а саме, Давнього Сходу, античної Греції та Риму), історія європейського середньовіччя, візантієзнавство. Крім цього, в університеті розроблялися і проблеми методології історичної науки, що знайшло своє віддзеркалення як у тематиці лекційних курсів теоретичного характеру, так і в публікаціях викладачів.⁹

Підготовка фахівців у галузі всесвітньої історії не була прерогативою однієї лише кафедри загальної історії, - участь у цьому приймали всі кафедри історико-філологічного факультету. Деякі розділи всесвітньої історії викладалися на кафедрах грецької словесності і римської словесності (з 1884 року – класичної філології), слов'янської філології, теорії й історії мистецтв, візантійської філології. З іншого боку, не тільки “всесвітники” читали курси на кафедрі загальної історії. Обумовлено це було як недостатньою професорсько-викладацькою складом, так і наявністю відомих фахівців - у першу чергу, по стародавній історії - на інших кафедрах. Так, заняття по історії Стародавньої Греції й Рима проводили викладачі кафедри класичної філології: ординарні професора Ернст Романович фон Штерн (у 1901/1902 - 1910/1911 навч. рр.), Борис Васильович Варнеке (з 1911/1912 навч. р.) та приват-доцент Михайло Ілліч Мандес (з 1912/1913 навч. р.). Лекції по історії Пруссії у 1872/1873 – 1876/1877 навч. рр. читав ординарний професор Михайло Павлович Смірнов, по історії слов'янських народів у 1890/1891 навч. р. екстраординарний професор Олексій Іванович Маркевич, обидва – представники кафедри російської історії.

Відповідно до положень університетського статуту 1863 року,¹⁰ історико-філологічний факультет ІНУ в березні 1866 року вносить пропозицію про “поділ факультету” на три відділення: історії, слов'яно-російської філології і класичної філології. Протягом перших двох курсів студенти були повинні уділяти “як можна рівномірну увагу” до всього кола наук. Починаючи з третього курсу, у рамках відділень, предмети розділялися на “головні” і “допоміжні”. На відділенні історичних наук до першої групи були віднесені: загальна та російська історія, історія загальної та російської літератури, історія філософії і церковна історія; до другої - класичні мови, слов'янські мови і слов'янські стародавності. Крім цього, факультет запропонував увести на цьому відділенні викладання “географії загальної та російської”. Грецька і латинська словесність, загальна й російська історія, слов'янська філологія та історія загальної літератури, у силу своєї “про-

сторості” призначалися до читання на I-IV курсах. Теорія й історія мистецтва, історія філософії, порівняльна грамати́ка індоєвропейських мов і церковна історія - на III-IV курсах; логіка й психологія - на I-II курсах; історія російської літератури - на II-IV курсах включно.¹¹

Поділ історико-філологічного факультету ІНУ на три відділення було затверджено міністром народної освіти в 1869 році. Розпочата в 1884-1885 роках спроба підкорити весь процес навчання на історико-філологічних факультетах вивченню лише класичної філології не одержала надалі розвитку, - до 1889 року був відновлений скасований розподіл факультету на відділення. Історична спеціалізація, у тому вигляді, як вона склалася до середини 80-х років XIX століття, проіснувала у всіх російських університетах аж до розпочатої після революції їхньої реорганізації.¹²

Навчання на історичному відділенні виглядало таким чином: студенти з III -IV чи V-VI семестрів, крім загальних курсів для усього відділення, починали вивчення дисциплін, що відповідають обраної ними спеціалізації. Спеціалізація загальної історії включала: спеціальні курси по загальній історії (4 години, V-VIII семестри), практичні заняття по загальній історії - стародавньої (2 години), середньої й нової (6 годин) на III-VIII семестрах, та практичні заняття по російській історії (2 години, V-VI семестри). У коло дисциплін, по яких покладалися курсові іспити, увійшли: богослов'я, нові мови (німецька та французька), логіка, психологія, введення до філософії, введення у мовознавство, “автори” (грецький і латинський), філософія і методологія історії, історія церкви (християнської й російської), історія Візантії, історія західноєвропейських літератур, історія мистецтв, історія російської словесності, політична економія й історія стародавньої філософії. У 1914/1915 навчальному році до них був доданий екзаме́н з історіографії російської історії. Студенти історичного відділення були зобов'язані за час навчання пройти шість колоквиумів (“перевірочних іспитів”): по історії стародавньої Греції, стародавнього Риму, російської історії (два колоквиуми), середньої, нової історії. У число іспитів, що виносились на Іспитову історико-філологічну комісію, увійшли історія Сходу, Греції, Рима (I-II або III-IV семестри), “середня” історія (III-IV семестри), нова й новітня історія (III-VIII семестри), історія слов'ян (V-VIII семестри) та історія нової філософії (V-VI або VII-VIII семестри навчання).¹³

Таким чином, діяльність кафедри загальної історії Імператорського Новоросійського університету майже за піввіковий період (1866 - 1916 рр.) у цілому проходила відповідно до положень загальних статутів російських університетів і відображала єдиний процес спеціалізації історичної освіти.

ПРИМІТКИ:

- *. Згідно з термінологією того часу, у різні періоди використовувались значення “всемирная” або “всеобщая”, тобто, відповідно українській мові, – “всесвітня” та “загальна” історія.
- 1. Див.: Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России.- Вып.1.- Академия наук и университеты.- Саратов, 1894.- С. 6-104; Прил.ІІІ.- Табл.1.
- 2. О переименовании в факультеты отделений философского факультета // Журнал Министерства Народного Просвещения (ЖМНП).- Ч.LXV. (1850.- янв.-март).- Январь.- Отд.І. (Действия пр-ва).- Высочайшие повеления за январь месяц 1850.- С.47.
- 3. Общий устав Императорских Российских университетов // ЖМНП.- Ч.CXIX (1863.- июль-сент).- Август.- Отд.1.-С. 26; Общий устав Императорских Российских университетов // ЖМНП.- Ч.CCXXXV (1884.- сент-окт).- Октябрь.- Отд. Пр. расп.- С. 40.
- 4. Там само.- 1863.- Август.- С. 30.
- 5. Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 4.IV. - 31.V. 1866.- Одесса, 1866.- С.68; 80-81; Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 16.VIII – 20.XII. 1866.- Одесса, 1866.- С.2.
- 6. Наступний період в історії Новоросійського університету, у силу ряду причин може бути названий “перехідним”, і вимагає окремого вивчення.
- 7. У квітні 1915 року при кафедрі для готування до професорського звання був залишений К.П.Добролюбский, що викладав в останні роки існування Новоросійського університету; згодом - професор Одеського держуніверситету.
- 8. Див.: Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка и академические списки.- Одесса, 1890; Історія Одеського університету за 100 років.- К.: Вид-во КДУ, 1968; Попова Т.Н., Станко В.Н. Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность // Вестник Одесского государственного университета.- Вып.1.- 1995.- С. 37-52; Ашпатов С.И., Дёмин О.Б., Першина З.В. Историческая наука в Одессе за 200 лет // Очерки развития науки в Одессе.- Одесса, 1995.- С. 450-491.
- 9. Див.: Історія Одеського університету (1865-2000).- Одеса: Астропринт, 2000.- С. 36-37.
- 10. ЖМНП.- 1863.- Август.- С. 24.
- 11. Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 4.V – 20.IX. 1865.- Одесса, 1865.- С.11; Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 4.X.1865 – 30.III.1866.- Одесса, 1866.- С.53-55.
- 12. Див.: Чесноков В.И. Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России // Российские университеты в XIX – начале XX века: Сб. статей.- Воронеж: Изд-во ВГУ, 1996.- С. 8.

13. Див.: Учебные планы историко-филологического факультета Императорского Новороссийского университета // Обзорение преподавания на историко-филологическом факультете Императорского Новороссийского университета на 1913/1914, 1914/1915 и 1915/1916 учебные годы.- Одесса, 1913-1915.

НЕКРАСОВ С.Ю.

ЗАБУТІ ІМЕНА (З ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКОГО НЕОНАРОДНИЦТВА).

Проблема розвитку капіталізму в Росії дотепер привертає увагу багатьох дослідників. Між тим, ще яких-небудь п'ятнадцять років тому вона розглядалася в радянській історичній науці як цілком вивчена. Свою задачу абсолютна більшість істориків бачили лише в тім, щоб новими фактами підкріплювати положення, висловлені наприкінці XIX ст. В.І. Леніним у його фундаментальній праці "Розвиток капіталізму в Росії" і інших роботах. Суть цих положень зводилася до того, що капіталізм у Росії бурхливо розвивався, що його характер наприкінці XIX – на початку XX ст. у головному не відрізнявся від капіталізму в країнах Заходу, і, нарешті, що уся світова капіталістична система у своїй останній імперіалістичній стадії йшла до загибелі, і лише Росії випала почесна роль відкрити серію можливих пролетарських революцій. Сьогодні навряд чи кого-небудь зможе задовольнити подібне пояснення тих складних процесів, що справді відбувалися в післяреформеній Російській імперії і які привели до краху російського капіталізму, але в глобальному масштабі капіталізм як система не тільки не загнув, а навпаки - зміцнення. У селянській же Росії капіталізм дійсно "наказав довго жити". Після провалу і радянського комуністичного експерименту на межі 1980-90-х рр. знову, як і на початку XX століття, перед дослідниками встають на весь зріст питання про причини особливого шляху еволюції капіталізму на російському ґрунті. Це здобуває тим більш велику актуальність ще і тому, що і нинішній (другий) досвід вирошування капіталістичних відносин на пострадянському просторі навряд чи зможе бути визнаний успішним і відповідним західним аналогіям.

Єдиним напрямком російської післяреформеної суспільної думки, представники якого звернули серйозну увагу на несхожість російського капіталізму на західний було неонародництво. Теоретики цього напрямку, що були в радянській історіографії дійсними персонами "non grata", не тільки прийшли до глибоких висновків щодо перспектив подальшого

розвитку російського післяреформеного капіталістичного суспільства, але і зробили, можливо, у супереч своїм первісним оцінкам і задумам, ряд разючих передбачень і надзвичайно точних, хоча і песимістичних прощів. Досить ознайомитися з такими роботами М.Ф. Даниельсона і В.П. Воронцова, як “Нариси нашого пореформеного суспільного господарства”¹ за підписом “Николай-он” чи “Долі капіталізму в Росії”,² “Нариси економічного ладу Росії”,³ “Долі капіталістичної Росії”⁴ за підписом “В.В.” як відразу там виявляються сюжети, що відносяться до подій практично всього наступного періоду російської історії.

Багато питань, зв’язані з історією життя і діяльності теоретиків російського неонародництва залишаються невирішеними і донині. Їхня творчість досліджена у вітчизняній і західній історичній літературі вкрай недостатньо, оцінки даються дуже суперечливі. Зокрема, над вітчизняними істориками (аж до самого недавнього часу) тяжів сумнівний авторитет горезвісної лєнінської концепції розвитку російського капіталізму. Над західними істориками – антикомунізм і неприйняття будь-якої позитивної критики капіталістичної системи (у цілому) і, особливо, якщо ця критика була зв’язана з відстоюванням позитивної програми рішучої соціальних перетворень суспільства на основі антикапіталістичного (по суті) шляху розвитку. Так, наприклад, Олександр Гершенкрон, до речі, уродженець міста Одеси, будуючи свою теорію індустріалізації царської Росії, по суті, на аргументації саме неонароднических економістів кінця ХІХ ст., рішуче заперечував неминучість краху російського післяреформеного капіталізму і можливість перемоги пролетарської революції.⁵ При цьому причинно-наслідковий зв’язок не особливо цікавив маститого американського історика.⁶ Теодор фон-Лауэ, що визнавав на відміну від багатьох інших західних радянологів, частку істини в неонароднических інтерпретаціях долі російського капіталізму, проте, вважав, їх предтечами маоїзму, а С.М. Южакова чомусь навіть проголошував “провісником анти-капіталістической світової революції” під водійством Росії.⁷ Що стосується жовтневої революції 1917 року, то за фон-Лауэ – це була “революція проти відсталості”, вельми ймовірна, але не неминуча.⁸ Навіть такі погляди західних істориків 40-60-х рр. ХХ ст. піддаються нині критиці сучасними західними дослідниками історії післяреформеної Росії і Радянського Союзу епохи НЭПу за, нібито, надмірне згущення фарб. Однак, відкидаючи висновки своїх маститих попередників, і займаючи стосовно оцінок післяреформеного російського капіталізму (і НЭПу) ще більш апологічну позицію,⁹ нинішня плеяда західних учених, власне кажучи, ігнорує історичні факти у угоду своїм кон’юнктурним настроям

перебудовчого і постперебудовчого часу. Вітчизняна література про неонародницьку політекономічну доктрину, у цілому, і про В.П. Воронцова і М.Ф. Даниельсона, зокрема, також дуже невелика. У 30-40-і рр. ХХ ст. про них писали лише як про “ідеологів куркульства”, усі неонародники визнавалися опонентами, ворогами більшовицької теорії і практики. Після ХХ з’їзду КПРС становище трохи змінилося. Імена “В.В.” і “Николай-он” стали частіше згадуватися в роботах, присвячених російському неонародництву і селянству, але загальна спрямованість оцінок залишалася старою. Уривчасті судження про вищезгаданих представників неонародницької думки містяться й у дослідженнях Г. Алексеевої,¹⁰ Н. Большаковой,¹¹ В. Гинева,¹² Ц. Грін¹³ (вона присвятила спеціальну роботу М.Ф. Даниельсону, як першому перекладачу і видавцю “Капіталу” К. Маркса російською мовою), Ш. Левина,¹⁴ Б.Лейбзона,¹⁵ Ю. Полевого,¹⁶ В. Хороса¹⁷ (з дуже детальним, хоча і досить коротким розбором деяких творів неонародницьких теоретиків кінця ХІХ - початку ХХ ст.), И. Щипачова¹⁸ (який розглянув, насамперед, філософські і соціологічні погляди неонароднических публіцистів і економістів), а також в цілому ряді колективних академічних наукових праць.¹⁹ В сучасних умовах вивчення творчої спадщини російських неонародників пов’язано з іменами Б. Балужева²⁰ і Г. Графського,²¹ хоча останній нічого не пише про політекономічну доктрину неонародництва, роблячи наголос на аналізі джерел та еволюції їхніх політичних і правових поглядів. Слід зазначити, що увага до питань про зародження “неонародництва”, про сутність програмних установок, долю цього напрямку російської суспільно-політичної думки в ХХ ст. і т.п. – значною мірою викликано хвилею захоплення ідеями й особистістю М.К. Михайловського у перебудовчі та постперебудовчі часи. Цікавими історіографічними доробками і різноманітними джерелами буквально насичені статті сучасних авторів: В.Г. Твардовської, Б.С. Итенберга²² і згадуваного вже Б.П. Балужева.²³ При цьому менш однозначні погляди неонародницьких економістів (типу авторів концепції ринків – теорії “третіх осіб”), залишаються начебто “у тіні”.²⁴

Дана тема має досить широку, але, на жаль, недостатньо досліджену джерельну базу. Це, крім робіт самих основоположників неонародництва (а також таких їхніх критиків, як, наприклад, П.Б. Струве,²⁵ М.І. Туган-Барановський²⁶ та ін.), листування першого перекладача “Капіталу” російською мовою,²⁷ численні журнальні і газетні статті учасників відомої дискусії

90-х рр. ХІХ в. про майбутнє капіталізму в Росії; невідправлений лист К. Маркса в редакцію журналу “Вітчизняні записки” і все, що пов’язано з цим історичним фактом,²⁸ спогади сучасників²⁹ та ін. Ще чекають на

свого дослідника і відповідні архівні матеріали. Але і наявної джерельної бази і літератури досить, щоб проаналізувати основні риси трактування російськими неонародниками долі російського капіталізму (на межі XIX - XX ст.). При цьому слід зазначити, що дана тема дуже багатогранна і не може бути цілком розкрита в рамках однієї невеликої публікації.

Що ж нам відомо про такі “фігури умовчання”, якими продовжують залишатися В.П. Воронцов і М.Ф. Даниельсон? Їхнє життя небагате яскравими подіями. Майбутній перекладач I-III томів марксового “Капіталу” М.Ф. Даниельсон походив з родини зросійщених естонців. Він народився у 1844 р., був близький до С. Нечаєва і Г. Лопатина, а з 1870 р. і до самої смерті (1918 р.) служив бухгалтером у С.-Петербурзькому товаристві взаємного кредиту.³⁰ На відміну від нього В.П. Воронцов був вихідцем з най-шляхетнішого дворянського роду. Він з’явився на світ в 1877 р.,³¹ в Катеринославській губернії, і до кінця своїх днів відносився до тієї категорії діячів, яких М.К. Михайлівський охрестив “дворянами, що розкаюються”.³² Медик за фахом, майбутній “В.В.” у молодості співчував “чайківцям” і П.Л. Лаврову, але до революційної боротьби ніколи активно не примикав.³³ В 1874-1881 рр. В.П. Воронцов був земським лікарем у Новгородській, Вологодської і Симбірській губерніях, а потім жив у Петербурзі, зосередившись суто на науково-публіцистичній діяльності.³⁴ На відміну від М.Ф. Даниельсона, він не вважав себе ортодоксальним марксистом, стверджуючи, наприклад, що соціологічні (а не економічні!) побудови К. Маркса є дилетантськими, що вони ігнорують національну самобутність народів.³⁵ В іншому ж їхні погляди істотно не розрізнялися і складали разом єдину неонародницьку економічну платформу, що поділялася, фактично, усіма групами неонародницького табору в Росії, не залежно від помірності (чи радикалізму) у практичній політичній діяльності. Померли “В.В.” та “Николай-він” усіма забуті в тому самому році,³⁶ коли багато чого з їхніх наукових пророцтв почало збуватися.

До початку науково-публіцистичної діяльності В.П. Воронцова і М.Ф. Даниельсона, російський капіталізм після скасування в 1861 р. кріпосного права вже кілька десятиліть розвивався у відносно благоприємних умовах. При цьому він усе більш і більш ставав несхожим на закордонний західний аналог. Як відомо, у Росії було відсутнє виділення середнього соціального шару, як у сфері матеріального, так і нематеріального виробництва, тоді як втручання держави в економіку мало систематичний характер. Існувала і явна соціальна невиразність і кволість національної буржуазії, а пролетаріат російських умов зростав повільно, не втрачаючи своїх зв’язків із селом. Робоча аристократія в Російській імперії так і не

склалася. У країні, крім того, не було соціального страхування праці пролетаріату, це здешевлювало вартість робочої сили, що приваблювало іноземний капітал. Наприкінці XIX – на початку XX ст. збереглася податное і правова неповноправність російського селянства, склалося хронічне зростання зовнішньої заборгованості при безнадійній дефіцитності платіжного балансу, мало місце постійне збільшення експорту сільськогосподарської продукції навіть у періоди падіння її виробництва усередині Росії, а також майже повна відсутність промислового експорту при незмінному збільшенні частки обробної промисловості в національному доході держави.³⁷ Ретельно проаналізувавши гігантську кількість статистичних даних, “В.В.” і “Николай-он” змогли зробити ряд узагальнень, що лягли потім в основу всієї концепції і деяких цікавих (навіть із сучасної точки зору) пропозицій. Головним теоретичним висновком було визнання російського капіталізму мертвонародженням, виниклим не в силу об’єктивних, а в силу, головним чином, суб’єктивних причин. Капіталістичний спосіб виробництва, на думку В.П.Воронцова і М.Ф. Даниельсона, у Російській імперії з’явився, мабуть, неприродним шляхом, винятково з волі влади. Проте, під капіталізмом вони розуміли тільки велике механічне виробництво, широкий розподіл банківського кредиту і лихварського відсотка. “У рамках зрівняльної громади й артілі ніяких умов для розшарування немає і бути не може”, – стверджував, зокрема, В.П. Воронцов і підкріплював цей свій силогізм відповідною цитатою з “Капіталу” К.Маркса.³⁸ “В.В.” заявляв, що капіталістичне підприємництво виникло поза, а не усередині середньовічного ремесла і землеробства в Західній Європі. Його джерелами були: пограбування колоній і акумуляція награваного лихварством.³⁹ В Росії нічого подібного не було і бути не могло доти, поки сама держава не почала насаджувати капіталізм зверху, не зважаючи на повну відсутність у самій країні будь-яких передумов для цього. Цих умов не було до 1861 р. Природно, вони не могли виникнути і після реформи, що слідом за звільненням російського селянства навіть зберегла громаду з її системою зрівняльного землекористування. До речі, остання обставина усіляко віталася всіма неонародниками. Саме це, на їхню думку, і врятувало Росію в другій половині XIX ст. від остаточного розпаду. А оскільки Російської імперії явно не погрожувало придбання (у доступному для огляду майбутньому) нових великих колоній, то розвиток капіталізму в ній продовжувалося б по-старому, тобто тільки шляхом розорення власного селянства, ремісників й інших трудящих верств населення країни. Природно, із уже розорених не вийшло б ніякого “середнього” класу. Жорстока експлуатація недавніх селян, а тепер малокваліфікованих робітників на промисловому виробництві,

наростало б, оскільки для соціальних реформ у Росії не знайшлося б потрібних коштів. Тим самим, капіталізм підривав би свою власну базу у середині країни. Будь-яке суттєве скорочення внутрішнього ринку, скажімо, в умовах війни чи соціальної революції, при відсутності зовнішніх ринків, привело б до незворотнього краху всієї політичної і соціально-економічної системи царської Росії, а значить, і до її розвалу з непередбаченими наслідками. При цьому, капіталізм на Заході тільки виграв би від подібного драматичного розвитку подій.⁴⁰ Такими були судження В.П. Воронцова і М.Ф. Даниельсона. Їх же опоненти П.Б. Струве, М.І. Туган-Барановський, як і В.І. Ульянов-Ленін, стверджували, що в Росії можливий успішний розвиток капіталізму і без зовнішніх ринків, тільки за рахунок переважного росту постійного капіталу і виробничого споживання в галузях, що забезпечують виробництво засобів виробництва.⁴¹ Які ж були практичні пропозиції російських неонародників щодо нормалізації економічного становища в царській Росії у 80-90-і рр. XIX ст.? Вони полягали, насамперед, у вимозі приступити до викупу державою поміщицької землі з наступною передачею її (разом з казенними, удільними та кабінетськими землями) у зрівняльне користування (а не у власність!) об'єднаним у громади і сільсько-господарським артілям селянам. При цьому, уся важка промисловість і залізниця так само підлягали націоналізації. Над зовнішньою торгівлею встановлювався суворий казенний контроль. Такі ж заходи здійснювалися і відносно банків. Однак, російські неонародники не були проти розумних інвестицій із Заходу і, висловлюючись сучасною мовою, заохочення приватнопідприємницької діяльності в сферах високих технологій, послуг і виробництва споживчих товарів. Індустріалізація, з їхнього погляду, могла бути продовжена в імпортозаміщуючих галузях народного господарства, але за обов'язкової умови дешевого кредиту й інших заходів для розвитку землеробства і піднесення видобувної промисловості. Головним в економіці, - на думку "В.В." і "Николай-она", повинне бути так зване "народне виробництво", тобто община й артіль. Його вони пропонували розвивати за рахунок державної підтримки процесу злиття видобувної й обробної промисловості в одних руках і оснащенні колективних форм господарювання новітньою технікою. Самодержавство, на їхню думку, ще не вичерпало своєї прогресивної ролі в російській історії. Однак, зберегтися (як інститут) воно могло тільки перетворившись в "народну", тобто селянську монархію. Саме остання і повинна була здійснити, з погляду В.П. Воронцова і М.Ф. Даниельсона, змодельовану ними радикальну соціальну реформу.⁴² Подібні ідеї пронизували червоною ниткою всі книги і статті "В.В." і "Николай-она",⁴³ їхні публічні виступи, які помітно почастишали

після катастрофічного голоду 1891 р. Однак у такому її вигляді програма неонародників, на жаль, наприкінці минулого століття майже не мала ніяких шансів на успіх. Проти неї відразу ж ополчилися як представники радикальної і ліберальної інтелігенції, так і царської бюрократії, помісно-го дворянства. Більшість останніх, природно, продовжували сліпо захищати свої вже досить ілюзорні привілеї. Що ж стосується інтелігенції і бюрократії, то вони, хоча і з різних причин, але були кровно зацікавлені в продовженні колишньої політики форсованої індустріалізації. Таким чином, у конкретних умовах кризи державності в царській Росії наприкінці XIX – на початку XX ст., у теоретиків російського неонародництва, власне кажучи, не виявилось ні часу, ні шансів на успіх. Революційний і конституційний же шляхи розвитку вони вважали неприйнятними для Росії, згубними для ще не дозрілого для того російського селянства.⁴⁴ В результаті “В.В.” і “Николай-ону” залишалося лише друкувати все нові і нові звертання то до представників влади, то до громадськості, з черговими закликами схаменутися і перемінити такий згубний для багатомільйонного населення країни курс. Щось подібне М.Ф. Даниельсон робив навіть і у своєму листуванні з Ф. Енгельсом.⁴⁵ Однак, нічого крім глузувань, причому як “праворуч”, так і “ліворуч”, такі звертання, звичайно, не викликали. Черговий тур індустріалізації, пов’язаний тепер з ім’ям С.Ю.Вітте, і неминучі соціальні потрясіння, що пішли за ним, раз і назавжди унеможливили здійснення мирним шляхом ідеї “народного самодержавства”, розвіяли в порошок усі надії представників старшого покоління російських неонародників. На наш погляд, у сучасних умовах наполегливих пошуків шляхів подальшого розвитку нашої країни творча спадщина, оцінки, судження, пророцтва двох блискучих економістів Василя Павловича Воронцова і Миколи Францевича Даниельсона набувають особливої актуальності і ваги.

ПРИМІТКИ:

1. Николай-он. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства // Слово. – 1880. - № 9, 10; Его же. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства. – СПб., 1893.
2. В.В. Судьбы капитализма в России. – СПб., 1882.
3. В.В. Очерки экономического строя России. – СПб., 1909.
4. В.В. Судьбы капиталистической России. – СПб., 1907.
5. Олега И.Н. Капиталистическая и социалистическая индустриализация в трактовке А.Гершенкрона // История СССР. – 1971. - № 2. – С. 181-202.
6. Там же. – С. 182-184, 201-202.

7. Гиндин И.Ф. Концепция капиталистической индустриализации России в работах Теодора фон-Лауэ // История СССР. – 1971. – № 4. – С. 210.
8. Там же. – С. 204-205; Крупина Т.Д. Теория “модернизации” и некоторые проблемы развития России конца XIX – начала XX в. // История СССР. – 1971. – №1. – С. 191-205; Олегина И.Н. Указ. соч. – С. 201-202
9. Девис Р.У., Гатрелл П. От царизма к НЭПу // Вопросы истории. – 1992. – № 8-9. – С. 30-51; Мрель Ст. Экономическая система и уровень жизни в дореволюционной России и Советском Союзе. Ожидание и реальность // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 97-117; Россия XIX-XX вв.: Взгляд зарубежных историков. (отв. ред. А.Н. Сахаров). – М.: Наука, 1964; Поткина И.В. Индустриальное развитие дореволюционной России: концепции, проблемы, дискуссии в американской и английской историографии. – М.: Институт истории РАН, 1994.
10. Алексеева Г.Ф. Народничество в России в XX веке. Идеальная эволюция. – М.: Наука, 1990.
11. Большакова Н.А. Российский либерализм начала XX в. – М.: Наука, 1981.
12. Гинев В.Н. Борьба за крестьян и кризис русского неонародничества 1902-1914 гг. – Л.: Наука, 1983.
13. Грин Ц.И. Переводчик и издатель “Капитала”. – М.: Книга, 1985.
14. Левин Ш.М. Очерки по истории русской общественной мысли: вторая половина XIX – нач. XX в. – Л.: Наука, 1974.
15. Лейбзон Б.М. Мелкобуржуазный революционизм. – М.: Политиздат, 1967.
16. Полевой Ю.З. Зарождение марксизма в России 1888-1894 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1959.
17. Хорос В.Г. Народническая идеология и марксизм (конец XIX в.). – М.: Наука, 1972.
18. Щипачов И.Я. Философия и социология русского народничества. – М.: Наука, 1983.
19. История русской экономической мысли (под ред. А.И. Пашкова и Н.А. Цагаловой). – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 2. – Ч. 2; Очерки по истории русской журналистики и критики. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1965. – Т. 2; Социологическая мысль в России: Очерки истории немарксистской социологии последней трети XIX-начала XX в. – Л.: Наука, 1978.
20. Балуев Б.П. Либеральное народничество на рубеже XIX-XX в. – М.: Наука, 1995.
21. Графский В.Г. Политические и правовые взгляды русских неонародников (истоки и эволюция). – М.: Наука, 1993.
22. Твардовская В.Г., Итенберг Б.С. Н. Русанов – искатель истины в социализме // Отечественная история. – 1995. – № 6. – С. 59-92; Твардовская В.Г., Итенберг Б.С. Н.К. Михайловский и К. Маркс. Диалог о “русском пути” // Отечественная история. – 1996. – № 6. – С. 48-70
23. Балуев Б.П. Н.К. Михайловский и “легальный марксизм” // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 15-31.

24. Несколько особняком стоят исследования В.В. Зверева (Зверев В.В. Реформаторское народничество и проблема модернизации России. От 40-х к 90-м гг. XIX века. – М.: Уникум-центр, 1997; Его же. Н.Ф. Даниельсон, В.П. Воронцов: капитализм и пореформенное развитие русской деревни (70-е - нач. 90-х гг. XIX в.) // Отечественная история. – 1998. - № 1. – С. 157-166.)
25. Струве П.Б. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России. – СПб., 1894.
26. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. – М.: Соцэкгиз, 1938; Его же Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. – СПб., 1894.
27. Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями. – М.: Госполитиздат, 1951.
28. См. например: Твардовская В.Г. Итенберг Б.С. Указ. соч.
29. Сильвин М.А. В.И. Ленин в эпоху зарождения партии // Каторга и ссылка. – 1934. - № 1 (10).
30. С.И.Э. – Т. 4. – 1963. – С. 967-968.
31. Там же. – Т. 3. – 1963. – С. 711-712.
32. Балугев Б.П. Либеральное народничество на рубеже XIX-XX в. – С. 55.
33. Там же. – С. 55.
34. Там же. – С. 56.
35. Воронцов В.П. Земля для всего народа. – Пг., 1917. – С. 5, 15; Его же (В.В.). От семидесятых к девяностым. – СПб., 1907. – С. 124.
36. С.И.Э. – Т. 3. – С. 711-712; Т. 4. – С. 967-968.
37. См.: Ананьич Б.В. Россия и международный капитал. 1897-1914. – Л.: Наука, 1970; Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала в России. – М.: Изд-во МГУ, 1967; Его же. Формирование финансового капитала в России. Конец XIX ст. – 1908. – М.: Наука, 1984; Браздаев Б.Л. Царствование императора Николая II в 1894- 1917 гг. в цифрах и фактах. – Минск, 1991; Вайнштейн А.Л. Народное богатство и народно-хозяйственные накопления предреволюционной России. – М.: Соцэкгиз, 1960; Его же. Народный доход России и СССР. – М.: Соцэкгиз, 1969; Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – М.: Наука, 1975; Першин П.Н. Аграрная революция в России. – Кн. 1. – От реформ к революции. – М.: Наука, 1966; См.: Там же. Булдаков В.П. У истоков советской истории: путь к Октябрю // Вопросы истории. – 1989. - № 10. – С. 61-82; Степанов А.И. Место России в мире накануне первой мировой войны // Вопросы истории. – 1993. - № 2. – С. 156-163; Смирнов В.С. Экономика предреволюционной России в цифрах и фактах // Отечественная история. – 1999. - № 2. – С. 3-12.
38. В.В. Судьба капитализма... – С. 85.
39. Там же.
40. Переписка К.Маркса и Ф.Энгельса с русскими политическими деятелями. – С.176.

41. История русской экономической мысли. – М., 1960. – Т. II. – Ч. 2. – С. 409-411, 464-468.
42. Там же. – С. 274-275.
43. В.В. Очерки кустарной промышленности в России. – СПб., 1886; Его же. Наши направления. – СПб., 1893; Его же. Артель в кустарном промысле. – СПб., 1895; Его же. Очерки теоретической экономии. – СПб., 1895; Его же. К истории общины. – М., 1902; Его же. Очерки экономического строя России. – СПб., 1907; Его же. Очерки крестьянского хозяйства. – СПб., 1911; Николай-он. Указ. соч.
44. В.В. Судьбы капитализма... - С.6-7, 124; Воронцов В.П. (В.В.) От семидесятых к девяностым. – С.181; Николай – он. Наше общественное пробуждение с социально-экономической точки зрения // Русское богатство. – 1905. - № 6-7.
45. Переписка К.Маркса и Ф.Энгельса... - С. 176-187.

ШУМЕЙКО Д.О.

БОЛГАРСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ П.М. БІЦІЛЛІ.

Інтерес до творчої спадщини пореволюційної еміграції, що став особливо помітним в українській науці з початку 90-х р.р., привів до запізнілого, але від того і більш необхідного повернення до вітчизняної культури здавалось вже міцно забутих імен. Проте в повній мірі історична справедливість відновлена не була: одним присв'ячені десятки публікацій, інших лише іноді згадують. Суб'єктивні критерії відбору привели до того, що багато видатних вчених-емігрантів залишаються сьогодні практично невідомими поза вузьким колом фахівців. Серед них Петро Михайлович Біциллі (1879-1953), видатний представник гуманітарного знання ХХ сторіччя. Визначити дисциплінарну належність П.М. Біциллі (далі – П.М.) надзвичайно важко, бо спадщина вченого включає в себе десятки робіт з різноманітних проблем всесвітньої історії (особливо з медієвістики), історіографії, методології, історичної психології, культурології, філології, літературознавства, ономастики тощо. Можна зі впевненістю стверджувати, що комплексне включення робіт П.М. у науковий обіг серйозно збагачує вітчизняне гуманітарне знання та дозволяє відтворити образ вченого у всій його багатогранності.

В останні роки ситуація почала мінятися, що не в останню чергу пов'язано з “бумом Біциллі”, який вже більше десяти років спостерігається у за-

рубіжній науці. Вчені Болгарії, Росії, Ізраїлю, США присв'ятили різним періодам життя та творчості П.М. чимало статей (хоча жодного значного монографічного дослідження досі немає), опубліковані окремі спогади про П.М. його друзів, колег, учнів, перевидані найбільш відомі роботи вченого. Свій вклад внесли й вітчизняні дослідники; зокрема Т.М. Попова опублікувала ряд статей, присв'ячених одеському періоду життя П.М., який практично незнайомий зарубіжним колегам¹. Цей період охоплює перше сорокаліття життя вченого і є надзвичайно важливим для розуміння процесів становлення особистості П.М., формування його моральних і культурних орієнтацій, оформлення сфери його наукових інтересів тощо. Не знаючи одеського періоду П.М., ми не зможемо вірно оцінити його життя та творчість в еміграції, усвідомити якого збітку понесла вітчизняна наука, що втратила вченого загальносвітового масштабу (хоча, напевно чи радянська влада надала б П.М. можливість вільно вести історичні і філологічні дослідження).

Проте якщо зарубіжні дослідники мало знайомі з одеським періодом життя П.М., то вітчизняні ненабагато краще уявляють життя та творчість вченого в еміграції (з 33 років, що сім'я П.М. провела за кордоном, більше 30 віна провела в Болгарії: ми будемо умовно називати цей період біографії вченого болгарським) і публікують у своїх дослідженнях лише окремі факти². Глибше ці проблеми розроблені вченими Росії³, Ізраїлю⁴, але найбільш повно цей період життя П.М. розглянуто в роботах болгарських істориків і філологів, серед яких необхідно окремо виділити статті М. Велевої, Т. Галчевої, Х. Гандева, Д. Дочева, Г. Петкової які ґрунтуються на маловідомих матеріалах, що знаходяться в архівах і приватних колекціях⁵. Ці та деякі інші вчені (Х. Манолакев, А. Пантев) були ініціаторами перевидання робіт П.М., брали участь у акціях по увічненню пам'яті вченого, який вніс величезний вклад у розвиток болгарської науки.

Події напередодні від'їзду сім'ї П.М. із зайнятої більшовицькими військами Одеси, вже були докладно висвітлені в роботах Т.М. Попової, тому нам немає необхідності зупинятися на них. Втім, треба відмітити, що спочатку вчений не сприймав свій від'їзд як еміграцію (про це свідчить і те, що багато цінних речей залишилось в одеській квартирі) і розраховував повернутися, пере чекавши за кордоном бурхливу пору становлення нової влади. 28 січня 1920 р. на пароплаві "Ріо Пардо", який слідував у Салоніки, сім'я П.М. залишила Одесу, повернутися до якої вже не судилося. У лютому 1920 р. сім'я П.М. зупинилась в сербському місті Вран'є. Вчений проводив час у вимушеному неробстві, яке було схоже, як він сам висловлювався, на "відбування каторги"⁶. Відримати місце викладача університету в Сербії для емігранта було нелегкою справою, окрім

того роботи П.М., який відносно пізно почав академічну кар'єру, були ще маловідоми. Фінансовий стан був тяжким, тому П.М. погоджувався і на місце вчителя, "лише б у місті, де є бібліотеки і книгарні"⁷. Професор М.П. Кондаков, з яким П. М. підтримував дружні стосунки, намагався допомогти вченому і рекомендував його декану історико-філологічного факультету Софійського університету В.Н. Залатарському для заміщення вакантної посади на кафедрі загальної історії. П.М. направив останньому своє Curriculum vitae⁸, проте посада була вже зайнята професором Є.Д. Гріммом, колишнім ректором Петербурзького університету. Втім, ця невдача була компенсована пропозицією місця доцента на кафедрі загальної історії у місті Скоп'є (Македонія), яку вчений і прийняв. Проте умови роботи були вкрай тяжкі: університет ще тільки утворювався, не було елементарних умов для занять наукою. Научні інтереси П.М. зазнають значної еволюції: він все частіше звертається до різноманітних проблем нової та новітньої історії, методології, літературознавство. Причини цієї еволюції пояснюються не тільки грандіозними трансформаціями, свідком яких став П.М. і які потребували глибокого політичного та культурно-історичного осмислення, але й недоступністю джерел з історії романського середньовіччя та Ренесансу. Втім, університет взагалі був вкрай погано забезпечений науковою та учбово-методичною літературою. Її відсутність підштовхнула П.М. до написання синтетичної праці з всесвітньої історії, на основі прочитаних ним курсів лекцій. В 1923 р. його монографія "Увод у светску исторју" була видана у Белграді. Вона висвітлювала вузлові моменти та питання історії людства; значну увагу автор приділяв аналізу періоду нової історії. Сам П.М. відносився до цієї роботи з долею гумору і писав, що працював над нею "...з метою придбати собі брюки замість того сурогату їх, який я зараз маю..."⁹. Але всупереч побоюванням вченого, що "...вийде з всього цього дещо дуже, мабуть, огидне..."¹⁰, монографія вийшла дуже цікавою та довгий час користувалася заслуженою популярністю.

Здавалось, що життя П.М. поступово налагоджується. Проте вчений розумів, що перспективи його наукової діяльності у Скоп'є дуже туманні. Бажання переїхати ближче до центрів культурно-наукового життя російської еміграції зміцнювалось і все частіше називалася Софія. Безумовно, остання у цієї якості значно поступалася не тільки Парижу, але навіть Празі, проте, як писав П.М., "...після 3-х років, проведених у Скоп'є, і Софія здається чимось наприклад Парижу..."¹¹. Крім того в Софії вже працювало багато відомих російських вчених, які були зустрінуті болгарською громадськістю вельми доброзичливо. Ці та деякі інші міркуван-

ня спонукали П.М. прийняти пропозицію Софійського університету ім. Св. Клімента Охридського, де у 1924 р. звільнилася посада завідуючого кафедрою загальної історії, тому що професор Є.Д. Грімм повернувся з еміграції до батьківщини. Перед від'їздом він рекомендував П.М., і останній пройшов за конкурсом на цю посаду¹². Разом із сім'єю вчений переїжджає до Болгарії, де живе та працює у наступні роки.

Виняткові здібності П.М. до мов дозволили йому швидко адаптуватися до нового мовного середовища й оволодіти болгарською (також як і раніше сербською). Лекції та семінарські заняття він проводив болгарською, що вигідно відрізняло його від деяких колег-емігрантів і сприяло зростанню авторитету серед студентів і викладачів. Про заслуженість авторитету свідчить і те, що за спогадами колег і учнів, професор кожного семестру, а іноді й частіше, починав новий курс, що висвітлював ті чи інші епохи або проблеми. Оскільки повний перелік лекційних курсів, прочитаних П.М. у Софійському університеті, у вітчизняних публікаціях ще не приводився, ми перелічимо їх нижче у хронологічному порядку:

1. Політична та соціальна нова та новітня історія Європи.
2. Історія європейської культури.
3. Російська культура та Європа.
4. Основні проблеми філософії історії.
5. Політичні теорії в історії Європи.
6. Історичні синтези та соціальні утопії.
7. Історична термінологія.
8. Історія Реформації.
9. Історія російської культури пер. пол. XIX ст.
10. Церква та суспільство в Західній Європі у період релігійних війн.
11. Історія Англії у період імперіалізму. Походження Британської імперії.
12. Суспільство та держава в Західній Європі епохи романтизму.
13. Політичні та соціальні теорії в Європі в пер. пол. XIX ст.
14. Британська колоніальна імперія в XX ст.
15. Історія США.
16. Походження та розвиток демократії в Західній Європі у новітній час.
17. Парламентаризм і політичні партії.
18. Історія США від періоду громадянської війни до наших днів.
19. Політична історія основних європейських держав у період демократії та парламентських режимів.
20. Джерела сучасної культури: Гуманізм і Ренесанс.
21. Історія європейської культури XV-XVI ст.ст.
22. Соціальні утопії XVI ст.
23. Старий режим і революція у Франції.
24. Історичні синтези від Віко до наших днів.
25. Історія Великої Французької революції.
26. Історія європейської культури від кінця середніх століть до початку XVIII ст.
27. Основні фактори міжнародних відносин у новий час.
28. Історія європейської культури XVII і XVIII ст.ст.
29. Політичні і соціальні вчення нового часу.
30. Основні проблеми новітньої історії.
31. Кінець Середньовіччя та зародження Нового часу.
32. Колонізація Північної Америки і походження США.
33. Історія Європи пер. пол. XIX ст.
34. Європейська

культура XVI ст. 35. Історія Європи в 1848-1878 р.р. 36. Суспільне життя в Європі XVIII ст. 37. Історія Європи в 1878-1904 р.р. 38. Кінець старого режиму у Франції. 39. Французська революція 1789 р. у поглядах сучасників. 40. Зародження Нового часу. 41. Історія Європи XVI ст. 42. Історія російської культури XIX ст. 43. Історія Західної Європи с 1789 до 1848 р.р. 44. Суспільні рухи у Росії в епоху Великих Реформ. 45. Західний світ у др. пол. XIX ст. – ера капіталізму та імперіалізму. 46. Суспільні рухи в Росії в 1881-1914 р.р. 47. Історія Європи від кінця XIX ст. до Другої світової війни. 48. Основні проблеми нової та новітньої історії Європи. 49. Загибель старого режиму у Франції. 50. Політична і соціальна історія Європи XVI-XVIII ст.ст. 51. Європейська культура в новітній час. 52. Суспільство та держава в Європі XVIII ст. 53. Європейська культура др. пол. XIX ст. 54. Політична та соціальна історія новітнього часу. 55. Громадська думка: еволюція та форми, роль в історичному житті новітнього часу. 56. Політична і соціальна історія Європи в новітній час (к. XIX – п. XX ст.). 57. Загальний характер історичного розвитку Європи в новий час. 58. Історія Європи від початку Нового часу: виникнення великих держав і оформлення націй. 59. Гуманізм і початок Відродження. 60. Історія Європи XV-XVI ст.ст. 61. Політичні теорії в епоху Відродження та Реформації. 62. Європейське суспільство XIX-XX ст.ст. 63. Розвиток європейської культури від кінця Середньовіччя до новітнього часу. 64. Політичні теорії XVII-XVIII ст.ст. 65. Кальвін і Ігнатій Лойола. 66. Історія європейської культури новітнього часу. 67. Філософія історії від Віко до наших днів. 68. Історія європейської культури XIX ст. 69. Політична і соціальна історія Англії у період нового та новітнього часу. 70. Історія європейської культури др. пол. XIX – п. XX ст. 71. Старий режим і революція. 72. Походження народностей і національних держав в Західній Європі. 73. Історія Франції в період консульства та імперії. 74. Соціальна еволюція європейських народів протягом нового та новітнього часу. 75. Походження та розвиток демократичних режимів у Європі. 76. Держава та суспільство XVIII ст. 77. Демократія у Європі після 1870 р. 78. Європейські політичні системи від 1814 до 1914 р.р.¹³

Ці курси були розроблені та прочитані П.М. в 1924-1948 р.р. Їх довгий перелік свідчить не тільки про надзвичайну широту наукових інтересів П.М., але і демонструє оригінальність стилю його наукового мислення, прагнення до пошуку альтернативних форм і методів пізнання історичних реалій. Тексти цих лекційних курсів нажалі не збереглися, проте деяке уявлення про їх зміст нам можуть надати дослідження П.М., що узагальнили напрацьовані вченим матеріали. Найбільш важливим з них є монографія “Увод в изучава-

нето на новата и най-новата история: Опит за периодизация", яка була опублікована в 1927 р. в Софії¹⁴. У ній докладно аналізуються проблеми нової та новітньої історії, розглядаються прийняті в історичній науці того часу схеми періодизації всесвітньої історії. П.М. говорить, що "...історія - це постійне оновлення, у будь-який її момент дещо вмирає та дещо народжується..., але з цього не виходить, що ... ми не можемо визначити загальні риси, властиві кожному періоду часу, навідміну від близьких до нього попередніх і наступних періодів"¹⁵. Розібравшись у сутності змін, які відбувалися у той чи інший час і визначивши ці риси, ми, на думку П.М. "встановимо вірну, тобто відповідаючу цілої масі об'єктивних даних періодизацію, яка є... остаточною метою історичного дослідження"¹⁶.

В Болгарії зростає інтерес П.М. до проблем рідної мови та культури. На думку відомого російського філолога С.П. Вомперського, головним для П.М. було "...зберегти російську мову і російську культуру, створити її в екстремальних умовах, виробити новий погляд на російську культуру: іззовні, із еміграції, і прагнути описати місце російської культури в глобальному масштабі"¹⁷. Подібне прагнення було характерне для багатьох вчених, які опинились на початку 20-х р.р. в еміграції. Рішуче переосмислюючи минуле, сучасне і майбутнє Росії, вони сприяли становленню ідей, що склали теоретичну базу євразійства, "російського пореволюційного політичного, ідеологічного і духовного руху, який стверджував особливості культури російсько-євразійського світу"¹⁸. Євразійство оформилося на початку 20-х р.р. в Болгарії. Слід докладніше зупинитися на еволюції відношення П.М. до цього руху, тому що ця проблема серйозно ніким не досліджувалася. Спочатку вчений приєднався до євразійства, яке захопило його сміливістю історіософських інтерпретацій ролі та місця Росії в історії людства. В 1922 р. П.М. опублікував статтю "«Схід» і «Захід» в історії Старого Світу" в збірці "На путях. Утверждение евразийцев"¹⁹. Розглядаючи обидва регіони в динаміці їх історичного розвитку, П.М. говорить, що ані політична, ані культурна їх історія не може розглядатися відокремлено, у відриві один від одного. При цьому вчений не заперечує факту існування контрасту культур Заходу і Сходу, але на різноманітному історичному матеріалі демонструє нестаток абсолютизації првідиставлення цих культур одна одній. Особливу роль П.М. відводить Росії, в якій, на його думку, "... творчо здійснюється синтез східних і західних культур..."²⁰.

Робота П.М. була із схваленням прийнята серед прибічників руху, його ідеї були сприйняті багатьма євразійцями. Проте незабаром вчений припиняє співробітництво з євразійськими виданнями, що було наслідком надмірної політизації руху. Розвернуту критику політичних ідей євраз-

ійства вчений здійснив у ряді робіт, найбільш цікавими з яких є статті “Два лика євразійства” и “Наследие империи”²¹. У них П.М. говорить про небезпеку розвитку в політичній доктрині євразійства елементів твідалітаризму, що виявляється при аналізі відношення євразійців до найважливіших проблем національно-державного і культурного розвитку Росії. Вчений відмічає зв’язок євразійства з більшовізмом. Акцентуючи увагу на теоретичній неспроможності, внутрішньої несправедливості, нестійкості демократії європейського (“континентального”) типу, євразійство првдіставляє їй поєднання радянської системи з диктатурою євразійської партії, що, на думку вченого, навряд чи може бути визнане більш прогресивною формою державного устрою. В цілому вчений приходить до висновку, що євразійське політичне вчення, “...зваблююче своєю внутрішньою завершеністю і своєю уявною філософською глибиною, насправді внутрішньо суперечливе, ... непродумано, а зверх того и несамостійно. Ознакою нової ідеології повинні були б служити сміливість і оригінальність позитивних висновкіст. Ми бачили, проте, що їх немає...”²². Замість цього рух пропонує еkleктичну суміш ідей і постулатів самих різних доктрин, що свідчить про безсиля і млявість думки його політичних ідеологіст. Слід, проте, пам’ятати, що ця сувора критика була спрямована првді політичної доктрини руху, тоді як науковий його компонент вчений не заперечував так беззастережно. Деякі історіософські ідеї, яки висловлювалися у різний час прибічниками євразійства, ввійшли в творчість П.М., проблеми, видвинуті на перших етапах становлення руху, розглядалися ним у ряді наступних досліджень²³.

Втім, інтерес П.М. до суспільного життя пореволюційної еміграції полемікою з євразійцями не обмежувався. Вчений прийняв активну участь у роботі з’їздів Союзу російських академічних організацій за кордоном (РАОЗ): III-го (1924 р., Прага); IV-го (1928 р.; Белград); V-го (1930 р.; Софія), неодноразово виступаючи з доповідями²⁴. У своїх статтях і рецензіях він часто торкається злободенних тем, з характерною для нього тонкою іронією, яка підчас переходить у сарказм, критикує опонентів.

В кінці 40-х р.р. положення П.М. в університеті погіршується, недивлячись на його чітку антифашистську позицію у роки війни. У 1946 р. він звертається до посольства СРСР у Болгарії з проханням про надання радянського громадянства, проте даремно. У 1947 р. він знов намагається отримати радянське громадянство, але йому знов відмовляють та ніяк не пояснюють причини такого рішення²⁵. У 1948 р. по завершені чергового контракта (останній поновлювався кожні три роки), П.М. бул звільнений від посади. Становище погіршувалось і тим, що вчений, який не мав

болгарського громадянства, не міг претендувати на пенсію, й отже залишався практично без засобів до життя. Але він продовжував вести дослідження, писав "у стол", майже без надії колись опублікувати свої рукописи. Всі ці події сприяли різкому погіршенню стану і без того слабкого здоров'я П.М. У ніч з 24 на 25 серпня 1953 р. він помер від раку легенів (похований на Центральному цвинтарі в Софії). Наукова громадськість Болгарії практично не відреагувала на цей факт, лише у журналі "Исторически преглед" був надрукований некролог (автором його був учень П.М., видатний болгарський історик Хр. Гандев)²⁶. У наступні десятиліття ім'я П.М. замовчувалось, був затруднений доступ до його робіт. Ситуація почала змінюватись лише з другої половини 80-х р.р., завдяки старанням рідних вченого та вже згаданих вище дослідників.

В цілому болгарський період П.М. слід оцінювати як надзвичайно продуктивний. За роки викладання він підготував десятки вчених, багато з яких згодом увійшли у "золотий фонд" болгарського гуманітарного знання. Саме в Болгарії вчений створив ряд монографій²⁷, написав більше 300-т статей і рецензій, опублікованих у найзначніших періодичних виданнях пореволюційної еміграції. За об'єктивними причинами П.М. так і не зміг в повній мірі реалізувати свій надзвичайний творчий потенціал, але і зробленого ним цілком достатньо, щоб визнати його одним з найбільш видатних вчених-гуманітарієв ХХ сторіччя.

ПРИМІТКИ:

- Автор щиро дякує Є.П. Івановій-Аначковій і проф. М.М. Велєвій, які надали в його розпорядження ряд рідкісних матеріалів із особистих архівів.
1. Див.: Попова Т.Н. О преподавании историографии всеобщей истории в Новороссийском университете в начале XX века // Актуальные проблемы исследования и преподавания новой истории стран Западной Европы и Америки. - Одесса, 1992; Вона ж: К биографии П.М. Бицилли: из истории греческой диаспоры в Одессе // Україна - Греція : історична спадщина і перспективи співробітництва. Збірник наук. праць міжнародної науково-практичної конференції. Т.1 (частина 1).- Маріуполь, 1999; Вона ж: К биографии П.М. Бицилли: из истории одесского периода в жизни ученого // Исторические записки. Научные труды исторического факультета.-Вып.5.-Воронеж: ВГУ, 2000; Вона ж: Из истории историографии: П.М.Бицилли. К 120-летию со дня рождения // Российские университеты в XVIII – XX веках. Сб. науч. ст.- Вып. 5.- Воронеж: ВГУ, 2000 и др.
 2. Див.: Павленко В.В. Вчені з України в Болгарії. 1917-1941 гг. // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. Міжвідомч. зб. наук. праць.-Вип.3.-К., 1993.

3. Вомперский В.П. Петр Михайлович Бицилли. Жизненный и творческий путь // Бицилли П.М. Избранные труды по филологии. - М, 1996.
4. Бирман М.А. П.М. Бицилли (1879-1953) // Славяноведение. - 1997. - №4.
5. Велева М. П.М. Бицилли в Софийския университет // Минало. - 1995. - №1; Она же. П.М. Бицилли и историческата наука // Очерци върху теорията на историческата наука. - София, 1994; Галчева Т.Н. П.М. Бицилли - опит от възвращения // П.М. Бицилли. Избранное. Историко-культурологические работы. Т.1. - София, 1993; Гандев Хр. Петър Михайлович Бицилли // Векове. - 1980. - №2; Дочев Д. Пьотр Михайлович Бицилли // Бицилли П.М. Европейската култура и Ренесансът. - София, 1994.
6. НА на БАН.-Ф.9.-а.е. 2741.-Л.1.
7. Там само.
8. НА на БАН.-Ф.9.-а.е. 2745.- Л.1-2.
9. Цит. по: Галчева Т.Н. Указ. соч.-С.23.
10. Там само.
11. Там само.-С.29.
12. Автобиография П.М. Бицилли (ксерокопия оригиналу в архива автора).-С.1. Перша публикация: Велева М. Из архивното наследство на П.М. Бицилли // Болгарский ежегодник. - 1996. - Т.П. - С.213-215.
13. Дочев Д. Вказ. пр.-С.16-18. Списък лекционних курсов П.М. приводится Д. Дочевим за неопубликованым дослідженням А.П. Мещерського "Библиография трудов профессора Петра Михайловича Бицилли, с материалами для его биографии". На жаль, дані про те, коли читався той чи інший курс знайти поки що не вдалось.
14. Бицилли П.М. Увод в изучаването на новата и най-новата история (Опыт за периодизация). - София, 1993.
15. Там само.-С.46.
16. Там само.-С.47.
17. Вомперский В.П. Указ.соч.-С.9.
18. Савицкий П.Н. Евразийская библиография 1921-1931. Путеводитель по евразийской литературе // Горизонтов Л.Е. Евразийство, 1921 – 1931 гг.: Взгляд изнутри // Славяноведение. - 1992. - №4. - С. 88.
19. Бицилли П.М. "Восток" и "Запад" в истории Старого света // Бицилли П.М. Избранные труды по филологии. - М, 1996.
20. Там само.- С.31.
21. Бицилли П.М. Два лика евразийства // Бицилли П.М. Избранные труды по филологии. - С.35-48; Він же: Наследие империи // Новое время. - 1993. - №42. - С.56-59.
22. Бицилли П.М. Два лика евразийства. - С.44.
23. См.: Бицилли П.М. К вопросу о взаимоотношениях "Востока" и "Запада" в истории Европы // Известия на Българското историческо дружество. XVI – XVII в.: Сб. в памет на чест Петър Николов. - София, 1939. - С.48-54.
24. Автобиография П.М. Бицилли.-С.1.

25. Заявление П.М. Бицилли в Президиум Верховного Совета СССР (ксерокопия оригиналу в архиве автора).-С.1. Перша публікація: Велева М. Из архивного наследство на П.М. Бицилли.-С.217-218
26. Проф. Петър Михайлович Бицилли. Некролог // Исторически преглед.-1953.-№5.
27. Існують різні точки зору відносно кількості монографій П.М. Біцилли. А.П. Мещерський в згаданій вже "Библиографии..." в розділі "Монографии и отпечатки" описує 31 роботу П.М., з яких 21 опублікована в болгарський період. Проф. Христо Христов у "Кратой био-библиографии П.М. Бицилли" згадує 27 монографій вченого (Див.: Краткая био-библиография проф. П.М. Бицилли // Дмитрий С.С. К истории советской исторической науки. Историк Н.Л. Рубинштейн. (1879-1963) // Ученые записки Горьковского гос. ун-та. Серия историко-филологическая.-1964.-Вып.72, Т.1.-С.431).

ФЕСЕНКО А.М.

ПРО РЕФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В СРСР У 20-І РР.

Тема колективізації сільського господарства в СРСР дотепер залишається в історичній науці однією із найдискусійніших. У доперестроєвський період радянські історики безостережно вважали ці перетворення і соціалістичними і прогресивними. З другої половини 80-х рр. домінуючою стала думка, що соціалістичне реформування сільського господарства проводилось необґрунтовано прискореними темпами і насильницькими методами і це призвело до суттєвих деформацій процесу соціалістичного будівництва.¹ Нині багато дослідників розглядають колективізацію як взагалі історичну помилку, що не має виправдань, як застосований Й.Сталінін та його оточенням засіб відчуження селян від землі і перетворення їх у підконтрольну робочу силу, елемент командно-адміністративної системи.²

На наш погляд, при розгляді даного питання необхідно мати на увазі такі принципові моменти. По-перше, говорячи про обґрунтованість колективізації чи інших радикальних радянських реформ, слід враховувати не тільки потреби тодішнього етапу соціалістичного будівництва, бажання втілити в життя одну з ланок ленінського плану побудови нового суспільства, але і державних інтересів СРСР в цілому. По-друге, потрібно чітко розділяти, відокремлювати мету, задачі реформ і методи їх вирішення.

Після введення НЭПу радянському керівництву вдалося уникнути розриву між робітничим класом і селянством, вивести економіку зі стану колапсу і

забезпечити їй відносно стійке зростання, вирішити проблему забезпечення населення продуктами харчування. Саме тому багато з сучасних дослідників називають НЕП ледве чи не "золотою добою" радянської економіки і висловлюють жаль із приводу того, що ця політика був занадто короткочасною, тривала тільки до сталінського "великого перелому". Однак зустрічаються і такі дослідники, що звертають увагу також на протиріччя і кризи, що мали місце в період НЭПу. На цій основі вони роблять висновок про те, що вже в середині 20-х рр. сам НЕП потребував серйозного корегування.³

Докорінною задачею для СРСР у зазначені роки було не стільки будівництво соціалізму, скільки необхідність подолання економічної і культурної відсталості, що дісталася "у спадщину" від старого ладу. В.І.Ленін вказував на те, що країні доведеться спочатку створювати передумови для будівництва соціалізму, тобто провести ту роботу, яку "не встиг" завершити капіталізм.⁴ Це і стало однією з передумов соціалістичної реконструкції народного господарства країни. Почали з індустріалізації, однак незабаром стала очевидною необхідність реформування сільськогосподарства, "стикування" його з індустріалізацією. Від забезпечення продуктами харчування міського населення, промисловості – сировиною, надходження валюти від продажу частини продукції, виробленої сільським населенням, залежала доля соціалістичного будівництва.

Не випадково, дані питання опинилися в центрі внутрішньопартійних дискусій 1925-1927 рр. Перемогла точка зору просталінської більшості. Однак перемога невдовзі обернулася найбільшою за всю історію НЕПу кризою 1927 р., застосуванням надзвичайних заходів для забезпечення хлібозаготівель і розкручуванням маховика колективізації і розкуркулювання, яке у 1928-1929 рр. Й.Сталін став вважати єдиним виходом із становища, що склалося. На його думку, забезпечити здійснення планів соціалістичної індустріалізації могли лише підконтрольні державі господарства. Звідси – форсування і насильство при проведенні колективізації. Так досягнення, на наш погляд, історично виправданої задачі було здійснено неадекватними методами, що в кінцевому рахунку скомпрометувало і саму задачу і деформувало споруджуваний соціалізм.

Однак був інший, не сталінський шлях реформування економіки, запропонований "лівою опозицією", що склався до середини 20-х рр. і дав свої відповіді на злободенні питання НЭПівської дійсності.

Головною проблемою радянської економіки прихильники Л.Д.Троцького вважали різку розбіжність цін на продукцію промисловості і сільськогосподарства (так називані "ножиці цін"). Ще навесні 1923 р. Л.Д.Троцький звернув на це увагу делегатів XII з'їзду РКП(б).⁵ На його

думку, високий рівень цін на промислові товари свідчив про її низьку рентабельність і про відставання її розвитку від аграрного сектору.⁶ В цьому крилася небезпека розриву з такими зусиллями налагоджених відносно нормальних взаємин міста і села: селяни в такому випадку відмовилися б купувати промислові товари за настільки високими цінами (промисловість у такому випадку опинилася б без головного ринку збуту) і самі перестали б поставляти свою продукцію на ринок за низькими цінами (що позбавило би місто необхідних сільгосптоварів). За такої ситуації виникла б погроза забезпеченню населення продуктами харчування, а промисловості - сировиною, реалізації експортно-імпортних планів, що в кінцевому рахунку могло б привести до провалу всього курсу на прискорений промисловий розвиток і досягнення техніко-економічної самодостатності країни. З іншого боку, без продукції сучасної промисловості і сільське господарство було б приреченим на застій і деградацію, консервацію на тривалий час напівнатуральних відносин.

Отже, в інтересах успішного розвитку як промислового, так і аграрного секторів економіки необхідна була дієва "змичка" – щоб "головне місце в товарообігу посідали виробничі, а не споживчі блага, коли село дасть місту промислову сировину, коли місто дасть селу сільськогосподарські знаряддя, добрива та ін."⁷ На думку "лівих", промисловість повинна розвиватися високими темпами, не допускаючи ситуації товарного голоду, який перед тим, в 1925-1926 рр., відчутно вразив радянську господарську систему. "Селянин, - відзначалося в їхній програмі, - терпить збиток у тому випадку, коли промисловість не в змозі покрити в належних розмірах реалізацію врожаю".⁸ Тільки розвиток промисловості стабільно високими темпами може реально знизити собівартість її продукції, а значить зробить сучасну сільгосптехніку доступною селянинові. Саме це мав на увазі Л.Д.Троцький, говорячи про те, що з "ситцевої" "смичка" повинна перетворитися в "тракторну".⁹

"Тракторна змичка" мала не тільки зміцнити господарський обіг між містом і селом, але й неминуче стати імпульсом до серйозних реформ у самому сільському господарстві. Механізація села створювала матеріально-технічні передумови для ведення великого сільськогосподарського виробництва і зумовлювала готовність селян перейти від індивідуальної обробки землі до колективної.¹⁰ Тільки на такій основі можна було починати колективізацію (пізніше Л.Д.Троцький назвав сталінську колективізацію "шахрайством" саме за відсутність її матеріальної підготовки). Лише в такому випадку колгоспи могли стати не простими поставачальниками сировини для потреб міста, а й повноправними, повноц-

інними господарськими одиницями, основу розвитку яких становила зацікавленість селянина у вигодах застосування сучасної техніки й організації землеробства. За таких умов промисловість і сільське господарство розвивалися б, органічно доповнюючи один одного.

Однак проблему "видобутку" сільськогосподарської продукції потрібно було негайно, не чекаючи, поки колективні господарства будуть мати вирішальне значення в аграрному секторі. У середині 20-х рр., про які мова йде, вирішувати цю проблему, як вважали прихильники "лівої опозиції", потрібно було, по-перше, зосередивши увагу на вже існуючих колгоспах і радгоспах, підтримувати їх матеріально, надавати пільги і тим самим перетворити в зразково-показові господарства;¹¹ по-друге, слід було домогтися підйому товарності індивідуальних селянських господарств. Заради цього доцільно було застосувати такий важливий важіль, як експорт сільгосппродукції, для чого необхідно підняти закупівельні ціни на ці види продукції¹² і тим самим "стиснути ножиці" з іншого кінця. Важливо було також надавати державну підтримку господарствам незаможних селян і середняків, надаючи їм дешевий кредит, податкові пільги й іншу допомогу, стимулюючи їх до розвитку, розширенню виробництва, вести при цьому боротьбу з диференціацією селянства, обмежувати вплив розбагатілої верхівки.¹³ На думку прихильників Л.Д. Троцького, надмірний розвиток, збільшення заможних (куркульських) господарств полягало в наступному: куркуль до середини 20-х рр. зосередив у своїх руках великі запаси і фактично перетворився в основного постачальника товарної продукції в місто, а це було небезпечно тим, що при коливанні ринкової кон'юнктури він зацікавлений буде притримати товарні запаси, чим поставить під удар загальнодержавні народногосподарські плани.¹⁴ Крім того, заможні шари села виявляли експлуататорські устремління відносно бідняків та середняків, гальмуючи в такий спосіб розвиток господарств останніх, ставлячи їх на межу руйнації, що, звичайно, не сприяло розширеному відтворенню в сфері сільськогосподарського виробництва.¹⁵

Такі були, коротко, пропозиції "лівої опозиції" щодо реформування сільського господарства, забезпечення його зв'язку з промисловістю. Реальна економічна практика другої половини 20-х рр. наочно продемонструвала, що, відкинувши обґрунтовані застереження опозиції про імовірність господарських потрясінь і перебільшуючи можливості НЕПу, И.Сталін та його прихильники своїми недалекоглядними діями фактично породили колосальну за масштабами загальногосподарську кризу на межі 20-х – 30-х рр. Ціна, що її заплатив народ за подолання кризи та її наслідків виявилася непомірно високою.

ПРИМІТКИ:

1. См.: Данилов В.П. Коллективизация: как это было // Страницы истории советского общества. – М., 1989. – С. 229, 233.
2. См.: Кульчицкий С.В. Комунизм в Україні: перше десятиріччя. – К., 1996. – С. 300, 351-352.
3. Например: Симонов Н.С. В преддверии "великого перелома" // Вопросы истории КПСС. – 1990. - № 3. – С. 71-72.
4. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 45. – С. 377, 381.
5. XII съезд РКП(б): Стенографический отчет. – М., 1968. – С. 320-321.
6. Там же. – С. 315-316, 402-403.
7. Там же. – С. 312.
8. Архив Троцкого // Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923-1927. – М., 1990. – Т. 1. – С. 215.
9. Троцкий Л.Д. Восемь лет. Итоги и перспективы. – М.-Л., 1926. – С. 19-20.
10. Троцкий Л.Д. К социализму или к капитализму? – М.Л., 1925. – С. 18-20.
11. Архив Троцкого // Коммунистическая оппозиция в СССР. – Т. 3. – С. 168.
12. Преображенский Е.А. Экономические кризисы при НЭПе. – М., 1924. – С. 28-30; XII съезд РКП(б): Стенографический отчет. – С. 322.
13. Архив Троцкого // Коммунистическая оппозиция в СССР. – Т. 4. – С. 113, 128-129.
14. См.: Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (Далее - РЦХИДНИ). – Ф. 17. – Оп. 2. – Д. 224. – Л. 34; д. 271. – Л. 11-12.
15. Архив Троцкого // Коммунистическая оппозиция в СССР. – Т. 2. – С. 66, 121; РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 2. – Д. 154. – Л. 64.

ПОСПЕЛОВ А. С.

З ІСТОРІЇ УГАНДІЙСЬКО-ТАНЗАНІЙСЬКОГО КОНФЛІКТУ (1972-1979).

Традиційно Африка вважається особливо небезпечним регіоном світу у плані різноманітних збройних конфліктів, які відбуваються тут майже постійно з моменту здобуття незалежності більшості з країн цього континенту. Всі ці конфлікти так, або інакше, є наслідком колоніального минулого африканських держав, але помітну роль в їх виникненні відіграють і особливі якості людей, що знаходилися у керма влади країн Африки. Особливо показовим в цьому плані був конфлікт між Угандою та Танзанією у 1972-1979 рр., що став наслідком політики та особливих амбіцій колишнього президента Республіки Уганда - Іді Аміна Дада (1971-1979).

Уганда - одна з найбільш незаможних країн світу до здобуття своєї незалежності, 9 жовтня 1962 р., була колонією Великобританії. Після

утворення держави її уряд очолив лідер Народного Конгресу Уганди (НКУ) - Аполо Мілтон Оботе, але найбільш впливовою силою в країні стали збройні сили, що виникли на базі англійських колоніальних частин. Їх роль поступово збільшувалась завдяки нестабільності внутрішньополітичної обстановки та існуванню проблеми кордонів з сусідніми державами - Кенією, Суданом та Танзанією¹. Тому М.Оботе намагався активно використовувати армію у вирішенні внутрішніх конфліктних ситуацій шляхом терора й придати вигляд легітимності участі військових в політиці паралельно з органами партії та влади².

Прогресивні заходи уряду М.Оботе, щодо встановлення державного контролю над власністю західних підприємців та проведення антиімперіалістичного курсу у зовнішній політиці, викликали негативну реакцію з боку західних монополій і спецслужб. В їх середовищі виник план усунення М.Оботе від влади й заміни його "сильною особистістю" з військових, що змогла би в подальшому діяти за вказівкою Заходу. Вибір пал на командувача угандійською армією – генерал-майора Іді Аміна, який мав тісні стосунки з ізраїльською розвідкою "Мосад"³. 25 січня 1971 р., під час знаходження М.Оботе у Сінгапурі на конференції країн Співдружності, Амін шляхом військового замаху захопив владу. В країні була встановлена військова диктатура, а зовнішня політика зазнала значних змін. Уганда опинилася в політичній ізоляції з боку африканських країн. З незаконним угандійським режимом відмовилися мати справи Танзанія, Судан, Замбія, Сомалі й Гвінея. Особливу турботу у Аміна викликала підтримка М.Оботе керівництвом Танзанії, що надала йому притулок і Судана, з території яких прихильники скинутого президента готувалися почати військові дії в Уганді.

Щоб подолати ізоляцію в Африці, Амін вдався до загроз, які лунали з самого початку його перебування при владі⁴, шантажу та військового тиску на сусідні держави. На кордонах з Танзанією та Суданом провокувалися конфлікти, які давали також Амінові можливість, мобілізувати армію на придушення внутрішньої опозиції під гаслом боротьби з пробоївськими повстанцями. Особливо напруженим було положення на угандійсько-танзанійському кордоні, де постійно відбувалися артилерійські дуелі, а військово-повітряні сили (ВПС) Уганди здійснювали рейди на танзанійську територію. Для того, щоб врегулювати стосунки між двома країнами, що загрожували перерости у справжню війну, уряд Нігерії запропонував свої послуги як посередника. Після спроб примирення, які пізніше здійснили також Заір, Ефіопія, Ліберія та Кенія, вдалося тимчасово врегулювати угандійсько-танзанійські взаємини⁵. Але остаточно конфлікт врегульован не був.

1971-1972 рр. характеризуються різким поворотом у зовнішній та у внутрішній політиці Уганди. Іді Амін розриває всілякі відносини з Ізраїлем - основним економічним та військовим партнером Уганди з часів здобуття її незалежності (громадяни Ізраїлю залишають Уганду, вивозячи частину свого обладнання), а після вигнання з країни азіатів (акція яка повністю була підтримана населенням Уганди) припиняється співробітництво з Великобританією та зі Сполученими Штатами Америки (ці країни відмовляються від надання Уганді обіцяного кредиту). Замість держав Заходу, уряд Аміна встановлює тісні стосунки з Лівією, а через неї з Радянським Союзом та насамперед з його арабськими союзниками. Все це, разом з антиізраїльською та антирасиською риторикою, відкрило Аміну шлях для отримання значної кількості радянської зброї і дозволило йому переоснастити власні збройні сили (на армію йшло 65 відсотків валового національного продукту), паралельно проводячи там зміну командного складу. Ці заходи, на перших порах, добре сприймалося серед військових та пересечливих громадян Уганди, завдяки чому Іді Амін укріпив свою диктатуру і власні позиції у конфлікті з Танзанією, що і проявилось у вересні 1972 р.

17 вересня 1972 р. біля 800 добре озброєних та підготовлених прихильників М.Оботе (так званої "народної міліції") з території Танзанії трьома колонами вступили в межі Уганди, намагаючись скинути військовий уряд Іді Аміна і повернути до влади колишнього угандійського президента. Перша колона пересекла заболочену місцевість долини р.Кагера у південно-західному секторі танзанійсько-угандійського кордону, розгромила гарнізон населеного пункту (н.п.) Кьєбе та на захопленому транспорті здійснила перехід до селища Санджа. Друга колона на вантажівках прорвалася збоєм скрізь прикордонний н.п. Мутукула та з'єдналася з першою в селище Санджа. Звідти дві колони пішли на північ до м. Масака, де їх зустрів, а потім і розгромив, танковий батальйон угандійської армії "Муліре". Третя колона перейшла кордон в 80 км. к заходу від н.п. Мутукула. Після запеклого бою у н.п. Кікангаті вона прорвалася к м. Мбарара й не очікувальним ударом вибила з нього гарнізон. Однак, відступивший з міста піхотний батальйон угандійської армії, перегрупировав сили і після короткого бою, знов оволодів ним. 19 вересня представник військового командування заявив, що армія Уганди повністю оволоділа положенням.

Намагаючись запобігти надсиланню підкріплень повстанцям з території Танзанії ВПС Уганди 17, 19 та 20 вересня здійснили кілька нальотів на територію Об'єднаної Республіки Танзанії, в тому числі на м. Букова.

На угандійсько-танзанійському кордоні склалося напружене положення. Танзанія надіслала до кордону з Угандою свої війська. Президент Джуліус Ньерере виступив з осудженням рейдів ВПС Уганди на танзанійські міста. У відповідь Амін заявив, що якщо Танзанія не заборонить “анти-угандійську діяльність” на власній території, він віддасть наказ нанести удари по таборам прооботівських загонів що залишилися в Танзанії. 19 вересня президент Танзанії інформував голову Організації Африканської Єдності (ОАЄ) короля Марокко Хасана II о серйозності положення. У Східну Африку терміново прибув генеральний секретар ОАЄ Н.Екангати. Одночасно з посередницькою місією в Уганді та Танзанії знаходилася сомалійська делегація. В результаті, 21 вересня обидві країни погодилися на “тимчасове перемир’я та припинення стану війни”. Уганда обіцяла припинити бомбардування танзанійських міст, а Танзанія – відвести свої війська від кордону. Потім повинні були розпочатися мирні переговори. Однак, 22 вересня знов виникла загроза військових дій. Представник угандійського командування оголосив про відновлення боїв з повстанцями у прикордонному районі, біля м. Мутукула і звинуватив Танзанію в тому, що вона надіслала заколотникам підкріплення та зброю. ВПС Уганди здійснили нальоти на танзанійську територію, бомбардувавши м. Мванза (біля нього знаходиться найбільша в Танзанії база ВПС). 23 вересня на південно-заході Уганди спалахнули запеклі бої між урядовими військами та заколотниками, які лишилися майже 200 людей вбитими й 50 полоненими, вимушені були повернутися в Танзанію. Їх розрахунки на те, що відбудеться повстання в угандійській армії, а населення підтримає його не виправдалися, так як Амін к тому часу зумів знищити, або нейтралізувати вірних Оботе офіцерів та солдат. Населення, в основному підтримало Аміна, піддавшись на його пропаганду. Тільки 6 жовтня 1972 р., при посередництві президентів Судана Німейрі й Замбії Каунди, міністри закордонних справ ворогуючих держав підписали в Могадішо (Сомалі) угоду з 5 слідуючих пунктів:

1. Припинення військових дій;
2. Виведення військ від кордону на 10 км.;
3. Припинення ворожій пропаганди один проти одного по радіо, телебаченню та в пресі;
4. Припинення діяльності підіривних елементів, що спрямовані проти іншої держави;
5. Повернення власності захоплених в ході бойових дій.

Поразка прооботівських угруповань мала значні наслідки. Вже у 1973 р. в Танзанії створюється перша антиамінівська організація, а згодом з’явилися ще 20 аналогічних. Їх лідери мали різні політичні погляди, але об’єднала них єдина мета – скинути диктаторський режим. У 1977 р. в

Лусці (Замбія) здійснена перша спроба об'єднання різноманітних емігрантських організацій у єдиний антиамінівський фронт. Була досягнута угода створити військовий комітет для підготовки та координації збройного опору диктаторському режиму. Базою антидиктаторських угруповань стала Танзанія. Іді Аміну ж, перемога в конфлікті 1972 р. дала привід для початку нового етапу репресій та підіграла його амбіції. Спираючись на велику допомогу з боку Лівії та СРСР, Амін збільшив чисельність збройних сил Уганди втричі (з 7000 чоловік у 1972 р., до 21000 у 1978 р.), озброївши їх сучасною технікою (танки Т-55, винищувачі МіГ-21). Це дало можливість Аміну висувати територіальні претензії до сусідніх держав, загрожуючи війною. Але рівень підготовки амінівських вояків був дуже слабким. Так, під час сесії ОАЄ, 25 січня 1975 р., угандійські МіГ-21 цілу годину намагалися знищити бомбами прапор Південно-Африканської Республіки, встановленого на одному з островів озера Вікторія. А один з літаків, що виконував цю не важку вправу врізався у воду⁶. Війовничий запал Іді Аміна частково охолod у 1976 р. В ніч з 3 на 4 липня під час проведення відомого рейда ізраїлітян на Етембе (операція "Джонатан"), було знищено 11 угандійських винищувачів (7 – МіГ-21Ф, 4 – МіГ-17Ф) та 20 військових. Цей випадок не завадив Аміну 3 серпня заявити, що Уганда претендує на частину території Кенії, вимагаючи "повернути Уганді смугу довжиною 200 миль" від кенійсько-угандійського кордону майже до столиці Кенії м. Найробі. Коли ж кенійський уряд відкинув ці вимоги, Амін спровокував на кенійському кордоні операцію "Панга калі" ("Гострий ніж" – на суахілі), яка закінчилася не вдало і Амін вимушений був зняти територіальні претензії до Кенії⁷.

Не дивлячись на ці невдачі, Амін все ж такі головним своїм супротивником вважав Танзанію, хоча штучна ескалація конфлікту з нею була, насамперед, наслідком провалів у внутрішній політиці та намаганням відвести увагу населення Уганди від гострих економічних проблем. І коли у 1978 р. в Бразилії пройшли заморозки, що значно підвищило світові ціни на кофе та дозволило Уганді отримувати стабільні валютні надходження, Амін відчувши себе впевнено, віддав наказ розпочати військові дії проти Танзанії.

Перед початком бойових дій збройні сили Уганди перевищували 21000 чоловік, з яких 20000 – сухопутні війська (1 танковий та 16 піхотних батальйонів на озброєні яких було 35 середніх танків, більше ніж 140 легких танків й панцерників (ПТ-76, БТР-60 та інші), 340 артилерійських систем), а 1000 – ВПС (винищувачі - 12 МіГ-21МФ, 2 МіГ-21У, 18 МіГ-17Ф, 8 МіГ-15Біс та кілька вертольотів Мі-8 у складі 3 ескадрилій).

В той же час, в лавах Народних Оборонних Сил Танзанії (НОСТ) налічувалось 26700 військових. Сухопутні війська (25 тисяч чоловік) мали 4 штабні бригади, 1 танковий та 1 інженерний полки, 13 піхотних батальйонів й 3 артилерійських дивізіона. На їх озброєні було 20 середніх танків (тип "59"), 14 легких танків (тип "62") та 100 артилерійських систем. ВПС (1000 військових) налічували 3 винишувальні (12 J-7, 12 J-6, 8 J-5) та 1 транспортну ескадрилью⁸. Крім того 700 вояків служили у військово – морських силах, але вони не приймали участі у війні з Угандою. І хоча НОСТ поступалися угандійцям в кількості військової техніки, вони переважали їх в чисельності особового складу, особливо після проведення мобілізації (під час війни з Угандою, чисельність НОСТ була доведена до 75000 чоловік⁹) та морально були вище за свого супротивника.

29 жовтня 1978 р. угандійські війська не очікувано перейшли кордон з Танзанією і до 2 листопада захопили частину танзанійської території на північ від р. Кагера, площиною біля 1800 квадратних кілометрів з населенням близько 50 тисяч чоловік. Іді Амін об'явив цей район складовою частиною Уганди¹⁰. Уряд Танзанії відразу ж звернувся до ОАЄ з проханням засудити агресію і вимогав від угандійської влади вивести свої війська з території Об'єднаної Республіки Танзанії та гарантувати не повторення подібних інцидентів в майбутньому. Але все це не дало результатів, тому 2 листопада президент Танзанії Дж. Ньерере оголосив війну Уганді. 5 листопада, після проведення мобілізації, танзанійські війська розпочали бойові дії проти угандійської армії в районі р. Кагера¹¹. Намагання в цей період, політичними засобами врегулювати угандійсько-танзанійський конфлікт, через посередництво генеральних секретарів ООН Курта Вальдхайма та ОАЄ Едема Коджо, президентів Кенії, Гвінеї та Тоголезької Республіки, результатів не дали¹². Тому бойові дії продовжувалися. На початку кампанії успіх був на боці угандійських збройних сил, які активно використовували бронетанкову техніку та авіацію для підтримки сухопутних частин, завдяки чому змогли доволі швидко виконати завдання свого командування. Але НОСТ здійснювали героїчні зусилля для захисту власної території. До того ж, Танзанії допомагали африканські країни та Китай. Все це дозволило в середині листопада танзанійським військам перейти у контрнаступ, який закінчився 24 листопада повним звільненням території Об'єднаної Республіки Танзанії від ворога. Іді Амін вимушений був віддати наказ про вивід угандійських військ з захоплених територій¹³. В подальшому, до середини січня 1979 р., бої велися на угандійсько-танзанійському кордоні. Тоді як Амін мав значні складнощі, що до комплектування (в армію набиралися лише пред-

ставникі малих суданських народностей, звідки вийшов сам Амін, а ні представники нілотських народностей, які фізично знищувалися під час його правління) та оснащення збройних сил Уганди (амінівському режиму допомагала лише Лівія), командування НОСТ готувало свої частини для нового наступу. Крім того, на боці танзанійської армії з січня воювало близько 4 тисяч угандійців. Все це дозволило 20 січня 1979 р., НОСТ перенести бойові дії на територію Уганди. На це Амін відповів новими загрозами. Виступаючи 25 січня по радіо він заявив: "Танзанія не повинна вважати, що зможе захопити Уганду. Танзанійські солдати в Уганді сидять на пороховій бочці, їх надіслали сюди на смерть"¹⁴. Але його положення становилося критичним, як у політичному, так і у військовому плані. На 32 сесії ОАЄ в Найробі (24 лютого – 5 березня 1979 р.) лідери африканських країн засудили дії президента Уганди, а пізніше в м. Моши (Танзанія) відбулася конференція представників 22 політичних угруповань угандійців, що виступали за повалення військового режиму. На ній був створен Національний Фронт Визволення Уганди (НФВУ), бойові загони якого діяли разом з НОСТ.

4 березня 1979 р. об'єднані сили НОСТ та НФВУ почали рішучий наступ проти угандійської армії. Угандійці чинили слабкий опір і тому, 11 березня, Амін звернувся за допомогою до лівійського лідера Муамара Каддафі¹⁵. Той надіслав біля 1000 військових, які фактично стали основою сил Аміна¹⁶. К 28 березню об'єднані сили захопили м. Мітьяна, що в 65 км. на захід від Кампали та н.п. Мпігі, розташованого в 32 км. к заходу від Етембе. Фактично столиця Уганди була оточена, а армія розбита. До того ж, міністр оборони Уганди Еміліо Мондо здійснив невдалу спробу військового заколоту¹⁷. Аміну залишилося лише оперувати до міжнародних установ та сподіватися на лівійську допомогу.

29 березня Уганда вимагала термінового скликання Ради Безпеки ООН для розгляду питання про агресію Танзанії проти неї, а Муамар Каддафі, 28 березня, надіслав листа Дж. Ньєрере з пропозицією вивести танзанійські війська з території Уганди¹⁸, але отримав відмову. Як наслідок, лівійській середній бомбардувальник Ту-22Б в ніч з 29 на 30 березня здійснив рейд на танзанійське місто Мванза¹⁹. У відповідь, танзанійські J-7 нанесли удари по аеропорту в м. Етембе, а 4 квітня почалися бої за Кампалу, яку захищало 3 тисячі угандійських та лівійських вояків. Запеклі бої за Кампалу (танзанійці використовували реактивні системи залпового вогню БМ-21 "Град") тривали до 11 квітня. В той же день, Іді Амін втрапивши владу і програвши війну втік спочатку до Лівії, а потім у Саудівську Аравію, а вірні йому війська відійшли в Судан та Заір. По-

валення диктатури Аміна з великим підйомом зустріли як в Уганді так і за її межами²⁰. Влада в Уганді перейшла 12 квітня 1979 р. до тимчасового уряду, створеного ФНВУ. 6 червня 1979 р. президент Об'єднаної Республіки Танзанії Джуліус Ньерере об'явив про закінчення "Кагерської війни", а у 1980 р. танзанійські війська були виведені з території Уганди.

Угандійсько – танзанійській конфлікт 1972-1979 рр. умовно можна поділити на два етапи. На першому (1972-1973 рр.), який став прямим наслідком державного перевороту 25 січня 1971р., спалах напруженості між двома країнами виник завдяки намаганням антиамінівських угруповань повернути до влади скинутого президента Уганди М.Оботе. Оскільки противники Аміна базувалися в Танзанії і ця країна всіляко допомагала їм, це може розцінюватися як втручання уряду Танзанії у внутрішні справи Уганди. Тому не дивно, що воюя зі своїми опонентами, Іді Амін намагався перенести військові дії на танзанійську територію. Оскільки, в той період внутрішня політика Аміна користувалися підтримкою населення Уганди, спроби заколотників і керівництва Танзанії повалити його диктатуру не мали успіху. Але перемога Аміна в подіях вересня 1972 р. тільки підіграла його амбіції. І не дивно, що ініціатором другого етапу конфлікту (1973-1979рр.) був Амін. Причому зіткнення з Танзанією провадувалося саме ним, як засіб відволікти увагу власного населення від провалів у внутрішній політиці та підвищення особистого авторитету на міжнародній арені. Поразка Уганди і особисто Аміна в "Кагерській війні" була обумовлена перевагою антиамінівських сил як в моральному дусі так і в рівні підготовленості, а головне в тому що Амін к 1978 р. повністю втратив підтримку власного населення.

Згідно з цією періодизацією можна класифікувати угандійсько-танзанійській конфлікт 1972-1979рр. як національно-етнічний конфлікт за гегемонію внутрі Уганди, що згодом перетворився завдяки амбіціям Іді Аміна у інтернаціоналізований локальний конфлікт за гегемонію в регіоні Східної Африки.

ПРИМІТКИ:

1. Karugire S.R. A political history of Uganda. - Nairobi, London: Heineman ed. Books, 1980. – P.206.
2. Conflict resolution in Uganda / Ed. by. Rupesinghe K. – Oslo: intern peace research inst. Etc., 1989. – P.198.
3. Панкратьев В.И. Уганда: период военной диктатуры // Народы Азии и Африки, 1983. - № 6. – С.52.
4. Балезин А.С. У великих африканских озёр. Монархи и президенты Уганды. – М., 1989. – С. 184.

5. Ксенофонтова Н.А. История Уганды в новое и новейшее время. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1984. – С.208.
6. Котловский А. МиГ-21 в локальных конфликтах. – К.: АрхивПресс, 1997. – С.42.
7. Балезин А.С. Вказана праця. – С.195-197.
8. Советская Военная Энциклопедия / под редакцией Н.В. Огаркова. - Т. 8. – М.: Воениздат, 1980. – С.167, Т. 7. – М.: Воениздат, 1979. – С.651.
9. Объединённая Республика Танзания. Справочник / под редакцией Н.И. Гаврилова. М.: Наука, 1980. – С.198.
10. Time, 1978. – Vol 112. – N 26
11. Овчинников В.Е. История Танзании в новое и новейшее время. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1986. –С.220.
12. Новое время, 1978. - № 47. – С.14-15.
13. Новое время, 1978. - № 48. – С.2.
14. Цит. по: Вожди и тираны XX века. / Автор-составитель Р.Н. Гришко. – Минск: Современный литератор, 1998. – С.34.
15. Грант Нейл. Конфликты XX века. – М.: Физкультура и спорт, 1992. – С. 357.
16. The Morning Star, 1979. – April 9.
17. Красная Звезда, 1979. – 29 апреля.
18. Красная Звезда, 1979. – 30 апреля.
19. Константинов В., Романенко В., Хаусов А. Сверхзвуковой довгожитель // Авиация и Время, 1996. - № 2. – С.15-16.
20. Omara-Otumnu A. Politics and the military in Uganda 1890-1985. – Basingstone L.: Macmilan press. Oxford: St. Antony's college, 1987. – P.145.

КОВАЛЬ І.М.

СХІДНА ЄВРОПА В КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКО-АМЕРИКАНСЬКИХ ВІДНОСИН (ПЕРША ПОЛОВИНА 80-Х РОКІВ ХХ СТОРІЧЧЯ).

Протягом першої половини 80-х років взаємовідносини наддержав з країнами Східної Європи зазнали суттєвої еволюції. На початку цього періоду за винятком стурбованості з приводу можливого введення радянських військ до Польщі, комуністичні країни Східної Європи мало цікавили адміністрацію Рейгана і не були серед пріоритетів її політики на початку 1980-их років. Для Радянського Союзу, навпаки, відносини з цими країнами завжди були надзвичайно важливими та пріоритетними.

Без сумніву, перше місце серед пріоритетів східноєвропейської політики СРСР на початку 80-х років посідала Польща¹. Інші східноєвро-

пейці теж пильно стежили за розвитком польських подій, ліберальні кола в деяких країнах із слабкою надією, а керівництво Східної Німеччини із стурбованістю через нестійкість ситуації у своїх сусідів на сході і можливих наслідків придушення ситуації або, навпаки, її розширення. З особливою тривогою спостерігало за розвитком подій керівництво Чехословаччини та Румунії. Певне занепокоєння з цього приводу відчувалося і в самому Радянському Союзі, особливо боялися цього лідери України та прибалтійських республік. Радянське керівництво, в принципі, сприяло створенню умов, за яких в грудні 1981 року режим генерала Ярузельського зміг ввести воєнний стан й утримати ситуацію під контролем, залишаючись при владі в Польщі без прямого втручання Радянського Союзу.

Крім поглиблення внутрішньополітичної кризи в Польщі, що знайшла тимчасове вирішення у введенні воєнного стану та розпуску “Солідарності”, на початку 80-х років всі країни Східної Європи відчували серйозні економічні труднощі. Найбільш критично вони виявилися у Польщі, чий борг у твердій валюті (в основному західним країнам) у 1980 році досяг 25 млрд. доларів США. У 1980-82 рр. спостерігалось також різке падіння виробництва і продуктивності праці. Румунія, НДР, Чехословаччина та Угорщина зазнавали труднощів у зв'язку із скороченням обсягу кредитів і торгівлі між Сходом та Заходом. Ці економічні проблеми змушували країни Східної Європи ще більше зблизитися з Радянським Союзом. Однак він теж зазнавав значних економічних труднощів. Через те Радянський Союз не зміг використати несприятливу ситуацію з торгівлею між Сходом і Заходом для того, щоб ще тісніше прив'язати до себе країни Східної Європи. Більше того, він змушений був на 10% скоротити експорт енергоресурсів до Східної Європи.

Разом з тим, східноєвропейські партнери постійно просили збільшити прямі й непрямі субсидії для того, щоб запобігти виникненню в регіоні політичної нестабільності і, зокрема, забезпечити достатню пряму економічну допомогу Польщі, щоб запобігти там економічному й політичному розвалу, що міг спричинити не передбачувані наслідки для всього регіону.

Політика Радянського Союзу була зрозумілою: не допустити усунення комуністів від влади в країнах Варшавського Договору, забезпечити їх економічну життєздатність й інтеграцію та посилити політичну єдність цих країн на підтримку політики Москви. Це була традиційна політична лінія, характерна для брежнєвського періоду хіба що спробами посилити її.

Певна тенденція на розвиток співробітництва Радянського Союзу і його східноєвропейських союзників із Заходом, започаткована в період розрядки з середини до кінця 70-х років, ще деякий час тривала, але на

початку 80-х років здійшля нанівець. Наприкінці 70-х – початку 80-х років радянськими і східноєвропейськими експертами було проведене конфіденційне спільне наукове дослідження з проблем співробітництва між Сходом і Заходом в Європі, яким керував академік Олег Богомолов. Воно отримало кодову назву “Зірка”.

Одночасно розроблялась паралельна програма щодо нормалізування радянсько-американських відносин у контексті взаємовідносин цих країн зі Східною Європою (під кодовою назвою “Момент”). Цю програму очолював директор Інституту США і Канади Георгій Арбатов. Однак багато рекомендацій обох груп не були взяті до уваги лідерами Радянського Союзу і східноєвропейських країн, автори деяких досліджень навіть дістали ярлики “ревізіоністів” і їхні зусилля були зведені нанівець. Їх зусилля застопорились. І все ж вони підготували ґрунт для багатьох майбутніх подій².

У 1981-82 рр. Радянський Союз і держави Східної Європи, маючи приблизно однакові економічні проблеми, домагалися поступової стабілізації ситуації в Польщі. Як уже зазначалось, адміністрація Рейгана спочатку зосередила увагу на потенційній небезпеці радянської інтервенції в Польщу, а потім безуспішно шукала в ситуації із воєнним станом привід примусити своїх західноєвропейських союзників ввести проти Польщі каральні економічні санкції. Такий курс дій не був результатом продуманої політики. Тільки після двадцяти місяців перебування адміністрації при владі була вироблена певна політична лінія щодо Східної Європи.

Серед різних політологів в адміністрації Рейгана в Білому Домі й Пентагоні було немало прибічників жорсткої лінії, схильних розглядати країни Східної Європи як “комуністичного ворога”, яким керують з Москви. На їх погляд американцям не варто було розвивати які-небудь, крім номінальних, стосунки з якоюсь з країн–“супутниць” “радянського блоку”. Інші діячі, особливо в держдепартаменті, вважали, що для ведення ефективної політики, як у сенсі розрядки, так і конфронтації, необхідно “диференціювати” комуністичні країни. Фактично з проблем Східної Європи була зроблена єдина за перші півтора роки рейганівської адміністрації політична заява колишнім заступником держсекретаря з європейських справ Лоуренсом Іглбергером, який, як уже зазначалось, наприкінці 1981 року виступив з доповіддю перед підкомітетом палати представників. Він знову підтвердив, що Америка виробляє відносини з кожною конкретною державою і зі всіма східноєвропейськими державами загалом в залежності від їх відносин з СРСР на підставі двох критеріїв: ступінь “незалежності зовнішньої політики і/або більш ліберальна внутрішня політика” окремо взятої східноєвропейської країни³. Та-

кий підхід, як відзначав американський політолог Р. Гартхофф, з деякими варіаціями при його застосуванні, використовувався при формуванні політичного курсу США уже майже два десятиріччя⁴.

Цей висгуп Л. Іглбергера викликав надто негативну реакцію в Білому домі, оскільки, по-перше, багато формулювань були не зовсім чіткими і, відповідно, давали привід для різних тлумачень, а, по-друге, викладена позиція не була погоджена з адміністрацією президента. Як свідчить Р. Гартхофф, у цій заяві викладалась лише позиція держдепартаменту, не обговорена й не погоджена з Білим домом. Однак, оскільки питання в тому вигляді, як воно було поставлене заступником держсекретаря, вважалося досить теоретичним, його виклад не отримав серйозних заперечень, хоча альтернативні думки все ж були.

І лише в серпні 1982 року був вироблений офіційний політичний курс, викладений у директиві № 54 Ради національної безпеки. Ця директива знаменувала перемогу прагматиків з держдепартаменту над “ідеологами” з адміністрації, що ставилися до всіх східноєвропейських країн однаково вороже, не диференціюючи їх. Офіційно було підтверджено, що США у своїй східноєвропейській політиці використовують “диференційований підхід”. При обговоренні різних позицій і підготовці документа Радою національної безпеки розглядалися і більш суворі критерії незалежності внутрішньої політики, але ця ідея була відхилена.

Однак, як і раніше дискутувалося питання про ступінь “рішучості заходів” з боку США щодо зниження радянської гегемонії у Східній Європі і заохочення політичного плюралізму східноєвропейських країн. Навіть держсекретар Шultz, який вступив на посаду саме тоді, коли приймалась ця політична лінія і який дотримувався більш помірних поглядів, говорив про неї так: “Наша політика спрямована на те, щоб відкинути країни Східної Європи від Радянського Союзу з допомогою того, як ми поводимо себе щодо них, в залежності від того, наскільки вони здатні займати самостійну і відмінну від Москви позицію”⁵.

Ця нова політична лінія вперше була публічно представлена у промові віце-президента Джорджа Буша у Відні у вересні 1983 року після його візитів до Угорщини, Румунії та Югославії. Буш відверто заявив: “Ми використовуємо у своїй політиці “диференційований підхід”: тобто ми дивились, якою мірою країни [Східної Європи] здійснюють автономну зовнішню політику, не залежну від директив Москви, до якої міри вони здійснюють лібералізацію своєї внутрішньої політики – у сфері політичній, економічній та у сфері дотримання прав людини”.

Він, зокрема, зазначив, що “Сполучені Штати будуть налагоджувати більш тісні відносини в політиці, економіці й культурі з Угорщиною та Румунією, – країнами, які сповідують більш відкриту й незалежну політику. Ми будемо зміцнювати наші відносини й співробітництво з цими країнами”. Далі йде суттєве застереження: “Однак, ми не відзначимо своєю прихильністю закриті суспільства й країни, котрі ведуть агресивну зовнішню політику, – це такі країни, як Болгарія та Чехословаччина, котрі продовжують грубо порушувати елементарні права людини, і такі країни, як Східна Німеччина й знову Болгарія, які точно повторюють поведінку Радянського Союзу, займаючись підготовкою, фінансуванням та озброєнням терористів і посилаючи радників, військову й технічну допомогу до країн, які розвиваються, де відбуваються збройні повстання”.

Нарешті Буш двозначно завершив: “Сполучені Штати не бажають дестабілізації або підриву яких-небудь держав, але... ми підтримуємо й будемо заохочувати будь-який рух до досягнення суспільних, гуманітарних та демократичних ідеалів”, навіть не уточнивши, що сам цей “рух” має бути як мінімум ненасильницьким. Віце-президент дав зрозуміти, що Сполучені Штати не вважають, що Ялтинські угоди часів Другої світової війни розділили Європу на сфери впливу. З цього приводу він сказав, що в той період Радянський Союз “взяв на себе зобов’язання надати повну незалежність” країнам Східної Європи і що “сьогодні порушення Радянським Союзом цього зобов’язання є першопричиною напруженості у відносинах між Сходом і Заходом”⁶.

Протягом 1984 року високопоставлені американські державні діячі продовжували висловлюватися на адресу Східної Європи у подібному, досить агресивному тоні. У січні, виступаючи на відкритті конференції з питань роззброєння в Європі (Стокгольм), державний секретар Шульц підкреслив: “Дозвольте мені внести повну ясність: Сполучені Штати не визнають законності штучно нав’язаного поділу Європи. Такий поділ лежить в основі проблем європейської безпеки та прав людини, і ми все це знаємо”.

Ця заява Шульца справила вкрай негативне враження на керівників східноєвропейських держав, вони посилались на неї протягом кількох місяців, підкреслюючи агресивність адміністрації Рейгана щодо країн регіону.

У серпні в промові, зверненій до американців польського походження з приводу 40-ї річниці Варшавського повстання, президент Рейган оголосив, що вважає “неприйнятною ситуацію пасивного спостереження постійного утиску народів Східної Європи”, що США не підтримують “поділу Європи на сфери впливу”⁷. Він знову в дусі лексики часів Ейзенхауера-Даллеса назвав країни Східної Європи “поневоленими краї-

нами". І, нарешті, підкреслив, що ті події, які розгорнулися в Польщі з появою "Солідарності", знаменують собою те, що "лід зрушився".

Його повторював, говорячи на цю ж тему, держсекретар Шульц, виступаючи через кілька днів перед ветеранами зарубіжних країн. Він вважав, що історія не просто повертається проти домінування Радянського Союзу в Східній Європі, а повертається в результаті "хрестового походу" Сполучених Штатів проти цього "владарювання". "Наша політика дає плоди", – зазначав він. "Повільно, але невідворотно комуністи-поневолювачі зазнають поразки у всьому світі. Хід історії за нас. Цінності, які для американців найвище від усього, – демократія, свобода, мир і надія на процвітання, – укорінюються у всьому світі"⁸.

Назва цього звернення Шульца – "Дипломатія й сила", – а також весь його дух повинні були підкреслити "наше прагнення діяти в момент кризи рішуче. Тим самим ми можемо допомогти поворотові цієї "течії свободи". Зокрема, він пообіцяв, що хоча "ми не можемо сподіватися побачити торжество свободи у Східній Європі, доки ми живі", "це обов'язково колись станеться", і згадав Чехословаччину 1968 року, Угорщину 1956 року, Східну Німеччину 1953 року та Польщу початку 80-х.

У своїх мемуарах держсекретар Шульц зізнався, що незадовго до цього потоку промов він запропонував президентові Рейгану перейти на "новий рівень активності США і до більш рішучого застосування "диференційованого підходу" в американській політиці щодо Східної Європи.

На перший погляд здавалося, що формування і формулювання політики США, а також риторична підтримка "хрестового походу", не виходили в ті роки далеко за межі пропаганди. Після придушення "Солідарності" і відповідних економічних санкцій Східна Європа відійшла в політичну тінь, і Вашингтон не приділяв їй особливої уваги.

Однак, з точки зору Радянського Союзу завзяття, виявлене "хрестоносцями", здавалося значно більш зловісним. По-перше, будь-яким крокам чи висловлюванням, що потенційно зачіпали Східну Європу, надавалося надмірного значення. Крім цього, Москва вважала пропаганду в принципі цілком матеріальною силою. І, нарешті, до обов'язків нового урядового комітету з "публічної дипломатії", заснованого в січні 1983 року рішенням Ради національної безпеки (NSDD-77), входило те, що в Радянському Союзі прийнято було називати "активними заходами", які виходили за суто пропагандистські межі і включали широкий спектр таємних операцій. Цілком очевидно, що радянські лідери перебільшували значення "активних заходів", які збирався застосувати цей комітет, очолюваний Кларком, але, за свідченнями експертів, вони не дуже помилялись.

Радянські лідери також розуміли (на підставі інформації, яка була в них), що США на початку 80-х років застосовували активні заходи не лише для збирання інформації, й проводили спеціальні операції, зокрема у Польщі.

Завідувач відділом міжнародної інформації ЦК КПРС Леонід Замятін у 1984 році підкреслював, що, не зважаючи на прояв деякої зацікавленості з американського боку у веденні діалогу, кампанія ворожнечі та протистояння тепер була зведена до рангу “державної політики” і, “як ніколи раніше”, перебувала під контролем Білого дому. Він зазначив, що ця кампанія є комбінацією “стратегії глобального наступу на соціалізм як соціальну систему і тактики диференційованого підходу до окремих соціалістичних країн” з метою “послабити і роз’єднати їх”. Більше того, на думку Замятіна, в ході цієї кампанії йде “ідеологічна війна”, що реалізується не просто методом пропаганди, а “шантажу, дезінформації, провокаційних актів і терору”. У зв’язку з цими причинами, радянські лідери доклали значних зусиль, щоб ще більше об’єднати країни “радянського блоку” у Східній Європі.

Лише наприкінці 1986 року відбулася важлива зміна політичного курсу Радянського Союзу. Кілька інформаційних джерел в наступні роки посилялися на засідання Політбюро, на якому було схвалено меморандум, представлений Горбачовим, який закликав “реструктурувати” політику Радянського Союзу щодо Східної Європи. На це засідання Політбюро посилався, серед інших, тодішній секретар ЦК партії Єгор Лігачов і стверджував, що серйозних розбіжностей не виникало, всі визнали необхідність надати більше свободи вибору країнам Східної Європи і заперечували будь-яку можливість радянської інтервенції. Це засідання по суті стало історично поворотним моментом.

Горбачовська політика щодо Східної та Західної Європи дедалі більше тяжіла до злиття. Його загальний погляд на світ і його мислення базувалося на переоцінці процесів у світі, де все взаємопов’язано. Це знайшло явне підтвердження у його ранніх висловлюваннях, і особливо повно у доповіді 27 з’їздові партії на початку 1986 року.

Хоч Горбачов залишався переконаним соціал-комуністом (на його власну думку), він відхилив ленінсько-сталінський поділ світу на два ворогуючі табори, приречені на вічний конфлікт, поки один з них, прогресивний соціалістичний світ, переможе інший – виснажений капіталістичний світ, який буде викинуто на звалище історії.

Такий ідеологічний ревізіонізм, який він вважав оновленням, мав важливі політичні наслідки. Передусім, втратив свою актуальність принцип “мирного співіснування” двох систем, який вже давно перестав бути

проміжною тактикою порівняно слабкої радянської держави за Леніна і Сталіна, і який став потім за Хрущова та Брежнєва імперативом ядерного століття на невизначене майбутнє. Горбачов бачив необхідність інтеграції Радянського Союзу і соціалістичних країн з життєздатним і квітучим капіталізмом нового типу.

По-друге, для Європи це означало кінець конфронтації двох політичних і військових союзів та створення єдиної Європи, спільного дому для її мешканців на Заході і на Сході (протягом не лише від Атлантики до Уралу, а й від Владивостока до Сан-Франциско).

По-третє, для Східної Європи це також означало перехід до вільного формування для кожної держави своїх власних інститутів і національної політики у тісному зв'язку зі злиттям Сходу і Заходу та кінець радянського домінування.

ПРИМІТКИ:

1. Докладніше про це див.: US Relations with the Countries of Central and Eastern Europe.- US House of Repres., December 1979.- Washington: US GPO, 1979.- P.V.
2. Перша публічна згадка про це міститься в: Орлик И. Россия и Восточная Европа: проблемы и перспективы.// Международная жизнь.- №7.- 1992.- С.35.
3. Department of State Bulletin.- Vol. 81.- July 1981.- P.73-78.
4. Garthoff R. Eastern Europe in the Context of US – Soviet Relations// Soviet Policy in Eastern Europe/ Ed. by Terry S.- New Haven: Yale Univ. Press, 1994.- P.315-348.
5. Shultz G. Turmoil and Triumph: My Years as Secretary of State. – New York: Charles Scribner's Sons, 1993. - P.40.
6. Department of State Bulletin. – Vol. 83. – November 1983. – P. 20-22.
7. Weekly Compilation of Presidential Documents. – Vol. 20. – August 20, 1984.- P.1132-1133.
8. Department of State Bulletin. – Vol. 84. – October 1984. – P.19.
9. Zamyatin L. Washington's New Orientation // Tribuna (Prague). – 1984. – Oct. 31. – № 44

ЗУБАРЕНКО І. В

ЄГИПЕТ І США. ДЕЯКІ ПІДСУМКИ І ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН У 1970-І – 1990-І РР.

З кінця 1940-х рр. політика Сполучених Штатів на Близькому Сході була спрямована на вирішення наступних питань: а) підтримка Ізраїлю, як регіонального співника, б) захист інтересів американських транснаціональних корпорацій.

Після приходу до влади у Єгипті в 1952 р. радикально настроєних військових на чолі з Гамалем Абделем Насером і проголошення республіки ситуація змінилась. Нова влада ужила ряд заходів по зміцненню суверенітету країни, прискоренню економічного розвитку і розробці зовнішньополітичного курсу Єгипту.

Суецька криза спрямувала спадок впливу колишніх колоніальних держав на Близькому Сході і посилення глобалізації зовнішньої політики СРСР. З цього часу арабські країни згідно зі своїми зовнішньополітичними пріоритетами розділяються на прибічників та опозиціонерів двох ведучих центросилових держав. У ході боротьби за придбання спільників у цьому регіоні Радянський Союз підтримував більшість арабських радикальних антизахідних течій і режимів, а Сполучені Штати вважали пріоритетним встановлення контактів з монархіями Персидської затоки, водночас зі здійсненням політичної і військової підтримки Ізраїлю.

На думку російського вченого-сходознавця Б. Сейраняна, переконливу вагу на користь “соціалістичного вибору” Єгипту мали такі значні по тім часам чинники, як “історичні успіхи СРСР та інших країн в соціалістичному будівництві” і “мінливе співвідношення сил на користь соціалізму.”¹

При цьому треба враховувати той факт, що встановлення тісного співробітництва між СРСР і Республікою Єгипет не означало переходу цієї арабської країни в сферу впливу “соцлагерю”, але воно спрямувало жорсткість позиції США що до Суецької кризи 1956 р.

У ході “шестиденної війни” з Ізраїлем в 1967 році Єгипет зазнав поразки, результатами якої стало закриття Суецького каналу, утрата нафтопромислів у Синаї, послаблення туризму та інвестування, збільшення витрат на оборону, що в цілому негативно вплинуло на економічний розвиток країни.

Незважаючи на важність посередницької ролі США у припиненні бойових дій, підтримка Ізраїлю з їх боку була настільки очевидною, що Єгипет пішов на розрив дипломатичних стосунків з Вашингтоном (грудень 1968 р.). Насер відхилив також план держсекретаря В. Рождерса по урегулюванню конфлікту, оскільки вважав вступання Єгипту до переговорів з Ізраїлем “капітулянтством”.²

Певна нестабільність в американо-єгипетських відносинах в цей період пов’язана також із тим, що США ще не виробили концептуальних основ своєї політики на Близькому Сході, оскільки головна їх увага приділялась протистоянню з СРСР у Європі та Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Посилення радянського впливу на Близькому Сході викликало побоювання у керівництва Сполучених Штатів, але та обставина, що Єгипет був одним з найбільш активних членів Руху неприєднання, сприяло зберіганню відно-

син США з цією арабською країною. Що до мети Насера, то вона складалась у тому, щоб зайняти домінуючу позицію на Близькому Сході, граючи на суперечностях між СРСР і США. Останнім, не вважаючи на жорсткість протистояння, було вигідним збереження балансу сил у регіоні. Однак у цьому випадку США робили ставку не на Єгипет, а на Ізраїль. На протязі 1969–1970 рр. Насер зробив ряд публічних заяв про готовність відновити відносини з США. Цей курс був продовжений і після його смерті.

Позиція Анвара Садата відрізнялась від політики його попередника. Він прагнув до зближення зі Сполученими Штатами, що, в свою чергу, означало розрив відносин з СРСР. А втім, за свідощвом Г. Кісенджера, держсекретаря США на початку 70-х рр., американська адміністрація перший час “важала Садата перехідною фігурою”³, тобто перебування А. Садата на посту президента Єгипту розглядалось як тимчасове. Однак зміцнення позиції Садата як голови країни, як і його проамериканські установки, примусили держдепартамент в певній мірі переглянути своє ставлення до цієї фігури. Хоча обставини на початку змушували Садата дотримуватись стратегічної лінії Насера. У першому півріччі 1973 р. радник єгипетського президента з питань національної безпеки Х. Ісмаїл провів у Вашингтоні серію зустрічей з Р. Ніксоном і Г. Кісенджером.⁴ Проте висунуті Єгиптом вимоги що до звільнення Синайського півострова без попередніх умов були відхилені США, підтримуючими позицію Ізраїлю.⁵ Це примусило А. Садата повернутись до силових методів вирішення проблеми окупованих територій.

Війна 1973 року стала зворотним пунктом в реорганізації політичного курсу Єгипту. Прибічники “інтіфаху” розглядали кінець війни як шанс для їх країни увійти в еру більшої демократії. Зовнішньополітичні пріоритети фокусувались на двох основних ідеях: 1) досягти домовленості з Ізраїлем під керівництвом центросилових держав, 2) розширити контакти з Заходом, в першу чергу з США.

У лютому 1974 року були відновлені дипломатичні стосунки з США, на підтримку яких Садат розраховував у вирішенні, як близькосхідної кризи, так і економічних проблем Єгипту. Прибічники правлячого режиму були схилені розглядати внутрішню і зовнішню політику як єдине ціле.

На їх думку, соціально-економічні умови могли бути покращенні тільки у мирний період. А. Садат писав: “Якщо ви подивитесь назад у історію, побачите жахи, накладенні на Єгипет війною – страждання, розруха, затримки у розвитку. Єгипет став відсталою країною із-за гасла “війна у верхах”. Тому я обрав мир... Я вірив, що поки не дуже пізно, важливо створити благодатну атмосферу, щоб Єгипет зумів вижити і стати рівноправним партнером у 21 столітті.”⁶

В зв'язку зі складеними обставинами трапилась фундаментальна зміна у відносинах між Єгиптом і США. Бажання улагодити конфлікт з Ізраїлем, а також фінансові проблеми були підштовхуючими факторами до зближення з США. Садат стверджував, що при теперішніх глобальних, регіональних і внутрішніх обставинах, на позиції Ізраїлю неможливо вплинути тільки з допомогою зброї.

Продовженням цієї лінії мислення стала місія Анвара Садата до Ізраїлю у листопаді 1977 року. Єгипетсько-ізраїльські переговори тривали 16 місяців і закінчились укладенням Кемп-девідських угод у березні 1979 року. Найбільшу цінність для Єгипту мала та частина Кемп-девідських угод, в якій йшла мова про повернення Синайського півострова. З іншого боку, договір дозволив Ізраїлю відкласти на ціле десятиріччя розгляд палестинської проблеми. В США справедливо розцінили дії А. Садата як свідoctво про його бажання відійти від співробітництва з СРСР і переорієнтуватись на Захід.

В наступні 20 років склався комплекс багатосторонніх відносин між Єгиптом, США і Ізраїлем. Взаємні інтереси між цими державами витримали перевірку серйозним змінам. Сторони залишались вірними своїм зобов'язанням і після вбивства А. Садата.

Нове єгипетське керівництво на чолі з Хосні Мубараком уявляло свою політичну орієнтацію як модель: вирішення арабо-ізраїльського конфлікту мирними заходами на основі формули "земля в обмін на мир" і повне партнерство з США на всіх етапах урегулювання. Політика Єгипту на протязі цього періоду зазнавала впливу з боку як регіональних, так і глобальних змін. Поперед усього, мова йде про спалах війни у Персидській затоці і про розпад СРСР.

В багатьох відносинах криза у Персидській затоці розглядалась як мікрокосм політики "відкритих дверей", включаючи переорієнтацію по відношенню до США. Тверда позиція США привела до серйозних результатів. В першу чергу, був анульований величезний борг Єгипту Сполученим Штатам у \$7,1 мільярда.

Після війни у Персидській затоці в Єгипті почали здійснюватись економічні перетворення. Активізувався процес приватизації, рівень інфляції знизився на 4 процента в рік, запаса твердої валюти зросли на \$18 мільярдів, збільшилось іноземне інвестування, єгипетський фунт і платіжний баланс країни стабілізувались, ринок акцій досяг безпрецедентного рекорду, зовнішній борг держави скоротився до відмітки менш, ніж \$30 мільярдів.

До цього часу треба віднести і початок формування у єгипетському суспільстві критичних тенденцій по відношенню до США, що стало

слідством кризи у Персидській затоці. Претензії складались в тому, що американська влада не глушилася використовувати політичні, економічні і військові методи тиснення на такі країни, як Лівія і Ірак, хоча утримувалась від подібних дій, коли Ізраїль порушував міжнародні угоди і чинив шкоду арабам, в цілому, і палестинцям, в особливості. Політика США багатократно підтверджувала свої зобов'язання по забезпеченню військової переваги Ізраїлю в регіоні. Окрім того, США відмовились стримувати бажання Ізраїлю володіти ядерною зброєю.

Центральним аспектом дискусії щодо характеру американо-єгипетських відносин є цивільна і військова допомога. Після підписання єгипетсько-ізраїльської мирної угоди в березні 1979 року, Сполучені Штати надали величезну економічну і військову допомогу обом країнам. Єгипет, друга держава за розміром цивільної і військової допомоги США, отримував

\$2,1 мільярда в рік (із них \$1,3 мільярда військової допомоги і \$815 мільйонів економічної підтримки). З моменту запровадження Програми військового фінансування у 1979 році, Єгипет отримав від США передову зброю, враховуючи сучасні літаки і танки, на суму близько \$25 мільярдів. У період між 1994 – 1998 рр. Сполучені Штати перерахували Єгипту близько \$22 мільярдів як економічну допомогу.⁷ В США мали місце дебати з приводу того, чи повинна бути зменшена американська допомога Єгипту. Критика, включаючи деяких членів Конгресу, вважають, що ця допомога не сприяла інтересам Сполучених Штатів на Близькому Сході.

Американський політолог Дункан Кларк підкреслює, що “Значимість Єгипту для США після холодної війни, хоча і суттєва, але ж значно зменшилась, почасти із-за зникнення (реальної чи вигаданої) радянської погрози у регіоні.”⁸ У доповіді із Вашингтонського інституту близькосхідної політики говориться: “Оцінка витрат американської військової допомоги розміром в \$1,3 мільярда свідчить про те, що підтримка програми на теперішніх рівнях – не збільшувати і не зменшувати допомогу – є тим підходом, який більше всього сприяє інтересам США.”⁹

Проте, не дивлячись на дебати у Єгипті з проводу принципу і ціни стратегічного союзу з США, - двосторонні відносини продовжують розвиватися дуже плідно. Єгипетське керівництво і суспільна думка схилиються до того, що, мабуть, допомога Сполучених Штатів в майбутньому буде зменшена. Представники уряду наголошують, що успіх економічних реформ надає природності бажанню зменшити залежність від іноземної допомоги. Більш того, вони вважають, що скорочення допомоги могло б надати Єгипту більшу ступінь свободи у запровадженні його регіональної політики.

Взаємний інтерес по урегулюванню близькосхідного конфлікту був фактором, заклавшим фундамент особливих відносин між Єгиптом і Сполученими Штатами, триваючими на протязі останніх двох десятиліть. Ці відносини і мирна угода з Ізраїлем залишаються неминучими складниками зовнішньої політики Єгипту. Кінець холодної війни, розпад СРСР, перетворення на Близькому Сході з часів кризи у Персидській затоці не змінили цієї ситуації. Підтвердження цього факту можна знайти у спільній заяві, опублікованій по закінченню американо – єгипетського стратегічного діалогу (липень 1998 року), яка починається зі слів: “Стратегічне партнерство між Арабською Республікою Єгипет і Сполученими Штатами Америки відображає наші спільні і тверді зобов’язання по забезпеченню мира і регіональної стабільності. Поділяючи стратегічний погляд на близькосхідні та інші проблеми, ми співпрацювали на основі численних зобов’язань, які принесли користь нашим двом державам і просунули вперед питання про всезагальний і справедливий мир, регіональну стабільність, економічний розвиток і прогрес”.¹⁰

Проте, важко відповісти, чи зможуть і на далі уряди Єгипту і США запроваджувати політику, оснований на їх власних інтересах і перевагах, яка б була припустима для суспільної думки в обох державах. На теперішній час відсутність достатньої підтримки з боку суспільної думки як у Єгипті, так і в США для проведення подальшого курсу на покращення стратегічного партнерства між двома країнами являє собою найбільшу погрозу для майбутніх американо – єгипетських відносин.

ПРИМІТКИ:

1. Б.Сейранян. Три цвета времени// Азия и Африка сегодня. - 1992. - №7.- С.1.
2. Хозанов М.Е. ООН и Ближневосточный кризис. – М.: Международные отношения, 1993. – С.101-102.
3. Kissinger H. Years of upheaval. – Boston-Toronto, 1982. – P.201.
4. Осипов А. И. США и арабские страны. 79-е. – начало 80-х. – М.: Наука, 1983. – С.50-51.
5. Kissinger H. Years of upheaval. – P.213.
6. Yoram Meital. Domestic challenges and Egypt's U.S. policy// Meria (Middle East Review of International Affairs). - 1988. - Volume 2, № 4.
7. William Quandt. The United States and Egypt. Washington, 1990, P.41.
8. Duncan Clarke. U.S. Security Assistance to Egypt and Israel: Political Untouchable?// Middle East Journal, 51, 2 (Spring 1997), P.203.
9. Robert Staloff and Patrick Clawson. U.S. military aid to Egypt: Assessment and recommendations. Policywatch, 325 (July 8, 1998), P.1.
10. Agreed Joint Statement of U.S.- Egypt Strategic Dialogue, Washington D.C. July 15, 1998.

ДО ОЦІНКИ УКРАЇНСЬКО-ЄГИПЕТСЬКИХ ВІДНОСИН: ДОСЯГНЕННЯ І ПРОБЛЕМИ 90-Х РОКІВ.

Серед пріоритетних напрямів зовнішньої політики незалежної України велике значення має розвиток двосторонніх відносин з державами Арабського Сходу. Важливість і необхідність поглиблення економічного і політико-дипломатичного співробітництва України з арабськими країнами пояснюється, у першу чергу, економічною і фінансовою вагою регіону, географічною близькістю і зручністю транспортних комунікацій, можливістю одержання Україною нафти і газу з метою диверсифікації джерел енергопостачання, а також у значній мірі взаємодоповнюючим характером економічних систем України і країн Близького Сходу. У даній статті розглядаються деякі аспекти українсько-єгипетських відносин за період з 1992 по 1997р.

Арабська Республіка Єгипет офіційно визнала державну незалежність України 3 січня 1992р. Дипломатичні відносини були встановлені 25 січня 1992р.¹ Україна стала однією з перших країн-учасниць СНД, де було відкрите дипломатичне представництво АРЕ. Офіційне ж відкриття українського посольства в Каїрі відбулося 1 вересня 1993р. Це було перше дипломатичне представництво України на африканському континенті.² 21-23 грудня 1992р. відбувся офіційний візит Президента України Л.М.Кравчука в АРЕ, під час якого мали місце зустрічі й переговори з Президентом Єгипту Хосні Мубараком та іншими керівниками країни. Це був перший візит голови української держави в арабський світ, і це підкреслювало значення і пріоритетне положення Єгипту в регіоні.

22 грудня 1992 р. у Каїрі була підписана Угода про основи взаємин і співробітництві між Україною Арабською Республікою Єгипет. Сторони домовилися про розвиток співробітництва в політичній, економічній, культурній, науковій областях. Економічному співробітництву присвячені статті 3, 4, 5 і 6. Угода припускає також обмін студентами й фахівцями. Сторони, визнаючи важливість і вплив економічного співробітництва і товарного обміну на двосторонні відносини, будуть сприяти розвитку різних форм економічного і торгового співробітництва і залучати інвестиції між двома країнами (ст. 3).³ Тоді ж були підписані: угода між Урядом України й Урядом АРЕ про сприяння і взаємний захист інвестицій, торгова угода, угода про економічне і науково-технічне співробітництво, угода про повітряне сполучення,⁴ угода про культурне і наукове співробі-

ітництво, протокол про співробітництво в області інформації, протокол про консультації між МЗС України і МЗС Єгипту.⁵

Зацікавленість Єгипту в співробітництві з Україною обумовлена як прагненням знайти рівноправного партнера у відстоюванні власних інтересів у Європі, так і в рішенні проблем близькосхідного регіону. Уряд Єгипту прагне диверсифікувати національну економіку, що довгий час мала всі риси колоніальної, побудованій на індустрії монокультури - вирощування бавовни, а також на постачанні енергоносіїв. Незважаючи на глибоке проникнення сюди іноземного капіталу, Україна має можливості закріпитися на цьому ринку. Спираючись на розвиток партнерських відносин із Єгиптом і підтримку європейських країн (Франція, Італія), Україна має всі шанси по-справжньому включитися в середземноморський діалог, аналог якого є в системі ЧЕС, де Єгипет виступає в ролі спостерігача.⁶ Національним інтересам України відповідає активне підключення до регіональних політико-економічних структур, а саме: до Організації економічного співробітництва (ОЕС), Середземноморській групі співробітництва (СГС), Лізі Арабських Держав (ЛАД), Організації країн експортерів нафти (ОПЕК), Союзу Арабського Магриба (САМ) і ін. Зокрема, Україна брала участь у щорічних економічних саммітах країн Близького Сходу і Північної Африки: у 1994 р. - у Касабланці, у 1995 р. - в Аммані, у 1996 р. - у Каїрі, у 1997 р. - у Досі.⁷

На думку українських дипломатів, українські фахівці могли б брати участь у модернізації, реконструкції і розширенні ряду об'єктів, що були побудовані при сприянні СРСР (алюмінієвий завод у Наг-Хаммаді, цементні заводи, Хелуанський металургійний комбінат, коксохімічний завод, судноверф в Олександрії). Більш 150 підприємств задіяні у тристоронньому єгипетсько-російсько-українському проєкті по будівництву горнозбагачувального комбінату в Абу-Тартурі. Частка України в цьому проєкті складає 45 млн.дол. США.⁸

Перспективними сферами двостороннього співробітництва є сільське господарство, морські перевезення, рибальство, енергетика, освіта, наука, культура, спорт, туризм, а також спільні інвестиції, банківська справа, створення спільних підприємств, співробітництво міст-побратимів (Олександрія - Одеса, Порт-Саїд - Маріуполь). Розвитку зв'язків України з Єгиптом та іншими країнами Північної Африки сприяє відкриття авіалінії по маршруту Київ - Каїр - Київ (10 квітня 1993р.). Відповідна угода була підписана в ході візиту Президента України в АРЕ. Свої постійні представництва в Єгипті мають Міністерство рибного господарства, «Авіалінії України», Чорноморське, Дунайське й Азовське пароплавства, виробничі об'єднан-

ня «Южмаш» (Дніпропетровськ), «Електрон» (Суми), заводи «Пресмаш» (Одеса), «Машдизель» (Первомайськ) та ін.

Аналіз документів двосторонніх відносин і статистики показує, що рівень українсько-єгипетських відносин, особливо в торгово-економічній і науково-технічній сферах, поки що не відповідає можливостям двох країн. Підтвердженням цьому служить зменшення протягом 1993-1995рр. частки експорту в Єгипет з 1,6 до 1,2 процентних пунктів.⁹ Ця проблема обговорювалася в ході візиту в Каїр віце-прем'єр міністра І.Кураса, який очолював українську урядову делегацію на Міжнародній конференції з питань народонаселення і розвитку, що відбулася 16 вересня 1994 р.¹⁰

Важливою віхою в історії українсько-єгипетських відносин було проведення в Києві 15-19 січня 1995р. першого засідання Міжурядової українсько-єгипетської комісії з питань економічного й науково-технічного співробітництва і візит в Україну її співголови, міністра у справах міжнародного співробітництва АРС Ю.Б.Галі. Робочий протокол комісії заклав фундамент майбутньому співробітництву в таких галузях як сільське господарство, воєнна промисловість, геологія, банківська сфера, наука, транспорт, іригація, водне господарство, промисловість, будівництво, фармакологія, охорона здоров'я, туризм.¹¹ Обсяг товарообігу між Україною і АРС залишається чималим, хоча потенційні можливості такого співробітництва більш значні. У 1994 р. цей показник склав 84,2 млн.дол., у т.ч. експорт України в Єгипет - 79,1 млн., а імпорт - 5,1 млн. При цьому в порівнянні з попереднім роком імпорт єгипетської продукції в Україну виріс у 4 рази. У 1995 р. товарообіг виріс до 115,2 млн.дол. (експорт - 106,8, а імпорт - 8,4 млн.дол.).

Основу українського експорту в 1994 р. складали чорні метали й металовироби(58%), устаткування(18,6%), електричні машини(13,5%). У порівнянні з 1993р. удвічі збільшилася частка устаткування.¹² Однак, останнім часом українські виробники електроустаткування зіштовхуються з конкуренцією експортерів з Південно-Східної Азії. На єгипетському ринку спостерігається підвищення попиту на електроустаткування. Про це свідчить щорічне збільшення його імпорту на єгипетський ринок в обсязі 1 млрд.дол. на рік.¹³ Відбулися успіхи в розширенні номенклатури товарів, що вперше були експортовані в Єгипет, за рахунок автомобілів «Таврія» (700 одиниць), автомобілів ЛУАЗ, дробичівських кранів, а також вінницьких підшипників.

Таким чином, торгово-економічне співробітництво носить, в основному, напівсировинний характер, що ніяк не відповідає можливостям української економіки. Однак, у цілому, за кілька років після проголошення незалежності, слід зазначити, що економічне співробітництво України з Єгиптом розвивається досить успішно. Це обумовлено, насам-

перед, наявністю сфер співробітництва, що мають багаторічну традицію, однак налагодження нових сфер діяльності стримується через недостачу фахівців, недосконалість і нестабільність законодавства у сфері зовнішньоекономічної діяльності, коливання обмінного курсу, що не дає можливості визначити ефективність контракту, конкуренції. Схема зовнішньоекономічної діяльності побудована таким чином, що українські підприємці часто змушені діяти через посередників, якими найчастіше виступають організації Росії.

Україно-єгипетські відносини на державному рівні мають явно виражену тенденцію до зросту і розвитку, але в практичних сферах часто не виходять за рамки протоколів про наміри, про що свідчить не тільки стагнація експортно-імпортного обороту. Так, навіть рішення на рівні віце-прем'єрів вивчити й використати досвід реформування національних економік ніяких відчутних наслідків не мало. У цьому можна переконатися на прикладі фундаментального видання, присвяченого урокам міжнародного досвіду економічних реформ, де арабський досвід навіть не згадується.¹⁴

Серйозне сприяння розвитку українсько-єгипетських відносин може зробити активна регіональна політика України, що здатна знайти нові, цілком відповідні сучасним ринковим відносинам, шляхи просування українських інтересів у Єгипті.

ПРИМІТКИ:

1. Перелік держав, що визнали Україну як незалежну державу і встановили з нею дипломатичні відносини // Політика і час. - 1993. - №10. - С.88.
2. Повідомлення прес-центру МЗС України // Політика і час. - 1993. - №10. - С.88.
3. Угода про взаємовідносини і співробітництво між Україною та Арабською Республікою Єгипет // Політика і час. - 1993. - №2. - С.85-86.
4. Двосторонні договори і угоди України // Політика і час. - 1993. - №1. - С.91.
5. Дипломатичне досьє. Офіційний візит в Україну державного міністра АРЄ. Довідка // Політика і час. - 1995. - №2. - С.96.
6. Парахонський Б. Південні дивіденди // Політика і час. - 1998. - №10. - С.43.
7. Час - Time. - 1998. - №10. - 12 марта.
8. Україна - Єгипет. Довідка. Дипломатичне досьє // Політика і час. - 1995. - №2. - С.96.
9. Андрійчук В. Методом спроб і помилок. Чи стане зовнішня торгівля «локомотивом» розвитку України? // Політика і час. - 1996. - №9. - С. 31.
10. Україна - Єгипет. Дипломатичне досьє // Політика і час. - 1994. - №10. - С. 95.
11. Україна - Єгипет. Дипломатичне досьє // Політика і час. - 1995. - №2. - С.96.
12. Інформаційно-аналітичні довідки МЗС України. - 1996.
13. Єгипет: підвищення попиту на електронну апаратуру // Альюасат. - 1998. - 7 вересня. - С.41.
14. Див: Україна на роздоріжжі. - К., Фенікс. - 1998. - 477 с.

СТАНКО В.Н., СМІНТИНА О.В.

**В. Д. БАРАН. ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ. -
К., Видавничий дім "Альтернатива", 1998. - 336 с. "**

Вихід в світ 15-томного видання "Україна крізь віки", створеного за творчим задумом та під загальною редакцією академіка В.А.Смолія, став важливим явищем у вітчизняній історичній науці. Ці відносно невеликі за обсягом, привабливі зовнішньо, кольорові, неординарно оформлені книги, написані простою досконалою мовою, зрозумілою для всіх вікових груп, відразу привернули увагу всіх, хто цікавиться історією України: науковців, викладачів вищих навчальних та загальноосвітніх закладів, краснезнавців, творчої інтелігенції, аматорів. Написані професіоналами найвищого рівня, вони торкаються найгостріших проблем історико-культурного розвитку населення сучасної України від часу першої появи тут людини до сьогодення.

Однієї з них - проблемі формування слов'янської культури і зародження українського народу - присвячений третій том серії. Особливої уваги заслуговує його автор. Доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, лауреат Державної премії України Володимир Данилович Баран більше півстоліття присвятив дослідженню етногенезу та етнокультурної історії слов'ян у I тис. н.е. і по праву вважається засновником української наукової школи давньослов'янської історії та археології. Викладена в книзі "Давні слов'яни" концепція є синтезом результатів наполегливих розшуків, хід яких можна спостерігати за майже 200 друкованими працями В.Д. Барана.

Монографія складається з передмови, вступу, дванадцяти розділів, висновків, обширного переліку цитованої літератури та змістовного альбому ілюстрацій, який містить карти, схеми, креслення, технічні малюнки та фотографії. Хронологічні рамки роботи охоплюють час від середини I ст. н.е. (час першої згадки слов'ян у письмових джерелах) до утворення Києво-Руської держави.

У передмові автор постулює метод ретроспекції як основу свого дослідження. Саме цим обумовлена хронологічна структура роботи: від аналізу культур V - VII ст. (Розділи другий та третій), інтерпретація яких як слов'янських сьогодні не викликає заперечень, до розгляду угруповань VIII ст., що передували виникненню ранніх державних утворень східних

слов“ян (Розділи з четвертого по сьомий); до проблеми витоків цих етнокультурних об“єднань автор звертається лише у Розділах сьомому та восьмому, ознайомивши читача з “гострими кутами” та “білими плямами” у таких розшуках. Отже, перед нами робота, де ретроспектований метод не лише заявлений, а й послідовно витриманий.

Аналіз кожного хронологічного зрізу В.Д. Баран, слідуючи найкращим традиціям фундаментального історичного дослідження, розпочинає з характеристики джерел, завершуючи їх інтерпретацією. В такому контексті порядок Розділів другого і третього, а також четвертого і п“ятого виявляються не лише виправданими, а й єдиними можливими.

Проблему джерел в цілому можна вважати однією з центральних в даній роботі В.Д. Барана. Будучи за фахом археологом, автор чітко усвідомлює, що всебічне вивчення етногенезу та етнокультурного розвитку слов“янства і виникнення українського народу можливо лише в рамках інтегративного інтердисциплінарного дослідження. Саме тому Розділ перший монографії присвячений проблемі інформативності різних видів історичних джерел щодо розв“язання окремих питань історії слов“ян. Автор докладно аналізує пізнавальну цінність відомостей авторів щодо території розселення, матеріальної культури та побуту, еволюції самосвідомості давніх слов“ян. Детального розгляду зазнають різноманітні варіанти інтерпретації цих питань, вироблені представниками лєнінградської, української діаспоріальної, німецької та польської шкіл ранньосередньовічної історії та археології. Наведені В.Д. Бараном цитати українською мовою з робіт Йордана і Прокопія, а також обширна бібліографія дають можливість подальших самостійних роздумів над проблемою.

До творчого пошуку спонукає і нарис здобутків мовознавства в галузі дослідження історії розвитку носіїв слов“янської мови. В даній монографії автор зупиняється лише на основних результатах вивчення гідронімів та топонімів в сучасній смугі розселення слов“ян, залишаючи поза увагою поширення та еволюцію етнонімів, ремісницької і виробничої лєксії, зооботанічних назв, а також міфологічних географічних назв міст, місцевостей, гір, річок та імен героїв, з ними пов“язаних. Щоправда, В.Д. Баран неодноразово повертається до проблеми історії слов“янської мови як реальної лінгвістичної одиниці, торкаючись кожен раз її хронологічних та джерельних аспектів.

Невеликою за обсягом, але надзвичайно цікавою є характеристика результатів антропологічного дослідження давньослов“янського населення, яка певною мірою дозволяє подолати традиційну проблему обмеженості джерел в цій галузі. Безумовно позитивним моментом її є конкретна територіальна прив“язка до території сучасної України: автор вводить до наукового обігу антропологічні матеріали з поселення Рашків III (Чернівецька область).

Центральне місце в джерельній базі роботи посідають дані археології. Загальну схему системного опису окремих археологічних культур автором було вироблено та випробувано більше десяти років тому в ході підготовки колективної монографії “Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. - К.: Наукова думка. - 1985. - 184 с.” В.Д. Баран розпочинає з нарису проблем вивчення етно-історичного процесу за даними археології, торкаючись питань етнічного навантаження археологічної культури та інформативності археологічних джерел для вивчення окремих аспектів етногенезу. Далі автор переходить до характеристики окремих культур V - VII ст. (Розділ другий: празько-корчацька, пеньківська, колочинська, іменьківська, дзедзинська), а згодом - і VIII - X ст. (Розділ четвертий: райковецька, волинівська, роменська). В міру наявності матеріалів для кожної археологічної культури він зупиняється на аналізі історії її дослідження, далі слідує системний огляд матеріальної культури (поселень, городищ, їх структурних елементів, речового матеріалу), поховального обряду. Не повторюючи зроблених раніше конкретно-археологічних висновків, В.Д. Баран дає аналіз археологічної культури в цілому, підкреслюючи її локальну специфіку. Для окремих культур (празької, пеньківської, райковецької) детально розглядаються питання абсолютної і відносної хронології та періодизації (Основні розробки з цього приводу були опубліковані раніше “Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. - К.: Наукова думка. - 1990. - 485 с.”). На археологічних матеріалах празької культури автор розглядає процеси переходу від родової до сусідської общини, зміни у характері владних інститутів, інші аспекти соціального устрою цього населення.

Безумовним здобутком автора є аналіз господарської діяльності в контексті розгляду окремих археологічних культур (празької, пеньківської, волинцівської), що доводить плідність використання археологічних даних для системних палеоекономічних реконструкцій. До цього питання В.Д. Баран повертається у заключному, дванадцятому розділі монографії, присвяченому моделюванню господарських процесів у їх розвитку в часі та виявленню локальної і етнічної специфіки землеробства і скотарства, ремесла, обміну і торгівлі на підставі узагальнення даних археології, палеоботаніки, палеозоології, а також відомостей письмових джерел. На цьому тлі стає можливим по-новому оцінити зміни у суспільному лані та соціальних відносинах в ранньослов’янському культурному середовищі, які відбувалися протягом всього I тис. н.е. (§ 4 Розділу дванадцятого). Автор зупиняється на проблемі еволюції структури слов’янської общини - верви, аналізує зміни у системах генеалогічних зв’язків, звертається до загальнотеоретичних проблем оцінки місця вождівств-чіфдомів в про-

цесі політогенезу. В цьому контексті нового звучання набувають окремі аспекти взаєморозташування житлових комплексів на поселеннях та функція городищ в ранньослов'янському культурному середовищі.

Цікавим творчим здобутком В.Д. Барана є своєрідна структура роботи: вона складається з окремих нарисів, де автор намагається дати системний та по можливості вичерпаний аналіз проблеми, що розглядається. Кожен з таких нарисів може розглядатися як самостійна наукова розвідка. Це, з одного боку, безумовно полегшує сприйняття матеріалу, а з іншого - створює ситуацію, коли автор змушений раз у раз повертатися до низки важливих проблем, що червоною стрічкою проходять через все дослідження і розглядаються на широкому інтердисциплінарному тлі. Серед них питання співвідношення окремих археологічних культур з спільнотами, відомими за даними письмових джерел, еволюція етнонімів та самоназв окремих груп слов'янського населення, їх взаємини з кочовим світом, інтегрованість культурного розвитку слов'ян до загальноєвропейського культурно-історичного процесу. В ході їх розгляду В.Д. Баран часто звертається до висновків, зроблених раніше (Баран В.Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае. - К.: Наукова думка. - 1983. - С. 5-47; Баран В.Д. Слов'янські ранньосередньовічні культури та їхні підоснови // Старожитності Русі - України. - К.: Київська академія Євробізнесу. - 1994. - С. 5-13; Баран В.Д. Скарби VI - VIII ст. Анти чи Русь? // Археологія. - 1998. - № 1. - С. 15-28 та ін.).

Однією з найважливіших серед наскрізних проблем монографії є етногенез давніх слов'ян. Автор застосовує інтердисциплінарний підхід для розв'язання цього вкрай складного питання. Так, археологічний аспект найбільш повно представлений у Розділі п'ятому, присвяченому проблемі витоків археологічних старожитностей VII - X ст., та у Розділі десятому, що являє собою змістовний історіографічний нарис інтерпретації питання походження ранньосередньовічних слов'янських культур представниками різних наукових шкіл і напрямків. Дані письмових джерел, а також лінгвістики та антропології посідають важливе місце в процесі аналізу етногенезу населення Києво-Руської держави (Розділ сьомий) та в ході пошуку витоків українського народу (Розділ одинадцятий). В.Д. Баран розглядає здобутки історичної науки в цій галузі, зокрема, концепції В. Антоновича, М. Грушевського, М. Костомарова, М. Максимовича, М. Погодіна, істориків радянського періоду (Б. Грекова, К. Гуслистога, В. Довженка, М. Котляра, В. Мавродіна, Б. Рибаківа, М. Тихомирова), зупиняється на поглядах сучасних дослідників (П. Толочка, О. Пріцака, В. Седова та ін.).

Плідним для подальших розшуків в галузі етногенезу слов'ян уявляється загальний висновок В.Д. Барана про безперспективність інтерпретації давніх слов'ян як єдиного етногенезу: “ні в додержавний період, ні в часи державності не було якогось єдиного етнічного стовбуру, від якого б відгалужувались предки окремих слов'янських, у тому числі східнослов'янських народів. Були різні стадії етнічного розвитку слов'янства, різні групи яких у різний час і в різних районах Європи формувалися в народи, а потім у нації” (С. 163-164).

На підтвердження цієї тези ним запропоноване поняття “слов'янського періоду в історії України” (С. 136) і створена своєрідна його трьохчленна періодизація (Розділ сьомий):

1. Праслов'янсько-венедський етап, що датується I - IV ст н.е. і відповідає римському періоду;

2. Етап етнокультурної диференціації слов'янства, що датується V - VII ст. Для цього періоду В.Д. Баран вводить особливий термін - “велике розселення слов'ян” (Розділ третій). Автор аналізує передумови, напрямки та шляхи розповсюдження носіїв слов'янських культур в лісовій і степовій смугах Європи та на Балканах, підсумовуючи результати своїх попередніх спостережень (Баран В.Д. Велике розселення слов'ян // Археологія. - 1998. - № 2. - С. 30-37).

3. Етапи виникнення слов'янських держав, що датується VIII - X ст. Значну увагу В.Д. Баран приділяє “ланцюжкам” між окремими періодами слов'янської історії (Розділ п'ятий, сьомий, дев'ятий). В цьому контексті він звертається до зарубіжних (класичних і пізніх), Волино-Подільських, київських та етулійських старожитностей як до таких, що мають безпосереднє відношення до слов'ян, хоча і виключають ряд неслов'янських елементів. Особливе місце в роботі займає публікація конкретного археологічного матеріалу комплексів кінця IV - V ст., які були відкриті на території сучасної України лише протягом останнього десятиріччя (С. 194-200).

Отже, вихід в світ монографії В.Д. Барана “Давні слов'яни” стало помітною подією у вітчизняній археології та давній історії. Своєрідне поєднання глибокої науковості та популярності викладу, інформативного та інтерпретаційного викладу, використання найсучаснішої джерельної бази і новітніх теоретичних розробок цілком позитивно характеризує цю книгу та спонукає раз у раз повертатися до неї. В роботі відсутні будь-які політичні або націоналістичні полемічні екскурси, автор скрізь додержується суто наукового виваженого тону, чітко аргументуючи кожен свій висновок. Враховуючи неординарність викладу матеріалу, його наочність і легкість для засвоєння монографія В.Д. Барана може бути використана в навчальному процесі в закладах всіх рівнів акредитації.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ С.В. УКРАЇНА МІЖ ДВОМА ВІЙНАМИ (1921-1939) –

К.: Видавничий Дім “Альтернатива”, 1999. – 336 с.

У вивченні історії України відбулася визначна подія. Вийшла в світ ціла серія книг у 15 томах, об'єднаних загальною назвою “Україна крізь віки”. Ця величезна праця виконана групою найбільш кваліфікованих вітчизняних вчених, кожен з яких присвятив життя у науці дослідженню певного хронологічного періоду історії України, виклав власне бачення історичного процесу.

На зламі тисячоліть, яке співпало з утвердженням незалежної і соборної України, коли зникли цензурні перепони і став вільним доступ в архіви, коли вчені знову дістали можливість знайомства з досягненнями колег за кордоном, науковці-історики поставили спільну мету – відповісти на питання: Що трапилося на українській землі за дві тисячі років? Якими були наші далекі предки? Як змінювався спосіб життя в різні епохи? Як формувалися традиції, що об'єднують у єдине ціле український народ? Відповіді ми знаходимо у цій серії досліджень, які у сукупності охоплюють вся вітчизняну історію і були виконані за єдиним планом та на єдиному диханні за останні три роки.

Рецензована монографія (входить у серію як том 11) написана відомим істориком С.В.Кульчицьким і являє результат його багаторічних фундаментальних досліджень з історії України 20-30 рр. ХХ ст. В книзі розглядається “міжвоєнний період”, насичений подіями, які глибоко позначилися на долі кількох поколінь українського народу, не виключаючи сьогочасного. Автор подає нове концептуальне бачення багатьох проблем історії України досліджуваного періоду, яке сформувалося після розкриття за останнє десятиріччя її “білих шлях”, і робить це неупереджено і неполітизовано.

Монографія побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається з трьох розділів: “Україна в добу непу”, “Великий перелом”, “Західноукраїнські землі”.

По-перше, треба відмітити принципові новації автора у підході до періодизації цього відрізка історичного процесу. У недалекому минулому історичний період, якому присвячена монографія, поділявся на три: відбудовний (1921 – 1925 рр.), реконструктивний (1926 – 1937 рр.) і передвоєнний (1938 – 1940 рр.). С.В.Кульчицький розглядає весь період між двома війнами як цілісний – міжвоєнний. При цьому початок війни він відносить до вересня 1939 р., а не до червня 1941 р. І справді, війна почалася для Радянського Союзу, в тому числі Української РСР, з 22 червня 1941 р.

Однак для багатомільйонного населення західних земель України війна стала реальним фактом з 1 вересня 1939 р., коли вермахт вторгся в Польщу.

Міжвоєнна доба в радянській історіографії була поділена на два періоди: нової економічної політики і реконструктивний. Хронологічні рамки та концептуальна основа радянської історіографії до кінця 80-х рр. ґрунтувалася на короткому курсі “Історії ВКП(б)”. Суть обох цих періодів автор розуміє зовсім не так, як це викладалося у минулому.

По-друге, історія західноукраїнських земель в міжвоєнний період практично ігнорувалася в радянських підручниках. Як правило, короткий огляд подій 1918 – 1939 рр. викладався у розділі, присвяченому возз’єднанню українських земель в 1939 – 1940 рр. У рецензованій монографії історія українських земель у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини вивчається з належною увагою.

Неп розглядається в рецензованій книзі як спроба тоталітарного режиму організувати функціонування націоналізованої економіки з урахуванням ринкових законів. Автор доводить, що не було навіть і мови про те, щоб держава повернулася обличчям до вільного ринку, визнала його закони і стала таким же господарюючим суб’єктом, як і всі інші. Радянська держава фактично побудувала економічну “залізну завісу” у вигляді монополії зовнішньої торгівлі, яка надійно перерізала будь-які неконтрольовані нею самою зв’язки із світовим ринком. Після цього вона спробувала пристосувати одержавлену економіку до об’єктивних законів ринку. Тобто в Радянському Союзі створювався цілком штучний, підконтрольний державі ринок, який не мав нічого спільного із світовим.

Інакше складалися в добу непу, проголошує автор, відносини з селянством, яке залишалося приватновласницьким, тобто економічно незалежним. Економічні відносини між державою і селянством за цих умов залишалися лише теоретично рівноправними. Тобто держава мусила за зерно платити його реальну ціну, інакше селянська продукція не надходила на ринок. На практиці, звичайно, держава використовувала своє становище монополіста у виробництві промтоварів для села і майже монополіста у закупівлі селянської продукції: вона продавала товари вище вартості і купувала їх у селян за цінами нижче вартості. Відхилення від ринкових, тобто справедливих співвідношень у купівлі-продажу, які дістали назву “ножиці цін”, забирали у селян до половини їх прибутків. Крім того, держава накладала на селян пряме і опосередковане (непряме) оподаткування. І все-таки взаємовідносини держави і селянства в роки непу, залишалися більш менш нормальними. За цих умов сільське господарство могло розвиватися, забезпечуючи трудівникам пристойний рівень життя.

Визнаючи причини встановлення нової економічної політики, С.В.Кульчицький цілком погоджується з тим, що є твердо встановленим: керівники країни зрозуміли, що організувати функціонування народного господарства на засадах продуктообміну, без товарно-грошових відносин просто неможливо. Спроби діяти виключно адміністративними методами призвели до колапсу радянської економіки. Більшовики переконалися у тому, що захопити політичну і економічну владу в країні – це лише півсправи. Треба було налагодити управління життям суспільства не тільки методами пропаганди і терору, але й шляхом використання економічних важелів.

Концептуально новим у рецензованій книзі є поєднання періоду непу і наступного періоду, який називали періодом соціалістичного будівництва. В книзі цей період названо по-сталінському: періодом “великого перелому”. Хоч виклад подій тематично розщеплений (сільське господарство, промисловість, політичне життя, духовне життя), політика “великого перелому” вивчається як цілісне явище. Автор встановлює її мету: зміцнити компартійно-радянський апарат влади і підвести надійний економічний фундамент під тоталітарний режим. Тобто йшлося про встановлення тоталітарного ладу.

Висхідним для С.В.Кульчицького є аналіз розвитку тоталітарного режиму, розпочатий їм у попередній монографії 1996 р. (“Комунізм в Україні: перше десятиріччя 1919 - 1928”). Класифікуючи політичний режим, він цілком відходить від ідеологічних догм (комуністичних або антикомуністичних) і розглядає його в суто політологічних категоріях. Можливо, не всі читачі зможуть погодитися з автором, але не треба поспішати з критикою. Врепті-решт, ще не існує усталеного вжитку таких понять, як “диктатура партії”, “радянська влада”, “тоталітарний режим”, “внутріпартійна демократія” тощо. Природа радянського комунізму залишається загадкою для багатьох дослідників. Важливо, що ця книга допомагає зрозуміти її, будить думку, змушує відмовлятися від пропагандистських стереотипів, які формувалися у головах чотирьох поколінь радянських людей.

Початок “великого перелому”, тобто безпосереднього будівництва суспільно-політичного ладу, який описувала програма РКП(б) 1919 року, автор відносить до 1929 року, що є цілком очевидним. Причина відмови від непу, на його думку, одна: в Кремлі закінчилася жорстока боротьба за владу, компартійно-радянський апарат згуртувався навколо нового вождя і почав діяти в напрямі, передбаченою програмою РКП(б).

С.В. Кульчицький не встановлює будь-яких теоретичних новацій, внесених безпосередньо Й.Сталіном. Однак він твердить, що другий комуністичний штурм 1929 – 1933 рр. істотно відрізнявся від лєнінського штурму 1918 – 1920 рр. Й.Сталін врахував уроки непу і відмовився від наміру ство-

рювати економіку главкістського типу, яка би діяла на засадах замовлень-нарядів. Були збережені: вільне наймання робочої сили, господарський розрахунок, грошовий обіг, певна економічна свобода первинних господарюючих об'єктів – підприємств. Робітничий клас одержав великі права в регулюванні виробничого життя через партійні осередки ВКП(б) і профспілки.

Вивчаючи функціонування політичної влади С.В.Кульчицький приходить до неспростовних і переконливих висновків, які важко навіть перечислити в рамках рецензії. Назвемо тільки найбільш цікаві тези, сформульовані в цій книзі:

- диктатура партії здійснювалася не прямим шляхом, а через органи радянської влади;
- диктаторська влада зосереджувалася в межах Центрального комітету ВКП(б) та його неформальних структур – політбюро і секретаріату;
- всі інші структури створені державною партією в країні, а також структура самої партії були перетворені у провідників влади, абсолютно безправних перед інстанціями більш високого порядку;
- внаслідок масових призивів (ленінського, жовтневого) партія перетворилася у “передавальний пас” від партійного керівництва до мас;
- взаємопоеднаність партійної, радянської і профспілкової структур допомогла владі заглибитися у народну товщу шляхом наділення обмеженими владними повноваженнями мільйонів дрібних функціонерів.

С.В.Кульчицький розглядає природу компартійно-радянської диктатури як олігархічну. Олігархічна система влади нестала за означенням. Разом з тим укоріненість в масах давала радянській олігархії величезну життєву силу. Наявність цих протилежних якостей була надзвичайно небезпечною для суспільства. У боротьбі за владу олігархи робили своїми заручниками мільйонні маси, змушуючи їх шляхом демагогічної пропаганди ставати співучасниками безперервного “полювання на відьом”.

У жахливі 30-ті роки радянська Україна опинилася в епіцентрі масових репресій. Автор дає переконливе пояснення причинам українофобії центрального компартійно-радянського керівництва. Так само переконливо він пояснює причини українофільії московського центру у 20-ті рр., коли рутинну політику укорінення радянської влади (коренізація, українізація) місцевим націонал-комуністам вдалося перетворити на політику національного відродження після десятиків і навіть сотен років суцільної русифікації. Як не парадоксально, а причина, яка в 20-ті роки призводила до українофільії центра, а в 30-ті роки – до українофобії, була одна: розміри економічного і кадрового потенціалу України. Росія завжди була централізованою країною, а в радянські часи ступінь централі-

зації тільки збільшився. У централізованій країні не може бути конкуруючих субцентрів влади. А Україна не поступалася за своїм потенціалом всім іншим національним республікам, разом узятим. Харківський (з 1934 р. – київський) субцентр компартійно-радянської влади був для московських олігархів ненормально великим: потенціал цілого десятка губерній. У 20-х рр., коли в Кремлі йшла боротьба за владу заручитися підтримкою такого субцентра для претендентів на роль вождя було життєво важливим. Це зміг зробити Сталін і не змогли уродженці України – Л.Троцький і Г.Зінов'єв. У 30-х рр., коли в політбюро ЦК залишилися тільки ставленики Й.Сталіна і його влада ніким більше не оспорювалася, у центрі превентивних репресій знову-таки опинилася Україна через свої розміри та прагнення залишатися собою.

У книзі С.В.Кульчицького широко досліджується проблема модернізації, здійснюваної комуністичними засобами. На стадії індустріального суспільства у міжвоєнний період перебували всі найбільш розвинуті країни. Прискорена індустріалізація СРСР допомогла йому зрівнятися з ними. Спираючись на свої попередні дослідження з історії радянської індустріалізації, автор показує її специфіку: орієнтованість України на обслуговування воєнно-промислового комплексу, основні підприємства якого розміщувалися у більш віддалених від європейських кордонів СРСР регіонів. Базовими галузями в УРСР залишалися, як і до революції, металургія і вуглевидобуток.

На наш погляд, автору слід було у зв'язку з розглядом цієї проблеми залучити до дослідження матеріали про розвиток транспорту, в галузі якого яскраво відбивалися протиріччя процесу модернізації в країні. На жаль, майже зовсім не наведено згадок про стан морського транспорту. Адже Україна – морська держава і зміни, які відбувалися на цій ділянці господарства – показові.

Дуже цікавими і насиченими є розділи, присвячені духовному життю країни. Тут С.В.Кульчицький розкриває усі суперечності реалізації компартійно-радянським режимом гасла “культурної революції”, форму і зміст українізації як форми коренізації влади, драматизм релігійного життя народу. Але даних, які торкаються розвитку вищої школи тих часів, наведено обмаль і дещо схематично, на відміну від докладної характеристики реорганізації та діяльності Всеукраїнської Академії Наук. В роботі зовсім не згадано про таку акцію радянської влади як примусовий від'їзд (фактично висилку) за кордон на початку 20-х рр. декілька десятків провідних за різним фахом вчених як “чужих пролетарській ідеології”.

Підводячи підсумки, треба відмітити як значний позитив праці – яскравий, емоційний науково-популярний виклад автором тексту, насиченість книги ілюстративним матеріалом, серед якого є й такий, який раніш був

невідомий не тільки широкому колу читачів, але й фахівцям-гуманітаріям. І все це аж ніяк не спрощує виклад, а робить його доступним і цікавим, адресує буквально всім: спеціалістам-історикам, краєзнавцям, музейним працівникам, студентам, учням, всім, хто цікавиться минулим свого народу.

Історична наука, безумовно, збагатилася ще одним цінним оригінальним дослідженням.

РАКОВСЬКИЙ М.Ю., ПОПОВА Т.М.

**НЕПОМНЯЩИЙ А.А. МУЗЕЙНОЕ ДЕЛО В КРЫМУ И
ЕГО СТАРАТЕЛИ (XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА).
БИОБИБЛИОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ. –
Симферополь, 2000. – 360 с.**

У розвитку національної історіографії України останнього десятиліття ХХ ст. знаковою рисою визначився напрямок регіональних досліджень. Серед них – вивчення історії краєзнавства в окремих регіонах країни. У ряді дисертаційних і монографічних робіт 90-х рр. одержали своє висвітлення проблеми розвитку краєзнавчих досліджень у таких регіонах, як: Правобережна і Лівобережна Україна, Поділля, Північне Причорномор'я, Донбас, Полтавщина, Волинь, Прикарпаття, Поділля, Чернігівщина й ін.

Історія кримознавства стала стрижневою лінією наукових вишукувань доцента Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського О.А.Непомнящего¹. Його нова монографія присвячена історії музейного будівництва в Криму протягом ХІХ - початку ХХ ст. Як і в попередніх роботах для автора є характерним комплексний підхід до рішення головної проблеми. Незважаючи на підзаголовок - “Биобиблиографическое исследование”, зміст нового видання виходить далеко за позначений аспект.

У своєму вступному слові до монографії О.А.Непомнящего академік Національної Академії наук України, голова Всеукраїнської Спільки краєзнавців, завідувач відділом регіональних проблем Інституту історії України НАНУ П.Т.Тронько відзначив факт зростання ролі провінції в житті сучасної України, що обумовлює, на його думку, увагу до регіональних особливостей історичного розвитку країни і підвищує інтерес сучасної науки до вітчизняної історії краєзнавчого руху².

Серед маловивчених сторінок історії краєзнавства – процеси взаємодії центру і регіонів: столичних академічних наукових установ і товариств, провідних університетських центрів з науковими товариствами, устано-

вами й організаціями на місцях. У рамках обраного О.А.Непомнящим періоду характерною рисою наукового життя була особлива роль, яку відігравала Санкт-Петербурзька Академія наук у становленні регіональних досліджень. Ця проблема вже була поставлена автором рецензуємої монографії й одержала своє конкретне висвітлення в його попередніх роботах. Даним дослідженням О.А.Непомнящий зробив новий крок у реконструкції комплексної картини взаємодії центральних наукових установ (Академії наук, Археологічної комісії) із краєзнавчим рухом у Криму.

Обравши як предмет дослідження музейне будівництво в Криму, автор розглянув діяльність професійних вчених і археологів-аматорів із Санкт-Петербурга, Москви, Києва, Одеси в становленні і розвитку кримських музеїв як наукових центрів. Цій задачі підпорядкована структура монографії, що включає ряд нарисів, кожний з яких презентує історію створення і діяльності 9-ти кримських музеїв: Феодосійського і Керченського музеїв старожитностей, що протягом 1820-х – 1850-х рр. були провідними центрами в Російській імперії по вивченню античної історії Криму; Музею Севастопольської оборони (з 1895р. – Воєнно-історичного музею Чорноморського флоту) і Панорами “Штурм 6 червня 1855 року”, створених на хвилі широкого патріотичного підйому в країні у результаті подій Кримської війни; музею в Херсонесі; Музею Ялтинського відділення Кримського (Кримсько-Кавказського) гірського клубу; музеїв Таврійської вченої архівної комісії в Сімферополі і Бахчисарай; караїмської етнографічної колекції в музеї Євпаторії.

Вивчення історії створення кримських музеїв як важливих краєзнавчих центрів здійснюється автором на основі персоніологічного підходу. Реконструкція розвитку музейної справи в Криму представлена в монографії крізь призму біографій його старателів. Перед читачем проходить галерея портретів відомих вчених, що вже увійшли в історію історичної науки, а також менш відомих чи забутих особистостей, що зіграли однак значну роль у музейному будівництві в Криму. По крупницях зібрані автором дрібні факти їхньої біографії, що у загальній мозаїці істотно доповнюють розвиток вітчизняного історіографічного процесу. Аналіз наукової спадщини вчених, задач, які вони ставили перед собою, методів їхньої роботи, досягнутих результатів розглядаються автором з урахуванням сучасного їм стану науки.

Бібліографічний аспект дослідження реалізовано у систематизації опублікованої рукописної спадщини старателів музейної справи в Таврійській губернії. Бібліографічний показник кримознавчих досліджень 42-х вчених, що охоплює хронологічні рамки 1811-1920р., складає особливий розділ монографії (С.291-346). Серед авторів робіт - значні вчені, представники академічної й

університетської науки: Ю.А.Кулаковський, Арс.І.Маркевич, І.А.Стемпковський, В.Г.Тизенгаузен, Е.І.Тотleben і ін., а також маловідомі представники краєзнавчого руху в Криму – А.Б.Ашик, І.С.Безкровний, С.І.Веребрюсов, Ф.І.Гросс, П.Дебрюкс, К.К.Косцюшко-Валюжинич, В.В.Шкорпил і ін.

Значну увагу на сторінках дослідження О.А.Непомнящего приділено Одесі, представникам її наукового світу, адміністративних кіл, що зіграли ту чи іншу роль у створенні кримських музеїв, розвитку кримознавства. О.Л.Бертьє-Делагард, І.П.Бларамберг, П.К.Брун, Н.П.Кондаков, І.А.Линиченко, Ол.І.Маркевич, М.М.Мурзакевич, А.О.Скальковський, Є.П.Трифільєв, В.І.Юргевич – ці імена, добре відомі для усіх, хто прилучався до історії історичної науки в Одесі, зазвучали на сторінках монографії в новому ракурсі. Мабуть, уперше представлена кримознавча бібліографія І.П.Бларамберга (С.295-297) і М.М.Мурзакевича (С.329-333). У біографічних нарисах, присвячених М.М.Мурзакевичу (С.36-47) і І.П.Бларамбергу (С.90-94), розглянута їх багатогранна діяльність по становленню Феодосійського і Керченського музеїв старожитностей як провідних наукових центрів історичних і археологічних досліджень у Криму.

Автором систематизовані відомості про роль Одеського товариства історії та старожитностей (членами якого були як перелічені вище вчені, так і багато краєзнавців, діяльність яких також висвітлено в монографії - Х.П.Яшуржинський і ін.) у розвитку музейної справи в Криму.

Значна архівна база дослідження дозволила автору ввести в науковий обіг багато джерел особистого походження (формулярні списки про службу, епістолярна спадщина і т.ін.), які були невідомі. Архівні і бібліографічні пошуки автора значною мірою поповнили фактуальну базу історії вітчизняного краєзнавства.

Матеріали нової монографії О.А.Непомнящего важливі для різних наукових напрямків: вивчення історії й етнографії України, музеєзнавства, книгознавства і бібліографознавства, біографістики, історії краєзнавства, історії історичної науки в цілому.

ПРИМІТКИ:

1. Див.: Непомнящий А.А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века. – Симферополь: Таврида, 1998. – 208 с.; Його ж. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века). – Киев, 1999. – 212 с. – (Научно-справочное издание по истории Украины. – Вып. № 46) и др.
2. Тронько П.Т. Вступительное слово // Непомнящий А.А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века). Библиографическое исследование. – Симферополь, 2000. – С. 3.

ШКІЛЬНА ІСТОРИЧНА ОСВІТА

(Погляд з майбутнього).

На сучасному етапі розбудови незалежної української держави доле-носного значення набуває історична освіта підростаючого покоління, по-кликана сприяти вихованню національної свідомості, глибокому усвідомленню ролі і місця в світовій цивілізації українського народу, становленню громадянського суспільства.

Протягом останнього десятиріччя науковцями, методистами, вчителями історії проведено значну роботу по реформуванню шкільної історичної освіти - створено нові програми, підручники, впроваджуються нові навчальні технології. Однак рівень знань, умінь і навичок учнів, розвиток їх історичного мислення навіває більше песимізму ніж оптимізму. Причин тут безліч. Однією з них, і не останньою по значенню, є недоліки в структурі і змісті шкільної історичної освіти.

Роздуми над цією проблемою, багаторічний досвід роботи в школі та університеті, спілкування з абітурієнтами історичного факультету спонукали до викладення свого бачення концепції історичної освіти. В її основі, з нашого погляду, має бути історична наука. Проте, суспільствознавці сходяться на думці, що вона переживає методологічну і джерелознавчу кризу. Більш оптимістично налаштовані науковці вбачають в кризі черговий щабель в розвитку історичної науки, а її сутність - в об'єктивній необхідності осмислення історії, як процесу формування всесвітньої макроцивілізаційної системи, як "великої, єдиної, незрівняної епопеї, якою єсть похід людства до щастя і правди" (М. Грушевський). Саме ця теза, на нашу думку, є основою розробки нової концепції структури і змісту історичної освіти.

Важливим підґрунтям виступають також державні нормативно-правові акти, в яких розкриваються стратегічні завдання, пріоритетні напрями, шляхи і принципи реформування освітньої сфери України - Державна Програма "Освіта". Україна ХХІ ст., Закони України "Про освіту" та "Про загальну середню освіту", проект концепції розвитку загальної середньої освіти (хоч названу Програму і Закони необхідно було б розробляти на базі концепцій сучасного бачення розвитку фундаментальних наук, концепцій основ наук, що вивчаються в загальноосвітній середній школі). Дискусію з приводу концепції безперервної історичної освіти започатковано її опублікуванням у 1995 році.

Наше бачення цієї проблеми в її структурному і змістовному аспектах слідує.

Оптимальна структура шкільної історичної освіти повинна враховувати психологічні особливості пізнання історичного процесу учнями різних віко-

вих категорій, їх реальні навчальні можливості, потреби найближчого розвитку особистості, необхідність формування системного мислення, цілісного наукового світогляду, усвідомлення історії як історії людства.

Історична освіта є і має залишатися безперервною, як безперервним є сам процес розвитку людської спільноти. Вона повинна пронизувати навчання і виховання, починаючи з дошкільного віку і закінчуючи системою післядипломної освіти - впродовж всього людського життя. Обов'язковість повної середньої освіти, впровадження 12 - річного терміну навчання вимагають переосмислення змісту історичної освіти, його функцій на кожному ступені школи, забезпечення наступності, доступності й перспективності на засадах фундаментальності, науковості і системності знань, умінь і навичок. Історична шкільна освіта не повинна виконувати функцію ідеологічного виховання підростаючого покоління, а опікуватися вихованням історією на базі принципів історизму, гуманізму та гуманітаризму.

В системі дошкільного виховання та навчання історичні аспекти включаються до програм виховання дітей дошкільного віку, як складова культури українського народу, засіб національного виховання.

У перших трьох класах 12 - річної загальноосвітньої школи, знайомство учнів з історією українського народу здійснюється через предмети, визначені навчальним планом, а також в позаурочний час. В четвертому класі пропонується введення в навчальний план базового предмету - "Історія". Його вивчення має на меті підготувати учнів до успішного засвоєння історичних знань у наступних класах і сформувати у них початкове уявлення про історію як науку, про минуле людства, джерела історичних знань. В основі методики вивчення - цікаві оповідання про історичні відкриття, пам'ятки історії, археологічні розкопки, історичні музеї й архіви, видатних істориків та історичних діячів, оповідання з історії рідного краю та його людей.

В основній школі (II ступінь) розгортається лінійне і синхронне систематичне вивчення Всесвітньої історії та Історії України з найдавніших часів до сьогодення. В старшій школі (III ступінь) вводиться інтегрований курс "Україна і світ". Крім того в 9 класі учні вивчатимуть Конституцію України, в 11 класі - курс "Суспільствознавство".

Таким чином пропонується слідуєча структура історичної освіти:

4 клас - "Історія" - 1 год. на тиждень

5 клас - Історія стародавнього світу (до кінця V ст.) - 2 год. на тиждень.

- Давня історія України (до кінця V ст.) - 1 год. на тиждень

6 клас - Історія середніх віків (VI ст. - середина XVII ст.) - 2 год. на тиждень.

- Історія України. Епоха середньовіччя. - 2 год. на тиждень.

7 клас - Всесвітня історія нового часу. Частина I. (середина XVII ст. - кінець XVIII ст.) - 2 год. на тиждень.

- Історія України нового часу. Частина I. (середина XVII ст. - кінець XVIII ст.) - 2 год. на тиждень.

8 клас - Всесвітня історія нового часу. Частина II (XIX ст. - поч. XX ст.) - 2 год. на тиждень.

- Історія України нового часу. Частина II. (XIX - поч. XX ст.) - 2 год. на тиждень.

9 клас - Всесвітня історія XX ст. - 3 год. на тиждень

- Історія України XX ст. - 3 год. на тиждень.

- Конституція України - 1 год. на тиждень.

10 клас - Україна і світ. Частина I (з найдавніших часів до середини XVII ст.) - 4 год. на тиждень.

11 клас - Україна і світ. Частина II (середина XVII ст. - початок XX ст.) - 4 год. на тиждень

12 клас - Україна і світ. Частина III (XX ст.) - 4 год. на тиждень

- суспільствознавство - 1 год. на тиждень.

В розрізі класів на вивчення історії планується така кількість навчальних годин на рік: 4 клас - 34 год.; 5 клас - 102 год.; (в т. ч. Історія України - 34 год); 6 клас - 136 год. (Історія України - 68 год.); 7 клас - 136 год. (Історія України - 68 год.); 8 клас - 136 год. (Історія України - 68 год.); 9 клас - 204 год. (Історія України - 102 год.); (Всього в 5 - 9 класах - 714 год.); 10 клас - 136 год.; 11 клас - 136 год.; 12 клас - 136 год.. (Всього в 10 - 11 класах - 408 год.). Всього на вивчення історії в 4- 11 класах - 1156 год., що складає 13,7 % по відношенню до сумарно допустимого навчального навантаження учнів згідно Закону України "Про загальну середню освіту". (В Київській жіночій гімназії Міністерство народної освіти (1874 р.) на вивчення Закону Божого та історії відводилося 16 % тижневого навантаження гімназисток).

Лінійне і синхронне вивчення Всесвітньої історії та історії України з найдавніших часів до сьогодення в основній школі обумовлено необхідністю формування в учнів цілісного уявлення про розвиток людської цивілізації, місця і ролі в ній українського народу, усвідомлення його історичності.

Принциповим є початок вивчення Історії України в 5 класі синхронно з вивченням ранніх цивілізацій (Передня Азія, Єгипет, Індія, Китай, Греція, Рим). В нинішніх програмах цей період вивчається на рік пізніше (7 клас), чим історія стародавнього світу (6 клас), що порушує синхронність, негативно впливає на осмислення учнями найдавнішої історії України в контексті всесвітньої історії. Адже цей період нашої історії так багатий історичними подіями, функціонуванням культур, які мало в чому поступалися раннім цивілізаціям, заслуговує на його виділення в окремий курс.

В синхронному курсі Історії України передбачається ознайомлення з краєзнавчими аспектами регіональної історії. Однак, увага повинна акцентуватися не на окремішності шляхів історичного розвитку, а на етнічній єдності українського народу, єдності народів України, як єдиної політичної нації. Разом з тим в формуванні структури змісту Історії України необхідно перейти від надмірного захоплення політичною історією до розкриття всіх сфер суспільного життя в їх взаємозв'язку і взаємобумовленості, багатофакторного впливу на суспільний розвиток. Застереження вимагає і захоплення національним егоцентризмом. В змісті курсу Всесвітньої історії, на наш погляд, доцільно було б перенести акценти з євроцентризму на вивчення всіх цивілізацій (локальних, регіональних, участі народів всіх континентів у формуванні всесвітньої макрочивілізаційної системи). Більш детального вивчення заслуговує історія країн, у складі яких перебували у свій час українські землі та країн, з якими наші предки мали економічні, політичні, культурні зв'язки протягом багатовікової нашої історії. В школах національних меншин за рахунок скорочення годин на вивчення Всесвітньої історії та історії України запроваджуються спеціалізовані курси з історії цих народів.

Інтегральний курс "Україна і світ" в старшій школі хронологічно охоплює період з найдавніших часів до сьогодення. Його зміст формується на засадах цивілізаційних підходів, принципів історизму, закономірностей та різноманітностей шляхів розвитку людства, альтернативно-проблемного викладу матеріалу, розкриття взаємозв'язку різних сфер суспільного життя, широкого використання різноманітних джерел.

Подібний підхід сприятиме, на більш високому рівні пізнавальних можливостей учнів, поглибленню і систематизації знань, інтелектуальних умінь і навичок, формуванню світоглядної культури та історичного мислення, більш глибокому і цілісному усвідомленню історії українського народу в контексті світової історії людства. Своїм змістом курс детермінуватиме впровадження в навчальний процес проблемно-діалогічних методів, посилення самостійної проблемно-пошукової діяльності учнів.

Розкриті вище структура і зміст історичної освіти пропонуються як інваріантна складова базового навчального плану. Варіативна складова формується в залежності від конкретних умов навчального закладу та профільності старшої школи.

Успішне запровадження нової структури і змісту шкільної історичної освіти вимагає створення певних передумов. Серед першочергових: підготовка вчителів історії нової генерації, розробка й забезпечення шкіл навчально-методичними комплексами, видавництво доступної для населення наукової й науково-популярної історичної літератури.

ДО 75-РІЧЧЯ ОДЕСЬКОЇ ФІЛІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ АСОЦІАЦІЇ СХОДОЗНАВСТВА (КРІЗЬ ПРИЗМУ РОДИННИХ СПОГАДІВ)

Історія Всеукраїнської асоціації сходознавства (ВУНАС) розпочалася з засідання групи столичних вчених за ініціативою академіка-секретаря ВУАН А.Ю. Кримського у червні 1925 р. На ньому було створено організаційне бюро, яке підготувало стверджений у жовтні того ж року Наркоматом освіти статут цієї наукової установи, за яким ВУНАС мала на меті “всебічне вивчення країн та народів Сходу, а також розповсюдження наукових і прикладних знань про них” (з зусиллями центрально-го, харківського осередку та двох філій, - Київської та Одеської, де малися найбільш кваліфіковані кадри відповідних на той час спеціалістів).

Установчі збори Одеської філії ВУНАС відбулися у березні 1925 р. Було створено два відділки, - політико-економічний та історико-етнологічний, головою Правління було затверджено працівника НКЗС О.І.Петренка (надалі, - С.І. Боркусевича, теж дипломата і, як тоді перешіптувалися, “людини М. Бухаріна”), його заступником, - проф. О.Я. Шпакова, вченим секретарем - батька автора цих спогадів Ф.О. Петруня.

У цей та подальші роки серед дійсних членів та співробітників ОФ ВУНАС, які найактивніше працювали кожен в своїй науковій галузі, були такі особистості, як економгеограф проф. О.О. Сухов, що з часом став керівником секції сходознавства при науково-дослідній кафедрі світового господарства Одеського інституту народного господарства, майбутнього Одеський Національний Університет (з аспірантами І.Ланда, О.Смірновим, С.Шрабштейном), майбутні професори К.П.Добролюбський (спеціаліст з проблем ісламу), Й.Я.Вайнштейн (дослідник зв'язків Франції з країнами Леванту, зокрема Туреччини), історик України, обраний 1929 р. дійсним членом ВУАН М.С.Слабченко, археологи С.С.Дложевський та М.Ф.Болтенко, вчений-архівіст з військовим минулим О.О.Рябінін-Скляревський, про що на жаль, не згадано в присвяченій йому монографії¹, мистецтвознавці М.Г.Оксман і Б.В.Варнеке, знавець економічної історії Причорномор'я С.Я.Боровий, професор-східознавець О.І.Томсон, єгиптолог-аматор С.Доніч, майбутній академік-пушкініст М.В.Алексеев, який, правда, у 1927 р. залишив Україну, та чимало інших вчених, біографічні дані та діяльність деяких з яких додатково ілюструє список літератури.

Майже всі вони сумлінно працювали в одному з двох відділень філії, приймали участь у їх регулярних засіданнях, були доповідачами двох

з'їздів ВУНАС (1927 та 1929 рр.), практикували регулярні просвітницькі виступи на сходознавчі теми перед суспільством не тільки Одеси, а й інших міст Півдня України (від Вінниці до Запоріжжя), не цуралися і закордонних відряджень (Й.Я.Вайнштейн, С.С.Дложевський). З початком функціонування журналу "Східний Світ" (заснований у 1927., він був насильно припинений у 1931 р. і знову відновлений у 1993 р. Інститутом сходознавства ім. А.Ю. Кримського АН України), їхні статті почали друкуватися на сторінках і цього видання, наприклад, два дослідження батька², хоч інші матеріали Ф.О.Петруня (більш десяти на протязі 1926-1930 рр.), так само, як і його колег по філії, було опубліковано переважно в місцевих збірниках типу "Журналу науково-дослідницьких кафедр м.Одеси", "Праць Одеської центральної наукової бібліотеки" (основне місце роботи батька на той час), "Записок Одеського товариства природознавства", "Вісника Одеської комісії краєзнавства", дещо також у Києві або Москві, тощо.

В канцелярії ОФ ВУНАС, яка містилася на галереї другого поверху величезного залу якогось дореволюційного банку по Рішельєвській 10 (вхід до якого і сьогодні прикрашає скульптурна голова Гермеса-Меркурія, давньогрецько-римського бога торгівлі, сполучень та ... злодіїв!), була розгорнута мінівиставка товарів деяких східних країн (наприклад, бляшанок з какао голандської Вест-Індії, пресованих фіг з Єгипту, тощо) та експозиція книг та журналів зі сходознавства, що як подарунки надходили до бібліографічної комісії ОФ (було створено і таку) від іноземних консульств м Одеси, інших філій ФУНАС, окремих дослідників проблем історії, економіки та культури Сходу. І досі не забуваю глибокого враження, яке справили на юного читача переглянуті там "Мертве місто Хара-Хото" П.К. Козлова, матеріали розкопок Г. Картером поховання Тутанхамона в Єгипті, щоденник лікаря експедиції капітана Кука до південних морів, "Людину з місяця" (про М. Міклухо-Маклая), тощо.

Автор спогадів частенько відвідував приміщення "східної асоціації" ще й тому, що на її адресу приходило чимало поштових листів та бандеролей, марки яких, з дозволу батька, находили в його розпорядження, що дозволило скласти цікаву філателістичну колекцію поштових знаків періоду НЕПу (яка нажаль, загинула під час війни).

Проте спілкуватися зі сходом не обмежувалося переліченим. Завжди пам'ятатиму першу в історії Одеси виставку японського мистецтва, яку в приміщенні майбутнього кінотеатру ім. Фрунзе (Катерининська 27) було з ініціативи ОФ розгорнуто японським консульством. У вестибулі першого поверху цього будинку під символічною охороною двох манекенів зі зброєю та у доспіхах середньовічних самураїв, експонувалися карти-

ни старовинних і сучасних митців країни “сходячого сонця”, зразки художньої каліграфії, книги, керамічні вироби, парадні кімоно, тощо. А у залі для відвідувачів демонструвалися дві чорно-білі, ще “німі” (але з підкадровими написами ... українською мовою!) кінострічки: “Хоробрий із Ямато” (самурайський, за сучасною класифікацією, тріллер з герцями, переслідуваннями та сумним кінцем) та “Фудзикіні пундики”, комедія з нехитрим сюжетом. Героїня останнього, молода японська дівчина Фудзикі, ніяк не знайде собі нареченого, бо випікає такі пундики, яких жоден з претендентів на її руку та серце вкусити та проковтнути, як цього потребує традиція, не в змозі. Усі страждають, - і Фудзикі, і її родина, і невдахи-залицальники, аж доки не з’являється заїзжий американець з щелепами, як у Лускунчика, влюбляється у дівчину і у мить з’їдає найміцніші вироби своєї нареченої, так що все кінчається “хепі ендом” (до Пірл-Харбора залишається ще 15 років!).

Оскільки зв’язки ОФ ВУНАС з дипломатичним відомством особливо не приховувалися, престиж філії вимагав періодичної організації спільних з іноземцями концертно-танцювально-банкетних вечорів, які проходили в приміщенні майбутнього “Будинку вчителя” по вул. Пушкінській.

Учасники зустрічей з обох боків мали приходити з подружжям, танці відбувалися на тогочасному європейському рівні, наші сходознавці одягали хто що мав, іноземці ж дотримувалися протоколу, так що їх дами приходили вечірніх сукнях, а чоловіча половина відблискувала чорними фраками та смокінгами. З точки зору молодшої частини сходознавчого жіноцтва (і між ними, - моєї матері, Н.П.Льченко, яка тоді, після одержання вищої освіти, ще не працювала, як пізніше, в “лікнеп”-і, обмежуючися допомогою батькові у секретарських справах), це було недвозначним викликом з боку хай східних, але все ж таки капіталістів, і грайливі аборигенки вирішили по своєму збивати пиху з бундючих іноземців. Як відомо, фрачна пара застібується не на металеві чи пластмасові гудзики, а на невеликі кулясті помпончики з чорного шовку. Придбавши десь подібний пристрій, пустотливі одеські дами з невинним виглядом, ніби ненароком питали у чергового франконосця, чи не його це гудзик, після чого втішалися переляканим виглядом жертви етикету, яка починала гарячково досліджувати усі застібки свого одягу. Втім за бенкетним столом непорозумінь вже не було: батько, як відповідальний секретар, задля економії закликав на допомогу свого тестя, мого діда П.Ф.Лісовенко, який до революції працював шеф-кухарем командуючого Одеським військовим округом генерал-лейтенанта Зарубаєва (включаючи час перебування обох на фронті Першої світової війни), бездоганно знався на всіх хитрощах високої кулінарії, так що ніхто з представників турецького, італійського, японського чи німецького консульств та інших гостей ОФ претензій до меню не мали.

Повертаючися назад, зазначимо, що вживання саме української мови японцями та іншими дипломатами безумовно симптоматичне для тих скрипниківських часів, хоч, як і сьогодні, не всім було до вподоби, що ілюструється одним кумедним випадком, про який я чув від батька. Підготувавши листа на ім'я харківського проф. Окса з етнічних німців (який вславився у ті дні провідним афоризмом, що "всі науковці України сиділи, сидять чи сидітимуть на цугундері"), він, відповідно до правил правопису, надіслав його "Оксові". Бундючий Окс угледів у цьому намагання принизити його гідність, і у свою чергу відповів єхидним листом, адресованим "Петрунькіну".

Серед членів інтернаціональної за складом ОФ подібних непорозумінь не відбувалося, більш того, поруч з офіційними раутами практикувалися як сімейні зустрічі, так і колективне святкування днів 1-го травня, 7 листопада в приміщеннях колишнього університету чи Будинку вчених, що містився тоді на вул. Щепкіна, звичайно, вже без участі іноземців. З промовами-доповідями виступали переважно О.О.Сухов чи С.І.Баркусевич, з самодіяльними виступами у художній частині як не самих сходознавців, то їх нащадків: досі пам'ятаю як син О.О.Сухова, трохи старший за мене, танцював лезгинку у справжній (!) черкесці та декламував щось суто одеське:

*"Постой, погоди,
Дай почистить сапоги,
Стоят дорого подметки -
Кожу береги!"*

Але, як і на момент виникнення асоціації, усі чотири роки її існування були сповнені перш за все інтенсивною науково-дослідницькою, популяризаторською і організаційною роботою, пов'язаною з вивченням перспектив торгівлі України, експорту її товарів на східні ринки, а також історії тюркомовних народів та греко-іранського світу.

Проте наприкінці НЕПу ОФ ВУНАС почала викликати класову, як тоді говорилося, недовіру партійно-державних сходознавців (загальна кількість дійсних членів та співпрацівників на кінець 1928 р. налічувала майже сто осіб) "не відставати від часу", перейшовши на позиції, наприклад, квазімарксистської яфетичної теорії акад. М.Я.Марра, у деталях дотримуватися партійних указівок, в квітні 1930 р. засіданням президії ВУНАС було прийнято рішення про саморозпуск асоціації та заснування натомість Товариства сходознавців-марксистів (ліквідаційний комітет проіснував до січня 1931 р.).

Паралельно з цим починається переслідування окремих вчених-сходознавців колишньої асоціації. Поступово, один за одним, звільнюються з роботи професор-мовознавець О.І.Томсон, економгеограф О.О.Сухов, історик-архівіст О.О.Рябінін-Скляревський, під тиском обставин ухо-

дять з життя С.І. Баркусевич, багаторічний голова ОФ, який міг розраховувати на підтримку Москви, трохи згодом археолог С.С.Дложевський, арештовуються академік М.С.Слабченко, пізніше археолог М.Ф.Болтенко³, але одним з перших, - вчений секретар ОФ батько автора спогадів, Ф.О.Петрунь.

І хоч Д.Урсу детально зупиняється на трагічних перепетіях конання асоціації⁴, він дещо плутає, наприклад, щодо долі мого батька, не виключає, через неповноту архівних даних: 29 серпня 1941 р. під час евакуації одеських установ, частина архіву НКВС згоріла разом з вагоном на залізничних коліях⁵.

Конкретно: Ф.О.Петрунь ніколи не був "єдиним членом більшовицької партії серед одеських сходознавців"⁶ і не перебував у ній до самої смерті (у 1963 р.). По-друге, арешт батька за вигаданими обвинуваченнями відбувався наприкінці грудня 1929., з-за ґрат він вийшов у лютому 1931 р., тобто через 13 місяців, так що дата звільнення його з основного місця роботи у Одеській науковій бібліотеці у квітні 31-го за відповідним наказом, на який посилається Д.Урсу ("в зв'язку з арештом після двомісячної відсутності на роботі") невірна за суттю. Фактично треба було вказати на двомісячну відсутність саме "після повернення з-під арешту" (бо батько свідомо не сховався від повертання до колективу цієї установи, де його було скомпрометовано не без "допомоги" деяких колег). Про плутанину свідчить і формальний вирок батькові, наведений "Одеським мартирологом"⁷, - "Три роки виправно-трудова таборів", який так і не був виконаний. З тих чи інших причин, але Ф.О.Петрунь у заслання не потрапив, сім'ю репресовано не було, бібліотека уникала конфесії, нарешті, йому було дозволено працювати за фахом, спочатку у науково-дослідному Одеському гідромеліоративному інституті, потім, - викладачем Педіну і, врешті респт, повернувся до рідного університету, де він захистив дисертацію, став доцентом і працював до останніх тижнів життя.

Трагічніше склалася доля О.О.Сухова, людини пасіонарної вдачі, чи не найбільш яскравої особистості серед одеської професури тих років. Влада так і не пробачила йому меншовицьке минуле (зліязики стверджували, що він був навіть членом ЦК РСДРПм, а автор і досі пам'ятає його емоційну розповідь про перемоги в дискусіях з самим В.І. Леніним, як в Росії, так і к еміграції). З початком репресій проти членів колишньої ОФ ВУНАС він, як людина з певним дореволюційним нелегальним минулим, і відповідним досвідом, покидає Одесу, чотири роки викладає в Новосибірському університеті, проте кінець кінцем знову повертається до міста над Чорним морем, де проживали родичі його жінки і де його арештовують у горезвісному 1938 р. та засуджують на 10 років ув'язнення. Після відбуття більшої частини строку він висилається до м. Маріїнська (Східний Сибір), де 63-річний вчений працює збира-

чем лікарських рослин, померши через рік, у листопаді 1944, від запалення легенів⁸.

Останнє побачення з людиною, що ініціювала створення ВУНАС, академіком А.Ю. Кримським, у автора цих рядків відбулося влітку 1940 р, коли той старенький, але ще бадьорий тюрколог, арабіст, поет, письменник, поліглот з світовим визнанням завітав до Одеси у супроводі хлопчика (сина його арештованого на той час секретаря), гостював в нашій родині, зробивши люб'язний комплімент моїй бабусі, Онисії Івановні, “за милозвучну полтавську вимову”, одночасно оцінивши мої шкільні досягнення з української мови, як літературно пристойні, але, на жаль, “знівельовані”. За три чи чотири дні він повернувся до Києва, що б через рік бути заарештованим за безглуздим обвинуваченням та загинути, як і деякі інші представники української наукової еліти, в кустанайській в'язниці в січні 1942 р., саме в дні, коли гітлерівська навала, яка ставила під сумнів саме існування народів Східної Європи, отримала першу відчутну відсіч під Москвою. *Sic transit gloria mundi*⁹, але сьогодні, коли Україна згадує всіх своїх вчених, які зробили вікопомний внесок у скарбницю вітчизняної науки, історія ВУНАС та її Одеської філії (яка базувалася на університетських за освітою кадрах, хай університет і був розділений в той час на декілька інститутів) заслуговують на вдячний спомин.

ПРИМІТКИ

1. Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А. Рябинин-Скляревский. Материалы к библиографии. Тр.гос архива Одесской области. - Том 1. - Одесса - 2000. - 220с.
2. Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі (до питання про татарську Україну). // Східний світ. -1928. - №2. - С.170-185; Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бузько-Дністрянського степу // Східний світ.-1928.-№6.- С.155-171.
3. Петренко В.Г. Михаил Федорович Болтенко. - Тезисы докладов юбил. Конференции “150 лет Одесскому обществу истории и древностей”. - Одесса, 1989. - С. 42.
4. Урсу Д. З історії сходознавства на півдні України // Східний світ. - 1-2.-1994. - С.145-148.
5. Зинько Ф. Кое-что из истории Одесской ЧК. - Одесса, 1998. - С.6.
6. Урсу Д. З історії сходознавства на півдні України. - С. 142.
7. Одесский мартиролог: данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. - Одесса, 1997. - Том 1. - С. 417, №17088.
8. Сухов О.О. Вчені вузів Одеси. Бібліографічний покажчик. – Вип.1. Природничі науки. 1865-1945. Частина 1. Геологи, географи.-Одеса, 1994 - С. 80-81.
9. Єфімова Г. Доля українського енциклопедиста // Думська площа, №4/259, 28 січня 2001р. - С.7.

Содержание

Самойлов Ф.А. Профессор М. Е. Раковский (К 50-летию научно-педагогической и общественной деятельности в Одесском национальном университете им. И. И. Мечникова)	3
Гошуляк В.В. Ученый, педагог, человек (из личных воспоминаний выпускника исторического факультета)	12

Розділ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Раковский М.Е. На крутых поворотах истории: российские революции XX века. Методологический аспект.	15
Попова Т.Н. Проблемы категориального аппарата историко-региональных исследований в современной российской историографии.	22
Чумак В.М. Українізація у добу революції й визвольних змагань (1917-1920 рр.): формування концептуальних засад.	31
Гонтар О.В. Українська проблема за часів Центральної Ради: співвідношення центру та регіонів.	40
Мілевич С.В. Протоколи засідань Одеської Ради робочих депутатів: (рубіж 1917-18 рр.) як історичне джерело	52
Барвінська П.І. Крах австро-німецької окупації - сучасний стан дослідження проблеми.	57
Шкляєв І.М. Розподіл сфер впливу в Одесі: інтервенти, директорія, добровольча армія (історико-краєзнавчий аспект).	65
Дізанова А.В. Деякі аспекти вивчення російсько-українських відносини в умовах переходу від громадянської війни до миру.	71
Лозовський А.К. Регіональні дослідження історії культури і освіти в Республіці Малі.	80
Щетников В.П. Революції та війни як фактор інтеграційних процесів у європейській спільноті (до постановки проблеми).	84
Радзиховська О.О. Вивчення права на півдні Франції за доби середньовіччя .	93
Білецька О.В. Польська картографія XVI ст. як джерело до вивчення південно- східного Поділля.	101

Хмарський В.М. Професор Новоросійського університету П.К.Брун як археограф.	110
Новікова Л.В. Проблема володіння Північним Причорномор'ям в оцінці А.О. Скальковського	116
Синявська О.О. Історичні погляди О.І.Маркевича.	124
Черних І.Д. Японська традиція шанування селянських мучеників у трактуванні американського історика.	131
Студенніков І. В. Транскордонне співробітництво в новітній історії України: Проблеми дослідження.	136

Розділ II. АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

Сминтина О.В. Ландшафт в контексті палеоекологічного підходу до вивчення давньої культури: проблеми та перспективи	143
Карпеченков А.Г. До вивчення основ первісної економіки у дослідженнях англо-американської "нової археології".	152
Леонова А.О. Особливості планіграфічного розподілу фрагментів рогів північного оленя (<i>Rangifer tarandus</i> L.) на мікрокомплексах пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2.	159
Ярошевич Ю.І Жертовно -поминальні комплекси городища Новосельське II.	171
Булатович С.А. До історії культів античної Тіри	178
Смирнов І.О. Печеніги, торки та половці на заході степового Причорномор'я у XI ст.	182
Гізер С.М. До питання про вплив тюркських кочовиків на формування топонімів Північно-Західного Причорномор'я.	190
Петрова Н.О. Весільна обрядовість старообрядців Українського Подунав'я (порівняльний аналіз)	199
Серебряннікова Н.І. Основні формули замовлянь в медичній обрядовій практиці: за матеріалами українського та російського населення Одещини.	206
Кушнір В.Г. Дерев'яне житло села Баштанків	214
Горбунов Ю.Є. Пам'ятки липованського іконопису Буджака XIX - XX ст. (за матеріалами експедиції ОНУ ім.І.І.Мечникова 1999 р.)	221

Розділ III. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Паламарчук С.В. Кілія молдавського періоду.	227
Подкупко Т.Л. Чорноморська проблема в державотворчій діяльності гетьмана П.Орлика	233
Діанова Н.М. Етнічний склад населення міст Південної України у дореформений період (на основі джерел С-Петербурзьких архівів).	238
Дружкова І.С. Приватні кредитні заклади Одеси (1796-1830 рр.)	247
Гончарук Т.Г. Участь купецтва в одеському транзиті першої половини ХІХ ст.	250
Надибська С.Б. Участь міст південної України у розвитку транспорту у другій половині ХІХ ст.	253
Мисечко А.І. До традиції святкування Шевченкових днів в Одесі.	260
Джулинська З.І. І.А. Линниченко: "Українське питання" та справа національної освіти на початку ХХ століття.	266
Шишко О.Г. Організація нових органів влади в Одесі: березень 1917 року.	272
Сурай Ю.І. Загальноросійська соціалістична преса і українське питання (1917 рік).	278
Боган С.М. С.Ф.Заболотний - керівник селянського повстання на Одещині.	285
Кривдіна І.Б. Дисиденти-правозахисники в боротьбі за незалежність України (остання чверть ХХ століття)	292
Баковецька О.О. Роль преси в актуалізації проблем культури в 1991 - 1998 роках. (на матеріалах півдня України)	299

Розділ IV. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Дьомін О.Б. Зовнішня політика королеви Єлизавети і англо-французька війна початку 60-х років ХVІ століття.	307
Кулачинський М.М. До питання про особливості політичного вчення Томаса Гоббса	313
Тощий П.М. Філософсько-історичні ідеї М.Ж.А. Кондорсе і формування французького конституціоналізму.	319

Гребцова І.С. Періодична преса першої половини ХІХ ст. у соціально-культурному розвитку грецької общини Одеси.	324
Березін С.Є. Кафедра всесвітньої історії в структурі історико-філологічного факультету Новоросійського університету: 1866-1916 рр.*	332
Некрасов С.Ю. Забуті імена (з історії російського неонародництва).	338
Шумейко Д.О. Болгарський період життя та творчості П.М. Біцилли.	347
Фесенко А.М. Про реформування сільського господарства в СРСР у 20-і рр.	356
Поспелов А. С. З історії угандійсько-танзанійського конфлікту (1972-1979).	360
Коваль І.М. Східна Європа в контексті радянсько-американських відносин (перша половина 80-х років ХХ сторіччя).	368
Зубаренко І. В Єгипет і США. Деякі підсумки і проблеми розвитку відносин у 1970-і - 1990-і рр.	375
Серов Д.І. До оцінки українсько-єгипетських відносин: досягнення і проблеми 90-х років.	381

Розділ V.

РЕЦЕНЗІЇ. ПЕРСОНАЛІЇ. ХРОНІКА

Станко В.Н., Сминтина О.В. В. Д. Баран. Давні слов'яни. - К., Видавничий дім "Альтернатива", 1998. - 336 с. "	385
Першина З.В. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939) - К.: Видавничий Дім "Альтернатива", 1999. - 336 с.	390
Раковский М.Ю., Попова Т.М. Непомнящий А.А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX - начало XX века). Библиографическое исследование. - Симферополь, 2000. - 360 с.	395
Лозовський А.К. Шкільна історична освіта (Погляд з майбутнього).	398
Петрунь В.Ф. До 75-річчя Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (крізь призму родинних спогадів)	403

Записки історичного факультету

Випуск 11

Головний редактор В.Н. Станко

Здано до набору 29.03.2001. Підписано до друку 06.04.2001. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк цифровий. Фіз. друк. арк. 25,75.
Умови. друк. арк. 23,95. Тираж 300 прим. Зам. № 85.

ВИДАВНИЦТВО «ДРУК»

Свідоцтво ДК № 295 від 25.12.2000

65029, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 61. Тел.: 207-788, 235-526.

